

LEN

1607

1999

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Պ Ա Ր Ա Ն

ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

— 35888 —

92

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Հ Ա Յ Ո Ց

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հ Ե Յ Ո Յ

ՀՈՅԿԱԶԱՆՑ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿՍԵԼԷՆ

Մ Ի Ն Չ Ե Ի

Մ Ե Ր Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ը

ԳՐԵՑ

Հ. ԵՓՐԵՍ ՉԱԳՇԻՆԱՆ

Մ Խ Ի Թ. Ո Ի Խ Տ Է Ն

Ր. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ղ Ի Ի Ն Ն Ա

Մ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Ց Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1872 ՌՅԻԱ

266

3B. 1613

9/607-60

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Յառաջադիմութեան ճշմարիտ բաղձանք ունեցող ազգի մ'առաջին ու գլխաւոր պարտքն է իր անցեալ վիճակին վրայ աղէկ եւ կատարեալ տեղեկութիւն ունենալ, որպէս զի իրեն սեպհական բնաւորութիւնը, կարողութիւններն եւ նաեւ պակասութիւնները ճանչնալով՝ կարող ըլլայ իր ներկայ վիճակն աղէկ կարգաւորել, եւ իրեն յաջող եւ երջանիկ ապագայ մը պատրաստել: Ասոր ճշմարտութեանը համոզուած ըլլալով, մենք ալ մեր ազգին աս քաղցր պարտաւորութեան կատարումը դիւրացընելու համար՝ անոր աս նոր Հայոց պատմութիւնը կը մատուցանենք, որպէս զի ասով ինքն ալ իր անցած վիճակը ճանչնայ եւ իր ընթացքն ըստ այնմ ուղղէ, եւ այնպէս իր նպատակին դիւրաւ հասնի:

Ինչպէս ամէն ընթերցողնիս պիտ'որ տեսնեն, գլխաւոր ջանքերնիս ան եղած է որ պատմութիւննիս պարզ եւ միանգամայն կարելի եղածին չափ կատարեալ ընենք եւ հարկաւոր բան մը դուրս թող չտանք: Ասոր համար ամէն Ազգային պատմագիրներն՝ եւ նաեւ մեր ազգին վրայ խօսող հին ու նոր Օտարազգի հեղինակաց մեծ մասը կարգաւորվ՝

անոնց մէջէն կարեւոր տեղեկութիւններն, որչափ գրքերնուս չափը կը ներէր, քաղեցինք: Բայց որպէս զի գրքերնիս չափէն աւելի չձանրացրնենք, եկեղեցական դէպքերն եւ կրօնական խնդիրները պատմելն ուրիշ տեղոյ եւ ժամանակի թող տուինք, եւ միայն այնպիսի դէպքերը յիշեցինք, որոնք արտաքին պատմութեան հետ անբաժին կապակցութիւն մ'ունէին, եւ անոնց աղէկ հասկըցուելուն համար անհրաժեշտ հարկաւոր էին:

Ամէն մէկ պատմութեան քով՝ նոյնը պատմող հեղինակին անունը յիշելն աւելորդ համարեցանք, եւ միայն իւրաքանչիւր Գրքին սկիզբն անոր մէջ բովանդակած պատմութեան Աղբիւրներուն վրայ համառօտ տեղեկութիւն տուինք: Գարձեալ այնպիսի դէպքերն՝ որոնք միայն պատմութեան լուսաւորութեան կը ծառայէին, եւ ան պատմութիւնները՝ զորոնք զանազան հեղինակեր իրարմէ տարբեր կը պատմէին, նոյն պատմութեանց տակ զատ գրով գրինք, որպէս զի թէ բուն պատմութեան ընթացքը չընդհատի, եւ թէ անոր պայծառ իմացուելուն օգնող բան մը դուրս չմնայ:

Ար յուսանք որ մեր աս փոքր աշխատութիւնն ընդունելութիւն կը գտնէ, եւ իր վախճանին կը հասնի՝ որ մի միայն Աստուծոյ փառքն է եւ Ազգերնուս օգուտը:

ԳԼՈՒԽՆԵՐՈՒՆ ՑԱՆԿԸ

Պատարաստոյթի ինն:

Ա.	Ազգային պատմութեան օգուտը	Ա
Բ.	Հայոց աւերութեան փոփոխութիւններուն, եւ սա մեր պատմութեան կարգին ու բաժանման վրայ ընդհանուր տեղեկութիւն	Բ
Գ.	Հայաստանի աշխարհագրութիւնը	Գ

Գիրք Ա. Հայկազանց տեքնոյթի իննը:

ԳԼ. Ա.	Հայկ	2
ԳԼ. Բ.	Արմենակէն մինչեւ Հարժային ժամանակը	6
ԳԼ. Գ.	Արամ	8
ԳԼ. Դ.	Արայ Գեղեցիկ	11
ԳԼ. Ե.	Կարգաւն մինչեւ Սկսորդւոյն ժամանակը	13
ԳԼ. Զ.	Պարոյր, մինչեւ Տեղրան Ա.	15
ԳԼ. Է.	Տեղրան Ա.	17
ԳԼ. Ը.	Տեղրանին յաջորդները մինչեւ Վաչէ	24
ԳԼ. Թ.	Հայաստանի կուսակալները	28

Գիրք Բ. Արշակունեաց թագաւորոյթի իննը:

ԳԼ. Ա.	Վաղարշակ Ա.	34
ԳԼ. Բ.	Արշակ Ա.	36
ԳԼ. Գ.	Արտաշէս Ա.	37
ԳԼ. Դ.	Տեղրան Բ.	39
ԳԼ. Ե.	Արտաւազդ Ա.	61
ԳԼ. Զ.	Արտաւազդին յաջորդներն ըստ արտաքին պատմագրաց	63
ԳԼ. Է.	Արշամ	73
ԳԼ. Ը.	Արգաթ	75
ԳԼ. Թ.	Անանուն, Սանատրուկ	80
ԳԼ. Ճ.	Էրուանդ Բ.	82
ԳԼ. ՃԱ.	Արտաշէս Բ.	87
ԳԼ. ՃԲ.	Արտաւազդ Բ.	96
ԳԼ. ՃԳ.	Տեղրան Ա.	97
ԳԼ. ՃԴ.	Տեղրան Գ.	98
ԳԼ. ՃԵ.	Վաղարշ	100
ԳԼ. ՃԶ.	Խոսրով Ա. ՄԷԾ	102
ԳԼ. ՃԷ.	Խոսրովին մահուանէն մինչեւ Տրդատին թագաւորելը	105
ԳԼ. ՃԸ.	Տրդատ	108

ԳԼ. ԺԹ. Խոսքով Բ.	126
ԳԼ. Ի. Տիրան Բ.	129
ԳԼ. ԻԱ. Արշակ Բ.	132
ԳԼ. ԻԲ. Պայ	131
ԳԼ. ԻԳ. Վարազդատ	133
ԳԼ. ԻԴ. Արշակ Գ. Վաղարշակ Բ. Խոսքով Գ.	139
ԳԼ. ԻԵ. Խոսքով Գ. առանձին	152
ԳԼ. ԻԶ. Վասաշապուհ	153
ԳԼ. ԻԷ. Խոսքով երկրորդ անգամ ու Շապուհ Պարսիկ	156
ԳԼ. ԻԸ. Արտաշէս Գ. կամ Արտաշէր	158

Գիրք Գ. Մարգարաններն և Ռատիկանները:

ԳԼ. Ա. Յազկերտին Հայոց զէժ հանած հալածանքին սկիզբը	162
ԳԼ. Բ. Արաքսարաց Հայաստան դառնալն և Վասակին ըրածները	167
ԳԼ. Գ. Աղուանից երկրին պատերազմները	171
ԳԼ. Դ. Վասակին Հայաստան ըրածները	173
ԳԼ. Ե. Վարդանանց պատերազմը	177
ԳԼ. Զ. Արարոսից մարզպանին Հայաստան դալը	179
ԳԼ. Է. Ղևոնդեանց մարտիրոսութիւնը	182
ԳԼ. Ը. Վահան Մամիկոնեան և իր Պարսից զէժ ըրած պատերազմները	185
ԳԼ. Թ. Անդեկանին և Վահանին մարզպանութիւնը	197
ԳԼ. Ժ. Վարդին մարզպանութենէն մինչև Վշուն ճիճի մարզպանին ժամանակը	201
ԳԼ. ԺԱ. Սմբատ Բագրատունի և Դաւիթ Սահառունի	204
ԳԼ. ԺԲ. Վարազդարաց մարզպանը. Դաւիթ, Վարազդարոց, Համազասպ և Գրիգոր կերպագրաստները	207
ԳԼ. ԺԳ. Արղիշային սատիկանութենէն մինչև Եղիս Բ.	210
ԳԼ. ԺԴ. Խուզիմա, Հուլ, Ապուսեթ	214

Գիրք Գ. Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը:

ԳԼ. Ա. Աշոտ Ա.	218
ԳԼ. Բ. Սմբատ Բ.	222
ԳԼ. Գ. Աշոտ Բ. երկաթ	230
ԳԼ. Դ. Արսա	253
ԳԼ. Ե. Աշոտ Գ. Ողորմած	256
ԳԼ. Զ. Սմբատ Բ.	258
ԳԼ. Է. Գագիկ Ա. Արցախից արքայ (Շահնշահ)	264
ԳԼ. Ը. Յովհաննէս Սմբատ	266
ԳԼ. Թ. Գագիկ Բ. ին երեք տարւան թագաւորութիւնը	273
ԳԼ. Ժ. Գագիկ Բ. ին երեսունուհինգ տարւան պանդղխտութեան ժամանակը	280

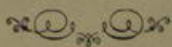
Գիրք Ե. Ռատիկանեաց տիրութիւնը:

ԳԼ. Ա. Ռուբեն Ա.	295
ԳԼ. Բ. Վաստանդին Ա.	296
ԳԼ. Գ. Թորոս Ա.	297
ԳԼ. Դ. Լեւոն Ա.	300
ԳԼ. Ե. Թորոս Բ.	305

ԳԼ. Զ. Թուովմաս Պայլ ու Մէնչ	312
ԳԼ. Է. Ռուբենն Բ.	315
ԳԼ. Ը. Լեւոն Բ.	317
ԳԼ. Թ. Զապէլ թագուհի եւ Փիլիպպոս	332
ԳԼ. Ժ. Հեթում Ե.	333
ԳԼ. ԺԱ. Լեւոն Գ.	339
ԳԼ. ԺԲ. Հեթում Բ. Թորոս Գ. Սմբատ ու Կոստան- դին Բ.	346
ԳԼ. ԺԳ. Լեւոն Գ.	351
ԳԼ. ԺԴ. Օջին	252
ԳԼ. ԺԵ. Լեւոն Ե.	356
ԳԼ. ԺԶ. Կոստանդին Գ. Գուխտն եւ Կոստանդին Գ.	367
ԳԼ. ԺԷ. Լեւոն Զ.	370

*Գիրք Զ. Հայաստանին վիճակն՝ իր անկախութենէն
զրկուելէն նորը:*

ԳԼ. Ա. Մէլիքշահին Հայաստանի տիրելէն մինչեւ Թաթա- րաց զանկայ գրուելուն ժամանակը	379
ԳԼ. Բ. Հայաստան Թաթարաց իշխանութեան տակ	381
ԳԼ. Գ. Լանկէթիմուրին արչաւանքները, մինչեւ Օսմանեանց Հայաստանի տիրելը	383
ԳԼ. Դ. Օսմանեանց Հայաստանի տիրելը	386
ԳԼ. Ե. Շահարասին Հայաստան արչաւելը	388
ԳԼ. Զ. Դաւիթ Աինի իշխան եւ իր ըրածները	393
ԳԼ. Է. Օսմանեանց բուրբոփն Հայաստանի տիրելը, Նա- տրը շահին անոր մէկ մասը նորէն առնուլը	396
ԳԼ. Ը. Ռուսաց՝ Հայաստանին մէկ մասին տիրելը	399
ԳԼ. Թ. Հայոց ազգին հիմական վիճակը	402
Ժամանակագրական տախտակ	414
Ընտանց ցանկը	422

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՊԵՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԱՆԿՅԻՆ ԿՊՐՈՒՄԻՆԻՍՏ ԵՐԿՐԱՆՆԵՐ

Ի՞նչ որ ազգերնուս հիմակուան վիճակին նայելու
ըլլանք, ուրիշ բան չենք տեսներ բայց եթէ ասդին
անդին ցրուած օտար տէրութեանց հպատակ ազգ մը,
բայց թէ որ մէյ մ'ալ աշուրնիս մեր պատմութեան
վրայ դարձնելու ըլլանք, մեր ազգին ինչ ըլլալն առ-
ջեւնիս կու գայ, ու յայտնի կը տեսնենք որ մենք ալ
ժամանակաւ ամբողջ տեղ մը մեր առանձին իշխաննե-
րուն ինամակալութեանը տակ ազգ մըն ենք եղեր, եւ
աշխարհքիս ամենէն հին եւ երեւելի ազգերէն մէկը:
Ար տեսնենք զարմանալով՝ թէ ինչպէս աս ազգը
պզտիկ ցեղէ մը սկսելով՝ իր իշխաններուն իմաստու-
թեամբն եւ իր ժողովրդեան քաջութեամբը մեծցած,
զօրացած եւ ուրիշներուն ալ տէր եղած է: Պատկերի
մը պէս առջեւնիս կը նկարուին մեր նախահարցը քա-
ջութիւններն եւ իմաստութիւնն, որոնցմով ազգերնիս
այնչափ պայծառութեան հասուցած են, ու կը յոր-
դորուինք անոնց նմանիլ. նոյնպէս ազգին թշուառու-
թեանն ու վնասուն պատճառ եղող զօրժքերը տես-
նելով՝ անոնցմէ կը զգուշանանք: Աս բաժնեբնէս կը
հետեւի որ Ազգային պատմութիւնը՝ մարդուն իր ինչ
ըլլալը կը ճանչցընէ, իր ազգին կարողութիւնն ու
ձիւրքերը կը ցուցընէ, ազգատեցութիւնը կը մերժէ,
եւ ազգին յառաջագիմութեանն ու պայծառանալուն
օգնական ըլլալու կը յորդորէ:

Բ. Այսպէս յայտնուեալ է ինչպէս թէ 1885 թ. մինչեւ 1900 թ. մինչեւ ընդհանուր թիւը 10000 էր:

Պատմութիւնն սկսելէն յառաջ հարկ է որ Հայոց տէրութեան փոփոխութեանցը վրայ ընդհանուր տեղեկութիւն մը տանք, եւ ցուցնենք թէ քանի անգամ նոյն տէրութիւնը ցեղէ ցեղ անցաւ, կամ թէ քանի Հարստութիւն ունեցաւ, եւ թէ ինչպէս քանի մ'անգամ բոլորովին դադրելէն ետեւ նորէն կանգնուեցաւ:

Ա. Այսոց տէրութիւնն իր սկիզբէն մինչեւ բոլորովին դադրելը շոր Հարստութիւն կամ թագաւորական ցեղ ունեցաւ:

1. Առաջին Հարստութիւնը Բարիլոնի աշտարակին կործանուելէն անմիջապէս ետքը (Քրիստոսէն 2000 տարի յառաջ) Հայկ նահապետին ձեռքով սկսաւ, եւ անոր անուամբը՝ Հայկազանոց Հարստութիւն կոչուեցաւ, որն որ մինչեւ Քրիստոսէն 330 տարի յառաջ տեւեց, եւ Աղեքսանդր մեծ Մակեդոնացոց թագաւորին Հայաստանի տիրելովը դադրեցաւ: Անկէ ետքը 180 տարիի շափ երբեմն մակեդոնացի կուսակալներ եւ երբեմն ազգային նախարարներ Հայաստանի տէրութիւնը վարեցին:

2. Արհրորդ Հարստութիւնն Արշակ Մեծ Պարթևաց թագաւորէն սկսաւ, որն որ Հայաստանը Մակեդոնացոց ձեռքէն առնելով՝ իր Աղարշակ եղբայրը (150 Քրիստ. Յառ.) հոն ինքնիշխան թագաւոր դրաւ, որուն ցեղին անունն իր անուամբն Արշակունի ըսուեցաւ: Աս Հարստութիւն 583 տարի տեւեց եւ Արտաշիւր թագաւորին բռնուելովը (433 Քրիստ. ետքը) վերջացաւ:

3. Ասոր դադրելէն ետեւ 452 տարի Հայաստան պարսիկ եւ ազգային Մարգարաններու (կուսակալներու) եւ արաբացի Ոստիկաններու ձեռքով կառավարուեցաւ, մինչեւ Աշոտ Ա. ին թագաւորելը (885) որմէ սկսաւ:

4. Արհրորդ Հարստութիւնն՝ որ Բագրատունաց

Հարստութիւն անուանեցաւ, որովհետեւ Աշտ Բագրատունեաց նախարարութեան ցեղէն էր: Ատիկայ մինչեւ Գաղիկ Բ.ին մահը (1079) 194 տարի տեւեց:

5. Հայոց Չորրորդ Հարստութիւնը Բագրատունեաց իշխանութեան դադրելէն տարի մը ետքը Աիլիկիայի մէջ Ռուբէն անունով Բագրատունի իշխանէ մը սկսաւ, ասոր համար ալ Ռուբենեան Հարստութիւն կոչուեցաւ, եւ մինչեւ Լեւոն Զ.ին բռնուիլը (1375) 296 տարի տեւեց:

6. Ասկէ ետեւ մեր ազգն իր սեպհական իշխաններէն զրկուելով եւ ազատութիւնը կորսնցընելով՝ զանազան օտար ազգաց հպատակ եղաւ, եւ հիմայ ալ գլխաւորաբար երեք տէրութեանց տակն է, այսինքն մեծ մասն Օսմանեան տէրութեան, մէկ մասը Ռուսաց ու մէկ պզտիկ մասն ալ Պարսից տակ:

Բ. Հայոց տէրութեան սա գլխաւոր փոփոխութիւններուն միտ զնեւելով՝ պատմութիւննիս վեց Գիւրք կը բաժնենք: Առաջին գրքին մէջ Հայկազանց ցեղին կամ Հարստութեան, եւ անոնցմէ ետեւ Հայաստանը կառավարող կուսակալաց պատմութիւնը կը զնենք: Երկրորդ գրքին մէջ Արշակունեաց թագաւորութեան դէպքերը կը պատմենք. Երրորդին մէջ Մարզպանաց ու Ոստիկանաց պատմութիւնը կը զնենք. Չորրորդին մէջ Բագրատունեաց, Հինգերորդին մէջ Ռուբենեանց ցեղին թագաւորաց գործքերը կը պատմենք. իսկ Աւեցերորդ գրքին մէջ Հայոց տէրութեան ջնջուելէն մինչեւ մեր ժամանակը Հայաստանի եւ Հայոց ազգին մէջ պատահած երեւելի դէպքերը կը նկարագրենք:

Եւ որովհետեւ պատմութիւնն առանց աշխարհագրութեան աղէկ ու պայծառ չի կրնար հասկըցուիլ, հոս դեռ պատմութիւննիս շտկած՝ Հին Հայաստանի համառօտ աշխարհագրութիւնը կը զնենք:

Գ. Հին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը:

Հայաստանին սահմանն է արեւելքէն պատկից ծովն ու Պարսից (յառաջագոյն Մարաց) երկիրը, հարաւէն Ասորիստան, Միջագետք, Ասորիք ու Աիլիկիա,

արեւմուտքէն Փոքր Ասիա ու հիւսիսէն Խաղտիք, Կողքիս, Ախրք եւ Աղուանք. ու 52—67 երկայնութեան եւ 36—42 լայնութեան աստիճաններուն մէջ կ'իջնայ:

Ընդարձակութիւնը հին աշխարհագիրներէն ու մանք աւելի ոմանք պակաս կը դնեն. բայց հիմակեան հաշիւներուն նայելով՝ 18—20,000 քառակուսի աշխարհագրական մղոն է:

Իր լեռներուն մէջ գլխաւորներն են Այրարատ կամ Մասիս լեռը, Կորդուաց լեռինք, Տաւրոս լեռանց մէկ մասն, որն որ իր հարաւային սահմանին վրայ է, Անտիտաւրոս (Փոքր Հայաստանի մէջ): Ասոնցմէ ուրիշ կան շատ փոքր լեռներ, ինչպէս Արագած, Սուկաւէտ, Նպատ, Գեղ, Ծաղկաց լեռան, Աւարազ, Սիմ եւ այլն:

Մեծ գետերն են, Եփրատ կամ Արածանի, Տիգրիս կամ Դիկլաթ, Երասխ, Կուր, Ճորոխ. իսկ պղտիկներն Ալիս ու Մելլոս (փոքր Հայոց մէջ), Գայլ գետ, Ախուրեան, Քասազ, Տղմուտ գետ: Երկու մեծ լիճ ունի, որոնք են Ծով Բզնունեաց կամ Ռշտունեաց (Անայ ծով), ու Ծով Գեղամայ: Իր արեւելեան հարաւային սահմանին վրայ է նաեւ Կապուտան կամ Արմիայ Ծովը: Բերքերն իւրաքանչիւր նահանգին մէջ կը դնենք:

Հայաստան գլխաւոր երկու մաս կը բաժնուի, այսինքն Փոքր Հայք եւ Մեծ Հայք:

Փոքր Հայք: Արեւելքէն սահմանակից է Մեծ Հայոց, հարաւէն Ասորոց ու Ալիլիկիայի, արեւմուտքէն Բուն Կապադովկիայի ու հիւսիսէն Պոզէմնիական Կապադովկացոց ու Պոնտոսի: Գլխաւոր գետերն են Մելլոս եւ Ալիս: Լեռներն՝ Անտիտաւրոս լեռանց շարքը: Չորս նահանգ կը բաժնուի. 1. Առաջին Հայք, 2. Երկրորդ Հայք, 3. Երրորդ Հայք, 4. Կապադովկիա:

1. Առաջին Հայք: Փոքր Հայաստանին մէջ տեղն է: Քաղաքներուն մէջ գլխաւորներն են, Մելիտինե, Սամոսատա եւ այլն

2. Երկրորդ Հայք: Ալիլիկիային հիւսիսային կողմն

1 Կապադովկիա նահանգը մասը միայն Փոքր Հայաստանի շատ ընդարձակ էր, որուն մէկ մէջ կ'իջնար:

է, ուսկից որ Տաւրոս լեռանց շարքովը կը բաժնուի: Գլխաւոր քաղաքն է Կոկիսան:

3. Արրորդ Հայք: Փոքր Հայոց հիւսիսային մասն է: Քաղաքներուն մէջ երեւելի են Սերաստիա, Նիկոպոլիս եւ այլն:

4. Ապաղոսկիիս կամ Գամիւրք: Հայաստանին արեւմտեան ծայրն է: Գլխաւոր քաղաքներն են Մաժար կամ Աեսարիա, Նազիանդ, Եւդոկիա եւ այլն:

Մեծ Հայք: Մեծ Հայոց սահմանն է արեւելքէն Կասպից ծովն ու Պարսից (յառաջագոյն Մարաց) Ասորպատական նահանգն, արեւմուտքէն Փոքր Հայք, հիւսիսէն Կողքիս, վերք եւ Աղուանք, հարաւէն Ասորիք, Միջագետք եւ Ասորեստան: Գետերն ու լեռները վերը յիշուածներն են: Բոլոր Մեծ Հայք տասնուհինգ նահանգ կը բաժնուի որոնց անուններն են

- Ա. Բարձր Հայք.
- Բ. Չորրորդ Հայք.
- Գ. Աղձնիք.
- Դ. Տաւրուբերան.
- Ե. Մոկք.
- Զ. Կորձայք.
- Է. Պարսկահայք.
- Ը. Այսպուրական.
- Թ. Արցախ.
- Ժ. Սիւնիք.
- ԺԱ. Փայտակարան.
- ԺԲ. Ուտի.
- ԺԳ. Գուգարք.
- ԺԴ. Տայք.
- ԺԵ. Այրարատ.

Ա. Բարձր Հայք:

Մեծ Հայոց հիւսիսային արեւմտեան ծայրն է: Գիւրքը շատ բարձր ըլլալուն՝ ամէն կողմ մեծ ու պզտիկ գետեր կ'արձակէ, որոնց մէջ գլխաւորներն են Ափրատ, Երասխ ու Ճորոխ: Աս նահանգն մէջ շատ ջերմուկներ ալ կան:

Ինք Գաւառ կը բաժնուի:

1. Գարանաղի.	6. Գերջան.
2. Առիւծ.	7. Սպեր.
3. Մընձուր.	8. Շապոմք.
4. Եկեղեաց.	9. Կարին.
5. Մանանաղի.	

Գարանաղի. Քաղաքներն են Անի, Թորդան եւ այլն: Հոս է նաեւ Մանեայ այլքը բուսած տեղն՝ ուր Ս. Գրիգոր Լուսաորիչ վախճանեցաւ, ու Սեպուհ լեռը:

Եկեղեաց: Գլխաւոր տեղերն են Երեզն աւան կամ Երիզայ, Խախ դեւղ, Թիլն աւան, Չրմէս, Աւսակերտ եւ այլն:

Գերջան: Աս գաւառին մէջն է Բաղայառինջ դիւղը:

Սպեր: Բաղրատունեաց ջեղին երկիրն էր: Գլխաւոր տեղերն են Սմբատաւան, Բայրերդ:

Կարին: Բարձր Հայոց ամենէն մեծ գաւառն է: Գլխաւոր Քաղաքն է Կարնոյ քաղաք կամ Թէոդուպոլիս: Շատ գեղեր ալ ունի որոնք են Մարաղայ դեւղ, Արծաթի, Արծն, եւ այլն:

Բ. Չորրորդ Հոյ:

Բարձր Հայոց հարաւային կողմը կ'իյնայ, արեւմուտքէն սահմանակից է Երկրորդ Հայոց, արեւելքէն Տուրուերան նահանգին, ու հարաւէն Աղձնեաց: Իր լեռներուն մէջ Բիւրեղի հանք կայ: Հոս առիւծ ալ կը գտնուի:

Ութը գաւառ ունի:

1. Խորձէն.	5. Ծոփք.
2. Հաշտեանք.	6. Հանձիթ.
3. Պաղնատուն.	7. Գորեք.
4. Բալահոփիս.	8. Գեղիք.

Խորձէն: Մորմորանս. Գ. (Գիւղ)

Հաշտեանք: Մուշեղայ. Գ. Ուրրայ. Գ. Գիրեհ. Գ.

Պաղնատուն: Պաղին Բ. (Բերդ).

Օտիք: Աս նահանգին ամենէն մեծ գաւառն է: Գլխաւոր քաղաքն է Մարտիրոսաց քաղաք կամ Նփրկերա. սակէ զատ ունի Մամբրէ, Բնարեղ, Կարկասակերա եւ այլն քաղաքները:

Գ. Աշխիւ:

Մեծ Հայոց հարաւային արեւմտեան կողմն է, հիւսիսէն սահմանակից է Չորրորդ Հայոց, հարաւէն Ասորոց երկրին ու Միջագետաց: Բերքերն են շատ երկաթ, նաւթ ու գզիթոր:

Տարւ գաւառ կը բաժնուի:

1. Արզն.	6. Ազնուածոր.
2. Նփրկերա.	7. Խերհէթք.
3. Քեղ.	8. Գզեղ.
4. Կեթիկ.	9. Սանածոր կամ Սալոյ
5. Տասիկ.	10. Սասուն: [ձոր.

Աս նահանգին գլխաւոր քաղաքն է Տիգրանակերա, զորն որ Տիգրան Ա. շինած է: Գեղերուն մէջ երեւելի է Բառակէջ աւանը:

Դ. Տարս-Բերն:

Չորրորդ Հայոց արեւելեան կողմը կ'իյնայ: Բերքերն են, գազպէ, մեղր, մաշկամիրգ (գուցէ շագանակ ըսուած պտուղն է), երկաթ ու ճերմակ նաւթ: Աս նահանգին մէջն է Բզնունեաց (Աւնայ) ծովը:

Տասնուվեց գաւառ ունի.

1. Խոյթ.	9. Հարք.
2. Ասպակունիք.	10. Աարածնունիք.
3. Տարօն.	11. Բզնունիք.
4. Աշմունիք.	12. Երեւարք.
5. Մարգաղի.	13. Աղիովիտ.
6. Գասնաւորք.	14. Ապահունիք.
7. Տուարածասափ.	15. Կոր.
8. Գալառ.	16. Խոսխոսունիք.

Տարօն: Տուրուբերանին մեծ գաւառն է: Գրլխաւոր քաղաքներն ու գեղերն են, Յաշտիշաա ք. (Քաղաք), Հացեկք Գ. Մուշ Ա. (Աւան), Ծաղիկ Գ. Կուառա Գ. Գոմկունք Գ. Մեղտի Գ. Ախշապ ք. Մծուրք ք. Ողական Բ. (Բերդ), Կուառա Գ. Խորնի Գ. Մեղտի Ա. Չիւնկերա ք. եւ այլն:

Աս գաւառին Տարօն անուանելուն պատմութիւնը Խորնացին (Գրք Ա. ԳԼ. 6.) սյուսէս կը պատմէ: Օր մը՝ կըսէ, փիլիսոփաներու մէջ աշխարհագրութեան վրայ խօսք եղած ատեն, Ողիմպիոզորոս անունով իմաստան փիլիսոփայ մ'ասանկ ըսաւ. «Աւանդութիւն մը կայ որն որ դքսի մէջ դրուած չէ՝ այլ միայն բերնէ բերան մեզի հասած է. թէ հին դքսի մը մէջ ասանկ կը պատմուէր: Քոստութրոսին (Նշին) տապանը Հայաստան կենալէն ետքն, իր որդիներէն մէկը Աիմ անունով, հիւսիսային արեւմտեան կողմերը գնաց, եւ երկայն լեռան մը քով պղտիկ դաշտ մը գտնելով, հոն քիչ մ'ատեն բնակեցաւ, եւ իր անուամբն ալ լեռան անունը Աիմ անուանեց. ետքը նորէն իր եկած երկիրը դարձաւ: Բայց ասոր որդիներէն մէկը Տարբան անունով՝ իր տղոցմօզը հոն Քաց, ու նոյն գաւառն իր անուամբը Տարօն անուանեց, իր բնակած տեղն ալ Յրօնք, որովհետեւ ան տեղն իր որդիքն իր քովէն ցրուեցան: Խորնացին կըսէ թէ աս պատմութիւնը հին ատենուան Հայերը երգերու մէջ կ'երգէին:

Աշմունիք: Երեզ քաղաք:

Հարք: Գլխաւոր քաղաքն է Մանաւազակերա կամ Մանազկերա: Աս գաւառին մէջն է Հայկաշէն Հայաստանի մէջ մեր Հայկ նահապետին շինած առաջին գեղը: Հերեան Գ:

Բզնունիք: Աննայ ծովուն քովերը կ'իյնայ՝ որն որ աս գաւառին անուամբը յառաջագոյն Ծով Բզնունեաց կը կոչուէր: Աս գաւառն ունի Խլաթ քաղաքն, Արծկէ գեղը եւ ուրիշ քանի մը պղտիկ գեղեր:

Աղիովխա: Առաջին Արտաւազդին (Տիգրան Բ. ին որդւոյն) ատեն աս գաւառը թագաւորական ցեղի գաւառ եղաւ, որովհետեւ աս Արտաւազդն իր եղբայրներն ու քուրերը հոս բնակեցուց: Գլխաւոր քաղաքն է Զարիշաա: Հոս է նաեւ Արճէշ քաղաքը:

Ապահուելիք: Ասոր մէջն էր Գալարիս կամ Ածուղ գեղն՝ ուր որ Պարսիկները Տիրան Բ. Թագաւորին աշուրները հանեցին:

Ե. Մ⁴+

Աղձնեաց արեւելեան կողմն է: Իր հարաւային սահմանէն կ'անցնի Տաւրոս լեռանց մէջ Տաւր: Բերքերն են մանրագոր ու կաքաւ: Հոս ինձ ալ կը գըտնուի:

Ինը գաւառ կը բաժնուի.

1. Իշայր.	6. Առանձնակ Մոկք.
2. Միւս Իշայր.	7. Աբբայից գաւառ.
3. Իշոց գաւառ.	8. Արգաստովիտ.
4. Առուկնից ձոր.	9. Ջերմաձոր.
5. Միջայ.	

Զ. Կ⁷+

Մոկաց արեւելեան կողմն է. հարաւէն Ասորեստանի ու հիւսիսէն Պարսկահայոց սահմանակից է: Առնահանգին մէջն է Կորդուաց լեռինք ըսուած լեռանց շարքն, որն որ իր անունն ասոր Կորդուք գաւառէն կ'անուու: Գլխաւոր բերքն է զառիկ:

Գաւառները տասնու մէկ հատ են.

1. Կորդուք.	7. Մոթողանք.
2. Վերին Կորդրիք.	8. Որսիրանք.
3. Միջին Կորդրիք.	9. Կարաթունիք.
4. Ներքին Կորդրիք.	10. Ճահուկ.
5. Այառանք.	11. Փոքր Աղբակ.
6. Այգառք.	

Կորդուաց գաւառին բնակիչներն այնչափ անուանի էին որ ուրիշ պատմագիրները զանոնք իբրև առանձին թագաւորութիւն մը կը դնեն:

Է. Պարտիան:

Պորճէից արեւելեան հիւսիսային կողմն, Ատրպա-
տական նահանգին քովը կ'իյնայ: Շատ այժեամբ ու
ցիւ (վայրենի էշ) ունի:

Ինը զաւառ կը բաժնուի.

1. Այլի կամ Կուրիճան.	6. Տամբերս.
2. Մարի.	7. Զարեհաւան.
3. Թրափի.	8. Զարեւանդ.
4. Ացուերս.	9. Հեր.
5. Ըննայ.	

Հեր զաւառն ունի համանուն գլխու որ քաղաք,
եւ Նուարսակ ու Փեռոսակ գեղերը:

Ը. Վարդարան:

Հայաստանին ամենէն մեծ նահանգն է, Պարս-
կահայոց հիւսիսային արեւմտեան եւ Այրարատ նա-
հանգին հարաւային կողմը կ'իյնայ:

Նըրսունուվեց զաւառ կը բաժնուի.

1. Ռշտունիք.	17. Ազրակ մեծ.
2. Տոսր.	18. Անձախաձոր.
3. Բուգունիք.	19. Թոռնաւան.
4. Արճիշակովիւս.	20. Ծուաշ.
5. Ազովիւս.	21. Ռոտկրճունիք.
6. Կուղանովիւս.	22. Մեծնունիք.
7. Արերանի.	23. Պալունիք.
8. Գառնի.	24. Գուկան.
9. Բուժունիք.	25. Աղուանդառ.
10. Անոյոյան.	26. Պատուարունիք.
11. Անձեւացիք.	27. Արտաշէղեան.
12. Ատրպատունիք.	28. Արտաւանեան.
13. Երիթունիք.	29. Բաքան.
14. Մարգաստան.	30. Գարիթեան.
15. Արտաղ կամ Շաւ-	31. Գազրիկան.
16. Ակէ. [արշան.	32. Տանկրիայն.

33. Ղարաժնունիք.

35. Նախճուան.

34. Գողթն.

36. Մարանդ.

Ոչառունիք: Բզնունեաց (Ղանայ) ծովին քովերբ կ'իյնայ: Քաղաքներն են Մանակերտ, Ռոտան եւ այլն: Հոս է նաեւ Նարեկայ վանքը, Աղթամար կղզին (Բզնունեաց ծովին մէջ) եւ Ընծաքեարս լեռը, նոյն ծովին քովերբ:

Տասր: Բզնունեաց ծովին արեւելեան կողմն է. իր քաղաքներուն մէջ երեւելի է Համիրամայ քաղաքը որն որ Ղան կ'անուանուի: Ունի գեղեր ալ, ինչպէս Արտամատ, Ահեւականից գիւղ եւ այլն: Աս գաւառին մէջն է Ղարազ լեռը:

Աւերերանի: Գլխաւոր քաղաքն է Բերկրի: Ունի Առեւտ փոքր անունով գեղ մ'ալ:

Ընծեւացիք: Կանգուար Բ:

Երիթունիք: Հայք Գ:

Արտազ: Կամ Հաւարչան: Այրարատ լեռան արեւելեան հարաւային կողմեր կ'իյնայ: Գլխաւոր քաղաքն է Հաւարչան: Գեղերն Աւարայր, Ներսէհապատ, Եղինդ:

Աղբակ մեծ: Հաղամակերտ Ա:

Թոռանուան: Գետուան. Նկան Բ:

Ճուաշ: Գիւղիկ Գ. Մառական Ա. Համիրամ Բ:

Գողթն: Երասխ գետին քովն է: Հատ գինի ունի: Աս գաւառին մէջն է Ճուղայ կամ Զուղայ աւանն որն որ հիմա Հին Զուղայ կ'անուանուի:

Նախճուան: Երասխին քովերբ կ'իյնայ: Գլխաւոր քաղաքը նոյնպէս Նախճուան կամ Նախիջեւան կը կոչուի:

Թ. Ա՛-Ն՛Է՛:

Այրարատ գաւառին արեւելեան կողմն է, Երասխ գետին եւ Արցախ նահանգին մէջը: Հատամուր տեղեր ունի: Բերքերն են նուս ու մուրտ:

1 Աս գաւառին Արտազ անուանուելուն պատմութիւնը

Տես Բ. Գրքին ԺԳ. Գլխոյն մէջ:

Տասուերկու գաւառ ունի.

1. Երբնջակ.	7. Ծղակ.
2. Ճահուկ.	8. Հարանդ.
3. Վայոց ձոր.	9. Բաղք.
4. Գեղաբունի.	10. Չորք.
5. Սոտք.	11. Արեւիք.
6. Աղահէճք.	12. Կուսական.

Գեղաբունի: Աս գաւառին մէջն է Գեղամայ ծովն, որն որ Սեւան անունով կզղի Տ'ունի, ու Գեղ լեռք: Գլխաւոր տեղն է Գեղամի՝ զորն որ Գեղամ նահապետը շինեց: Աս դեղն ետքն իր Գառնուկ կամ Գառնիկ թոռանն անունովը Գառնի անուանուեցաւ:

Երբնջակ: Համանուն բերդ Տ'ունի:

Վայոց ձոր: Հողոցիմ գիւղ:

Բաղք: Բաղաբերդ անունով երեւելի բերդ Տ'ունի:

Ժ. Արց-ի:

Սիւնեաց նահանգին արեւելեան կողմն է: Հաս անտառներ ունի:

Տասուերկու գաւառ կը բաժնուի:

1. Միւս Հարանդ.	7. Մուխանք.
2. Վայկունիք.	8. Պիանք.
3. Բերդաձոր.	9. Պանձկանք.
4. Մեծկուանք.	10. Սիսական սոտան.
5. Մեծիրանք.	11. Քուստիխանէս.
6. Հարճլանք.	12. Կողթ.

Միւս Հարանդ: Ասոր մէջն է Ամարաս գեղը:

ԺԱ. Փ-յ-ր-ի-ր-ն:

Արասի գետին քովն է. արեւելքէն սահմանակից է Կասպից ծովին եւ արեւմուտքէն Ուտի նահանգին: Բերքերուն մէջ երեւելի է բամբակն՝ որն որ շատ առատութեամբ կ'ըլլայ. ունի նաեւ տեսակ Տ'ինքն իրեն բուսող զարի:

Տասուերկու գաւառ ունի.

1. Հրաքոտայերոժ .	7. Հանի .
2. Վարդանակերտ .	8. Աթլի .
3. Եօթնփորակեան բա-	9. Բազաւան .
4. Ռոտիբաղա . [գինք .	10. Սպանդարանպերոժ .
5. Բաղանոտ .	11. Որմզգպերոժ .
6. Առոտպիժան .	12. Ալեւան .

Անահանգին գլխաւոր քաղաքն է Փայտակարան:

ԺԲ. Ուրի:

Արցախ նահանգին ու Վուր գետին մէջն է, Երասխին արեւմտեան կողմը:

Գաւառները եօթն են.

1. Աւանոտ .	5. Տուչքատակ .
2. Տնի .	6. Գարդման .
3. Ռոտպաղեան .	7. Ուտի առանձնակ .
4. Աղուէ .	

Ուտի առանձնակ: Ասոր մէջն է Պարտաւ երեւելի քաղաքն ու Խաղխաղ եւ այլն:

ԺԳ. Գուրգուր:

Ուտի նահանգին արեւմտեան կողմն է. հարաւէն սահմանակից է Այրարատ նահանգին ու հիւսիսէն Վրաստանին: Բերքերն են սերկեւիլ ու տաւսախ:

Ինը գաւառ ունի:

1. Չորափոր .	6. Կանգարք .
2. Ծորափոր .	7. Արտահան .
3. Կողբափոր .	8. Զաւաղխք .
4. Տաշիր .	9. Կղարջք .
5. Թուեղք .	

Չորափոր: Արքունաշէն Գ. Կայեան. Բ.

Տաշիր: Շամշողդէ Գ. Լոռի Գ. Բաղունիք Գ.

Օձուն Գ:

Սանգարք: Աս գաւառին մէջն է Լեւոն մթին ըսուած լեռը:

ԺԳ. Տ-յ+:

Արեւելեան կողմանէ Գուգարք նահանգին սահմանակից է, հարաւէն Այրարատին ու հիւսիսէն Կողքիսի: Շատ բերդեր եւ ամրոցներ ունի: Բերքերն են թուղ, նուռ, սերկեւիլ, նուշ, աղտոր, պտղախունկ:

Ինը գաւառ կը բաժնուի.

1. Կող.	6. Ոքաղէ.
2. Բերդացփոր.	7. Աղորդ.
3. Պարտիզացփոր.	8. Կափոր.
4. Ճակք.	9. Ասեացփոր.
5. Բուխա.	

Աս նահանգին երեւելի տեղերն են Հաւած-Քիչ. Մկնայառինջ Գ. Արահեզ Գ. Զենակո Գ. Էրտիանի Բ. Որջնհաղ Գ. եւ այլն:

ԺԵ. Այր-բ-ր:

Աս նահանգն՝ որն որ մեր թագաւորաց սեպհահան երկիրն ու բնակութեան տեղն էր, Հայաստանին միւս նահանգներէն շրջապատուած է: Արեւելքէն սահմանակից է Սիւնեաց ու Վասպուրական նահանգներուն, արեւմուտքէն Բարձր Հայոց, հարաւէն Տուրուբերանին ու Վասպուրականին, ու հիւսիսէն Տայոց եւ Գուգարաց: Գետերն են Էրտախ ու Քասաղ. Գայլտայ ծովակ անունով պղտիկ լիճ մ'ալ ունի: Գլխաւոր լեռներն են Այրարատ (Մասիս) ուսկից բոլոր նահանգն իր անունը կ'առնու, Արագած, Նպատ, Սուհաւա եւ այլն: Բերքերուն մէջ երեւելի է Որդան կարմիր ըսուած ներկն՝ որն սր կարմիր սրգ մըն է: Ասկից զատ զանազան անասուններ, թռչուններ, պտուղներ ու հանքեր ունի: Աս նահանգին մէջն է Կաթողիկոսարանն ալ:

Այրարատ նահանգը քսան գաւառ կը բաժնուի.

1. Բասեն.	11. Ճակատք.
2. Գարեղեանք.	12. Մասեացոսն.
3. Աբեղեանք.	13. Կողովիս.
4. Վահեուսնիք.	14. Աշոցք.
5. Արշարունիք.	15. Նիզ.
6. Բազրեւանդ.	16. Կոտայք.
7. Ծաղկոսն.	17. Մաղաղ.
8. Շիրակ.	18. Վարաժնուսնիք.
9. Վանանդ.	19. Ոսասն.
10. Արագածոսն.	20. Դուին.

Բասեն: Աս գեղերն ունի. Վաղարշաւան, Որդորու, Ոսխայ, Ալվար, Գու, Բողբերդ, Աւկամի, Գոմաձոր եւ այլն:

Արշարունիք: Երասխ գետին քովերն է: Քաղաքներն են Երուանդաշատ, Բազարան, Երուանդակերտ, Արտազերս Բ. Կապոյտ Բ. Գիւղ շիրմաց. Կաղզուան Գ. Հոս է ծննդոց ըսուած անտառն եւ Երուանդափան կամ Մարաց մարդ դաշտն, որուն վրայ տես Պատմութեան մէջ Գիլք Բ. ԳԼ. Ժ:

Բազրեւանդ: Բասեն եւ Արշարունիք գաւառներուն քովն է: Աս գաւառին մէջն է Նպատ լեռը: Քաղաքներն են Չարեհաւան, Վաղարշակերտ: Գեղերն եւ ւանանքը՝ Բազաւան կամ Գիցաւան, Բլուր, ուր որ Ս. Սահակ վախճանեցաւ, Եղեղեակ, Չիրու, Բերդկունք, Խու, Արծակ եւ այլն:

Ծաղկոսն: Հոս է Շահապիվան լեռը՝ Հայոց զօրացը բանակին տեղը: Աս լեռան վրայ Վարշակիի ջերմուկք անուսով ջերմուկ մը կայ:

Շիրակ: Բարեբեր գաւառ մըն է: Գլխաւոր քաղաքն է Անի: Ունի նաեւ Երազգաւորք, Որմտանի, Արդինայ եւ այլն գեղերը:

Վանանդ: Գլխաւոր քաղաքն է Կարս, ուր տասներորդ դարուն պզտիկ թագաւորութիւն մը սկսաւ եւ ըսուեցաւ թագաւորութիւն Կարուց: Միւս քաղաքներն ու գեղերն են Չարիշատ Բ. Իջաւանից գիւղ, Ողմու գիւղ, Կրապաշտ Գ: Երեւել դաշտ եւ այլն:

Արագածոսն: Արագած լեռան քովերն ըլլալուն

Համար այսպէս անուանեցաւ: Իր աւաններն ու գեղերն են Աղզք, Ա. Կուաշ. Ա. Օշական. Գ. Թալին Գ. Վժան. Գ. Եղիվարդ Գ. եւ այն:

Ղակատք: Հոս է Կողբ գեղը:

Մասեաց սան: Այրարատ լեռան քովերն է: Իր գեղերուն մէջ անուանի է Ակոռի գեղը:

Կողովիտ: Մասեաց սան ու Ծողկոսն գաւառներուն սահմանակից է: Գլխաւոր տեղերն են Գարեն, կամ Գարենից բերդ, Արծափ Գ. Բազարան եւ այլն: Աս գաւառին մէջ շինուեցաւ Արշակաւանը, որուն պատմութիւնը Տէս Գիրք Բ. ԳԼ. ԻԱ.

Նիդ: Բջնի. Գ. Փառաժնակերտ. Գ:

Կոտայք: Գլխաւոր քաղաքն է Երիւան: Գեղերն Այլարերից գիւղ, Ովայից գիւղ, Չազ եւ այլն:

Մազազ: Բերդկունք կամ Գիւղ բերդկաց. Կաղաղց գիւղ:

Վուին: Ունի համանուն գլխաւոր քաղաք, ու Մարակերտ քաղաքը: Աս գաւառին մէջն է Շարուբայ գաշան ու Խոսրով Բ. ին տնկած երկու անտառներն՝ որոնք Խոսրովակերտ ու Տաճար մայրի կ'անուանուէին:

Այրարատ գաւառին մէջն էին Վաղարշապատ, Արտաշատ եւ Արմաիր քաղաքները: Նոյնպէս Ընջեն կամ Արդեանս, Արած, ու Որկովի գեղերը: Գարձեալ Անահայ Երազամյն կամ Երազացոյց ըսուած մէհեանն Արտաշատ քաղաքին մօտ:

Աս համառօտ Աշխարհագրութիւնը գլխաւորաբար Մովսէս Խորենացիին Աշխարհագրութենէն առինք, մանաւանդ նահանգաց ու գաւառաց անուններն, անոնց բաժանմունքն ու բերքերն: Ամեն մէկ գաւառին քաղաքներն ու գեղերն, որոնք որ մեր պատմագրաց մէջ յիշուած էին ու տեղերնին ալ որոշուած, նոյն գաւառին մէջ գրինք: Իսկ որոնց որ միայն նահանգը յայտնի էր նոյն նահանգին մէջ գրինք ըսելով՝ Աս նահանգին Քաղաքները, Գեղերն, եւ այլն են . . .

Հոս յիշուած բերքերն, ինչպէս յայտնի է, միայն հին ժամանակաւաններն են, որոնց շատերը հիմայ չկան, մշակութեան պակասութեան համար: Շատ գաւառներ ալ նոր բերքեր ունին, որոնք կարէն սկսուած են մշակուիլ. ինչպէս Ճրախոտը, տեղ տեղ ձիթենին եւ այլն:

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

Առաջին գրքերն իսկ կը պատմէ Հայոց տէրութեան կանգնուելուն պատմութիւնն ու զանիկայ կանգնողին եւ իր սերնդոցն ու յաջորդացը գործքերը, որոնք Հայաստան շինութիւններով զարգարեցին, աւոր սահմաններն ընդարձակեցին, օտար թշնամեաց դէմ պատերազմներ մղեցին, եւ զանազան կարգերով երկիրը պայծառացուցին, եւ մինչեւ սա ցեղին բուրրովն տէրութենէ զրկուիլը կը հասցընէ: Անկէ ետեւ նաեւ մինչեւ Երկրորդ Հարստութեան (Արշակունեաց) սկսիլը՝ Հայաստան կառավարող կուսակալաց գործքերը կարգաւ կը դնէ:

Աս պատմութեան առաջին ու զիսաւոր Աշխարհաց Մովսէս Խորենացիին Հայոց Պատմութիւնն է, զորն որ Սահակ Բագրատունի իշխանին խնդրելովը գրեց, իրեն զիսաւոր առաջնորդ աննելով Մար Աբաս Առաինային գիրքը: Մար Աբաս Ազղարշակին՝ Հայոց առաջին արշակունի թագաւորին հրամանաւը նինուէի թագաւորական գիւանէն Հայոց առաջին Հարստութեան պատմութիւնն հանած Հայաստան բերած էր, եւ թագաւորական գանձատան մէջ կը պահուէր: Աս պատմութեան ստուգութիւնը ցուցընէն աւելորդ կը համարինք. արդէն իր գրուելուն եղանակն ու պարագաներն իրեն հաւատարիմ վկայ եւ հաստատուն ապացոյց կրնան ըլլալ: Խորենացիէն ետքը կու գան Դիոգորոս Սիկիլացիին ու Պոզեբիոս, որոնք զիսաւորաբար Հայաստանի կուսակալաց պատմութիւնը մե-

զի կ'աւանդեն. Գտննութեան՝ որն որ Փոքր Աւերասին
ատենը Գունաց զօրքով Պարսկաստան դնաց, եւ
ի դարձին Հայաստանէն անցնելով՝ Հայոց բնա-
նեկան կեանքը տեսաւ ու զանիկայ իր Աւերասի ար-
շաւանք ըսուած զբքին մէջ կը նկարագրէ: Գարձեալ
Աւերասի Խրատ ըսուած զբքին մէջ Տիգրան Ա.ին եւ
անոր հօրն Երուանդ Ա.ին պատմութիւնը կը զնէ,
թէպէտ եւ Խորենացւոյն պատմութենէն բոլորովին
տարբեր, ինչպէս պիտ'որ տեսնենք: Ըստ պատմագիր-
ներէն զատ՝ օւրիշ շատ պատմագիրներ, ինչպէս Հե-
րոզոտոս, Յովսէպոս, Յուստինոս եւ այլն, տեղ տեղ
մեզի օգնական եղան:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ա •

Հայկ:

Ե. Հայկ Բարեշունէն Հայաստան կը դառնայ եւ հոն Հայոց
տերութիւնը կը հիմնէ (2350 Քրիստոսէն յառաջ): Բ. Բէլ
Հայկին պատգամ կը խաւրէ որ գայ իրեն հնազանդի. Հայկ
կը մերժէ ու Բէլին հետ պատերազմելով՝ զանիկայ կը սպան-
նէ: Գ. Պատերազմն ետքը Հայկին ըրած գործքերը մինչեւ
իւր մահը:

Ե. Այդ նահապետին սերունդն Ատրեստանի
կողմերը դաշլթած ատեննին իրենց անուան յիշատակը
մշտնջենաւ որ թող տալու համար ամբարտաւան խոր-
հուրդ մը խորհեցան, ծայրը մինչեւ ամպերն հասնող
աշտարակ մը շինել, որով կը յուսոյին թէ նաեւ եր-
կրորդ ջրհեղեղէ մ'ալ կրնան ազատիլ: Երբ որ աս
խորհուրդն իրենց բաւական բարձրացած աշտարակը
կործանելով ու լեզունին խառնակելով զլուխ շէլաւ,
անոնց զլխաւորներուն միայն երկրորդ ամբարտաւա-
նական խորհուրդ մ'ինկաւ, այսինքն ամէնն իրենց
ձեռքին տակ նուաճելով՝ բոլորին վրայ բացարձակ
եւ առանձին տէր ըլլալ: Անմիջապէս աշտարակին
գաշտը պատերազմի գաշտի փոխուեցաւ, գործավար-
ները մէյմէկ զինուոր եղան, եւ բահի ու բրջի տեղ
նետ ու նիզակ սանելով՝ զանազան կողմնակցութիւն-

ներ բաժնուած՝ իրարու հետ սաստիկ պատերազմ մը սկսան ընել: Աս գլխաւորներուն մէջէն Ներքովդ կամ Բէլ անունով քաջ ու հզօր իշխանը, (Նոյ նահապետին համ որդւոյն թոռան որդին) ամենէն աւելի զօրացաւ, շատերուն յաղթեց եւ ինքը զինքը թագաւոր հրատարակելով՝ բոլոր նոյն գաղթականութիւնն իրեն հնազանդեցուց: Բայց ասոնցմէ Հայկ արի ու հաստաբազուկ իշխանը, (Նոյին Յաբէթ որդւոյն թոռան որդին) որն որ իր սակաւածիւ կողմնակիցներովը միապետել ուզողներուն դէմ երկայն ատեն պատերազմ մղած էր, երբ որ Բէլին զինուոյ յաջողութիւնը տեսաւ, արդէն յառաջագոյն անոր բռնաւորութեանը տեղեակ ըլլալով՝ շուտեց անոր հնազանդիլ, այլ իր որդիքն ու թոռուքն եւ անոնց ընտանիքը՝ 300 հոգւոյ չափ, նաեւ իրեն հետ միարանած մարդիկը ժողվեց զեւթի հիւսիսային կողմերը դնաց, եւ լերան մը մօտ գաչախ մէջ բնակեցաւ, ուր յառաջութեւն մնացած մարդիկ կային: Հայկ աս մարդիկներն իրեն հնազանդեցրնելով՝ հոն դեղ մը շինեց եւ իր Աադմա թոռանը՝ Արմենակին որդւոյն յանձնեց, զանիկայ նոյն տեղերուն կողմնապահ դնելով, իսկ ինքը զեւթի հիւսիսային արեւմտեան կողմերը յառաջ դնաց ու լեւնադաշախ մը վրայ բնակութիւնն հաստատեց, որուն անունը Հաբբ գրաւ. զեղ մ'ալ շինեց եւ իր անուամբը Հայկաշէն անուանեց: Հոս ալ յառաջութեւն մնացած քիչեր մարդիկ գտաւ, որոնք ինքնակամ իրեն հնազանդեցան:

Բ. Բէլ աս ժամանակս իր թագաւորութիւնը Բաբելոնի մէջ հաստատելով՝ իր որդիներէն մէկը քանի մը մարդով Հայկին խաւրեց որ գայ իրեն հնազանդի ու խաղաղութեամբ ապրի. «Յուրա ու սառած երկիրներ գացեր բնակեր ես, բաւա, եկու քու ցուրտ հպարտութիւնդ մեկդի թող տար եւ երկիրներուս մէջ ուզած կողմդ բնակէ»: Հայկ աս պատգամաւորներուն խիստ պատասխան մը տալով՝ ետ դարձուց: Ասոր վրայ Բէլ սաստիկ բարկանալով՝ հրաման տուաւ որ զօրքը ժողովուի, եւ շուտ մը Հայկին վրայ քաշեց: Երբ որ Աադմային երկիրը մօտեցաւ, անիկայ իր մար-

դիկները ժողովեց եւ ճամբայ ելաւ Հայկին քովն երթալու . բայց իրմէ յառաջ անոր պայտիսի պատգամով սուրհանդակ մը խաւրեց . «Գիտցած ըլլաս ո՞վ մեծ գդիւցազանց, որ Բէլ անհամար արի հսկաներով ու քաջ պատերազմող զօրքով վրագ կու գայ . ես անոր իմ երկիրներս մօտենալն իմացած իս պէս, ամէն բանս ժողովեցի ու քու քովդ կու գամ, ուստի ինչ որ պիտ'որ ընես շուտով մտածէ», : Հայկ առ լուրն առածին պէս առանց շիտթելու իր քիչ որ զօրքը ժողովեց եւ թշնամեղն դէմ սկսաւ երթալ, եւ լծի մը (Բզնունեաց կամ Աւնայ ծովին) քով հասնելով՝ զօրքը կարգի դրաւ եւ քիչ մը հանդիսաւ տալէն ետեւ անոնց առ կարծ' բայց քաջալերիչ խօսքը խօսեցաւ . «Թշնամեղն զօրքին հետ զարնուելու սկսելուս պէս, ըսաւ, ջանանք որ անոնց բռնաւոր իշխանին կեցած կողմը սաստիկ զօրութեամբ բախենք, եւ կամ քաջութեամբ մեռնինք եւ միայն մեր ինչքն ու ստացուածքն անոր թողունք, եւ կամ զանիկայ զարնենք սպաննենք, զօրքը ջրուենք եւ յաղթութեան փառքն ստանանք», : Ետքը բանակը յառաջ շարժեց, եւ բարձր լեռանց մէջ շիտակ դաշտի մը վրայ յարմար դիրք մը բռնած՝ պատրաստ կեցաւ : Հոն Հայերն աշուրնին վերջուցին տեսան որ Բէլ զլուխն ամուր երկաթէ սաղաւարտ, կուրծքն ու կոնակը կարծր պղնձէ տախտակներ, թեւերն ու ստուրներն անգծելի զրահով պատած, մէկ ձեռքն ահագին վահան մը բռնած, միւս ձեռքը խոշոր նիզակ մը, իր բանակին առջեւն անցեր լեռնէն վար կ'իջնայ : Հայկ անմիջապէս իր կարգադրութիւններն բրտաւ . զօրքն երեքանկիւնի ձեւով իր երկու կողմը շարեց . աջ կողմն իր Աբմնակ, խոս ու Մանաւազ սրգիքը կեցուց, իսկ Աագմսնն եւ իր որդիքներուն քաջերէն երկու հօգի ալ ձախ կողմը դրաւ, որոնք ճարտար սուր շարժող ու կորովի ազնուաւոր էին : Բարեւրնի թագաւորը միտքը հաստատուն գրած էր որ Հայկ իրեն դէմ դնելու չի կրնար յանդըզնիւ, այլ իր ահագին բանակը տեսածին պէս անմիջապէս պիտ'որ հնազանդի . ասոր համար իր զօրքը լեռան վրայ թողուց եւ ինքն անոնց քաջերէն զունդ

մը զատած՝ հետն առաւ ու դէպ ի Հայոց գունդն սկսաւ յառաջ գալ: Բայց Հայոց քաջ առաջնորդն՝ որուն խորհուրդը Բէլին խորհրդէն շատ տարբեր էր, շուտ մ'իբ զօրքին պատերազմն սկսելու նշան տուաւ, որոնք սաստիկ զօրութեամբ թշնամւոյն վրայ յարձակելով՝ իրենց պնդակաղճ բազուկներովը շատ հսկաներ զարկին գետինը ձգեցին: Բէլ առ անակնկալ դիպուածին վրայ այլայլած ու շփոթած՝ թէպէտ եւ քիչ մը ժամանակ Հայոց դէմ դրաւ, բայց տեսնելով որ վտանգն երթալով կը մեծնայ, սկսաւ ետ քաշուիլ եւ իջած լեռան վրայ ելլել, որպէս զի բոլոր բանակն առնու եւ երկրորդ անգամ Հայկական զնդին հետ զարնուի: Հայկ անօր միտքն իմանալով՝ յառաջ վազեց, անօր մօտ հասաւ, լարեց իր լայնալիճ աղեղը եւ այնպիսի օւժգնութեամբ մը նետեց՝ որ նետը թռաւ զնաց Բէլին կուրծքի պղնձէ տախտակը ծակեց ու կռնկէն դուրս ելաւ: Հոն Բէլ մեռած շնչասպառ գետինը փռուեցաւ. իսկ իր զօրքն իրենց առաջնորդն այնպիսի եղանակաւ կորորնցրնելով՝ ցիր ու ցան եղած փախան, եւ պատերազմին զաշտը հարուստ աւարով Հայոց թող տուին:

Բէլին՝ մեր իշխաններէն սպաննուելուն նաեւ Արիւղենոս պատմագիրն ալ կը վկայէ, միայն մեռցընողին անունը Հայկ զնելու տեղ Արմենակ զնելով: «Արայ Գեղեցիկ, կ'ըսէ. Արամայ որդին (էր), Արամ Հարմային, Հարմայ Գեղամին, Գեղամ Ամասիային, Ամասիա Արմայիսին, Արմայիս Արմենակին՝ որն որ Բէլին հակառակ ելաւ եւ զանիկոյ սպաննեց»:

Գ. Հայկ առ պատերազմը յաղթութեամբ զլուխ տանելէն ետեւ, ճակատին տեղը քաղաք մը շինեց եւ անունը Հայք դրաւ, ուսկից բոլոր նոյն դաւառին անունն ալ Հայոց ձօր անուանուեցաւ. իսկ Բէլին մեռած տեղը Գերեզմանք անուանեց, եւ հրաման տուաւ որ անօր մարմինը զմռսեն ու Հարք դաւառը տանին բարձր տեղ մը թաղեն, որպէս զի առ երեւելի յաղթութեան անմահ յիշատակարանն ըլլայ: Անկէ ետեւ նորէն Հարք դաւառը զարձաւ, եւ Ազգմասին՝ պատերազմին աւարներէն շատ բան ու շատ մ'ալ իբ

ծառաներէն տալով՝ իր երկիրը խաւրեց: Այսպէս մեր ազգին տէրութիւնը հաստատելով ու կարգաւորելով՝ շատ տարիներ կառավարելէն ետքը մեռաւ, եւ բոլոր ազգն իր Արմենակ որդւոյն յանձնեց:

Աս Հայկին անուանովը մեր ազգը Հայ ու մեր երկիրը Հայաստան անուանուեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Արմենակէն մինչեւ Հարմային ժամանակը:

Գ. Արմենակ Արագած լեւան քովերը շինութիւններ կ'ընէ ու հոն կը վախճանի (2000 քր. Յառ.): Ե. Արմայիս Արմաւիր քաղաքը կը շինէ. իր Շարայ որդին Շիրակ գաւառը կը խրկէ: Զ. Ամասիա հօրը կը յաջորդէ, Փառախօտ ու Յուլակերտ քաղաքները կը շինէ: Է. Գեղամ Գեղարունի գաւառը շինուածներով կը զարգարէ ու Գեղամի քաղաքը կը շինէ: Ը. Հարմայ (1350 քր. Յառ.):

Գ. Արմենակէն մինչեւ Հարմայ հինգ իշխան իրարու յաջորդեցին, որոնք զանազան շէնքերով Հայաստանը շէնջընելու ջանացին:

Արմենակ իր խոս ու Մանաւազ եղբայրներն ու Մանաւազին Բաղ՝ որդին Հարք գաւառը թող տալով՝ բոլոր իր մարդիկներովը դէպ ի արեւելեան հիւսիսային կողմերը գնաց, եւ լեռներով պատած դաշտի մը մէջ շատ շէնքեր շինեց, եւ ան լեւանաց ամէնէն մեծին անունն իր անուամբն Արագած անուանեց, իսկ իր շինած շինուածներուն անունն Ոսն Արագածու: Հոն շատ տարի ազգը կառավարելէն ետքը մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր Արմայիս որդին:

Ե. Արմայիս նոյն տեղերը բնակելով մեծ գետի մը քով քաղաք մը շինեց եւ իր անուամբն Արմաւիր անուանեց. նոյն գետին անունն ալ իր Արաստ թոռան անունովը Երասխ գրաւ: Իսկ իր Շարայ որդին՝ որն որ շատ որդիներ ունէր ու շատակեր ալ մէկն էր, ան տեղերուն մօտ բերրի գաւտ մը խաւրեց:

1 Ասոնցմէ ելան խոսխոս- Բզնունեաց եւ Որդունեաց
աունեաց, Մանաւազեանց, Նախարարութիւնները:

ասոր անուամբն ան դաւառը Շիրակ անուանուեցաւ :
Արմայիս ասկէ ետքը շատ տարիներ ալ ազգը խնամեց
ու մեռաւ իրեն յաջորդ թողլով իր Ամասիա որդին :

Շարային շատակերութիւնը Հոյոց մէջ առակ եղած
էր ու միշտ կը յիշուէր : Խորենացին (Գիրք Ա. ԳԼ. 12)
կըսէ թէ իր փամանակը գեղացիք շատակերներուն կըսեն
եղեր, « Թե՛ քո Շարայի սրկորն է, մեր Շիրակայ ամ-
բարքն չեն » :

Զ. Ամասիա երեք որդի ունեցաւ, Գեղամ, Յո-
լակ, Փառոսիս. ասներ կըր որ շափահաս եղան, իր
հեան առած հարաւային կողմերը գնաց, եւ բարձր
լեւան մը մտա իրարմէ մէկ օրուան ճամբայ հեռու եր-
կու քաղաք շինեց եւ մէկը Փառոսիսին միւսը Յոլակին
տուաւ : Ասներ հոն բնակելով իրենց անուամբը մէկը
Փառախոտա ու միւսը Յոլակերա անուանեցին : Ան բարձր
լեւան անունն ալ Ամասիա իր անուամբը Մասիս անուա-
նեց : Ետքն Արմաւիր դառնալով քիչ ասե՛նէն մեռաւ :

Է. Ասոր յաջորդեց իր Գեղամ որդին՝ որն որ իր
Հարմայ որդին Արմաւիր թող տալով, գեղ ի
արեւելեան հիւսիսային կողմերը լճի մը քով գնաց,
եւ նոյն տեղերը շէնքեր շինելով ու բնակիչներ գնե-
լով իր անուամբը Գեղաբունի անուանեց, նոյնպէս
լիճն ալ Ծով Գեղամայ. հոն եղող լեւան անունն ալ
Գեղ գրաւ : Հոտեղս ծնաւ իր Միսակ որդին՝ որն որ
յաղթանդամ ու քաջ մարդ մ'եղաւ : Ասոր՝ իր ինչ-
քերէն շատ բան ու շատ ալ ծառաներ տալով, բնա-
կելու տեղ սրոշեց Գեղամայ ծովէն մինչեւ Երասխ գե-
տին հոսանքը : Ան տեղերը Միսակ շատ շինութիւններ
բնեցով իր անուամբը Միւնիք անուանեց, որն որ նաեւ
Միսական ըսուեցաւ. տակից սկսաւ Միւնեաց մեծ նա-
խարարութիւնը : Գեղամ ասկէ ետքը Գեղաբունեաց
կողմերը գառնալով՝ Գեղ լեւան քով ամուս տեղ մը
քաղաք մը շինեց եւ անունը Գեղամի գրաւ : Ասոր
վրայ շատ տարիներ ապրելէն ետքը մեռաւ, եւ իր
Հարմայ որդւոյն պատուիրեց որ Արմաւիր բնակի :

Ը. Հարմայ իր հօրը յաջորդելով՝ շատ տարիներ
ազգը կառավարելէն ետքը, տերութիւնն իր Արամ
որդւոյն յանձնեց ու մեռաւ :

Արամ:

Թ. Արամ հօրը կը յաջորդէ (1300 Քր. Յառ.), Մարաց Նիւ-
քար իշխանին դէմ պատերազմի կ'ելլէ եւ զանիկայ կը սպաննէ:
Ժ. Արամին Նինոսին հետ թշնամանալը: Ժ. Ա. Ասորոց Բարշամ
իշխանը Հայաստան կը մտնէ: Արամ անոր հետ կը զարնուի ու
կը յաղթէ. զինքն ալ կը մեռցընէ: Ժ. Բ. Արամին Հայաստանի
արեւմտեան կողմերը Պայպլիս իշխանին վրայ ըրած յաղթու-
թիւնը, տիրած երկիրներն եւ իր մահը:

Թ. Արամ մեր քաջ եւ անուանի Ազգապետնե-
րէն մէկն եղաւ, մինչեւ իր քաջութիւններուն համար
օտար ազգերը մեր ազգն անոր անուամբն Արամեան՝
կ'անուանեն ու մեր երկիրն Արամաստան՝:

Իր հայրենեացը սաստիկ սէր ունենալով՝ աւելի
կ'ուզէր մեռնիլ, քան թէ տեսնել որ օտար մարդիկ
իր ազգին եւ արեւնակիցներուն տիրեր են: Եւ սրով-
հետեւ իր շորս կողմի ազգերը Հայաստան կը նեղէին,
յիսուն հազարի չափ քաջ զօրք ժողովեց եւ անոնց
վրայ քալեց: Ամենէն յառաջ Նիւքար Մազէս անու-
նով Մարաց իշխանին հետ զարնուեցաւ, որն որ Հայ-
աստանին մէկ մասին վրայ յարձակելով՝ երկու տարիի
չափ իրեն հարկատու ըրած էր: Արամ իր զօրքովը

1 Յղիւք մեր ազգը կ'անուա-
նեն *Արմէոս*, Ար-
Լաւիաններն՝ *Armenus*, Ար-
Քէ-...

2 Ուրիշ ազգաց հին պատ-
մագիրները Հայաստանին Ար-
Քէ-... կոչուելուն զանազան
պատճառներ կու տան: Ըստնց
մէջէն Սարգստն կ'ըսէ թէ Ար-
մէնիս անունն Արմէնիս ա-
նուամբ մէկէ մը ելած է, որն
որ Յաստանին կողքիս երթալու
ատենն իրեն ընկեր էր: Ար-
բանս Յուստինոս լատին պատ-
մագիրն ալ կը հաստատուէ ա-
սանկ ըսելով. «Պետք է լատի-
նութեամբ անցնիլ անանկ մեծ
թագաւորութիւն մը (Հայոց
թագաւորութիւնը) որուն մե-

ծութիւնը Պարթեւաց եր-
կրեն զատ ամեն թագաւորու-
թիւններէն աւելի է: ... Աս
թագաւորութիւնն Արմէնի-
սէն՝ Յաստն թեսաղացիին ըն-
կերներուն մէկն հաստա-
տուեցաւ: ... Ասկէ ետքը կ'ըսէ.
«Արմէնիս թեսաղացին՝ Յա-
ստանին զօրապետներէն մէկն
ան ամեն մարդիկներն՝ որոնք
զՅաստն կորսընցընելով՝ ա-
զին անդին ջրուած կը պար-
տէին, ժողովեց եւ անոնցմով
Արմէնիան հիմնեց: Պատմ.
Փիլիպ. Գիւրք ԽԲ. ԳԼ. 2, 3:
Ասոնցմ զատ ուրիշ պատմա-
գիրներ զանազան պատճառներ
յառաջ կը բերեն, զորոնք հաս-
ղնելն աւելորդ կը համարին»

գեա շուանցած յանկարծ անոր վրայ յարձակեցաւ, բոլոր զօրքը ջարդեց, զինքն ալ բռնեց Արամաիբ բերաւ ու հրամայեց որ ճակտէն երկաթէ զամով մը պարսպին աշտարակին ծայրը զամեն, որպէս զի ամէն անցնողներն ու հոն եկողները տեսնեն: Անոր երկիրներուն մէկ մասին ալ տիրեց ու Սիւնեաց ցեղին յանձնեց:

Ժ. Աս ատեններս Նինոս Բարեւալացոյ թագաւոր եղաւ, ու պատմութիւններէն իմանալով որ զԲէլ իր նախահայրը մեռցրնողը Հայկն էր, յարմար առիթ մը կը փնտաւր բոլոր Հայկայ ազգն ու որդիքը ջնջելու: Բայց որպէս զի չկարծուի որ Հայերէն վախնալուն համար աս բանս բրաւ, աս խորհրդէն ետ կեցաւ, եւ Արամն իր երկրորդն անուանեց: Այսպէս կ'աւանդէ մեզի Մար Աբաս Նինոսին Արամին հետ թշնամանալուն պատճառն՝ եւ անոնց հաշտուելուն պատմութիւնը: Իսկ Գիողորոս Սիկիւացին (Գիլք Բ. Գլ. 1.) նոյն պատմութիւնը քիչ մը տարբեր կը գնէ: Նինոս, կ'ըսէ, աշխարհակալութեան բաղձացող ու պատերազմաւոր թագաւոր մ'ըլլալով, շատ երկիրներու տիրելէն ետքն, ահադին զօրութեամբ Հայաստան մխեցաւ, քանի մը քաղաք առաւ ու քանդեց, որով ուրիշ քաղաքներուն վրայ մեծ ահ ձգեց: Բարզանէս՝ Հայոց թագաւորը զիանալով որ Ասորեստանեայց զօրութեանը գեմ գնելու շափ զօրութիւն չունի, բնծաներով Նինոսին առջեւն ելաւ, եւ ինքը զինքն անոր ամէն հրամանները կատարելու պատրաստ բնծայեց: Ասոր վրայ Նինոս Հայաստանէն զուրս ելաւ, պայման գնելով որ Հայոց թագաւորը միշտ իրեն հետ բարեկամ ըլլայ եւ զօրքով ու պաշարով իր արշաւանքներուն օգնէ:

ԺԱ. Արամ Մարաց իշխանը մեռցրնելէն ետքն, իր զէնքն Ասորոց Բարշամ՝ իշխանին վրայ զար-

1 Գիողորոս Արամն այսպէս կ'անուանէ Յունաց պատմագիրներուն սովորութեանը համաձայն, որոնք շատ անգամ ասիական անունները կը դրեն ու տարբեր կը գրեն:

2 Աս Բարշամն Ասորիներն իր քաղութեանցը համար սուտուածներուն կարգը գրին ու պաշտեցին: Ասոր անունովն Ասորոց երկիրը Բարշամ ալ անուանուեցաւ:

ձուց, որն որ Հայաստանին մէկ մասը նուաճած էր եւ շատ հարկ առնելով կը նեղէր ու կ'արշարէր: Չարկաւ կտարեց անոր զօրքն ու մնացածն Ասորեստան փախուց. իսկ Բարշամն Արամին զինակիրները մնացուցին: Ասոր երկրին մէկ մասն Արամ իր տակն առնելով՝ Կազմուսի յեղին յանձնեց:

ԺԲ. Իբր որ Հայաստանին արեւելեան ու հարաւային կողմերը խաղաղցան, Արամ իր զօրքովը դէպ ի արեւմտեան կողմը գնաց: Հոն Պայսապիս Քաղեայ անունով մէկն իրեն դէմ պատերազմի ելաւ՝ որն որ Սեւ ծովէն մինչեւ Միջերկրական ծով բռնած էր: Արամ զարկաւ յաղթեց, եւ զինքն ալ մինչեւ Միջերկրական ծովուն կողմերուն մէկը փախուց, եւ անոր երկիրներուն մէկ մասը նուաճելով՝ բնակչացը վրայ պարտք դրաւ որ հայերէն սորվին ու խօսին, եւ իր յեղէն Մշակ անունով մէկը նոյն տեղերուն կուսակալ դրաւ. իր զօրքէն ալ տասը հազար անոր տուաւ ու Հայաստան գարձաւ: Աս Մշակ կուսակալը նոյն տեղը քաղաք մը շինեց եւ իր անուամբը Մշակ անուանեց. բայց Յոյները չկրնալով արտաբերել՝ Մաժար կ'ըսէին, որն որ ետքը Կեսարիա անուանուեցաւ: Աս տեղին անունը Յոյներն Առաջին Հայր դրին. ետքն Արամ նոյն կողմերը շատ անբնակ տեղեր բնակիչներ գրաւ, որոնք Երկրորդ, Երրորդ ու Չորրորդ Հայր անուանուեցան:

Աս ամէն գործքերն ու քաջութիւններն ընելէն ետքը շատ տարիներ ալ ապրելով մեռաւ, եւ իրեն տեղն անցաւ իր որդին Արայ Գեղեցիկ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Արայ գեղեցիկ :

ԺԳ. Շամիրամ Ասորեստանի թագուհին Արային դէմ պատերազմի կ'ելլէ. Արայ կը յաղթուի ու պատերազմին մէջ կը մեռնի: ԺԿ. Հայերն Արային մահուան վրէժն առնելու համար նորէն պատերազմի կը պատրաստուին, Շամիրամ զանոնք կը հանդարտեցընէ: ԺԵ. Շամիրամ Հայաստանի մէջ քաղաք կը շինէ:

ԺԳ. Արայ Նինոսին մեռնելէն քանի մը տարի յառաջ իր հօրը յաջորդելով, սկսաւ խաղաղութեամբ Հայաստանը կառավարել: Բայց երբ որ Շամիրամ Ասորեստանի դահն ելաւ, Արային զեղեցկութիւնը լսելով, անոր շատ բնձաններով մարդ խաւրեց՝ որ զայ իրեն հետ ամուսնանայ ու Նինոսին երկիրներուն վրայ ալ թագաւոր ըլլայ: Արայ առ բանս յանձն չառաւ: Շամիրամ շատ անգամ նորէն մարդ խաւրեց որ զանիկայ համոզէ իր ուզածը կատարելու, բայց անկարելի եղաւ: Ասոր վրայ սաստիկ բարկանալով՝ ժողովեց բոլոր զօրքն ու Հայաստան Արային վրայ եկաւ, բայց չէ թէ զանիկայ մեռցընելու կամ անոր փեսա հասցընելու համար, այլ որպէս զի վախցընէ եւ իր ուզածը կատարել տայ: Եկաւ հասաւ Այրարատ լեւան քովը դաշտ մը, ուր Արայ իր զօրքովն անոր դէմ պատերազմի ելաւ: Շամիրամ իր զօրապետներուն պատուիրած էր որ Արային փեսա հասցընէլէն զգուշանան, բայց առաքինի իշխանին իր առաքինութեանն եւ միանգամայն իր երկրին վրայ եղած անիրաւ յարձակման համար արդար բարկութեամբ բորբոքած, իր բանակին գլուխն անցաւ եւ սաստիկ զօրութեամբ թշնամեղն հետ զարնուեցաւ, եւ անոնց սրին պատահելով՝ զիւցազնական մահուամբ մեռաւ, իր քաջութեանն ու մեծանձնութեանը յիշատակն անմահ թողլով: Մարդ խրկեց Շամիրամ որ երթան Արային դին մեռածներուն մէջ փնտռեն, եւ զանիկայ պալատին մէկ կողմը դնել տուաւ:

ԺԴ. Հայերն իրենց իշխանին մահուան վրէժն

առնելու համար նորէն ժողովուեցան, եւ Շամիրամայ դէմ պատերազմի ելան: Բայց անիկայ զանոնք խազաղցրնելու համար ըսաւ թէ իմ աստուածներս Արային վերքերը պիտ'որ լղեն որ կենդանացրնեն. կը յուսար ալ որ կրնայ կախարդութեամբ ողջընցրնել. բայց երբ որ մարմինը հստեցաւ, հրամայեց որ փոսի մը մէջ նետեն ու վրան ծածկեն, եւ իր սիրելիներէն մէկն Արային տեղը դնելով, ձայն հանեց որ աստուածները զանիկայ լղեցին ու կենդանացուցին: Հայերն առ բանս լսելով՝ պատերազմէն ետ կեցան:

ԺԵ. Եսկէ ետքը Շամիրամ Հայաստանին հարաւային կողմերը դնաց, ու Անայ ծովուն արեւելեան դին զեղեցիկ քաղաք մը շինեց, մեծ մեծ քարաշէն պալատներով, բնդարձակ ճամբաներով ու պարտեզներով. մէջն ալ շատ մարդ բնակեցուց եւ իրեն ամառուան տեղ ըրաւ. քաղքին քովն ալ կարծր ժայռէ բլրի մը վրայ բերդ մը եւ ժայռերուն մէջ փորուած սենեակներ շինեց: Նոյն քարերուն վրայ զանազան յիշատակարաններ փորել տուաւ. նոյնպէս Հայաստանին շատ տեղերն արձաններ կանգնեց ու վրան յիշատակարաններ գրել տուաւ: Աս ժամանակէն ետեւ մինչեւ Պարոյրին թագաւորելը Հայաստան Ասորեստանեայց նահանգներէն մէկն եղաւ, եւ անոր իշխաններն իրրեւ կուսակալ Ասորեստանի թագաւորաց հնազանդութեան տակ՝ երկրին կ'իշխէին:

1 Ըստ սեպանեւ գրերով մինչեւ հիմայ Վանի բերդին գրուած յիշատակարանները վրայ անարատ թեացած են:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Կարդասէն մինչև Սկայորդառոյն ժամանակը :

ԺԶ. Կարգոս կամ Արայեան Արայ Շամիրամէն Հայաստանի իշխան կը գրուի: Պատերազմի մէջ կը մեռնի: ԺԷ. Անուշաւան Կարգոսին կը յաջորդէ: ԺԸ. Անուշաւանին յաջորդները: Քանանացուց իշխան մը Հայաստան կու գայ: Չարմայր Տրոփայի պատերազմը կ'երթայ (1200): Ասորեստանի Սեներքիմ թագաւորին որդիքը Հայաստան կը փախչին:

ԺԹ. Շամիրամ իր Արային վրայ ունեցած սիրոյն համար անոր Կարգոս որդին Հայաստանի իշխան դրաւ, անունն ալ փոխեց ու հօրն անուամբն Արայ անուանեց: Աս Կարգոսը պատերազմի մէջ մեռաւ: Ասան զի Զրազաշտ մեղ Մարաց իշխանն՝ որուն Շամիրամ ամուսնեքը Հայաստան եկած ատեն Ասորեստանն ու Նինուէն կը յանձնէր, բանէ մը բարկանալով՝ իր թագուհւոյն դէմ պատերազմի ելաւ. Կարգոս Շամիրամին օգնութեան գնաց ու պատերազմին մէջ զարնուեցաւ ինկաւ:

ԺԽ. Կարգոսին մեռնելէն ետքը, իր որդին Անուշաւան՝ որն որ շատ իմաստուն ու ճարպիկ տղայ մըն էր, շատ ժամանակ Նինուասոյ քով իրրեւ գերի անարգութեամբ մնաց. ետքը բարեկամներուն օգնութեամբը Հայաստանի մէկ մասին վերակացու գրուեցաւ: Քիչ մը ժամանակ ասանկ մնալէն ետեւ բոլոր իր հայրենեացն երկիրներուն իշխանութիւնն առաւ:

Անուշաւանը Սոս ալ կ'անուանուէր, որովհետեւ Արմենակայ Արմաւրի քովերը տնկած Սոսիներուն նուիրուած էր: Հոցերը շատ ժամանակ առ սօսիները սուրբ բան մը կը համարէին, եւ անոնց տերեւներուն շարժումէն հնչուած թիւններ կ'ընէին:

ԺԼ. Անուշաւանէն ետեւ շատ իշխաններ իրարու յաջորդեցին. բայց միայն անոնցմէ մէկ քանիին դորձքերուն վրայ քիչ մը ծանօթութիւն ունինք:

Պարէտ.

Արբակ.

Օւաւան.

Փառնաս. Ասոր ժամանակները քանանացիք Յե-
սուէն յաղթուելով՝ ասորին անդին ցրուեցան, որոնց
մէջէն քանանիդէս անունով մեծ իշխան մ'ալ Հայ-
աստան եկաւ, որուն ցեղէն յառաջ եկաւ Գնթունեաց
նախարարութիւնը:

Սուր.

Նաւանակ.

Վաշտակ.

Նայիակ. Բարեւալացոց Բեզբոս Բ. թագաւորին
ատենն էր, եւ խոսովութեան մը մէջ մեռաւ:

Մնայակ.

Մանակ.

Շաւարշ.

Նորայր.

Վասակար. (կամ Վասաս. Կար.)

Պսոակ.

Նրանա.

Րնձար.

Պղակ.

Նաբոյ.

Օարմայր. Ասիկայ Տրովայի պատերազմին ա-
տենն էր: Ասորեաստանեաց Տեւտամնս թագաւորէն
Եթովպացի զօրաց հետ Տրովայի Պրիամնս թագաւո-
րին օգնութեան խրկուեցաւ, եւ հոն պատերազմի
մէջ ինկաւ:

Պերճ.

Մբուն.

Նոյ.

Յուակ.

Կայրակ.

Սկայորդի. Ասոր ատենն Ասորեաստանեաց Սենե-
քերիմ թագաւորին որդիքն Ադրամել (Արդամազան)
ու Սանասար հայրերնին մեռցուցին ու Հայաստան
փախան, զորոնք Սկայորդին շատ պատուով ընդու-
նեցաւ եւ իրենց բնակութեան ակող տուաւ: Ասոնց-
մէ ելան Արծրունեաց ու Գնունեաց նախարարու-
թիւնները:

Պարոյր, մինչև Տիգրան Ա :

ԺԹ. Պարոյրին թագաւորելը (620—600), Ի. Հրաշեայ Հրէից Համբարձ իշխանը Հայաստան կը բերէ (600—590), Իր յաջորդները :

ԺԹ. Հայաստան Արային մեռնելէն ետքն իր անկախութիւնը կորսնցընելով՝ Ասորեստանեայց տէրութեան նահանգներէն մէկն եղած էր, եւ նոյն գիծակին մէջ մնաց, մինչեւ աս տէրութիւնը կործանելով՝ դարձեալ իր ինքնիշխանութիւնը ձեռք ձգեց: Վասն զի Կիւքսար Ե. Մարաց թագաւորն Ասորեստանեայց Սարգանարազ (Սարակոս) թագաւորին զէժ պատերազմի ելլելով՝ Հայոց Պարոյր իշխանն ալ, որն որ նոյն ժամանակը Հայաստան կը կուսակալէր, իրեն օգնութեան կանչեց, խոստանալով որ յաղթութիւնը կատարելէն ետքը զինքը Հայոց թագաւոր կը պսակէ: Պարոյր՝ որ արդէն Ասորեստանեայց լուծը թօթափելու առիթ կը փնտռէր, սիրով ու յօժարութեամբ Մարաց թագաւորին հետ միացաւ ու միաբան նինուէն՝ Ասորեստանի մայրաքաղաքն առին եւ անոնց թագաւորութիւնը ջնջեցին: Անկէ ետքը Կիւքսար Պարոյրը թագով պսակեց եւ Հայոց տէրութեան գահը նստեցուց:

Խորենացւոյն պատմութեան աս տեղը շփոթութիւն մը կայ, որով նաեւ ժամանակադրական կասն ալ եղած է: Վասն զի ինքը Խորենացին մեր Սկայորգի իշխանն Ասորեստանեայց Անէքերիմ թագաւորին ժամանակակից կը զնէ, որն որ Քրիստոսէն 720—680 տարի յառաջ էր, իսկ Պարոյրը, Սկայորգւոյն որդին ու յաջորդը կը զնէ Մարաց Արքայէն իշխանին ժամանակակից, որուն ասունը Քրիստոսէն 900—850 տարի յառաջ կ'իյնայ. նոյնպէս Պարոյրին յաջորդը Հրաշեան կը զնէ Բաբելոնաց Նարուբոզանոսը թագաւորին ժամանակը՝ որն որ Քրիստոսէն 600 տարի յառաջ թագաւորեց: Եւ պատմութեամբ Պարոյրը Սկայորգիէն իր նախորդէն 180 տարի յառաջ կու գայ, իսկ Հրաշեան Պարոյրէն 300 տարի ետքը:

Եւ շփոթութեան պատճառն իմացնելու համար հարկ է

ծանուցանել որ հին պատմագրաց մէջ Ասորեստանեայց տէրութեան ընդունելուն վրայ անմիաբանութիւն կայ: Ոմանք կը դնեն թէ Մարաց Արքայէս իշխանն եղաւ անոր կործանիչը. իսկ ոմանք՝ որոնց նաեւ Ս. Գրոց պատմութիւնն ալ բողբոջին միաբան է, անոր ընդմեր Մարաց կիսրսար Ա. թագաւորին ձեռքովն եղաւ, կ'ըսեն, որն որ քրիստոսէն 630 տարի յառաջ էր: Երբ խորենացւոյն պատմութեան ազէկ միտ դնելու ըլլանք, յայտնի կը տեսնենք որ աս պատմագիրն աս երկու հակառակ պատմութիւններն իրարու հետ խառնեք է, այսինքն Սկայորդւոյն ու Հրաշեային պատմութեանը մէջ՝ երկրորդ եղանակաւ պատմողներուն, կամ թէ ըսենք նոյն իսկ Մար Արքային հետեւեք է. իսկ Պարոյրին պատմութեանը մէջ առաջին պատմութեան հեղինակներուն: Նոյն իսկ խորենացին իր գրքին մէջ աս բանս գրեթէ յայտնի կը խոստովանի, որովհետեւ Պարոյրին պատմութիւնը դնելէն ետքը կ'աւելցընէ. «Բայց թէ որ ոմանք աս բաներս ուրիշ տեսակ կը պատմեն, մի զարմանար, վասն զի, ինչպէս վերը մեզագրելով ծանուցինք, մեր առաջին իշխաններն ու թագաւորներն իրենց գործքերը գրել աալու անփոյթ եղան, եւ միայն վերջի ժամանակներն ասոնք գրի անցան,»: Գրեք, կ'ըսէ, աս պատմութիւնն Ասորեստանեայց ու Պարսից դիւաններէն հանեցինք: Ետով կը ցուցընէ որ աս մասին (Պարոյրին պատմութեանը) մէջ օտար ազգիւր՝ չէ թէ եւ Մար Արքան իրեն առաջնորդ ունեցած է: Գրեք աս շփոթութիւնը դիւրաւ կրնանք պարզել եւ ժամանակագրական խոտորումն ուղղել, թէ որ պատմութիւնն իր բողբոջին երկրորդ կարծիքն ունեցող պատմագրաց առաջինէն աւելի հաստատուն եւ ընդունելի պատմութեանը հետ միաբանենք, եւ ըսենք թէ Պարոյր կիսրսարին՝ չէ թէ Արքայէսին օգնականն էր: Ետով Սկայորդին՝ Սենեքերիմին ու Հրաշեայ՝ Նարուքոզոնոսորին ժամանակակից կը թան, որն որ ըստ պատմութեան խորենացւոյն կարելի չէր, այլ կամ անոնց երկուքին ալ ժամանակները պէտք էր փոխել, եւ կամ անոնց գործքերն ուրիշ իշխանաց ընծայել:

Ի. Պարոյրին մեռնելէն ետքը, անոր թագաւորութեանն յաջորդեց Հրաշեայ՝ որն որ պայծառ երես ու հրային աշուրներ ունենալուն համար այսպէս կոչուեցաւ: Ասոր ժամանակը Նարուքոզոնոսոր Բարեկացւոց թագաւորն Երուսաղէմն առաւ եւ Հրէից շատերը գերեց, որոնց մէջէն Հրաշեայ Շամբաթ ա-

նունով մեծ իշխան Տ'անկէ խնդրեց առաւ ու մեծ պատուով Հայաստանին հիւսիսային կողմերը բնակեցուց: Աս Համբարձիւն ցեղէն յառաջ եկաւ Բագրատունեաց մեծ նախարարութիւնը:

Հրաշեային յաջորդեցին՝

Փանուսա.

Պաճոյճ.

Կունակ.

Փաւսա.

Հայկակ.

Հայկակին յաջորդեց Երուանդ Առաջին: Մար Աբաս ինչպէս ասկէ յառաջ նստող հինգ թագաւորաց, նոյնպէս ասոր ալ գործքերէն ամենեւին բան մը չի յիշեր. բայց ասոր անուանը քով սակաւակեաց անունն աւելցրնելով՝ կը ցուցրնէ որ Երուանդ եւ ոչ ժամանակ ունեցած է յիշատակաց արժանի գործք մը գործելու: Իսկ Քսենոփոն Յոյն պատմիչը Աբարսոսի Խրատ անուն գրքին մէջ, Աբարս Մեծին գործքերը պատմելու ասեն, ասոր եւ իր որդւոյն Տիգրանին վրայ երկայն պատմութիւններ կը գնէ, որոնք Մար Աբասին պատմութեան հետ ամենեւին չեն միաբանիր: Ըստնց վրայ հետեւեալ գլխոյն վերջերը կը խօսինք:

Պ Լ Ո Ւ Խ Է .

Տիգրան Ա:

ԻԱ. Տիգրան հօրը կը յաջորդէ եւ Հայաստանը ծաղկեցրնելու ձեռք կը զարնէ (370): ԻԲ. Աշոտհակ Մարաց թագաւորին Տիգրանին վրայ տեսած երազը: ԻԳ. Աշոտհակ Տիգրանին քոյրն իրեն կնութեան կ'առնու եւ անոր ձեռքովը կը ջանայ Տիգրանը դաւաճանել: ԻԴ. Տիգրանին Աշոտհակին հետ ըրած պատերազմը. Աշոտհակին մահը (365): Հայաստան թերուած Մարաց զերկները: Տիգրանին Աբարսին ըրած ոգնութիւնը:

ԻԱ. Տիգրան հօրը գահն ելածին պէս, իմաստութեան ու քաջութեան գործքերու ձեռք զարնելով՝ Հայաստանին կերպարանքը բոլորովին փոխեց եւ անոր

Նոր պայծառութիւն ու կենդանութիւն մը տուաւ: Տեանելով որ իր հայրենի երկիրները շորս կողմանէ թշնամիք յափշտակեր են, բոլոր փոյթն ու մտադրութիւնը բանակը կարգաւորելու դարձուց. ձիաւորաց զնդերը շարացուց, զօրաց մէկ մասը զրահով ու վահանով ամրացուց, եւ անոնց գլուխն անցած, չէ թէ միայն շուտ մը օտարաց յափշտակած տեղերն առաւ, այլ նաեւ Հայաստանի սահմանէն դուրս ելլելով՝ նոր երկիրներու ալ տիրեց, եւ փոքր Ասիայի մէջ բնակող Յունաց մէկ մասն իր ձեռքին տակ նուաճեց: Անկէ ետեւ իր տերութիւնը հարստացրնելու փոյթ տարաւ, եւ իր իմաստուն կարգադրութիւններովը քիչ ժամանակուան մէջ ոսկի, արծաթ եւ ուրիշ ամէն տեսակ պատուական բաներ սկսան Հայաստան ղեղուլ, եւ բոլոր երկիրն ամէն բանի առատութիւն մ'ունեցաւ: Աս բաներուս համար իրաւամբ Հայոց վիպասաններն իրենց զեղեցիկ երգերուն մէջ աս խարտեաչ, զուարթադէմ եւ յողթանդամ զիւցազին քաջութիւնն ու իմաստութիւնը գովեցին եւ մինչեւ երկինք բարձրացուցին:

ԻԲ. Իսոյց Տիգրանին ամէն գործքէն աւելի երեւելին եւ իր փառքն աւելցնողն՝ իր Մարաց Աշղահակ թագաւորին հետ ըրած պատերազմն եղաւ: Ասն զի Աշղահակ միշտ վախի մէջ ըլլալով՝ որ իր թոռը Աիւրս՝ թագաւորութիւնն իր ձեռքէն պիտ'որ յափշտակէ, երբ որ լսեց թէ Տիգրան Աիւրսին հետ բարեկամութեան գաշինք զրեւ է, վախն աւելի սաստկացաւ. ասոր համար միշտ կը մտածէր որ հնարքով մ'աս երկուքին բարեկամութիւնն աւրէ: Աս վախի ու մտածմանց մէջ եղած ատենը, զարհուրելի երազ մը տեսաւ. զորն որ իր գլխուն դալու շարիքին գուշակութիւն մը համարելով՝ անմիջապէս առանց լուսնալուն սպասելու իր խորհրդականները կանչեց եւ հառաչելով անոնց պատմեց. «Քունիս մէջ, բաւ, ձիւնով ու սառուցով պատած լեռան մը քով անձանօթ երկիր մը դացած էի, որուն համար կ'ըսէին թէ Հայաստանն է: Աս լեռան գաղաթը նայելու ատենն՝ տեսայ որ հոն կին մը երեք չափա-

Հաս մարդիկ ծնու: Ասոնցմէ մէկն առիւծի վրայ
 Հեծաւ ու զէպ ի արեւմուտք վազեց. երկրորդն ին-
 ձի վրայ նստած՝ հիւսիսային կողմն արշաւեց. իսկ
 երրորդն ահագին վիշապի մը վրայ հեծած՝ մեր տե-
 բութեան վրայ յարձակեցաւ: Աս միջոցիս մէջ ես՝ իմ
 պաշտօնի վրայ առաւելածնեբուն զոհ կը մատուցանէի.
 մէյ մ'ալ տեսայ որ վիշապին վրայ հեծնողը մտակ-
 նալով՝ կ'ուզէր կուռքերը կործանել: Ազգեցի մէջ
 մտայ եւ ան քաջին հետ երկայն ստան պատերազմե-
 ցայ, եւ երկուքնիս ալ իրար վերաւորեցինք. բայց
 ինչ ոգուս. մերջնապէս ես ինկայ: Աստի քունս
 աչքէս փախաւ, ու վախէս սաստիկ քրտնեցայ. վասն
 զի ստիկայ ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ Տի-
 գրան Հայոց թագաւորին մեր վրայ բնելու յարձա-
 կուժը: Աս երազը պատմելէն ետքն, ամէն խորհրդ-
 դականներուն հարցուց թէ ինչ եղանակաւ կրնանք
 Տիգրանը բռնել կամ սպաննել, խոստանալով որ ան
 որ աս բանիս հնարք մը գտնէ, զանիկայ իր թագաւո-
 րակիցը կ'ընէ:

ԻՔ. Ամէն մէկը մէյմէկ բան բռնելէն ետքը, ինքն
 ալ իր մտածածն անոնց յայտնեց. աս բանիս ուրիշ
 յարմար միջոց չեմ գտներ, բայց, բայց միայն աս
 որ Տիգրանին քոյրը Տիգրանուհին ինծի կին առնու՛մ:
 Ասով մէջերնիս բնտանութիւն կը մտնէ ու մտքեր-
 նիս դրածնիս կրնանք գիւրաւ կատարել. կամ իր
 բարեկամներն ստիկով ու պատիւներ խոստանալով՝
 կ'որսանք ու զինքը մեռցընել կու տանք, եւ կամ
 անոր մեծամեծ իշխաններն ու կուսակալներն իրմէ կը
 բաժնենք, եւ այնպէս զանիկայ տկար ազու մը պէս
 կը բռնենք: Աս խորհրդին ամէնն ալ հաւանեցան,
 եւ շուտ մ'իրենցմէ մէկն բնծանեցով ու նամակով
 մը Տիգրանին խաւրեցին: Ամակին մէջ Աշգահակ
 Տիգրանէն կը խնդրէր որ իր քոյրն իրեն կնութեան
 սայ, որպէս զի, կ'ըսէր, ասով մէջերնիս հաստատուն
 սէր ու բարեկամութիւն ըլլայ, որով երկուքներուս
 տէրութիւնն ալ թշնամիներէն ապահով կը մնայ:
 Տիգրան աս բանս յանձն առաւ, եւ իր քոյրը թա-
 գաւորական հանդէսով Աշգահակին խաւրեց, որն որ

իր մարին մէջ ունեցած նենգութեանը համար, զանկապ իր կիներուն առաջինն բռաւ եւ ամէն բան անոր կամքովը կ'ընէր. ամէնուն ալ հրամայեց՝ որ անոր հնազանդին: Աս ասանկ ընելէն ետքը սկսաւ կամայ կամայ իր սրտին նենգութիւնն անոր յայտնել. քու եղբայրդ Տիգրան, բռաւ, իր Զարուհի կնոջմէն զբզաւելով, քու տիկնութեանդ ու փառքիդ վրայ կը նախանձի եւ կ'ուզէ զիս մեռցնել, որպէս զի Զարուհին Մարաց ալ թագուհի ըլլայ. ուստի կամ եղբայրդ մէկ եղանակաւ մը պիտ'որ մեռցնես, եւ կամ բոլոր աշխարհքիս առջեւ խայտառակ պիտ'որ բլաս: Բայց աս խօսքերուն մէջ աս ալ բռա թէ, թէ որ իմ ուզածս չես կատարեր, զքեզ մեռցնել կու տամ: Տիգրանուհին իր խոհեմութեամբն Աշղահակին կամայը համաձայն պատասխան մը տուաւ, բայց շուտ մը հաւատարիմ մարդիկներու ձեռքով՝ անոր միտքը Տիգրանին իմացուց:

Ի՞նչ Աշղահակ փոռահ ըլլալով որ Տիգրանուհին իր կամքը պիտ'որ կատարէ, Տիգրանին մարդ խաւրեց եւ հրախրեց որ երկու տէրութեանց սահմանակից տեղ մը դայ՝ հարկաւոր բանի մը վրայ խորհելու համար: Տիգրան անոր կանչելուն վախճանը զխանալով՝ շուտ մը Հայոց, Արաց եւ Աղուանից զօրքը ժողովեց եւ Մարաստանի վրայ քայլեց: Մարաց թագաւորն աս անակնկալ յարձակմանէն շփոթեցաւ եւ ուրիշ ճար չգտնելով՝ ինքն ալ զօրքն առած Տիգրանին զխնայն ելաւ: Բայց Տիգրան հինգ ամիս չափ պատերազմն ուշացուց, որպէս զի քոյրը Մարաստանէն ազատելու միջոց մը գտնէ: Երբ որ աս բանս յաջողեցաւ, յարձակեցաւ զարկաւ Աշղահակին բանակը. Մարերը քաջութեամբ Հայոց յարձակմանը դէմ զբին եւ երկայն ատեն պատերազմն անորոշ մնաց: Նոյն տարութեան ատենը վաղեց Տիգրան Աշղահակին վրայ, եւ այնպիսի ուժով մ'իր ահագին նիզակն անոր կուրծքին դարկաւ՝ որ կարծր երկաթէ զրահը ջրի պէս ծակեց եւ ներս անցուց, ու դուրս քաշած ատենն անոր թոքին մէկ մասն ալ նիզակին հետ մեկտեղ դուրս հանեց: Աս զործքը պատերազմին վերջ տուաւ, ու

Մարաց զօրքը փախչելու ստիպեց: Բայց Տիգրան միայն յազլմութեամբ դո՛՛հ շրջալով՝ Մարաստանին ներքին կողմերը մխեցաւ, եւ ուզեց Աշղահակին արքունեացն աւարներովն իրեն փառաւոր զօրձքին մշանջենաւոր յիշատակարան կանգնել: Անոյշ՝ Աշղահակին առաջին կինը, ըստ Գողթնական երգերուն՝ Վիշապաց մայրը, եւ 10.000էն աւելի թագաւորական ցեղէ մարդիկ եւ ուրիշ զերիներ շայաստան բերուեցան, ու Մասիս լեռան արեւելեան կողմն՝ Արասի գետին քով Տամբատ, Ոսկիսղայ, Գաթգոյնք ու Վրանջունիք ըստ ած աեղերը զետեղուեցան. մէկ մասն ալ Խրամ՝ Ջուղայ ու Խոշակունիք աւաններուն մէջ գրուեցան: Ասոնցմէ յառաջ եկաւ Մուրացան կամ Մարացուոց ըստ ած մեծ նախարարութիւնը:

Շայոց թագաւորը յազլմանակաւ շայաստան գառնալով, իր քոյրը Տիգրանուհին Տիգրանակերտ՝ իր շինած աւանը խրկեց, եւ անոր զաւառին մուտքն իրեն սո՛ճիկ կապեց: Անկէ ետեւ Արարու Մեծ Պարսից թագաւորին զօրքով օգնութեան գնաց եւ անոր հետ մէկտեղ Բաբելոնացուոց թագաւորին եւ անոր զաշնակցացը զէմ մեծամեծ պատերազմներ մղեց. նաեւ Արարսին Բաբելոնն առած ատենն՝ անոր օգնական ու զօրձակից եղաւ, ինչպէս 100 տարիի շափ յառաջ Արեւմտա մարգարէն Բաբելոնի կործանումը մարգարէացած ատենը, յայտնի գուշակած էր, որ շայոց թագաւորն ալ անոր կործանիչներէն մէկը պիտ'որ ըլլայ՝:

Ինչպէս նախընթաց գլխոյն մէջ ըսինք, Քսենոփոն յոյն պատմիչը Տիգրանին եւ անոր հօրն Արուանդին վրայ Մար Արասին պատմութենէն բոլորովին տարբեր պատմութիւն մը կը պատմէ: Մենք հին ու նոր հեղինակաց մէջ Քսենոփոնին ամբողջ պատմութեանն ստուգութեանը վրայ եզած վեճն ու կարծիքները ձկգի թող տալով՝ եւ անոր միայն առ մասին վրայ դատաստան ընելով, կրնանք ըսել թէ առ պատմութիւնն իր ստուգութեանն երաշխաւորութիւն մը

1 Առէք նշան ի վերայ երկրի (Բաբելոնացուոց), փող հարէք ընդ արգասաննայն, հրուի բեցէք ի վերայ զօրոյ գունդու

Պատուէր տուք յինէն Այրաթաթան թագաւորութեանցն եւ Առանձիւն գնդին: Արեւմտա Մ. 27:

շունի, մանուսանդ թէ է, ինչպէս պիտ'որ խեանենք, նոյն իսկ իր պարագաներն իրեն վաւերականութիւնը կասկածելի կ'ընեն, ուստի կրնանք հաստատութեամբ կարծել որ քանոսփոն ասիկայ հաստատրիմ ազրիբէ առած չէ, սլլ Աարսից ու Մարաց մէջ իր ժամանակը պատմուած աւանդութիւններէն քաղած է: Ասոր հակառակ Մար Արասին պատմութիւնն իր ազրիբներէն զատ իրեն հաստատուն վկայ ունի Մարաց բազմութիւ գերութիւնը՝ զորն որ Տիգրան իրբեւ իր Աշգահակին վրայ ըրած յազմութեան անեղծ յիշատակարան, Հայաստան բերու ու հաստատեց, եւ շատ դարեր Հայոց երգիչներն իրենց երգերուն մէջ Տիգրանին քաջութիւններուն հետ ասոնց Հայաստան գալուն պատմութիւնն ալ պահեցին: Աս երկու պատմութեանց վրայ սյաշափ տեղեկութիւնը բաւական համարելով՝ հիմայ քանոսփոնին բուն պատմութիւնը յառաջ բերելու կը դառնանք: Արդ աս պատմագիրը նախ կը դնէ թէ Երուանդ՝ Տիգրանին հայրն Աշգահակին հետ պատերազմ ըրած ու յազմուած ըլլալով՝ անոր տուրք տալու եւ պատերազմի ասէն զօրքով օգնելու խոստում ըրած էր: Բայց Աշգահակին մահուանէն ետքն, անոր Ախարսար որդւոյն թագաւորութեան ժամանակը, երբ որ Բարեւազոց թագաւորն ամեն կողմն Մարաց տերութիւնը կը նեղէր, Հայոց թագաւորը յարմար առիթ գտաւ եւ տուրք ու զօրք տալը դադրեցուց: Ասկէ ետքը պատմութիւնն սյաշափ յառաջ կը տանի, Ախարսար Բարեւազոց դէմ պատերազմի ելլելու պատրաստութիւն տեսնելով, Ահարսն՝ իր քրոջն որդին իր բանակին զօրապետ դրաւ: Ասիկայ երբ որ Աարսից զօրքով Ախարսարին քօֆն եկաւ եւ իմացաւ որ Հայոց թագաւորը հարկ ու զօրք տալը դադրեցուցեր է, թագաւորէն ինզրեց որ զինքն անոր վրայ խաւրէ, խոստանալով որ ասանց դժուարութեան զանիկայ իրեն առաջինէն աւելի հաստատրիմ բարեկամ կ'ընէ: Ախարսար աս բանին հաւանածին պէս Ահարս զօրքին կէտը Քրիսանտոս զօրապետին հետ Հայաստանին ան լեբան վրայ խաւրեց, ուր Հայոց թագաւորը զրսէն իր վրայ թնամի յարձակած ասէն իր ընտանեքոֆն ու գանձովը կը փախէր կ'ապաւինէր, եւ պատուիրեց որ անասաներուն մէջ պահուրտի ու քանի մը պզտիկ խմբեր խաւրէ որոնք աւազակաց պէս՝ պատահած մարդիկներուն վրայ յարձակին ու վախցընելով փախցընեն, որպէս զի հօն զօրք կէցած ըլլալը Հայոց թագաւորը իմանայ: Իսկ ինքը զօրաց Քացած մասն առած՝ Հայաստանին սահմանն եկաւ, իրբեւ թէ որս կ'ուզէր ընել, ինչպէս շատ անգամ ըրած

էր, եւ անսխալօքս Երուանդին դեպքան խրկեց, պահան-
 ձեւով որ շուտով հարկն ու զօրքը հեան առած իր քովը
 գայ: Լայոց թագաւորն առ յանկարծական դեպքէն զար-
 հուրած, իր ընտանիքն ու պզտիկ որդին լեբանց վրայ խը-
 կեց, եւ ինքն սկսաւ զօրքը պատրաստել, բայց լսելով որ
 Արարս մօտեցեր է, առնն բան թող տուաւ ու քիչ մարդով
 բլտի մը վրայ վախաւ. իսկ իր ընտանիքն ու որդին լեբան
 վրայ ելլելուն պէս քրիստոստան զօրաց ձեռքն ինկան:
 Արարս ան առնն Երուանդին վախած բլուրը պաշարեց
 եւ անոր իմաց ըրաւ որ վար իջնայ ու պարսպ տեղ սովն
 ու ծարաւէն շնկուի: Թագաւորն՝ որովհետեւ ուրիշ
 ազատելու ճար մը չունէր, բլտէն իջաւ ու Արարսն քովն
 եկաւ: Նայն ժամանակը Տիգրան՝ իր երեց որդին, որն որ
 ուրիշ տեղ մը դացած էր, հոն հասաւ, եւ հայրն ու բոլոր
 թագաւորական ընտանիքը գերութեան մէջ տեսնելով
 սկսաւ լալ ու ողբալ. իսկ Արարս զանկից տեսածին պէս
 «Ազնկ ասնն եկար, ըսաւ, որ հօրդ վրայ բլալու գառա-
 տանը լսես»:

Ասկէ ետքը Պարսից, Մարաց եւ Լայոց իշխանները ժող-
 վեց, նաեւ Երուանդին ընտանիքն ալ կանչեց, եւ երբ որ
 առնն եկան, սկսաւ Լայոց թագաւորին հեռ պայտէս խո-
 տիլ. Նախ քեզի խրատ կու տամ որ, ըսաւ, դատաստանի
 մէջ սուս շուսիս, վասն զի ստուծիւնը յանցաւորը զթու-
 թեան անարժան կ'ընէ, որուն Լայոց թագաւորը պատաս-
 խան տուաւ. ինչ որ կ'ուզես հարցուր, եւ քեզի ճշմարտը
 կ'ըսեմ. թող ճշմարտութեան համար ինչ որ բլայնն բլայ
 Են ասնն Արարս սկսաւ հարցընել. Գուն իմ մօրս հօրն՝
 Աշղահակին հեռ պատերազմ չբիր եւ անկէ յաղթուելով
 հարկ ու զօրք տալ շխտատացա՞ր, արդ հիմայ ինչու հարկը
 չես վճարեր ու զօրք չես տար: Ազատութեան բաղձացի,
 ըսաւ Լայը. Ուրե՞ն, ըսաւ Արարս, ծառայ չբլալու հա-
 մար պէտք է կուտիլ: Բայց դուն ըսէ ինծի, թէ որ քու
 իշխաններէդ մէկը յանցանք մ'ընելու բլայ, զանկից իր
 իշխանութեան մէջ թող կու տաս, թէ անոր տեղ ուրիշ
 մը կը դնես, եւ թէ որ անկից շատ ստացուածք ունենայ,
 իրեն կը թողնու որ զանոնք վայելէ, թէ ձեռքէն կ'առնուս:
 Իշխանութենէ կը հանեմ, պատասխանեց, եւ առնն ինչքերը
 կ'առնում: Իսկ եթէ իմանալու բլայ որ քեզի դէմ ա-
 պրտասմբեր եւ թշնամոյն կողմն անցեր է, ինչ կ'ընես,
 կը բռնեմ կը սպաննեմ, ըսաւ թագաւորը: Ես խօսքերը
 լսելով Երուանդին ընտանիքն՝ սկսան լալ ու վայնասուն մը
 հանել, ստոյգ համարելով որ թագաւորն պայտէս իր բեր-

նոյն իր մահապարտ ընտելան վէժուը տալովք՝ թէ ինքն եւ թէ իրենք պիտ'որ սպաննուին: Ահարտ անոնց հրամայեալ որ լանն, եւ նորէն թաղաւորին դառնալով՝ թող քու իրաւունքդ այնպէս ըլլայ. ըստ, բայց ինձի ինչ խրատ կու տաս. սպաննել թէ ազատել:

Երբ որ թաղաւորը տարակուսած՝ լուռ ու պապանակեալ կեցաւ եւ չէր գիտեր որ ինչ պատասխան տայ. Տիգրան մէջը մտնելով՝ ցուցուց Ահարտին որ եթէ իր հայրն սպաննելու ըլլայ, Մարաց տէրութեան մէջ մնաս կը հասցընէ. ասոր հակառակ թէ որ անոր շնորհք ընէ՝ զինքը կը վատարկի եւ անկէ ետեւ իրեն ու թաղաւորութեան մշտնջենաւոր հաստատրիմ գաշնակիցն ու օգնականը կ'ըլլայ: Ահարտ՝ որ արդէն աս բանիս կը բաղձար, Տիգրանին աս խօսքերը բուական երաշխաւորութիւն համարեցաւ ու Հայոց թաղաւորն ազատ թողուց, միայն անկէ 1500 տաղանդ եւ 24000 զօրք առաւ. որոնց զօրավար Տիգրան եղաւ: Ասկէ ետքը Հայոց ու Քաղզէացուց (Խաղտեաց) մէջ եղած մշտնջենաւոր պատերազմը գաղթեցուց: Քսենոփան Ահարտի խրատ, Գիրք Բ. ԳԼ. 4. եւ Գիրք Գ. ԳԼ. 1-3:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Ճիգրանին յաջորդները միևնույն վիտիկ:

ԻԵ. Աւահազնին գործերն (320) եւ իրեն յաջորդող Իշխանները: ԻԶ. Հայաստանի մէկ մասը Պարսից Իշխանութեան տակ: Տերիբազ կուսակալը (305): ԻԷ. Աւահեւ եւ Հայկազանց Իշխանութեան ջնջումը (330):

ԻԵ. Տիգրան երեք օրդի ունէր, Բար, Տիրան ու Աւահազն. ասոնց մէջէն Աւահազնը հօրը տեղն անցաւ, եւ այնչափ քաջութիւններ գործեց որ Հայերը զինքը դից կարգը գրին ու Արաստանի կողմերն արձանը կանգնելով պաշտեցին: Իր վրայ շատ երգեր ալ շինեցին, որոնց մէջ կը պատմէին թէ վիշապներու հետ կուտեր ու յաղթեր է, եւ Հերակլէոսին նման շատ քաջութիւններ բեր է: Ասոր ցեղէն յառաջ եկաւ Աւահանեաց կամ Աւահունեաց նախարարութիւնը:

Խորենացին Աւահազնի վրայ շինուած երգերէն աս կը տարը յառաջ կը բերէ, զորն որ մինչեւ իր ժամանակն

երգիչները նուազարաններով կը նուազէին, եւ ինքն ալ անոնց երգելը լսած էր:

Երկներ երկին եւ երկիր.

Երկներ եւ ծիրանի ծով.

Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն:

Ընդ եղեգան փող ծախելանէր.

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,

Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր (վազէր խարտեալ պատանեկիկ).

Նա հուր հեր ունէր,

Եպա թէ բոց ունէր մուրուս

Եւ աշխուճքն էին արեպակուճք:

Սահազնին յաջորդեց իր որդին Առաւան, Առաւանէն ետեւ որդւոց որդի յաջորդեցին Ներսէս, Զարեհ, Արմաղ, Բագամ, Վան, որոնց գործքերուն եւ որչափ ատեն իշխելուն վրայ մեր պատմագիրներուն մէջ տեղեկութիւն մը չենք գտներ:

ԻԶ. Բայց Եունաց ժամանակակից պատմագիրներէն Հերոդոտոս ու Քսենոփոն մեզի կ'աւանդեն որ անոնց ժամանակը Հայաստանին մէկ մասը Պարսից նահանգներուն մէկն եղած էր, ուր Արտաշէս Ուշեղին թագաւորութեան ատենը կը կուսակալէր Տերիբաղ նախարարը, որուն համար Քսենոփոն կ'ըսէ թէ Պարսից երեւելի իշխաններէն մէկն էր, եւ թագաւորին քովը գտնուած ատենն՝ իրմէ ուրիշը չէր կրնար գանիկայ ձի հեծցընել: Աս նահանգը տարուէ տարի Պարսից թագաւորին տուրքի տեղ 20,000 իր գեղեցիկ ձիերէն կու տար, որոնք փոքր կազմած մ'ունէին, բայց արտաքոյ կարգի աշխոյժ բլախուն համար Պարսկաստանի մէջ շատ յարգի էին:

Քսենոփոն Արտաշէս Ուշեղին թագաւորութեան ատենը յունական զորքով Պարսկաստանէն ետ զառնալով եւ Հայաստանին առ մասէն անցնելով, Հայոց իրենց բրած ընդունելութեան եւ անոնց բնաանեկան վիճակին վրայ բանի մը տեղեկութիւններ կու տայ: Եունական բանակն երկայն ատեն ձիւներու մէջէն ճամբոյ ընեցէն ետեւ, յոգնած անօթի Հայոց աւան մը հասան, որուն տները գետնի տակ էին եւ անոնց գոները հորի բերաններու նման նեղ ու խորունկ, բայց ներսի կողմերը բուսկան ընդարձակութիւն

ունեին: Անանոց մտնելու տեղերը փստեր էին, իսկ մարզիկ սանդուղներով վար կ'իջնային: Տներուն մէջ կողմ մ'անանոց ախոռներ էին, ուր կային սյծ, ոչխար, եզ, հաւ եւ անոնց ձագերն, որոնք ամէն տեսակ ճարակով կը սնանէին: Մէկ կողմն ալ համբարանոցներ շինուած էին՝ որոնք ցորենով, գարիով ու զանազան տեսակ բանջարներով լեցուն էին: Հոն կար նաեւ գարիէ հանուած տեսակ մը դինի (գարեհօւր), որն որ մեծ բաժակներու մէջ լեցուած կը պահուէր, ու ան որները՝ ծարաւած ատեններն բաժակներուն քովը դրուած եղէգներով անկէ կը խմէին: Ըս ըմպելիքը, կ'ըսէ քսենոփոն, մէջը ջուր շխառնուած՝ շատ զօրաւոր է, եւ վարժողներն օխորժելով կը խմեն:

Նոյն գիշերն աւանապետը քսենոփոնը սեղանի հրաւիրեց եւ աղէկ ընդունելութիւն ըրաւ. իսկ յոյն զօրքն եւ ուրիշ զօրապետները նոյն աւանին սներուն մէջ բաժնուեցան եւ ամէն տեսակ ուտելիքի առատութիւն գտան: Երկրորդ օրը քսենոփոն աւանապետին հետ քերիսոփոս զօրապետին զնաց, եւ ամէն անցած տեղը զեղացիք զինքը սեղանի կը հրաւիրէին եւ առջեւ խոզի, գառնուկի, ուլի, որթի ու հաւու միս, եւ առատ ցորենի ու գարիի հաց կը հանէին, եւ իրենց բարեկամութիւնը յայտնելու համար, կը բռնէին գինւոյ բաժակներուն քովը կը ասնէին որ խմ: Երբ որ քերիսոփոսին քովն եկաւ, զանիկայ ալ սեղանի վրայ գտաւ: Հոն Հայոց պատանիներն իրենց աղոյցին զգեստներովը սեղանին կը ծառայէին, որոնց հետ նոյն կոշիկանները նշանով կը խօսէին: Երկու զօրապետներն իրար ողջունելն ետեւ, թարգմանի ձեռքով աւանապետին՝ պարսկերէն նոյն դաւառին անունն հարցուցին: Ընդհանրապէս ասուա թէ հաս Հայաստան է. ետքը հոն գտնուած ձիու երամակներուն համար հարցուցին թէ ինչ բանի համար կը սնուցանէք, որոնց ձերունին պատասխանեց. Ասոնք թագաւորական տուրքի տեղ կը դարձանենք: Քսենոփոն զանիկայ իր ընտանեացը քովը բերաւ, որովհետեւ յոյները նոյն աւանը մտածնուն պէս անոր որդիքն եւ ինն օր յառաջ ամուսնացած աղջիկը բռնած քովերնին պահած էին: Հոն աւանապետն ամէն յոյն զօրապետներուն մէջմէկ ձի պարզեց:

Ա. թերորդ օրը Յունաց բանակը նոյն աւանապետն իրեն առաջնորդ ասած՝ ճամբայ ելաւ: Քսենոփոն անոր ընտանիքն իրեն դարձուց, միայն մէկ չափահաս որդին Եգիսթենէս Ըմփիպոլեցոյն յանձնեց որ պահէ, որպէս զի աւանապետն իրենց աղէկ առաջնորդութիւն ընէ: Ըս ձերունին

ձեռնապատ ճամբաներուն մէջէն զանոնք կը տանէր. բայց երբ որ երեք իջեւան յառաջ գացին եւ ամենեւին զեզի չհանդիպեցան, քերթափոս՝ յառաջապահ գնդին զօրապեան սկսաւ կասկածիլ որ առաջնորդը զիտմամբ զիրենք անչէն տեղերէն կը տանի, ասոր համար սաստիկ բարկացած՝ անոր յանդիմանութիւն տուաւ: Երբ աւանապետը կ'ըսէր թէ աս կողմերս զեղ չկայ, բայց յոյն զօրապեան անոր խօսքին չհաւատալով՝ զանիկայ ազէկ մ'ալ ծեծեց, ան ալ նոյն զիւնբը զաղտուկ փախաւ, իր որդին Յունաց մեռքը թող տալով՝ որուն Եպիսթեմէս շատ սէր կապեց եւ հետը Յունաստան տարաւ:

Ի՛. Վ անին յաջորդեց իր որդին Վահէ՛ որն որ Աղեքսանդր Մեծին դէմ 40,000 հետեւակ ու 7000 ձիաւոր Պարսից Դարեհ թագաւորին օգնութեան խաւրեց: Դարեհին յաղթուելէն ետքն Աղեքսանդր Հայաստանին ալ տիրեց: Վահէ փորձ փորձեց Մակեդոնացւոց լուծը վրայէն նետելու, բայց չկրցաւ յաջողցնել. ինքն ալ Աղեքսանդրէն սպաննուեցաւ: Իր մահուամբը Հայկազանց տիրող ցեղն եւ անոր հետ մեկտեղ նաեւ Հայոց տերութիւնն ալ զաղրեցաւ: Անկէ ետեւ երբեմն օտարազգի եւ երբեմն ազգային իշխաններ 180 տարի՝ մինչեւ Հայոց թագաւորութեան երկրորդ Հարսաութեան ժամանակը, Հայաստան կառավարեցին:

Հայաստանի կոաւակալները :

ԻԸ. Միհրան Հայոց կոաւակալ կը գրուի (330): Նեպոտոլոմէոս Հայաստանի կոաւակալութիւնը կ'առնու. Եւմենէսին հետ կը պատերազմի եւ անկէ կը սպաննուի: ԻԹ. Արզուարդ հայ իշխանն եւ անկէ ետեւ Արտաւազ Հայաստանի վերին իշխանութիւնը ձեռք կը ձգեն: Լ. Արտաշէս՝ Մեծ Հայոց ու Չահրան Փոքր Հայոց եւ Ծոփաց կոաւակալ կը գրուին: Արտաշէս Արտաշատ քաղաքը կը շինէ. Սելեւկացիներէն կ'ապստամբի: ԼԱ. Արտաւազը կոաւակալն եւ Հայաստանի Պարթեւներէն առնուիլը (150):

ԻԸ. Աղեքսանդր Մեծ՝ Հայաստանի տիրելէն ետքը, հոն Միհրան անունով իշխան մը կոաւակալ խաւրեց՝ որն որ ճ տարիի չափ նոյն իշխանութիւնը վարեց: Բայց Աղեքսանդրին մահուանէն ետքը, երբ որ անոր զօրապետները բոլոր անոր տիրած երկիրները մէջերնին բաժնեցին, Հայաստան ալ Նեպոտոլոմէոս իշխանին տրուեցաւ:

Ասոր ժամանակը Պերդիկկաս Մակեդոնացոց մեծ իշխանը կ'ապագովկիայի Արիարատ թագաւորին դէմ պատերազմի ելաւ եւ զանիկայ բռնեց սպաննեց. երկիրներն ալ Եւմենէս իշխանին յանձնեց: Բայց Արիարատին որդին՝ որն որ նոյնպէս Արիարատ կը կոչուէր, քիչ մարդով Հայաստան փախաւ:

*Նեպոտոլոմէոս հպարտ ու խռովասէր մարդ մ'ըլլալով՝ Հայաստան սկսաւ խռովել եւ ժողովրդեան նեղութիւն տալ. Մակեդոնացոց անբութեան ալ՝ որոնց իշխանութեան տակն էր, հպատակութիւն չէր ցուցըներ: Պերդիկկաս երբ որ աս բանս իմացաւ, Եւմենէսին յանձնեց որ Հայաստան խաղաղընէ եւ Նեպոտոլոմէոսը կարգի բերէ. անիկայ ալ շատ ջանք բրաւ որ բանը խաղաղութեամբ լմնցընէ, բայց բոլոր ջանքը պարտաւ ելաւ: Ան ատեն զօրքով Հայաստանի կոաւակալին վրայ գնաց եւ անոր յաղթեց. Նեպոտոլոմէոս Եւմենէսին թշնամիներուն քովք փախաւ եւ զանոնք զրգռելով՝ նորէն անոր դէմ պատե-

բազմի ելաւ, բայց դարձեալ յազմուեցաւ ու Եւմենէսին ձեռքով սպաննուեցաւ:

ԻԹ. Ահապողոմէոսին յաջորդեց Արդուարդ Հայ իշխանը՝ զորն որ, ինչպէս նաեւ իր յաջորդը, Յունաց պատմագիրները թագաւոր կ'անուանեն: Ասիկայ Պերդիկկասին ու Եւմենէսին մեռնելէն ետքը կապաղովկացւոց թագաւորին որդւոյն Արիարամին՝ որն որ Հայաստան կը կենար, օգնական զօրք տուաւ որ երթայ հօրը թագաւորութեան փրէ: Արքայորդին աս զօրաց օգնութեամբը Մակեդոնացւոց Ամիւնասս զօրապետին յազմեց, զանիկայ սպաննեց եւ հօրն ամուսն տուաւ:

Արդուարդին յաջորդն եղաւ Արտաւազ կամ Արտաւազան իշխանն, ըստ Պողիբիոսի Արապատականի թագաւորը, որուն դէմ Անտիոքոս մեծ Սելէւկացւոց (Ասորոց) թագաւորը պատերազմի ելաւ. բայց Արտաւազ առանց զարնուելու անոր հնազանդեցաւ:

Լ. Արտաւազին մեռնելէն ետքն, Անտիոքոս Հայաստանի կուսակալութիւնն երկու բաժնեց. Մեծ Հայոց վրայ Արտաշէս անունով իշխան մը դրաւ, իսկ Փոքր Հայք ու Ծոփաց դաւառը Չահրան կամ Չարիատէս իշխանին յանձնեց: Աս ատեններս Աննիրադ Կարբեղոնացւոց զօրապետն Հռոմայեցիներէն յազմուելով՝ Անտիոքոսին քովը փախաւ, եւ երբ որ Հռոմայեցիք Անտիոքոսին ալ յազմեցին եւ ստիպեցին որ Աննիրազն իրենց ձեռքը տայ, զօրապետը զինքն ապահով շտեպելով՝ Հայաստան Արտաշէսին քովն եկաւ, եւ անոր շատ օգտակար խորհուրդներ տալէն ետեւ, Արտաշատ քաղաքն ալ շինել տուաւ, որուն ձեւն ինքը տուաւ եւ շինողներուն վերակացութիւն դրաւ:

Արտաշէս Անտիոքոսին նեղը մանելն իրեն առիթ առած՝ անիկ ապստամբեցաւ ու Հռոմայեցւոց հետ դաշինք գնելով՝ ինքը զինքը թագաւոր անուանեց. բայց 12 տարի ետքը Անտիոքոս Ապիփան զօրքով իր վրայ գալով՝ դարձեալ նուաճեց ու հնազանդեցուց: Ասիկէ ետքն Արտաշէս զէնքը Փոքր Հայոց կուսակալին վրայ դարձուց, ու զելով անոր երկիրներն

ալ իր տակը նուածել: Չահրան անոր դէժ գնելու անկարող ըլլալով՝ շատ ընծաներով եւ որդիներէն մէկը պատանդ տալով զանիկայ հաճեցայ որ պատերազմէն ետ կենայ: Բայց իր մահուանէն ետքն, երբ որ Արիարաթ Կապագովկացւոց թագաւորն անոր որդին Միհրորուզանը Փոքր Հայոց իշխան դնելու կը պատրաստուէր, Արտաշէս անոր խորհուրդ տուաւ որ Միհրորուզանն սպաննէ. ես ալ, ըսաւ, Չահրանին, միւս որդին կը սպաննե՞մ եւ անոր երկիրները մէջերնիս կը բաժնենք: Արիարաթ առ անզգամութեան գործքը յանձն շտաւ եւ Միհրորուզանին՝ հօրը իշխանութիւնը տուաւ:

ԼԼ. Արտաշէս երկայն ատեն Հայաստան կառավարելէն ետեւ խաղաղութեամբ մեռաւ իրեն յաջորդ թողլով իր որդին Արտաւազդն, որուն ժամանակը Պարթեւներն Հայաստանի տիրեցին եւ Հայոց թագաւորութիւնը նորէն կանգնեցին:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐԳ ԵՐԿՐԱՐԳ

ԱՐՁԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹՅԱՆ

Հայոց թագաւորութեան երկրորդ անգամ կանգնիչն Արշակ Մեծ Պարթևաց թագաւորն եղաւ, որն որ Ասորոց Սելևկեան թագաւորն երուն ձեռքէն մեծամեծ յաղթական պատերազմներով Ասիային մեծ մասին հետ Հայաստանն ալ առնելով՝ հոն իր Աշաղարշակ եղբայրը թագաւոր դրաւ, որպէս զի իր ընդարձակ տէրութիւնն աղէկ կասալարուի եւ պայծառանայ, եւ միանգամայն առ երկրորդ թագաւորութիւնն արտաքին թշնամեաց յարձակման դէմ իրրեւ թուճը մ'ըլլալով՝ Պարթևաստանը միշտ ապահով մնայ: Բայց ուղեւով որ առ երկու տէրութիւնն, այսինքն Պարթևացն ու Հայոցն իրարու հետ անբաժին կապակցութիւն մ'ունենան, ստակ ապելու իրաւունքը Պարթևաց թագաւորներուն պահեց, եւ Հայոց թագաւորութիւնը Պարթևաց թագաւորութեան երկրորդն անուանեց:

Աս յեղին՝ որն որ իր հաստատչին անուամբն Արշակունի ըսուեցաւ, թագաւորութեան սկիզբները Հայաստան իր վերջին աստիճանի պայծառութեանն հասաւ, սահմաններն ընդարձակեցան, զինուորութիւնը ծաղկեցաւ, քաղաքականութիւնն յառաջացաւ եւ երկիրը հարստութեամբ լեցուեցաւ: Բայց առ պայծառութիւնն երկայն ատեն չկրցաւ շարունակել զանազան մեծամեծ պատերազմներ եւ օտար թշնամեաց անդադար յարձակումներ թէպէտ եւ ազգին փառքն աւելցուցին եւ զանիկայ անուանի բրին, բայց միանգամայն սաստիկ ալ յոգնեցրնելով՝ մեծ մեաստութիւն եւ երկրին սահմանայն ամփոփուելուն պատճառ եղան: Աս ժամանակիս մէջ ծագեցաւ Ճշմարիտ

կրօնի լուսաւորութիւնն եւ հեթանոսութեան մութը փարատեց, որով նաեւ քաղաքականութիւնն ալ նոր կենդանութիւն մ'առաւ: Բայց յանկարծ օտարաց յարձակումները նորոգուելով՝ եւ ներքին խռովութիւններն եւ երկպառակութիւնը յաճախելով, աս երեւելի փոփոխութենէն յուսացուած օգուաներուն մեծ արդէլք եղան, եւ վերջապէս աս յեղին թագաւորութեան վերջին մահարեք հարուածը սուին:

Աս երկրորդ զբքին առաջին ու զլիսաւոր Աղբիւրն ալ Մովսէս Խորենացիին Պատմագրութիւնն է. բայց ասոր ամէն մասը նոյն սասիճանի հաստատութիւնն եւ ստուգութիւնն չունի, որովհետեւ պատմագիրն աս տեղոյն պատմութիւնը զանազան տեղերէ ժողոված է, որոնք իրարմէ աւելի կամ պակաս վաւերականութիւն ունին: Ազգաբնակիցն եւ Արշակ Ա.ին պատմութեան մէջ ժամանակակից եւ ականատես պատմագրի (Փար Աբասին) կը հեռանայ, ուստի եւ կատարեալ հաստատուն ու ստոյգ կրնայ համարուիլ: Անկէ ետեւ զանազան յոյն հեղինակներու եւ գիւաններու կը դիմէ եւ անոնցմէ իր պատմութիւնը կը քաղէ մինչեւ իր ժամանակն, այսինքն Խոսրով Գ.ին ատենը. ասոր համար աս մասին մէջ տեղ տեղ ժամանակագրական խտորում եւ նաեւ պատմութեան մէջ պակասութիւն կը նշմարուի, մանաւանդ Հայոց Հոռոմայեցւոց հետ ունեցած յարաբերութեանց եւ բրած պատերազմներուն պատմութեան մէջ, որոնց վրայ աս երեւելի պատմագիրն՝ անտարակոյս աղբիւրի պակասութեան համար, շատ հարեւանցի կ'անցնի: Իսկ իր ժամանակին պատմութիւնն, այսինքն Խոսրով Գ.էն մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան դադարումը, բոլորովին ճշմարիտ եւ ստոյգ է, վասն զի ինքն աս մասն իբրեւ ժամանակակից եւ ականատես վկայ կը պատմէ: Խորենացիէն ետքը պէտք էինք մեր երկրորդ զբքին մէջ բովանդակած պատմութեան զլիսաւոր աղբիւր Փաւստոս Բուզանդացիին գնել, թէ որ անոր պատմութեան արտաքոյ կարգի շափաղանց պարագաներն եւ բոլոր բնթացքին մէջ Խորենացւոյն պատմութեան բոլորովին անմասնութիւնն իր ստուգութիւնն ու

վաւերականութիւնը կասկածելի չընէին: Երկրորդ ազգային աղբիւր՝ Ազաթանգեղանն է, որն որ Խոսարով Մեծին ու Տրդատին պատմութիւնն էւ Հայոց դարձը կը պատմէ. անկէ ետքը Զենոբ ասորին՝ որ նոյնպէս Տրդատին էւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին գործքերուն մէկ մասը կը պատմէ: Օտարազգի պատմագրաց մէջէն աս մասին աղբիւր եղողներն են Կիկերոն, Սարաբոն, Յովսէպոս, Դիոն Կասիոս, Պլուտարքոս էւ Ապպիանոս, որոնք գլխաւորաբար Տիգրան Բ.ին էւ անոր որդւոյն Արտաւազգ Ա.ին գործքերը կը պատմեն. բայց ասոնց պատմութեանցը մէջ տեղ տեղ անվաւերական ու անստոյգ մասեր էւ շափազանց պարագաներ կը գտնուին, ինչպէս պատմութեան կարգին մէջ պիտ'որ տեսնենք: Ասոնցմէ զաւ շատ պատմագիրներ ալ կան, որոնք միայն քանի մը մասնական դէպքերու մէջ մեզի օգնական եղան, ինչպէս Լիւիոս, Փղորոս, Եւարոպիոս, Ալեյլէյոս, Ամիանոս, Հերովդիանոս էւ այլն: Աս պատմագրաց կարգը կրնանք դնել նաեւ Տակիտոս Հռոմայեցին ալ՝ որն որ իր Տարեգրութեանցը մէջ Արտաւազգ Ա.ին բռնուելէն ետեւ Հայաստանի վրայ իշխող նոր թագաւորներու էւ անոնց գործքերուն պատմութիւն մը կը շարէ, որոնց էւ ոչ նշմարանքը մեր ազգային պատմագիրներուն մէջ կը գտնուի. ուստի աս մատենագիրն աս նոր պատմութեան իբրեւ աւաջին ու գլխաւոր աղբիւրն է: Տակիտոսին աս նոր պատմութիւնը նաեւ Դիոն Կասիոսին, Յովսէպոսին, Փղորոսին, Ալեյլէյոս Պատերկուղոսին, Սեքստոս Ռուփոսին էւ ուրիշ քանի մ'օտարազգի պատմագիրներուն մէջ ալ կը գտնուի, բայց ասոնց պատմածք միայն քանի մը մասնական դէպքեր են: Աս պատմութեան ինչ աստիճանի ստուգութիւն ու վաւերականութիւն ունենալը պատմութեան կարգին մէջ պիտ'որ քննենք:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ա .

Վաղարշակ :

Ա. Վաղարշակ թագաւորական զահէ կը նստի (150) եւ Մար Աբասին ձեռքովը Հայկազանց պատմութիւնը գրել կուտայ : Բ. Մորփիզիկէս իշխանին դէմ պատերազմի կ'ելլէ ու կը յաղթէ : Գ. Թագաւորութիւնը կարգի կը դնէ : Նախարարաց ամէն մէկուն մշակի երեւելի պաշտօն կու տայ : Օրէնք կը գնէ որ թագաւորական ցեղին բնակութիւնն Հաշակնից գաւառն ըլլայ : Դ. Իր ըրած շինութիւններն եւ իր մահը (128) :

Ա. Վաղարշակ թագաւորական զահն ելլելուն պէս իրեն աւանդուած ընդարձակ երկիրը՝ սրն որ մէկ կողմանէ Կովկասեան լեռներէն մինչեւ Պաղեստին, միւս կողմանէ Ատրպատական նահանգէն մինչեւ Փոքր Ասիա կը տարածուէր, բարեկարգելու եւ պայծառացընելու ձեռք գարկաւ : Միջագետաց Մծբին քաղաքն իրեն արքայանիստ քաղաքն ըրաւ, եւ առաջին գործքն եղաւ փնտաւել թէ Հայոց ազգն ու Հայաստան զանուոյ նախարարներն եւ իշխաններն ուսկից յառաջ եկած են. եւ երբ որ Հայաստանի մէջ ասանց վրայ գրուած տեղեկութիւն մը չգտաւ, Մար Աբաս Կասինա անունով խելացի ու զիտուն մարդ մը նամակով մ'իր եզրօրր խաւրեց, եւ աղաչեց որ թող տայ անոր Նինուէի զիւանին մէջ Հայոց ազգին ու նախարարութեանցը վրայ տեղեկութիւններ փրնտաւել : Մար Աբաս զնաց նամակն Արշակին տուաւ, որն որ իր եզրօրն այսպիսի խելացի բաղձանք մ'ունենալուն վրայ ուրախանալով՝ հրաման տուաւ որ զիւանը բանան ու Մար Աբասին թող տան զբերելը քննելու : Մար Աբաս մտաւ զիւանն ու հոն հին զբերէրէն Հայկազանց ցեղին պատմութիւնը գտաւ, ու յունարէն եւ ասորերէն գրելով՝ Վաղարշակին բերաւ, որն որ շատ ուրախութեամբ բնգունեցաւ ու հրամայեց որ իր գանձին մէջ պահեն. ան պատմութեան մէկ մասն ալ արձաններու վրայ փորելու տուաւ :

Բ. Ըսկէ ետքը ժողովեց Վաղարշակ իր երկիրն զօրքն ու Մորփիզիկէս իշխանին դէմ զնաց : Աս

Մորփիւղիկէոր Ասպարազովիայի իշխան ըլլալով՝ զեւ Մակեդոնացւոց իշխանութեանը հաւատարիմ մնացած էր, անոր համար ան կողմերուն զօրքերը ժողոված՝ Աղաբըշակին զէմ իրբեւ Մակեդոնացւոց թշնամի պատերազմ բացած էր։ Երբ որ երկու բանակ իրարու մօտիկցան, շատ օրեր զիմացէ զիմաց ամրացած կեցան։ Մէյ մ'ալ յանկարծ Հայերը Մորփիւղիկէոսին վրայ յարձակեցան, ուստի ան ալ կամուս կամ տկամայ իր զօրքը պատերազմի պատրաստեց. եւ որովհետեւ զօրաւոր մարդ մըն էր եւ երկաթէ ամուր զրահ հագած, վազեց զարկաւ առջեւն եզոզներն ու շատ մարդ սպաննելով՝ կը ջանար մինչեւ Աղաբըշակին կեցած տեղը հասնիլ ու զանիկայ ալ սպաննել։ Բայց շուտ մը Հայոց քաջ ու կարիճ իշխանները վրան հասան ու զարկին զներք մեռցուցին. իր զօրքին ալ այնպէս ջարդ մը տուին որ բոլոր դաշան արեան հեղեղով ծածկուեցաւ. ասով բոլոր ան երկիրներն ալ Աղաբըշակին տակը նուաճուեցան։

Գ. Պատերազմը լմրննալէն ետքը Աղաբըշակ ան զաւաւները կարգի դրաւ, ու Հայաստան դարձաւ։ Ըն ալ նահանգներու ու զաւաւներու վրայ կուսակալներ զնելով՝ Մծրին եկաւ եւ սկսաւ բոլոր թագաւորութիւնը կարգաւորել։ Նախ Բագարատ իշխանին թագաւորին զլուխը թագ զնելաւ իշխանութիւն տուաւ, որովհետեւ ամենէն յառաջ անիկայ իր կողմն անցած էւ իրեն օգնութիւն բրած էր, եւ անոր Թագադիր եւ Ասպետ պատուանօճը տուաւ. իր ջեզն ալ իր անունովը Բագրատունի անուանեց։ Ասիկ զաս Հայաստանի ուրիշ նախարարութեանց ամեն մէկուն մէյմէկ պաշտօն սրտեց։ Երկու հոգւոյ ալ պաշտօն տուաւ որ մէկերնին՝ թագաւորն անիրաւ բան մ'բրած ատենն, իրաւունքն եւ արդարութիւնը զրով իրեն յիշեցնէ. իսկ միւսն՝ երբ որ թագաւորը յանցարարները պատժելու անհոգութիւն ընէ, անոր միտքը ձգէ վրէժխնդրութիւն ընել։ Մարայ նախարարութիւնն ալ՝ սրն որ Տիգրանին Մարաստանէն բերած զերկներէն յառաջ եկած էր, իր թագաւորութեան երկրորդն բրաւ։ Կորհրդի, գործքերու ու զրօսա-

նաց ժամանակները սահմանեց: Հրաման տուաւ որ քաղաքացիք զեղացիներէն պատուական համարուին, անոնք ալ զեղացիներուն հետ սիրով ու եղբօր պէս վարուին: Եւ որովհետեւ ինքը շատ որդիներ ունէր, պատշաճ շտեպեց որ ամէնն ալ իր քովը բնակին. անոր համար միայն անդրանիկ որդին Արշակն իր քովը պահեց, որպէս զի իր թագաւորութեանը յաջորդէ, եւ անոր որդին Արտաշէսը՝ զորն որ շատ կը սիրէր, վասն զի զօրաւոր ու աշխոյժ աղայ մըն էր, եւ պզտիկուց կը ցուցընէր թէ ետքն ինչ մեծամեծ գործքեր պիտ'որ ընէ. իսկ միւս որդիները Հաշտենից դաւառը խաւրեց որ հոն բնակին, ան դաւառին զեղերն իրենց տալով ու թագաւորական գանձէն ալ ասանձին մուտք կապելով: Աս բանս Արշակունի թագաւորաց մէջ օրէնք մ'եղաւ, եւ միշտ թագաւորին միայն մէկ որդին իր քովը կը մնար ու միւսները Հաշտենից դաւառը կը բնակէին:

Գ. Աս բարեկարգութիւններէն զատ Աղաբաբի շատ քաղաքներ ու զեղեր ալ շինեց, եւ Շամիրամայ քաղաքը (Վանք) նորոգել տուաւ: Արմաւրի մէջ ալ արեգական, լուսնի եւ իր նախնեացն արձաններ կանգնեց, ու Բաղարատ իշխանը շատ ստիպեց որ Հրէից կրօնը թողու եւ անոնց երկրպագութիւն ընէ, բայց անիկայ յանձն չառաւ. Աղաբաբի ալ թող տուաւ որ իր կրօնը պաշտէ: Այսպիսի քաջութիւններով ու կարգադրութիւններով 22 տարի թագաւորելէն ետքը՝ Մծրինի մէջ մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Արշակ Ա:

Գ Լ Ո Ւ Ն Բ .

Արշակ Ա:

Եւ Արշակի Պոնտացոյց զեմ պատերազմի կ'ելլէ ու կը յաղթէ (126): Պոնտոսի ծովին քով կանգնած քարէ արձանն ու նիզակն անոր մէջ խոթելլ: Զ. Բաղարատունեաց նախարարներուն՝ կրօնի համար տուած շարշարանքները:

Եւ Արշակ իր հօրը նման քաջութեամբ եւ իմաստութեամբ 13 տարի թագաւորեց, Հայաստանի

ձէջ շատ բարեկարգութիւններ բնելով: Պոնտացոց գէժ ալ պետերազմի ելաւ ու յաղթեց, եւ հսն Սեւ ծովին եղբէքն արձան մը կանգնեց եւ իր նիզակն՝ որուն ջուրը զեռուններու (օձերու) արեամբը արուած էր, ու ժով մ'ան արձանին զարնելով՝ խորունկ ներս խոթեց: Աս արձանը Պոնտացիք շատ ժամանակ ատուածներէ շինուած բանի մը պէս պաշտեցին: Բայց երբ որ Արտաշէս Արշակին որդին անոնց գէժ պետերազմի ելաւ, բարկանալով զանիկայ ծովը նետեցին:

Զ. Արշակ Բագրատունիները շատ շարշարեց որ Հրէից կրօնը թողուն ու կուսք պաշտեն, բայց անոնք յանձն չառնելով՝ երկու հօգի սպաննուեցան: Իսկ միւսները յանձն առին միայն շարաթ օրերն որսի ու պատերազմի երթալ, եւ թէ որ տղայ ունենան՝ չթլփատել, որովհետեւ կին չունէին: Արշակ ալ հրաման հանեց որ նախարարներն ամենեւին անոնց կին չառն, թէ որ թլփատութիւնը թող տալու դաշներ չդնեն:

Գ Լ Ո Ի Խ Գ .

Արտաշէս Ա:

Է. Արտաշէս հօրը կը յաջորդէ (115) ու Պարթեւաց թագաւորէն նախագահութիւնը կը յափշտակէ: Իր Տեղբան որդին իր ձեռքին տակ Հայոց թագաւոր կը դնէ: Ը. Իր արշաւանքներն ու յաղթութիւններն եւ իր մահը (90):

Ը. Արտաշէս հօրն ամուսն նստելուն պէս՝ իր պզտիկուց ցուցուցած քաջութիւնն ու բարձր միտքը սկսաւ գործածել Հայոց փառքն աւելցնելու եւ տէրութիւնն բնդարձակելու: Նախ եւ յառաջ Պարթեւաց Արշական թագաւորէն նախագահութիւնը յափշտակեց, փասն զի՝ ինչպէս վերը բարձր, մինչեւ իր ժամանակը Հայոց Արշակունի թագաւորները Պարթեւաց թագաւորութեան երկրորդն էին. Արտաշէս՝ Պարթեւաց թագաւորն երկրորդ բրաւ եւ ինքը նախագահ եղաւ, որուն Արշական շինուելով

դէմ դնել, յանձն առաւ. ուստի իր սրգին Տիգրանը Հայոց եւ Արշականը Պարթևեաց կամ Պարսից վրայ իր տակը թաղաւոր դրաւ: Բոլոր ստակները միայն իր պատկերովն սկսաւ տպել, Պարսկաստանի մէջ ալ իրեն առանձին պալատ շինեց: Եւ սրպէս զի Տիգրան զինուորական արուեստին մէջ ազէկ կրթուի, Հայկազանց Գեղամ իշխանին ցեղէն Աւարած անունով մէկու մը յանձնեց, որ անոր դէնք գործածել սորվեցընէ, ու զանիկայ թաղաւորական սրսոց վրայ դրաւ, որուն անուամբն իր ցեղը Աւարածունիք անուանուեցաւ: Իր Արտաշատայ տղջիկն ալ Միհրդատին՝ Արաց բղէշիին կնու թեան տաւա, ու Արիկասու լեռներուն եւ Սեւ ծովին կողմերն իրեն յանձնեց:

Ը. Առքն անհամար զօրք ժողվեց ու զէպի արեւմուտք քաղեց, ու զելլով բոլոր Աւրազայի տիրել: Բոլոր Փոքր Ասիայի իշխաններուն յաղթեց, եւ անոնց երկիրներն իր տակը նուաճեց, ուր քանի մը կոոց արձաններ գտնելով՝ Հայաստան խաւրեց որ Արմաթի մէջ կանդնեն: Անկէ հազարաւոր նաւերով Եւնաստան անցաւ եւ անոր մեծ մասին տիրեց. անկից ալ քանի մը կոոց արձաններ Հայաստան խաւրեց: Բայց երբ որ կ'ուզէր աւելի յառաջ երթալ, զօրացը մէջ խռովութիւն մը ծագեցաւ, ու սկսան իրար ջարդել: Արտաշէս աս խռովութենէն վախնալով՝ վախշելու ատեն, զօրքը զինքն ալ զարկին սպաննեցին, 25 տարի մեծամեծ յաղթութիւններով թաղաւորելն ետքը:

Յունաց քանի մը պատմագիրներն Արտաշէսին վրայ շատ զովութեամբ կը խոսին, եւ կը հաստատեն թէ նաեւ Արիստո Արիզացոց թաղաւորը բռնուցն ասիկայ բլլայ: Բայց աւելի հին պատմագիրներ կ'ըսեն թէ Արիստո Պարսից թաղաւորը բռնեց Պրիստո, որն որ աւելի հաւանական է. նախ որ աս ետքինը պատմողներէն ոմամք Արտաշէսէն շատ յառաջ են, եւ երկրորդ որ Արիզացոց թաղաւորութիւնն արդէն Աղեքսանդր Մեծին ատենը վերցուած էր: Ասկից յայտնի է որ Արիստոը բռնուցն Արտաշէսն էր բողոչներն, անոր Արիզացոց երկրին տիրելն եւ ուրիշ զանազան յաղթութիւնները պատմելու ատեն, շփոթելով՝ յառաջագոյն եղած պատերազմին (այսինքն Արիստին Արիզացոց հետ բռածին) պարագաներն Արտաշէսին պատերազմ-

ներս. ասուած են: Բայց թէպէտ եւ Արտաշէսին զկրիւսոս բանին ստոյգ չըլլայ, առ հաստատուն եւ ստոյգ է որ Լիւդացոց բոլոր երկիրներուն սիրեց, մանաւանդ թէ բոլոր Յունաստանն իր սակն առաւ. ուստի իրաւամբ Յունաց պատմիչները զինք Աղեքսանդրէն վեհ եւ ամեն երեւելի աշխարհակալներէն զօրաւոր ու քաջ համարեցան: Բայց ախա՛ս որ անոր զործքերը պատմող պատմիչներուն միայն մէկքանիին մէջմէկ պզտիկ կտորները խորենացուցն մէջ կը յիշուին, իսկ բուն ամբողջ գրքերը զեռ գանուած չեն:

Ըստնց մէջէն միայն Եւաղարոսին խօսքը զնենք, որն որ Արտաշէսին զօրացը շատութեանը վրայ սյուպէս կը գրէ. «Աղեքսանդրին Գարեհին հեռ ըրած պատերազմն Արտաշէսինին քովը շատ պզտիկ է, որովհետեւ աննց զօրքին հանած փոշիէն ցորեկուան ըյսը քիչ մ'աղօտացաւ. իսկ Արտաշէսին զօրքը նեռ նեռելով արեգական ըյսը խաւարեցուցին, ու կէս օրուան ստանը գիշերի գարնուցին: . . . Ըստ համար հեղեղները գետերուն ջուրը շկրցան շատցընել, վասն զի իր զօրքը իմելով կը քիչցընէին. որոնց թիւն իմանալու համար հարկ եղաւ շափել, համբըն անկարելի ըլլալուն. . .»

Ըս զօրաց շատութիւնն այնչափ էր, որ խորենացին կ'ըսէ թէ Արտաշէս հրաման տուած էր որ իրենց բազմութեանը նշան մը թող տալու համար՝ բանակած տեղերին ամեն զինուոր մէկ կողմ մը մէջմէկ քար նետէ. ասով ան տեղը ահագին բլուր մը կը մեւանար:

Պ Լ Ո Ւ Խ Պ .

Տիգրան Բ:

Թ. Տիգրան Հայաստան յարձակող Յունաց զէմ կ'երթայ եւ զանաք կը վանակ (90): Ժ. Զօրն Հայաստան խաւրած կուսերուն մահեմաններ կը շինէ. Ղահաւանիք քրմութենէ կը ձգէ ու Բաղրատունիները կուսք շարժանելուն համար կը շարձարէ: ԺԵ. Միհրդատ՝ Տիգրանին քեռայրը Հասմոնեաց զէմ պատերազմի կ'ըլլէ (88). Տիգրան ալ անոր օգնութեամբ զօրք կը խաւրէ: Հայերն Հասմոնեաց Մանինս զօրապետին կը յաղթեն: Ըստիք Տիգրան իրենց թագաւոր կ'ընարեն (88): ԺԲ. Կոստաս ու Ղուկուղոս Հասմոնեցի զօրապետները մեծ բանակով Միհրդատին զէմ կը իրկուին: Միհրդատ Կոստասին կը յաղթէ, եւ կիւղիկոն բաղրին քով Ղուկուղոսն կը յարկուի: Կալլ զեմին քով Միհրդատու Ղուկուղոսին կը

յազմէ: Միհրդատ իր զօրացն ապստամբութենէն եւ Հռոմայեցոց յարձակումն նեղը մանկելով՝ Տիգրանին կ'ապաւինի: ԺԳ. Ղուկուղղոս Տիգրանէն կը խնդրէ որ Միհրդատն իր ձեռքը տայ: Տիգրան Պաղտմայիս քաղաքը կ'առնու եւ կղէտպատրա թագուհին կը սպաննէ: Իր Պաղտատին ըրած արշաւանքն ու բերած Հրեայ զերիները: Ղայկունին սպաննուիլը: Տիգրան չ'ուզէր Միհրդատը Հռոմայեցոց ձեռքը տալ եւ անոնց զէմ պատերազմի կը պատրաստուի: Տիգրանակերտի քաղէ եղած պատերազմը (70). Հայոց յաղթուիլն եւ քաղքին առնուիլը: Ասորիք Տիգրանէն կ'ապստամբին (67 — 63): ԺԿ. Տիգրան Արտաշատ քաղքին մտա Ղուկուղղոսին հետ կը զարնուի եւ անոր կը յաղթէ: Ղուկուղղոս Մծրին քաղաքը կ'առնու: ԺԵ. Տիգրան ու Միհրդատ Հռոմայեցոց վրայ յաղթութիւններ կ'ընեն. Ղուկուղղոս կ'ուզէ Տիգրանին հետ նորէն զարնուիլ, զորքը կ'ապստամբին եւ լին ուզէր կռուիլ: ԺԶ. Հռոմայեցիք Ղուկուղղոսին տեղը Պոմպէոս զօրապետն Հայոց ու Միհրդատին զէմ կը խաւրեն՝ որն որ Միհրդատին հետ զարնուելով կը յաղթէ: ԺԷ. Տիգրանին որդին հորմէն կ'ապստամբի եւ Պոմպէոսը Հայաստան կը խաթէ: Տիգրան Պոմպէոսին հետ հաշտութիւն կ'ընէ: Միհրդատին մահը: ԺԸ. կրտսոս Հռոմայեցոց մեծ իշխանն Հայոց ու Պարթեւաց վրայ կու գայ: ԺԹ. Երկու թագաւորք կրտսոսին զէմ զօրք կը խաւրեն. կրտսոս կը յաղթուի ու ձեռք իյնալով կը սպաննուի: Ի. կաստիոս զօրապետն Հայոց ու Պարթեւաց զէմ կը զնէ. Տիգրան Բարզափրան՝ Ռլաուսնեաց նախարարը Հռոմայեցոց վրայ կը իրկէ: Բարզափրան Հռոմայեցոց բանակը կը ջրուէ. Երուսաղէմ կ'առնու եւ Հրէից Հիւրիանոս քահանայապետը զերի կը բռնէ: Տիգրանին մահը: ԻԱ. Բենդիդիոս զօրապետը Հայերն Ասորոց երկրէն կը իջնուէ. Հայերն ու Պարթեւները նորէն կը միանան եւ Հռոմայեցոց կը յաղթեն: Անտոնիոս Հայաստան կը մանկ ու Շամշատ քաղաքը կ'առնու:

Թ. Տիգրան իր ըրած մեծամեծ պատերազմներովն ու յաղթութիւններովը հայ ազգն աշխարհքիս երեւելի ազդերուն կարգը խաթեց, եւ Հայաստանը վերջին պայծառութեան հասցուց: Արդէն իր հօրը կենդանութեան ատեն՝ Հայաստանի վրայ թագաւոր դրուած ըլլալով, երբ որ անոր մահը լսեց եւ իմացաւ որ զօրքը ջրուէր է ու Յոյները Հայաստանի վրայ կ'արշաւեն, նորէն զօրք ժողովեց եւ անոնց վրայ զնաց, ու զարկաւ փախուց. եւ որպէս զի նորէն

չապտատմբին, Կապագովկիան ու բոլոր Փոքր Ասիան իր քեռայրը Միհրգասին յանձնեց, եւ անոր քովը շատ զօրք թող տալով՝ Հայաստան գարձաւ :

Տիգրանին վրայ արտաքին պատմագիրները բոլորովն տարբեր կը խօսին. որոնց մէջէն Սարգսն յոյն մատենագիրն այսպէս կ'ըսէ : « Երտաշիտակն (զորն որ Սելևկացիք Հայոց վրայ կուսակալ դրած էին) ծնաւ Տիգրան, եւ ան տեղն՝ ուր որ բուն Հայաստան կը կոչուի՝ ժառանկեց, որուն սահմանն է Մարաստան, Աղուանք, Վիրք ու մինչեւ Կողքիս եւ Եւքսինոս ծովն թափն եղող Կապագովկիա կը հասնի : Զարիպրէն ծնաւ Երտանէս Ծոփացի . . . զորն որ Տիգրան նուանեց, ու բոլոր անոր երկիրներուն տիրեց : Եւ Տիգրանին բախտը շատ փոփոխութիւն ունեցաւ : Յառաջ Պարթևաց քովը պատանդ էր, բայց ետքը Հայաստանին մէկ մասն անոնց տալով՝ ազատեցաւ ու Հայաստան գարձաւ, եւ զօրանալով՝ չէ թէ միայն տաւաններն եւս առաւ, այլ նաեւ Պարթևաց Կինուէ եւ Երբեղա գաւառներն ասպատակեց : Ետպատականն ու Կորդուացիներն ալ իր տակն առաւ : Նաեւ Եփրատէն անդին անցնելով՝ Միջագետքին, Եսորաց ու Փիւնիկէին տիրեց : Եւ մնափ բարձրացաւ որ քաղաք մ'ալ շինեց, որուն անունը Տիգրանակերտ դրաւ, եւ Յունաց տառուերկու քաղաքներն՝ զորոնք ինքը քանդած էր, մարդիկներ բերաւ հոն բնակեցուց : Ետք պէս կը պատմեն նաեւ Յուստինոս Գիրք 1Ը. 3. եւ Եպիփանոս :

Ժ. Տիգրան Հայաստան հասածին պէս ուղեց նախ Տօրը Յունաստանէն խաւրած կուռքերուն մեհեաններ շինել : Բայց Յոյն քուրմերն՝ սրանք կուռքերուն հետ Հայաստան եկած էին, շուղելով Հայաստանին ներսի կողմերն երթալ, բոին թէ աստուածները հոս կ'ուղեն մնալ : Տիգրան ալ անոնց հաւանեցաւ, եւ Երամազդայ պատկերն Անիի մէջ, Աթենասինը՝ Թիլն աւանին մէջ, Երտեմիսինն Երիզա, Եփեսոսաւսինը Բաղայասինջ գեղն եւ Եփրոզիտէինն Աշտիշատ Վահագնին (Հերակղէսին) քովը կանգնել տուաւ : Վահագններուն՝ Հերակղէսին արձանն իրենց երկիրը տանելուն համար բարկանալով՝ քրմութենէ ձգեց ու զեղերնին ձեռքերնէն առաւ : Եւ մեհեանները շինելէն ետքն, ամէն նախարարներուն հրամայեց որ

կոչյ յարգութիւն ընեն ու զոչ մատուցանեն. Բազրատունիք առ բանտ յանձն շտախ, անոր համար Ասուդ անունով իշխանի մը լեզուն կարել տուաւ, որովհետեւ կուսքերն անարդեց: Բայց միւս Բազրատունիք յանձն առին զոչուած ու խողի միս ուտել, անոր համար Տիգրան զաննիք շարշարեց, միայն զօրապետութեան պատիր ձեռքերնէն առաւ:

ԺԱ. Առ առններս Միհրդատ Տիգրանին քեայրն սկսած էր մեծամեծ յազթութիւններ ընել եւ իր երկիրն ընդարձակել: Բայց երբ որ Ասպաղովկիայի ալ տիրեց եւ իր որդին Արիարաթն աննոց վրայ թագաւոր դրաւ, Ասպաղովկայիք Հռոմայեցիներէն օգնութիւն խնդրեցին, որոնք եկան Արիարաթը փախուցին ու Ասպաղովկայոց թագաւորներուն ցեղէն Արիարաթան անունով մէկն աննոց թագաւոր դրին: Աս պատճառաւ Միհրդատ Հռոմայեցոց զէմ պատերազմի էլաւ, Տիգրանէն ալ օգնութիւն խնդրեց: Տիգրան անոր գունդ մը զօրք խաւրեց, որոնք երթալու առնն ճամբան Հռոմայեցոց Մանիսս զօրապետին պատահեցան, որն որ 40,000 հետեւակով ու 4,000 ձիաւորով Միհրդատին վրայ կ'երթար, զարնուեցան անոր հետ ու 10,000 հողի սպաննեցին, 300 ալ գերի բռնեցին ու Միհրդատին բերին, զորոնք Միհրդատ անմիջապէս ազատ թողուց: Իսկ Մանիսս՝ որն որ Պերգամոն փախած էր, բռնուեցաւ, ու շտախալաւ տանջանքներէ կտրք՝ Միհրդատ բերնէն հալած սակի լեցրնել տուաւ եւ այնպէս մեռցուց: Հռոմայեցիք Միհրդատ զօրապետը բոլոր զօրաց վրայ սպարապետ դնելով՝ Միհրդատին զէմ խաւրեցին, որն որ քանի մը անգամ անոր հետ պատերազմելէն ետեւ, հաշտութիւն բրաւ: Բայց Միհրդային մեռնելէն կտրք նորէն պատերազմն սկսաւ: Միհրդատ Տիգրանին հրեշտակ խաւրեց որ Ասպաղովկիայի վրայ երթայ, ան ալ զնոց բոլոր ան գաւառին տիրեց ու 20,000 մարդ առաւ Հայաստան բերաւ:

Նոյն տարիներն Ասորիք (Սելեւկացիք) իրենց մէջի խաւթութիւններէն ձանձրացած՝ ուրիշ զօրաւոր թագաւորի մը ձեռքին տակ կ'ուզէին մանել, ուստի

չառ խորհուրդ ընելէն ետքը Տիգրանն իրենց թագաւոր
ընտրեցին, որն որ զնաց իր զօրքովը բոլոր Ասորոց
թագաւորութեանը տիրեց: Հոն դատաւ Ասորոց Բար-
չամինա շատաւածին արձանն ու Հայաստան խաւրեց:

ԺԲ. Հռոմայեցւոց ծերակոյտը՝ Կոտտառա ու Ղու-
կուզղոս զօրապետները մեծ բանակով Միհրդատին
զէմ խաւրեց: Միհրդատ նախ Կոտտառին վրայ զնաց
եւ անոր զօրքին աղէկ ջարդ մը տուաւ, զինքն ալ
մնացած զօրքովը մինչեւ Քաղկեդոն փախցուց, եւ հոն
նաւահանգստին մէջ Հռոմայեցւոց 60 նաւը բռնեց,
մէջինները բոլոր ջարդեց: Աս պատերազմը Հռոմայե-
ցւոց բանակը շատ տկարացուց, որովհետեւ 14,000 ի-
շափ մարդ ինկան 5,000 ալ գերի բռնուեցան: Ասիկ
ետքը Միհրդատ Արգիկոն քաղաքը պաշարեց. բայց
որպէս զի Ղուկուզղոս շիմանայ, զիչեր ատեն քաղքին
վրայ զնաց, Ղուկուզղոս՝ որն որ նոյն տեղերուն մօտ
էր, երբ որ Արգիկոնին պաշարուիլը լսեց, շատ մը
30,000 հետեւակով ու 2,500 ձիաւորով քաղքին
օգնութեան հասաւ, եւ իմանալով որ Միհրդատ
300,000 զօրք ունի, միտքը դրաւ որ շղարնուի, այլ
անոր բանակին կերակուրը կտրելով՝ նեղը ձգէ:
Երբ որ իր բանակը հեռուանց տեսնուեցաւ, Միհրդ-
ատայ զօրքը զանիկայ քաղաքացւոց ցուցնելով՝
բոն թէ անիկայ Հայոց ու Մարաց զօրքն է, զորոնք
Տիգրան մեղի օգնութեան խաւրեց. ասով քաղաքա-
ցիք աւելի եւս զարհուրած ինչ ընելիքնին չէին զի-
տեր: Բայց Արքեղայոս՝ Միհրդատին զօրապետներէն
մէկը դադարուկ Հռոմայեցւոց կողմն բլլալով՝ Գէմնակո
անունով մարդ մը խաւրեց ու քաղաքացւոց իմացուց որ
անբանակը Ղուկուզղոսին բանակն է. ասով քաղաքա-
ցիք հստի առին եւ սկսան քաջութեամբ զէմ զնել:

Երբ որ այսպէս պաշարումն երկնցաւ, իրօք Մի-
հրդատին զօրաց կերակուրը պակսեցաւ. ուստի Ղու-
կուզղոսին բերդ մը պաշարելու զբաղած ատենը, յար-
մար ատենն դատաւ, ու բոլոր ձիաւորները խաւրեց որ
կերակուր գանեն: Ղուկուզղոս աս բանս իմանալուն
պէս, անոնց վրայ յարձակեցաւ, շատերը ջարդեց, շատ
ալ գերի բռնեց: Ասոր վրայ Միհրդատ ստիպուեցաւ

եւ քաջութիւլ, ուստի ինքը նաւ մտաւ ու զօրքն ալ
ցամաքէն սկսան զէպ ի Պանաստին կողմերն երթալ,
որոնց վրայ Առկուզդոս յարձակելով շատ մարդ մեռ-
ցուց: Անկէ յառաջ զնաց եւ սկսաւ Միհրդատին եր-
կիրներն ապագատակել առանց երեւելի պատերազմ
մ'ընելու: Ասոր վրայ զօրքն սկսան տրանջնել թէ ին-
չու պատերազմ չենք ըներ որ քաղաքներ առնունք
եւ աւարենք. զորոնք հանդարտեցրնելու համար Առ-
կուզդոս այսպէս խօսեցաւ: «Անոր համար պատերազմը
կուշացրնեմ, որպէս զի անիկայ (Միհրդատ) նորէն
զօրք ժողովէ ու մեր վրայ գայ, չէ թէ փախչի եւ ան
ահադին անապատներուն ու կովկասի լեռներուն ա-
պաւինի: Գարձեալ կարիւռնիայէն (Միհրդատին տե-
ղէն) շատ հեռու չէ Հայաստան՝ ուր որ խաղաղ կը
նստի Տիգրան Արքայից արքան, որուն զօրութիւնը
շատ մեծ է. վասն զի Պարթեւաց ձեռքէն Ասիան
առած է. Յունաց քաղաքներուն բնակիչները Մա-
րասան տարաւ. բոլոր Ասորուց ու Պաղեստինին տի-
րած է. Սելեւկացուց թագաւորներն սպաննած՝ եւ
անոնց կանայքն ու որդիքը զերի բրած է: Աս Տի-
գրանը Միհրդատին ազգականն ու փեսան է, որն որ
անտարակոյս մեզի դէմ պատերազմ կը բանայ, թէ որ
Միհրդատ անոր զիմելու ըլլայ. ան տակնը մենք շատ
վտանգի մէջ կ'իյնանք: . . . Այսան զի մեզի շատ զիւ-
րին է կողքիսացուց ու կապաղովկացուց հետ պա-
տերազմիլ՝ որոնց շատ անգամ յաղթած ենք, քան
թէ Հայոց ու Մարաց հետ, : Բայց որպէս զի զօրքն
զբազեցրնէ, զնաց Ամիսոս քաղաքը թեթեւ մը պա-
շարեց, ու Մարենասը հոն թող տալով՝ ինքը Մի-
հրդատին վրայ զնաց, որն որ 40,000 հետեւակով
ու 4,000 քաջ ձիաւորով նորէն իրեն դէմ կու գար:
Հասան իրարու Գայլ գետին քովն ու շիտակ դաշտի
վրայ սկսան զարնուիլ, ուր Միհրդատին ձիաւորները
Հռոմայեցուց յաղթեցին ու եւ զնաւեցին, եւ
զՊամպոնիոս (Պամպէոս) անոնց ձիաւորներուն զօրա-
պետը սաստիկ վիրաւորած զերի բռնեցին: Ասոր վրայ
Առկուզդոս վախցաւ շիտակ տեղ պատերազմելու,
որովհետեւ Միհրդատին ձիաւորները շատ քաջ էին.

անոր համար լեռնային տեղեր քաշուեցաւ : Միհրդատ քանի մ'անգամ ալ Հռոմայեցւոց հետ դարձուեցաւ, բայց չկրցաւ բան մ'ընել, իր զօրացը մէջն ալ խռովութիւն ելաւ, որոնք իշխաններէն ու զօրապետներէն շատերն սպաննեցին, առ խռովութեան ատեն Հռոմայեցիք ալ վրանին յարձակեցան : Միհրդատ նեղը մտնելով՝ սկսաւ փախչիլ, ու տեսնելով որ Հռոմայեցիք իրեն շատ մօտիկցեք են, իր գանձը կրող ջորիներէն մէկն անոնց առջևը խաւրեց : Հռոմայեցի զօրքն ատիկայ տեսածնուն պէս Միհրդատին ետեւէն իյնալը թողուցին եւ սկսան գանձն աւար առնուլ եւ իրարու հետ կռուիլ : Ասով Միհրդատ փախչելու ատեն ունենալով՝ Հայաստան եկաւ ու Տիգրանին ապաւինեցաւ : Բայց Տիգրան բարկանալով՝ եւ ոչ անոր երեսն ուզեց տեսնել :

ԺԳ. Ղուկուղոս երբ որ լսեց թէ Միհրդատ Տիգրանին քովն է, իր տաղքն Ապպիանոս Անտիոք խաւրեց, որպէս զի Տիգրանէն խնդրէ որ Միհրդատն իր ձեռքը տայ : Աս ատեններս կղէտպատրաս թագուհին՝ որն որ Պաղատայիսի մէջ կը թագաւորէր, Ասորոց ու Փիւնիկեցւոց քանի մը քաղաքները Տիգրանէն ապստամբեցուցած էր, անոր համար Տիգրան ալ գնաց զանոնք նուաճեց, Պաղատայիս քաղաքն ալ առաւ ու կղէտպատրան բռնեց սպաննեց, անկէ Պաղեստինի վրայ գնաց ու Հրէիցմէ շատ գերի առաւ, բայց Աղեքսանդրիս դշխան՝ որն որ նոյն ատենը Հրէից թագաւորութիւնը կը վարէր, շատ բնձաներ տալով Տիգրանն հաշտեցուց եւ ետ դարձուց : Տիգրան դարձաւ եկաւ Հայաստան ու Հրէից գերիներն Արմաւրի ու Աարգգէտին շինած ատանին մէջ տեղաւորելէն ետքը, Ալայկուն բռնաւորին վրայ գնաց, որն որ իր զօրքովն ամուր լեռանց վրայ ապաստանած՝ Հայաստան կը խռովէր : Տիգրան գնաց զանիկայ բուլբ իր մարդիկներովն սպաննեց, որուն անուամբն ան լեռները Ալայկունիք կոչուեցան : Ապպիանոս առ միջոցիս Անտիոք գալով, երբ որ Տիգրանը հոն չգտաւ, յարմար ատեն ունենալով՝ ան կողմի քաղաքներն անկէ ապստամբեցուց եւ իր կողմը քաշեց, որոնց

մէջ նաեւ կորզուաց Զարուէն իշխանն ալ: «Ասան զի, կ'ըսէ Պլուտարքոս, Յոյներուն շատ ծանր կու գար Լայոց տակը մնալ, մանաւանդ առ թագաւորիս (Տիգրանին) ասեմն, որն որ իր գեղեցիկ բախտովը հպարտացած՝ կը կարծէր որ չէ թէ միայն ամէն բազմալու բաներն ունի, այլ ան ամէն բաներն իրեն համար միայն եղած են: Արովհետեւ, կ'ըսէ, քիչէ սկսելով, քանի զնաց մեծցաւ ու զօրացաւ, եւ շատ ազդերու տիրեց: Պարթեւներն ալ՝ զորոնք ուրիշ թագաւոր մը չկրցաւ յաղթել, յաղթեց ու նուաճեց. բոլոր Միջագետքը Յոյներով լեցուց, Աիւլիկիայէն ու Կապադովկիայէն բերելով: Արանարնակ Արարացիներուն ալ իրենց ստորութիւնը փոխել ստուա, ու վրաններէն հանելով՝ իրեն մօտ բնակեցուց եւ անոնց ձեռքովը վաճառականութիւն սկսաւ բնել: Ասոնցմէ զսա շատ թագաւորներ իրեն քովը կը ծառայէին, բայց անոնցմէ շոքը միշտ իր քովը կը պահէր իրբեւ թիկնապահ, որոնք անոր ձիով դացած ասեմնը քովէն քալելով կ'երթային, եւ զահր նստած կամ հրաման խաւրած ասեմնն առջեւը կը կենային»:

Տիգրան երբ որ Անտիոք դարձաւ, Ապպիանոս անոր առջեւն ելաւ եւ բտաւ. Ղուկուզոս կը խնդրէ որ Միհրդատն իր ձեռքը տաս, ապա թէ ոչ պատրաստ եղիւ պատերազմի. որուն Տիգրան պատասխանեց թէ ամենեւին Միհրդատը չեմ տար, եւ թէ որ ասոր համար Լատմայեցիք ինձի դէմ պատերազմի ելեն, պատրաստ եմ դէմ դնելու: Աս պատասխանով Ղուկուզոս ետ խաւրեց: Ան ասեմնը Ղուկուզոս շուա մը պատերազմի պատրաստուեցաւ. Տիգրան ալ Միհրդատին 10,000 ձիաւոր զօրք տուաւ ու Պոնտոսի կողմերը խաւրեց: Ղուկուզոս իմանալով որ Միհրդատին ու Տիգրանին միտքը Աիւլիկիայի վրայ յարձակիլ է, ինքն աճապարեց ու Ծոփաց գաւառին վրայէն Լայսատան մտաւ, եւ քանի մը փոքր պատերազմներ բնեւէն ետքն՝ եկաւ Տիգրանակերտը սաստիկ պաշարեց, մտածելով որ անապրակոյս ասով Տիգրան կը ստիպուի իր վրայ դալու: Բայց Միհրդատ միշտ հրեշտակներ խաւրելով Տիգրանը կը յորդորէր

որ ամենեւին Ղուկուզղոսին հետ շղարնուի, այլ ջանայ որ ձիւնոր զօրքով անոր բանակին կերակուրը կտրէ: Աս բանիս Տիգրան իսկզբան հաւանեցաւ, բայց երբ որ իր զօրքը բոլոր ժողովեցան, ալ շուզեց սպասել, այլ ելաւ Ղուկուզղոսին վրայ գնաց. իրմէ յառաջ 6,000 ձիւնոր խաւրեց Տիգրանակերտ, որոնք եկան Հռոմայեցւոց բանակը զարկին ճղքեցին ու քաղաքը մտան, եւ շատ պատուական բաներ տանին Տիգրանին բերին:

Ալուաարքոս կը պատմէ թէ Տիգրանին շատ դժուարը կու գար որ մինակ Ղուկուզղոսին հետ պիտ'որ պատերազմէ. չէ թէ բոլոր Հռոմայեցւոց զօրքապետներուն հետ մեկեղ: Եւ աս խորհուրդը հարարուածեան խորհուրդ չէր, կ'ըսէ, որովհետեւ հետը շատ թագաւորներ եւ անհամար հետեւակ ու ձիւնոր զօրք ունէր: Աս զօրաց թիւն ինքն այսպէս կը գնէ. 150,000 հետեւակ զրահուոր, 20,000 աղեղնուոր ու պարսուոր, 55,000 ձիւնոր, որոնց 17,000ը զրահուոր էին. 35,000 ալ կամուրջ ձգող, ճամբայ բացող, անտառ կտրող, եւ ուրիշ աս տեսակ բաներու ծառայող. ամենը մեկեղ 260,000: Ասոնց մէջ կային գլխաւորարար Հայր, անանցմ զատ Մարք, Արարացիք, Աղարեկացիք, Արարատականցիք, Ախրք, Աղուանք, Բարեկացիք եւ ուրիշ զանազան Հայոց ասան կողմ ազգեր: Ուրիշ պատմագիրներ աս զօրաց թիւն աւելի շատ կը գնեն. Ապոլանոս կը գնէ 250,000 հետեւակ ու 50,000 ձիւնոր, իսկ Եւարոպիոս 600,000 զրահուոր ձիւնոր ու 100,000 ստամուտ էր կ'ըսէ. բայց ասիկայ շատ շափազանց կ'երեւայ:

Ղուկուզղոս Տիգրանին մտանալն իմանալով՝ իր զօրապետներուն հետ խորհուրդ քրաւ եւ Մուրենաս զօրապետը քիչ մը զօրքով Տիգրանակերտին քովը թող տալով, ինքը բոլոր բանակովն անոր գէմ գնաց: Տիգրան Հռոմայեցւոց զօրքին քիչուրուածիւնը տեսնելով՝ բռաւ, «Թէ որ ասոնք դեպքան են, խիտա շատ են, իսկ եթէ պատերազմելու զօրք են, շաքիչ են», աս բռնելով՝ զօրքը կարգի գնելու փոյթ չըբաւ եւ անհող կեցաւ: Ան ասենք Ղուկուզղոս յանկարծ սկսաւ Հայոց վրայ յարձակիլ: Ըփոթեցաւ Տիգրան, բայց շուտ մը զօրքը ճակատեցուց եւ սկսան երկու կողմն իրարու հետ զարնուիլ: Հան Հայոց բա-

նակը չկրցաւ Հոսմայեցւոց սաստիկ յարձակմանը դէմ գնել, եւ սկսաւ ցրուիլ ու ետ քաշուիլ. Տիգրան ալ ամուր տեղ մը քաշուեցաւ եւ սկսաւ ցրուած բանակը քօփը ժողվել: Պլուտարքոս կ'ըսէ թէ աս պատերազմին մէջ Հայոց կողմանէ 100,000էն աւելի հետեւակ ու ձիաւորներուն ալ մեծ մասը (25,000էն աւելի) մեռան. իսկ Հոսմայեցւոց կողմանէ միայն հինգ հօգի մեռան 100 ալ փրաւորուեցան: Աս պատմութիւնը հին ժամանակուան առասպելներուն կարգը կրնայ դրուիլ: Աւրիշ պատմագիրները մեռածներուն թիւը միայն 5,000 կը գնեն:

Ղուկուղոս աս յաղթութենէն ետքը դարձաւ Տիգրանակերտը նորէն սաստիկ պաշարեց, ու մէջի Յունաց մատնութեամբն առաւ: Քաղքին մէջ շատ հարստութենէ զատ 8,000 քանքար տպուած ստակ գտաւ: Հոն շատ յոյն զերասաններ ալ դանուեցան՝ գործնք Տիգրան իր շինել տուած մեծ ու փառաւոր թէպարտին համար զանազան կողմերէն բերել տուած էր. Ղուկուղոս զանոնք ալ առաւ իր յաղթութեան հանդէսներուն գործածելու համար: Անկէ Կորդուաց նահանգը գնաց, ու Ջարուէն Կորդուաց նախարարին յուզարկաւորութեան հանդէսը շատ փառաւորութեամբ կատարեց. որովհետեւ աս Ջարուէն Ապպիանոսին զրդուելովք Տիգրանէն ապստամբած ու Հոսմայեցւոց կողմն անցած էր, անոր համար Տիգրան զինքը մեռցընել տուած էր:

Աս ատենն Աելեւկացիք Տիգրանէն ապստամբեցան, ու Ղուկուղոսին օգնութեամբն Անտիոքոս Աօիացին իրենց թագաւոր դրին 18 կամ 14 տարի Հայոց տակը մնալէն ետեւ:

ԺԴ. Ղուկուղոս Կորդուաց զաւառէն ելլելով՝ սկսաւ Հայաստանի սահմաններն ասպատակել, որպէս զի զՏիգրան նորէն իրեն հետ զարնուելու ստիպեցէ յուսար որ ուրիշ պատերազմով մ'ալ անոր զօրութիւնը բոլորովին կը տկարացընէ եւ անկէ ետքը կրնայ բոլոր Հայաստանի տիրել: Բայց երբ որ տեսաւ որ Տիգրան իր վրայ շեղար, միտքը դրաւ որ երթայ Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարէ. ուստի բոլոր բա-

նակովն սկսաւ Հայաստանին ներսի կողմերն երթալ : Ան ատեն Տիգրան ալ անոր դէմ ելաւ , եւ Արածանի գետին մօտ անոր հասնելով՝ բանակը դրաւ եւ սկսան երկու կողմն ալ սաստիկ զարնուիլ : Իսկզբան Հռոմայեցւոց ձիաւորները Արաց գնդին վրայ յարձակեցան , որն որ երկայն ատեն քաջութեամբ անոնց դէմ դրաւ , բայց երբ որ հետեւակներն ալ վրայ հասան , ալ չկրցաւ դիմանալ եւ սկսաւ ցրուիլ ու փախչիլ . Հռոմայեցւոց ձիաւորներն անոնց ետեւէն ինկած կը հալածէին : Տիգրան առ բանս տեսածին պէս , իր քաջ ձիաւորները Հռոմայեցւոց վրայ խաւրեց . Ղուկուղղոս ասկէ վախնալով՝ շուտ մ'իր ձիաւորներուն նշան բրաւ որ ետ դառնան ու Հայոց ձիաւորներուն հետ զարնուին : Աս ձիաւորաց կռուին մէջ Հռոմայեցւոց կողմը տկարանալու սկսաւ : Ղուկուղղոս շուտ մը վահանաւոր զօրաց դունդն տաած ձիաւորներուն օգնութեան հասաւ : Հայոց ձիաւորներն անմիջապէս ետ դարձան ու փախչիլ ձեւացուցին . եւ երբ որ Հռոմայեցիք սկսան անոնց ետեւէն իյնալ ու հալածել , Հայերն իրենց սաստիկ նետերը գէպ ի ետեւնին Հռոմայեցւոց վրայ տեղալով՝ անոնցմէ շատերն սպաննեցին , շատերն ալ շարաշար վիրաւորեցին , իրենք առանց մնաս մը կրելու : Ասան զի , ինչպէս Գիսնե Աստիոս կը պատմէ , Հայոց ձիաւորները Հռոմայեցւոց ձիաւորներէն քաջ էին , եւ անոնց նետերն այնպէս սաստիկ կը վիրաւորէին որ զարնուողները կամ անմիջապէս կը մեռնէին , կամ ամենեւին շէին բժշկուեր : Արովհետեւ անոնց ծայրերը կրկին էին , մէկը հաստատուն ու բունին վրայ , իսկ երկրորդը շարժական եւ առաջին սլաքին վրայ մացուած . ուստի թէ որ նետը վերքէն հանուելու ըլլար , առ շարժական սլաքը մարմնոյն մէջը կը մնար , ու վերքն ամենեւին շէր բժշկուեր : Ղուկուղղոս տեսնելով որ իր բանակը շատ տկարացաւ , միանգամայն կերակուրն ալ պակսեցաւ , ստիպուեցաւ մնացած զօրքովն ետ քաշուիլ , եւ եկաւ Միջագետքին Մծրին քաղաքը պաշարեց : Տիգրան թեպէտ եւ առ բանս իմացաւ , բայց քաղքին օգնութեան հասնելու փոյթ չբրաւ . վասն զի սաստիկ ամուր

եւ գրեթէ անառիկ քաղաք մըն էր, զորն որ երկու սաստիկ լայն պարիսպ ու խորունկ փոս մը կը պատէր: Ղուկուղզոս բոլոր ամառն աշխատեցաւ, զանազան հնարքներ բանեցուց, բայց չկրցաւ բան մ'ընել. անոր համար քաղաքացիք սկսան անհոգ կենալ: Բայց ձմեռուան սկիզբը, գիշեր մը՝ երբ որ երկինք թուխ ամպերով պատած՝ սաստիկ անձրեւ կը թափէր ու կ'որոտար, պարսպին պահապաններն ալ աներու մէջ քաշուած էին, իր զօրքին հրամայեց որ սանդուխները պարսպին մօտեցնեն ու վեր ելնեն. ասանկով առաջին պարսպին տիրեց: Իսկ Գուր Տիգրանին եղբայրն՝ որն որ Մծբինին քաղաքապետն էր, Ղուկուղզուէն երգում առնելով որ իրեն չմնասէ, անձնատուր եղաւ, ու բոլոր քաղաքն անոր ձեռքը տուաւ:

Պլուտարքոս՝ որն որ միշտ կը ջանայ զՂուկուղզոս յաղթող ցուցնել եւ անոր յաղթուիլը ծածկել, աս պատերազմն պատմութիւնն ալ բոլորովն տարբեր կը պատմէ: Ղուկուղզոս, կ'ըսէ, Տիգրանին բանակին հետ զարնուեցաւ, եւ զիւրաւ մը յաղթեց ու փախուց, եւ անոր ետեւէն ինկած սկսաւ հալածել. բայց երբ որ Հայաստանին ներս կողմերը գնաց, ուր որ մեծամեծ անտառներով ծածկուած էին, ամեն տեղ միւսով պատած ու ճամբաները նեղ, իր զօրքն սկսան սաստիկ նեղութիւն քաշել, անոր համար խռովութիւն հանեցին եւ շուքեցին ալ յառաջ երթալ, ուստի ինքն ալ ստիպուեցաւ ետ դառնալ: Արդեպէս Մծբինին համար կ'ըսէ թէ զիւրաւ ու քիչ ժամանակուան մէջ առնուեցաւ:

ԺԵ. Բայց Ղուկուղզոս Մծբինն առնելու զբաղած ատեն՝ Տիգրան Հայաստանին արեւմտեան կողմերն երթալով՝ Հռոմայեցւոց տիրած շատ երկիրները նորէն առաւ, եւ Փաննիոս զօրապետին զօրքը զարկաւ. Միհրդատն ալ Պանտոսի կողմերը խաւրեց, որն որ գնաց Փոքր Հայաստանի ու Պանտոսի մէջ զանուող Հռոմայեցիներուն շատերը՝ յանկարծ վրանին յարձակելով ջարդեց, շատերն ալ պատերազմով յաղթեց ու հալածեց, եւ շատ դաւառներու տիրեց: Ան կողմերը պատահեցաւ Հռոմայեցւոց Փարիոս զօրապետին՝ զորն որ Ղուկուղզոս Պանտոսը պահպանելու համար թող

տուած էր. զարնուեցաւ անոր հետ ու զօրացը մեծ
 մասը ջարդեց. բայց խառնուրդին ատենը Միհրդա-
 տին ծունկը պարտաքարով մը՝ աչքին քովն ալ նետով
 մը վիրաւորուելով, իր զօրքը պատերազմը դադրեցուց.
 այսպէսով մնացած Հռոմայեցիներն ազատեցան, Փա-
 բիոս ալ կրցաւ փախչիլ: Միհրդատին վերքերն Ակա-
 բացի բժիշկներուն դարմանովը շուտ մը բժշկուելով,
 ծորէն բանակը կարգի դրաւ ու Տրիարիոս զօրապետին
 զէմ՝ զնաց, որն որ Փարիոսին տեղն անցնելով՝ նոր
 զօրքով իր վրայ կու գար: Առկուզդոս աս ժամանակս
 իր զօրացն ապստամբութեանը պատճառաւ, Աոր-
 դուաց գաւառին մէջ անգործ կեցած էր. բայց երբ որ
 լեց թէ Տիգրան շատ տեղեր իրենց ձեռքէն առեր
 է, Միհրդատ ալ Փարիոսին յաղթե՛ր՝ Տրիարիոսին զէմ
 կ'երթայ, յորդորեց իր զօրքն ու Հռոմայեցւոց բա-
 նակին օգնութեան հասնելու ածապարեց: Տրիարիոս
 լսելուն պէս որ Առկուզդոս իրեն մօտիկցեր է, ուզեց
 փութալ ու Միհրդատին հետ զարնուիլ, որպէս զի
 յաղթութեան փառքը միայն իրեն ըլլայ. ուստի զեւ-
 չլուսնցած անոր վրայ յարձակեցաւ: Պատերազմն եր-
 կայն ատեն հաւասար մնաց, վասն զի երկու կողմն
 ալ քաջութեամբ կը կռուէին. բայց ետքը Միհրդա-
 տին զօրքը սաստիկ յարձակու՛մ մ'ընելով՝ յաղթող
 եղաւ ու Հռոմայեցւոց բանակը ցիր ու ցան բրաւ.
 անոնցմէ մէկ մասը տղմուտ փոսի մը մէջ մղեց, ուր
 անօթիութենէ շատերը մեռան. միւս մասին ալ
 ետեւէն ինկած սաստիկ կը հարածէր: Աս միջոցիս
 հռոմայեցի հարիւրապետ մը՝ որն որ եղանակաւ մը
 Միհրդատին բանակը մտած էր, եւ նոյն ատենն անոր
 քովէն կ'երթար, իր սրովն անոր ազգրին ուժով մը
 զարկաւ ու սաստիկ վիրաւորեց: Շուտ մը վրայ հա-
 սան Միհրդատին քովինները, հարիւրապետն սպան-
 նեցին, եւ զինքն առին բանակին ետեւի կողմը տա-
 րին. զօրաց ալ հրաման խաւրեցին որ ետ դառնան:
 Զօրքը թագաւորին վիրաւորուիլն իմանալուն պէս
 արտմած ու խռոված եկան անոր շորս կողմը ժողովուե-
 ցան. բայց Տիմոթէոս բժիշկը շուտ մը վերքին արիւնը
 դադրեցընելով՝ ամէնուն սիրտը հանգարտեցուց: Երբ

որ Միհրդատ հանդէպու, զօրքը պատերազմէն ետ
 դարձրնողները սաստիկ յանդիմանեց, եւ անմիջապէս
 Հռոմայեցւոց բանակին տեղը քալեց՝ զորն որ անտէք
 թող տուած փախած էին: Հսն 7,000 մեռածներուն
 մէջ գտնուեցաւ 24 հազարապետ եւ 150 հարիւրա-
 պետ. այսչափ իշխան մէկէն Հռոմայեցիք երբեք
 կորսընցուցած չէին: Բիշ մը ետքը Ղուկուղոս վրայ
 հասաւ, եւ եղածն իմանալով շատ արամեցաւ. եւ
 լուր առնելով որ Տիգրան ալ շատ զօրքով դէպ ի նոյն
 կողմերը կու գայ, միտքը դրաւ որ անիկայ Միհրդատին
 հետ շմիացած՝ դիմացն երթայ ու զարնուի: Բայց իր
 զօրացը մէջէն Փեմբրիանեան կամ Ապղերեան զնդին
 զինուորներն՝ որոնք զինուորութենէ ազատած եւ ետքը
 նորէն բռնուած էին, ապստամբեցան եւ սկսան ցրուիլ:
 Ղուկուղոս շատ ջանաց զանոնք համոզելու որ քիչ
 մ'ալ կենան, բայց ճար չեղաւ. ետքը միւս զօրաց
 ազալելովը խօսք տուին որ ան ամառն ալ կը մնան,
 բայց պահանջեցին որ ձմերուան սկիզբը զինուորու-
 թենէ ազատին ու տեղերնին երթան: Ղուկուղոս
 յանձն առաւ ու զանոնք քովը պահեց, բայց պատե-
 րազմի չհանեց: Աստի Տիգրան առանց արդելքի
 նորէն կապազովկիան առաւ. Միհրդատ ալ իր եր-
 կիրներուն տիրեց եւ սկսաւ նորէն մեծնալ: Ըս միջո-
 ցին Միհրդատ Մարաց թագաւորն՝ որն որ Տիգրանին
 փեռան եւ անոր զօրացը մէկ մասին զօրավարն էր,
 առդին անդին ցրուած Հռոմայեցի զնդերուն վրայ
 յարձակելով՝ շատ մարդ ջարդեց:

ԺԶ. Ըս ամէն գծ բախտութիւնները Հռոմ լրած-
 նուն պէս շատ այլալիցան, ու կիկերոն ժողովրդեան
 գեղեցիկ ու զօրաւոր ճառ մը խօսեցաւ, որուն մէջ աս
 պատերազմին մեծութիւնը ցուցրնելէն ետքը, յոր-
 դօրեց ու համոզեց որ պէտք է զՂուկուղոս փախել,
 եւ անոր տեղը Պոմպեոսը զօրապետ զնել: Ըսոր վրայ
 Ծերակոյսն անմիջապէս հրովարտակ գրեց ու զՊոմ-
 պեոս ամէն ասիական զօրաց վրայ զօրավար բրաւ: Ըս
 հրովարտակը Պոմպեոս առածին պէս, ժողովեց բոլոր
 զօրքն ու Միհրդատին վրայ զնաց, որն որ ամուր
 լերան մը վրայ բանակը դրած կեցած էր: Երբ որ զա-

նիկայ ան ամուր տեղէն հանելու հնարք մը կը փնտռէր, Միհրդատ ինքն իրեն հոնկից քաշուեցաւ, որովհետեւ անձուր տեղ մ'ըլլալով՝ զօրքը շատ կը նեղուէին: Պոմպէոս անմիջապէս գնաց նոյն տեղը բռնեց, եւ հոն եղող ծաղիկներէն ու պարարտ խոտէն մակարեւրելով որ լերան մէջը շատ աղբիւրներ պիտ'որ ըլլան, հորեր փորել տուաւ եւ սաուգիւ առատ ջուր դատաւ: Ետքը գնաց Միհրդատին բանակը պաշարեց. բայց անիկայ պաշարման քառասունուհինգերորդ օրը բոլոր զօրքովը փախաւ. Պոմպէոս ալ ետեւէն ինկաւ, ու զիչեր ատեն անոր հասնելով բանակը դրաւ: Միհրդատին զօրքն անմիջապէս Հռոմայեցւոց զիմացը ձակատեցան ու պատրաստ կեցան. եւ որովհետեւ լուսինը զիչերը լուսաւորած էր, առտուան շապատեցին, այլ սկսան զարնուիլ: Քիչ մը ատեն պատերազմէն կտաքը, Հռոմայեցիք Միհրդատին բանակը սաստիկ յարձակմամբ մը ջրուեցին ու փախցուցին. Միհրդատ ալ 800 ձիաւորով փախաւ, եւ եկաւ Տիգրանին ապաստանեցաւ: Բայց Տիգրան զինքը չընդունելով՝ Առգքիս փախաւ:

Պուտարքոս (ու վարս Պոմպէոսի) կը պատմէ թէ՛ որովհետեւ նոյն զիչերը լուսինը Հռոմայեցւոց ետեւի կողմէ էր, եւ մանելու ալ մտախկցած էր, անոնց շուքերն երկրննալով մինչեւ թնամեաց բանակը կը հասնէին: Ասկէ Միհրդատին զօրքը խարուեցան եւ նետով պատերազմելու տեղ, Հռոմայեցիք մօտ եկած կարծելով՝ նիզակին անոնց լուքին վրայ սկսան նետել, եւ այսպէս պարագ տեղ կ'աշխատէին:

ԺԷ. Պոմպէոս սա պատերազմէն ետքը Տիգրանին որդւոյն Տիգրան Փոքրին առաջնորդութեամբը Հայաստան մտաւ, ու քանի մը քաղաքներ առաւ: Աս Տիգրան Փոքրն իր հօրմէն ապաստամբած ու Պարթեւաց Արտաշէս (Արշէղ) թագաւորին զիմած եւ անոր հետ մէկտեղ հօրը դէմ պատերազմի ելած էր. բայց երբ որ յաղթուեցաւ, նեղը մանելով՝ Պոմպէոսին քովն եկաւ ու զանիկայ Հայաստան խօթեց: Տիգրան շուղեց Պոմպէոսին հետ պատերազմիլ, եւ որովհետեւ անոր քաղցր բնութիւնն ու հեղութիւնը

լած էր, անձամբ անոր բանակն եկաւ խաղաղութեան զաշինք դնելու համար: Պամպէոս պատուոյ համար անոր զիմացը հաղարապետներ ու ձիաւորաց մեծեր խաւրեց, անոնք առին Տիգրանն իրեն բերին: Պամպէոս զանիկայ իր քովը դա՛հը նստեցուց, Տիգրան Փոքրն ալ միւս կողմը: Հոն հաշտութեան վրայ խօսելով, Տիգրան Եփրատին անդիի կողմի երկիրները, Ալիւկիային ու Կապադովկիային մէկ մասն ու Վազատիան Հռոմայեցւոց թողուց: Ետքը Պամպէոս զինքը սեղանի հրաւիրեց եւ հոն սրդին իրեն հետ հաշտեցուց, ու խնդրեց որ զանիկայ Ծոփաց դաւառին թաղաւոր եւ իրեն յաջորդ ընէ: Տիգրան առ խնդիրքն ընդունեցաւ. Պամպէոսին ալ 6,000 քանքար պարգեւ բրաւ, ասիկ զառ ամէն մէկ հաղարապետին տասնական հազար դրամ կամ մէյակէկ քանքար, հարիւրապետներուն հազարական դրամ, իսկ ամէն մէկ զօրքին կէս կէս մնաս կամ 150 ական դրամ բաշխեց:

Ըս Տիգրանը, կ'ըսէ Ապպիանոս (Ալան Պատերազ. Միհր.) իր երեք սրդիներէն երկուքը մեռցուցած էր, առաջինն՝ որն որ իրմէ ապստամբեցաւ, պատերազմի մէջ. իսկ երկրորդն՝ որսի մէջ իր ձիէն ինկած ասուն իրեն շօգնելուն՝ ու թաղը գլխէն առնելով իր զլուխը դնելուն համար: Երրորդն ալ՝ որն որ Տիգրան Փոքրն էր, հօրը ցուցուցած սիրոյն համար անկէ պատկ պարգեւ առած էր. բայց քիչ մը ետքն ան ալ ապստամբեցաւ:

Պամպէոս Տիգրանին հետ հաշտուելէն ետքը, թող տուաւ Միհրդատն ու բոլոր զօրքովն Ասորւոց եւ Արարացւոց կողմը դնաց: Միհրդատ երբ որ կը սկսէր նոր յաղթութիւններով իր երկիրներուն տիրել, իր զօրապետներուն շատերն ապստամբեցան. իր սրդին Փառնակէս ալ իրեն գէմ ելաւ ու թաղաւորեց, եւ իր կողմն անցնող զօրքով հօրը հետ սկսաւ պատերազմիլ: Միհրդատ նեղը մտնելով՝ բերդի մը մէջ փախաւ. եկան սրդւոյն զօրքն սկսան բերդին հետ կռուիլ ու մէկ կողմէն ներս մտնել: Տեսաւ Միհրդատ որ սրդւոյն ձեռքէն ազատելու ճար չկայ, ուզեց ազատութեամբ մեռնիլ, ուստի բոլոր ընտանեացը թոյն

խմցրնելէն ետքն՝ ինքն ալ խմեց, եւ սրով ալ զինքը վերաւորեց ու մեռաւ: Պոմպէոս Միհրդատին մահը լսելուն պէս շատ ուրախացաւ, ու բոլոր զօրացն աւեախս տուաւ, եւ քիչ մը ետքն ինքը Հռոմ երթալով՝ իր տեղը Գարիանոս զօրապետն Ասորոց կողմի բանակին վրայ դրուեցաւ:

Միհրդատին մահուանէ ետքը Տիգրան նորէն Հռոմայեցւոց դէմ զէնք առաւ եւ Ասորոց կողմը Գարիանոսին վրայ քայլեց: Բայց Գարիանոս Տիգրանին հետ զարնուելու չհամարձակելով՝ Եփրատին քովէն քաշուեցաւ ու դէպ ի Եգիպտոս գնաց, եւ անոր հետ զաղտուկ հաշտութիւն ընելով՝ Փոքր Միհրդատը՝ Միհրդատին որդին՝ զորն որ Հռոմայեցիք բռնած էին, անոր տուաւ:

ԺԸ. Աստուծոնները Հռոմայեցւոց ընդարձակ տեսութիւնն երեք մեծ իշխաններ, այսինքն Յուլիոս Կեսար, Պոմպէոս ու Արատոս մէջերնին բաժնեցին: Ասոնց մէջէն Արատոս՝ ազահ մարդ մ'ըլլալով, արեւելեան կողմերն առաւ, եւ միտքը դրաւ որ Հայոց ու Պարթեւաց վրայ արշաւէ եւ անոնց երկրին հարուստ աւարներովը հարստանայ. եւ աս բանիս, ինչպէս որ Պուտարքոս կ'ըսէ, Ղուկուղոսին զէնքին ան կողմերն ունեցած յաջողութենէն՝ շատ կը յորգորուէր, կարծելով թէ արեւելեան ազգաց յաղթելը շատ դիւրին է. բայց իրօք տեսաւ որ, կ'ըսէ Պուտարքոս, Ղուկուղոսին բրած յաղթութիւնները չէ թէ իր թշնամիներուն վաստութենէն էր, այլ իր արտաքոյ կարգի պատեբաղմական հմտութենէն:

Արատոս անհամար զօրքով եկաւ նախ Ասորիք ու շատ քաղաքներու տիրեց. անկէ գնաց Երուսաղէմն առաւ ու տաճարին բոլոր գանձերն ու հարստութիւնները կողոպտեց: Հսն Ասիայի կողմերէն ալ բիւրաւոր զօրք ժողկելով՝ ահագին զօրութեամբ Պարթեւաց վրայ քայլեց: Տիգրան Հայոց թագաւորը, իսկզբան կ'ուզէր Հռոմայեցւոց կողմը բռնել եւ զօրքով ալ անոնց օգնութիւն ընել. բայց երբ որ իմացաւ որ Արատոս կ'ուզէ իր երկիրներուն ալ տիրել, Պարթեւաց Արշէս (Արտաշէս) թագաւորին հետ

հաշտութիւն ըրաւ, նախագահութիւնը նորէն անոր տալով, եւ այնպէս երկուքը միարան զօրքերնին ժողոված՝ Կրասոսին դէմ ելան: Արշէզ բոլոր զօրաց վրայ սպարապետ դրաւ Սուրէն քաջ իշխանը, Պարթեւաց թագաւորներուն թագադիրը:

ԺԹ. Կրասոսին բանակն Ասորաց անապատէն սկսաւ յառաջ երթալ, եւ գիշերանց մինչեւ Բաղիս գետին եզերքը հասաւ: Զօրապետներն իրեն խորհուրդ տուին որ նոյն գիշերը հոն զօրքը հանգչեցրնէ, եւ երկրորդ օրը թշնամեաց բանակն աղէկ մը լրտեսեւէն ետքն անոնց վրայ երթայ: Կրասոս անոնց շանաաց, այլ անմիջապէս զօրքը դետէն անդին անցուց, եւ քիչ մ'ալ յառաջ դադածին պէս, Պարթեւաց բանակը տեսնուեցաւ. բայց անոնց զօրքը շատ քիչ կ'երեւային, որովհետեւ Սուրէն զանոնք ետեւէ ետեւ շարած ըլլալով, գիմացէն նայողը քիչ մը բան կը տեսնէր: Երբ որ բանակներն իրարու մօտեցան, Պարթեւները սաստիկ աղաղակաւ Հռոմայեցւոց վրայ յարձակեցան եւ սկսան նիզակով պատերազմիլ. բայց տեսնելով որ անոնց զնգերը սաստիկ խիտ կեցած ըլլալով՝ չեն կրնար նիզակով անոնց վնաս հասցընել, եւ քաշուեցան ու կամացուկ մ'անոնց չորս կողմը պաշարելով՝ սկսան ամէն կողմէն իրենց մահարեւր նետերն անոնց վրայ թափել, որով Հռոմայեցւոց մեծ կոտորած ըրին: Կրասոսին զօրքը քանի մ'անգամ Հայոց ու Պարթեւաց վրայ յարձակում ըրաւ, բայց նեղը մտնելով՝ եւ քաշուեցաւ, որովհետեւ աս երկու ազգաց ձիաւորները մասնաւոր կրթութիւն մ'ունէին որ վրանին յարձակում եղած ատեն անմիջապէս կ'անակնին կը դարձընէին ու փախչիլ կը ձեւացընէին, եւ իրենց սաստիկ նետերը դէպ ի ետեւնին նետելով՝ զիրենք հալածողները կը սպաննէին. աս ճարտարութիւնն հոս Կրասոսին զօրքին դէմ ալ գործածեցին եւ անոնց մեծ ջարդ մը տուին:

Կրասոս տեսնելով որ թշնամեաց նետերուն դէմ զնեն անկարելի է, զօրքին հրաման տուաւ որ որչափ կրնան՝ իրենց վահաններովն իրենք զիրենք պաշտպանեն, մինչեւ որ Հայոց ու Պարթեւաց նե-

տերը լմբննան, եւ անկէ ետքն իրենք աննոց վրայ
 յարձակում ընեն: Բայց երբ որ տեսաւ որ թշնա-
 մին իր հետն անհամար ուղտերով նեւա ունի, եւ
 որուն որ կը պակտի՝ անկէ կ'առնու, ուրիշ ճար
 չըտնելով, իր քաջ սրգւոյն՝ Պոպղիոս Արաստոսին
 հրաման խաւրեց որ ամենայն զօրութեամբ թշնա-
 մեաց հետ զարնուի: Արի երիտասարդն անմիջապէս
 հօրը հրամանին հնազանդեցաւ, եւ իր գուժարտա-
 կալը Պարթեւաց վրայ յարձակեցաւ: Անոնք ուղե-
 լով զինքը Հռոմայեցւոց բուն բանակէն բաժնել,
 եւ զարձան եւ սկսան փախչիլ, Պոպղիոս ալ սկսաւ
 զանոնք հալածելով յառաջ երթալ. բայց յանկարծ
 Պարթեւներն ու Հայերն եւ զարձան ու Հռոմայե-
 ցոց աղէկ ջարդ մը տուին, Պոպղիոսն ալ վիրաւո-
 րեցին, որն որ տեսնելով՝ որ թշնամեաց ձեռքը
 պիտ'որ իյնայ, իր զինակիրին հրաման տուաւ որ զինքն
 սպաննէ, իր քովն եղող իշխաններն ու զօրապետներն
 ալ իրենք զիրենք մեռցուցին: Պարթեւները Պոպ-
 ղիոսին գունդը բոլորովին ջնջելէն ետքն, անոր
 գլուխը կտրեցին ու հեաներին առած Արաստոսին վրայ
 քալեցին, եւ կտրած գլուխը Հռոմայեցւոց ցուցու-
 ցին: Ասով անոնց մէջ սաստիկ լքում ու վհա-
 տութիւն մ'իմկաւ: Արաստոս շատ զօրուոր ու քա-
 ջալերիչ խօսքերով անոնց քիչ մը սիրտ տուաւ, եւ
 կարգի դնելով՝ նորէն թշնամւոյն հետ սկսաւ զար-
 նուիլ. բայց անոնց ձիւորներուն նեւերէն նորէն
 ջարդ մը կերաւ, մինչեւ որ գիշերը վրայ հասնելով
 պատերազմը դադրեցաւ: Արաստոս տեսաւ որ իր բա-
 նակը սաստիկ տկարացած՝ ալ պատերազմ ընելու
 կարողութիւն չունի, անոր համար նոյն գիշերն եւ
 քաշուեցաւ ու Աարբաս (Խառան) քաղաքն եկաւ:

Սուրէն ուղեւով Արաստոսը բռնել, Աարբաս մարդ
 խաւրեց, որպէս զի իմանայ որ անիկայ հան է թէ չէ,
 որոնք եկան քաղաքացւոց ըսին թէ Սուրէն կ'ուզէ
 Արաստոսին հետ խօսիլ ու հաշտութիւն ընել: Արաստո-
 սս բանիս վրայ շատ ուրախացաւ, եւ ասեն որոշեց
 որ իրարու հետ տեսնուին ու խօսակցին: Աս խորա-
 մանկութեամբ Սուրէն ստուգեց որ Արաստոս հան է,

Եւ անմիջապէս բոլոր զօրքն հոն բերաւ ու քաղաքը պաշարելով՝ Հռոմայեցիներուն հրամայեց որ Արասոսն ու Աասսիոս մեծ զօրապետը կապած իր ձեռքը տան: Հռոմայեցիք ասոր վրայ շատ այլայլեցան ու մտքերնին դրին որ զիշերանց փախչին, որովհետեւ Պարթեւները զիշեր ատեն պատերազմելու սովորութիւն չունէին: Բայց իրենց առաջնորդին խարդախութեամբը սխալ ճամբաներէն երթալով՝ մինչեւ առտու Պարթեւաց բանակին մօտերը պարտեցան, եւ առտու ըլլալուն պէս Պարթեւներն ու Հայերը վրանին հասան: Սուրէն Հռոմայեցւոց մօտիկնալով՝ խոստացաւ Արասոսին հետ հաշտութիւն ընել. ան ատեն զօրքը զԱրասոս ստիպեցին որ երթայ անոր հետ հաշտութեան վրայ խօսի. անիկայ Պարթեւաց խարդախութիւնն իմացած ըլլալով՝ շէր ուղեր երթալ, բայց ետքն ստիպուելով՝ քանի մ'իշխան հետն առած գեղ ի Պարթեւաց բանակն սկսաւ յառաջանալ: Սուրէն երբ որ տեսաւ որ Արասոս ուրբով կուգայ, անոր փառաւոր զարգարուած ձի մը խաւրեց: Պարթեւ ծառաներն եկան զանիկայ հեծցուցին ու ձին վազցրնելով սկսան տանիլ: Հոկտաւիանոս ու Պետրոսիոս՝ Արասոսին քօլն եզոյ մեծ զօրապետները ձին բռնեցին եւ կուղէին արգելալ, Պարթեւներէն մէկն ալ սպաննեցին. ասով մէջերնին կռիւ մը բացուեցաւ ու Պարթեւները բոլոր Արասոսին քովի մարդիկները զարկին սպաննեցին, սրնցմէ մէկն ալ Արասոսը մեռցուց ու գլուխն եւ աջ ձեռքը կտրեց Սուրէնին բերաւ:

Արասոսին առ արշաւանքին ու պատերազմին մէջ Հռոմայեցւոց կողմէն 20.000 հօգի մեռաւ, 10.000 ալ դերի բռնուեցաւ: Սուրէն Արասոսին գլուխն ու ձեռքը Հայաստան խաւրեց, վասն զի ան ժամանակն Արշէզ Պարթեւաց թագաւորը հոն եկած էր, ուր Տիգրանին աղջիկն իր Բակուր որդւոյն կին առնելով՝ մեծ հանդիսութեամբ հարսնիք կ'ընէր: Աս հարսնիքին մէջ Արասոսին գլուխն հասնելով՝ Արասաւազը Հայոց թագաւորն՝ որն որ հօրը բարձակից էր, ու Պարթեւաց թագաւորն անոր վրայ յունարէն լեզուով

ողբերգութեան հանդէս ալ բնել տուն: Արովհե-
տեւ, կ'ըսէ Պուտարբոս (Ի վարս Արասոսի) երկու
թագաւորներն ալ այսպիսի բաներու հմտութիւն
ունէին. մանաւանդ Արտաւազդ Հայոց (Հայաստանի)
թագաւորը, որն որ շատ Ողբերգութիւններ շինած,
եւ շատ Պատմութիւններ ու ճառեր գրած է, որոնց-
մէ մմանք, կ'ըսէ, մինչեւ հիմայ կան:

Հայերն ու Պարթեւները Արասոսին յաղթելով՝
անոր Երուսաղէմի տաճարէն եւ ուրիշ շատ քա-
ղաքներէն ժողոված անհամար զանձերը ձեռք ձգեցին:

Ի. Արասոսէն ետքն եկաւ Հայոց ու Պարթեւաց
զէմ Ասասիոս զօրապետն, եւ Եփրատին անդիի կողմը
բանակը զնելով՝ թող շտուաւ անոնց որ գետն ան-
ցնին եւ Ասորոց երկիրն ասպատակեն: Աս ժամանակս
Միհրդատ Փոքր՝ Մեծ Միհրդատին որդին՝ զորն որ
Տիգրան Հռոմայեցիներէն առած էր, ասպտամբեցաւ.
որովհետեւ Տիգրան կասկածելով որ անիկայ իր քրոջը
աղան (Միհրդատին որդին) չէ, իրեն իշխանութիւն
մը չէր տուած. ան ալ բարկանալով՝ զնաց Հռոմայե-
ցոց կողմն անցաւ ու Աեսարին դիմեց եւ Մաթաք քա-
ղաքը նորօգելով եւ բնդարձակելով՝ անոր պատուոյն
համար անունը Աեսարիա դրաւ: Տիգրան իր հիւանդու-
թեանը պատճառաւ չկրցաւ անձամբ Հռոմայեցոց
զէմ՝ երթալ, եւ ուղելով ալ զանոնք ստատիկ մեծ
զօրութեամբ մ'իբ սահմաններէն բոլորովին վճնաել,
Պարթեւաց Արշէզ թագաւորէն օգնութիւն ուղեց:
Արշէզ անոր շատ զօրք օգնութեան խաւրեց իր
Բակուր որդւոյն զօրավարութեամբը: Տիգրան բոլոր
Հայոց ու Պարթեւաց զօրքին վրայ սպարապետ դրաւ.
Բարզափրան Ռչտունեաց նախարարն եւ Հռոմայե-
ցոց վրայ խաւրեց, հրաման տալով որ Ասորոց ու
Պաղեստինացիներուն հետ հաշտութիւն բնէ: Պնաց
Բարզափրան Հռոմայեցիները զարկաւ ու կէսը քա-
ղաքներու կէսը նաւերու մէջ փախցուց եւ սկսաւ
զէզ ի Պաղեստին յառաջ քալել: Երբ որ ան կող-
մերը մտեցաւ, իր առջեւն ելաւ Անտիգոնոս՝ Արիս-
տորուզոսին որդին ու խոտաացաւ որ, եթէ զՀիւր-
կանոս Հրէից թագաւորութենէն հանէ, եւ զինքն

անոնց թագաւոր զնէ, իրեն 1000 քանքար ոսկի կու տայ: Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետն ու թագաւորը երբ որ լսեց որ Բարզափրան Հոռմայեցիները փախուցեր է, եւ առանց արգելքի յառաջ կու գայ, ինքն ալ անոր հետ հաշտութիւն բրաւ: Բարզափրան Գնէլ Գնթունի իշխանն՝ Հայոց թագաւորին տակառապետը ձիաւորաց զուճարտակով մը երուսաղէմ խաւրեց, իրրեւ թէ խաղաղութիւնն հաստատելու համար, բայց միտքն ան էր որ զաղտուի Անտիգոնոսին օգնէ: Գնէլ ձիաւորները քաղքէն դուրս թողուց եւ միայն 500 հոգի հետն առած ներս մտաւ, ու նենգութեամբ Հիւրկանոսին խրատ տուաւ որ անձամբ Բարզափրանին երթայ խաղաղութիւն հաստատելու համար, խոստացաւ ալ որ ինքն ալ բարեխօս կ'ըլլայ: Հիւրկանոս Բարզափրանէն երգում ուղեց որ իրեն շնորհակէտ, ան ալ Հայոց ու Պարթեւաց կուռքերուն եւ թագաւորներուն վրայ երգում բրաւ: Ասոր վտահանալով Հիւրկանոս Աքտիպան զեղբ Բարզափրանին եկաւ. անիկայ ալ առերես անոր պատիւ ցուցուց, բայց քիչ մը ետքը յանկարծ ելաւ հոնից զնաց, ու զօրքին ապսպրեց որ զանիկայ բռնեն Անտիգոնոսին ձեռքը տան: Գնէլին ալ հրաման խաւրեց որ Հերովդէտն ալ ձեռք ձգէ. ան ալ շատ հնարքներ բանեցուց որ բռնէ, բայց չկրցաւ. վասն զի անիկայ զիշերանց Երուսաղէմէն փախաւ Հոռմ զնաց: Ասկէ ետքը Հայոց զօրքն Երուսաղէմ մտան Անտիգոնոսը հոն թագաւոր դրին. եւ Հերովդէտին հոն թող տուած ինչքերն՝ օրոնք 300 քանքարէն աւելի էին՝ առին, Հիւրկանոսն ալ նորէն բռնեցին կապեցին եւ հետերնին առած՝ եկան Մարիսոս հարուստ քաղաքն ու բոլոր ան զաւտաներն ապագատակեցին, եւ շատ Հրեայ զերի բռնած՝ Տիգրանին բերին: Տիգրան Բարզափրանին հրաման տուաւ որ Հրեաները Ան քաղքին մէջ տեղաւորէ: Ասկէ ետքը երկու տարի ալ ապրելով՝ մեռաւ, 53 տարի՝ մեծ փառքով եւ երեւելի յաղթութիւններով թագաւորելէն ետքը:

1 Խորենացին Տիգրանին թագաւորութիւնը 33 տարի

ԻԱ. Իսկ Հերովդէս Հոռմ երթալով եւ իր Հոռմայեցւոց ունեցած հաւատարմութիւնը ցուցընելով, Անտոնիոսէն բոլոր Հրէաստանի վրայ թագաւոր դրուեցաւ, ու Ալենդիդիոս զօրապետը Հոռմայեցի զօրքով հետն առած Հրէաստան եկաւ, որպէս զի Հայոց հետ պատերազմի, եւ զԱնտիգոնոս թագաւորութենէ մերժէ: Ալենդիդիոս եկաւ Հայերն Ասորիքէն փախցուց, ու Սիզան զօրապետը զօրքով Եփրատին մօտ թող տուաւ որ անոնց դէմ գնէ, եւ ինքն Երուսաղէմ Անտիգոնոսին վրայ գնաց: Հայերը նորէն Պարթեւաց հետ միանալով՝ Սիզանին վրայ յարձակեցան եւ անոր զօրքին սաստիկ ջարդ մը տուին, զինքն ալ Ալենդիդիոսին քովը փախցուցին: Անտոնիոս առ բանս լսելուն պէս, ժողովեց բոլոր Հոռմայեցւոց զօրքն եւ անձամբ Հայաստանին վրայ եկաւ, Համշատ քաղաքն առաւ եւ Սովսիոս զօրապետին յանձնելով որ Հերովդէոսին օգնէ եւ Երուսաղէմն առնու, ինքն Եգիպտոս գնաց: Սովսիոս սաստիկ քաջութեամբ պատերազմելով՝ Երուսաղէմն առաւ, Անտիգոնոսը բռնեց սպաննեց, եւ զՀերովդէս Հրէից թագաւոր դրաւ:

Պ Լ Ա Ի Խ Ե .

Արտաւազդ Ա .

ԻԲ. Արտաւազդ հօրը դահը կը նստի (36). Հոռմայեցւոց հետ Պարթեւաց Փրատո թագաւորին գէմ կը միարանի: Հոգտաւիանոսին խորհրդովը Հոռմայեցւոց օգնելէն ետ կը կենայ: ԻԳ. Անտոնիոս Հայաստան կ'արշաւէ, զԱրտաւազդ կը բռնէ (33) եւ Եգիպտոսի Աղէոպատրա թագուհւոյն մեօքը կուտայ: Արտաւազդին սպաննուիլը (31):

ԻԲ. Արտաւազդ հօրը մահուանէն ետքը բոլոր Հայոց տէրութեան վրայ թագաւոր եղաւ, եւ անմիջապէս իր եղբայրներն ու քոյրերն Ազիովիա եւ Ասիա կը գնէ, որն որ արտաքին նակաց տարբերութիւնը խորհնացւոյն պատմութեան ուրիշ տեղերն ալ յաճախ կը նշմարուի:

բերանի գաւառները խաւրեց, հոնտեղի թագաւորական կալուածներն իրենց պարզեւելով, եւ անոնց առանձին մուտք ալ կապեց:

Նոյն ժամանակներն Անտոնիոս Հռոմայեցւոց մեծ իշխանը Պարթեւաց Փրատա թագաւորին դէմ պատերազմի ելաւ, որուն հետ Արտաւազդ դաշինք դնելով՝ 13,000 զօրքով անոր օգնութեան եկաւ: Բայց Հոկտաիանոս իշխանն՝ Անտոնիոսին իշխանակիցն, ուզելով որ Անտոնիոս Պարթեւներէն յաղթուի, գաղտուկ զԱրտաւազդ յորդորեց որ անոր չօգնէ, որուն Արտաւազդ հաւանելով՝ պատճառաւ մը զօրքն առաւ Հայաստան գարձաւ: Անտոնիոս Հռոմայեցւոց զօրքովը շատ անգամ Պարթեւաց հետ զարնուեցաւ, բայց չկրցաւ անոնց յաղթել, եւ ինքը շատ վնաս կրեց. ուստի ստիպուեցաւ եւ գառնալ եւ եկաւ Հայաստան ձմերեց: Հռոմայեցիք կարծելով թէ Արտաւազդին իրենց չօգնելուն համար առ դժբախտութիւնը գլուխնին եկաւ, վասն զի կ'ըսէին, թէ որ անիկայ մեզի օգնելու բլար, Հայոց զօրքը Պարթեւաց հետ պատերազմելու եղանակը գիտնալով՝ անտարակոյս կը յաղթէինք, զԱնտոնիոս շատ ստիպեցին որ անկէ վրէժ առնու: Բայց անիկայ տեսաւ որ իր տկարացած բանակովը չի կրնար Հայոց յաղթել, միանգամայն Արտաւազդին երկրին ալ կարօտ է, վասն զի իր զօրաց ապրուստն անկէ կը դանկեր, ամենեւին յանձն շառաւ նոյն ատենն անոր վնաս հասցընել:

ԻԳ. Չմեռն անցնելուն պէս ելաւ Եգիպտոս դնաց, եւ ուղեց Արտաւազդէն վրէժ առնուլ. բայց յայտնի թշնամութիւն ցուցընելու վախնալով, որպէս զի չբլայ թէ զանիկայ իրեն դէմ պատերազմի գրգռէ, անոր Գելլիոս անունով իշխան մը խաւրեց, ու խարդախութեամբ ինդրեց որ իր աղջիկն իրեն Աղեքսանդր որդւոյն կնութեան տայ, որպէս զի կարող բլայ առ առթով զինքը բռնել եւ սպաննել: Արտաւազդ խարդախութիւնն իմանալով՝ շուղեց անոր ուզածը կատարել: Անտոնիոս նորէն բարեկամական նամակներ խաւրելով՝ եւ շատ զօրքով ալ Հայաստան գալով, վերջապէս Արտաւազդը հաւանեցուց որ իր քովը

զայ: Այսպէսով զանիկայ բռնեց, եւ հետն առած
 Հայաստանի ամէն բերդերն եւ ամրոցներն՝ որոնց
 մէջ թագաւորական զանձերը պահուած էին, պարտ-
 ջուց, որպէս զի ան զանձերն ալ ձեռք ձգէ, բեր-
 զապահներուն ըսելով որ ձեր թագաւորը զերի բըռ-
 նած չեմ, այլ իր անձին ու երկրին օգտին համար
 ստակ կ'ուզեմ ժողովել: Բայց երբ որ բերդերուն պա-
 հապանները մտիկ չըրին ու զանձերը շտուին, Անտո-
 նիոս զԱրտաւազդ սկիիէ շղթայի զարկած՝ Եզիպտոս
 տարաւ, եւ աւար առած զանձերովն Եզիպտոսի Կղէս-
 պատրա թագուհւոյն պարգեւեց, եւ առ բանիս յիշա-
 տակին համար ստակ մը տուաւ, որուն մէկ
 կողմն իր դուռը կայ առջեւը Հայոց թագաւորական
 թագը դրուած, եւ շորս կողմը դրուած է՝ ԱՆՏՈՒՆՈՍ .
 ՀԱՅՍՏԱՆԵՆ ՆՈՒՆԱԾԵԱԼ՝. իսկ միւս կողմը Կղէսպա-
 տրային պատկերը:

Արտաւազդ քիչ մը ատեն Եզիպտոս մնալէն ետ-
 քը, Կղէսպատրա զինքը զլիսատել տուաւ, որուն
 առանձին թագաւորութիւնը 4 տարիի շափ տեւեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ .

Արտաւազդին յաշորդներն ըստ արտաքին պատմա-
 գրաց:

Հռոմայեցւոց եւ Յունաց պատմագիրներն Ար-
 տաւազդ Ա.էն ետքը Հայաստանի վրայ տիրող թա-
 գաւորաց պատմութիւն մը մեզի կ'աւանդեն՝ որոնց,
 ինչպէս վերը համառօտիս յիշեցինք, ոչ անուններն եւ
 ոչ գործքերուն փոքր նշմարանքը մեր ազգային պատ-
 մագիրներուն մէջ կը գտնուին: Ասոնք իրենց թա-
 գաւորներուն աթոռն Արտաշատ քաղաքը կը գնեն
 եւ անոնց գործքերն ու պատերազմներն եւ իրարու
 յաջորդութիւնը կարգաւ կը պատմեն: Իսկ մեր պատ-
 մագիրները զանոնք բոլորովին անյիշատակ թողով մի
 եւ նոյն ժամանակի մէջ Մծրին կամ Եղեսիա նստող
 զատ անուններով Հայոց թագաւորաց պատմութիւն

Antonius, Armenia devicta.

մը կը գրեն, անոնց յաջորդութիւնն, բրած գործքերն ու պատերազմներն, իրենց ժամանակն Հայաստան պատահած փոփոխութիւններն եւ երեւելի դէպքերը կը շարեն, որոնք օտարազգի պատմագրաց յիշած թագաւորներուն գործքերուն հետ եւ ոչ փոքր նմանութիւն մ'ունին: Արդ աս երկու աննման պատմութիւններն իրարու հետ միաբանելու համար կամ պէտք ենք անսոցմէ մէկը բոլորովին սուտ եւ անհիմն համարիլ, եւ կամ ըսելու ենք որ մի եւ նոյն ժամանակուան մէջ Հայաստան երկու տեղ զատ զատ իրարմէ անկախ թագաւորութիւն ունեցած է, որոնց մէկուն պատմութիւնն օտարազգի հեղինակները մեզի կ'աւանդեն, եւ երկրորդինը մեր ազգային պատմագիրները:

Իսկ թէ որ երկու պատմութեան ալ ամէն մէկ մասերուն իրարու հետ ունեցած կապին ու յարաբերութիւններուն, եւ մանաւանդ զանոնք հաստատող վկայութիւններուն աղէկ միտ գնելու ըլլանք, ոչ պատմութիւններէն մէկը կրնանք ուրանալ, եւ ոչ ալ թագաւորութիւնն երկու բաժնել: Օտարազգի հեղինակաց պատմութիւնը շէնք կրնար անստոյգ համարիլ, որովհետեւ ասոնցմէ ոմանք պատմած դէպքերնուն ժամանակակից կամ շատ մօտաւոր ըլլալէն զատ, իրենց ստուգութեանը հաստատուն վկաներ ունին իրենց յիշած Հայ թագաւորներուն անուամբ տպուած ստակներն՝ որոնք մինչեւ հիմայ կեցած են, եւ իրենց վրայի պատկերներովը պատմուած դէպքերը կը ներկայացընեն: Եւ ոչ ալ մեր ազգային պատմագրաց աւանգածը կրնանք բոլորովին ուրանալ, վասն զի ասիկայ ամբողջ Հայոց պատմութեան հետ անբաժին կապակցութիւն մ'ունի եւ իբրեւ մեր պատմութեան շղթային միջին օղն է որ երկու ծայրերն իրարու հետ կը միացընէ, այնպէս որ եթէ ասիկայ թող արուի, ամբողջ կապը կը քայքայի եւ առաջինները վերջինէն կը բաժնուին: Երկրորդ՝ աս պատմութեան գլխաւոր եւ էական դէպքերուն եւ պարագաներուն մէջ ամէն աս ժամանակին պատմութիւնը զբող ազգային հեղինակներն իրարու հետ բոլորովին կը միաբանին, որն որ պատմութեան ստուգութեանը

ձե՞ծ հաստատութիւն մըն է: Եւ երբորդ աս պատմութիւնն ալ առաջինին պէս իրեն հաստատուն վիաներ ունի ազգին մէջ պահուած աւանդութիւններն եւ իրեն յիշած թագաւորներուն անուամբն անուանած քաղաքներն ու տեղերը, որոնք Հայաստանի մէջ նոյն թագաւորներէն շինուեցան ու դարերով անեղծ մնացին:

Իսկ մի եւ նոյն ժամանակ երկու թագաւորութիւն զնեւու ամենեւին հիմ շունինք, վասն զի աս երկու աննման պատմութեանց հեղինակներէն եւ ոչ մէկն ասոր վրայ ակնարկութիւն մը կ'ընէ, այլ մասնանդ երկու կողմն ալ յայտնի կը ցուցնեն որ Հայաստանի նոյն ժամանակուան թագաւորութիւնը մի միայն էր. օտարազգի պատմագիրներն իրենց զբած թագաւորներուն իշխանութիւնը, գործքերն ու պատերազմները Հայաստանի ամէն կողմը կը տարածեն, նոյնպէս մեր պատմագիրներն ալ Մծբին եւ Եղեօխ նստող թագաւորներուն իշխանութիւնը մինչեւ Հայաստանին հիւսիսային ծայրը կը հասցնեն:

Մենք աս պատմութիւններուն իրարու այսչափ աննմանութիւնն ու զանոնք միարանելը գրեթէ անկարելի ըլլալը տեսնելէն ետեւ, յանդուզն գործք մ'ըրած կ'ըլլայինք, թէ որ ջանայինք երկուքն իրարու հետ խառնել ու թէ մէկուն թէ միւսին պարզութիւնը պղտորել: Աւստի երկու պատմութիւնն ալ իրենց հեղինակներէն մեզի աւանդուածին պէս անարատ պահելու համար, նախ օտարազգի պատմագիրներունը զատ գլխոյ մէջ առանձին կը զնենք, եւ անկէ ետքն ազգային մատենադրաց պատմութիւնը յառաջ կը տանինք: Գուցէ ապագայ ժամանակն ասոնց վրայ նոր լուսաւորութիւն մը կուտայ եւ երկուքն իրարու հետ միարանելու հնարքը կը ցուցնէ:

Ի՞նչ. Անտանիոս իր Աղեքսանդր որդին Հայոց թագաւոր կը զնէ (33): Արտաշատ (Արտաշէս) Արտաւազդին երեց որդին՝ հօրը կը յաջորդէ (33). Հռոմայեցոց զեմ պատերազմի կ'ելլէ, կը յաղթուի ու Պարթեւաց երկիրը կը փախչի: Պարթեւաց թագաւորին օգնութեամբը նորէն Հայաստան կը դառնայ. Մարաց

Թագաւորին պատերազմաւ կը յաղթէ ու թագաւորու թիւնը
 ձեռք կը ձգէ: ԻՆ. Արաաշա կը սպաննուի (21) և իրեն կը
 յաջորդէ Տիգրան՝ իր եղբայրը (20): Տիգրան Փոքր և իր բոլորն
 Երասայ թագաւորական զա՛հը կ'եւնն (5 ֆ. 8.): Հոռոմայե-
 ցիներէն կը մերժուին և իրենց տեղն Արաաւազդ իշխանը
 թագաւոր կը դրուի: Տիգրան Պարթեւաց օգնութեամբ
 զԱրաաւազ կը վանակ ու թագաւորութիւնը նորէն կ'առնու
 (2 ֆ. 8.): ԻԶ. Օգոստոս կոչուրը Մարաց թագաւորին Արի-
 արազան որդին Հայոց թագաւոր կը դնէ (1 քրիստոսէն ետքը):
 ԻԷ. Արաաւազ՝ Արիարազանին որդին հօրը կը յաջորդէ.
 Հայերը զինքը կը մերժեն ու Տիգրան անու՛նով իշխան ժը թա-
 գաւոր կը դնեն: Երասայ թագաւորին նորէն Հայաստանի զա՛հը
 կը նստի: Պարթեւաց վանն թագաւորը Հայոց թագաւորու-
 թիւնը ձեռք ձգելու ետեւէ կ'ըլլայ (15 ֆ. Ե.): Տիրեր
 կոչուրը Գերմանիկոս զօրապետին ձեռքովը Պոնտոսի Պոզեմոն
 թագաւորին Զենոն որդին Հայոց թագաւոր կը դնէ (18):
 ԻԸ. Զենոնին մա՛հը, Պարթեւաց թագաւորին որդւոյն Արա-
 կին Հայոց թագաւորելը: Միհրդատ վրաց թագաւորին եղ-
 բայրը Վերշակ մոռցնել կու տայ և Հայոց թագաւորութիւնն
 ինքը կ'առնու: Իր Պարթեւաց հեա բրած պատերազմն ու
 յաղթութիւնը: Միհրդատին եղբորը աչան Հոռոմափոզ իրեն
 դէմ կ'եւնէ, զինքը կը սպաննէ և թագաւորութիւնը կը
 յափշտակէ (35): ԻԹ. Աւաղարչ (Առդուկո) Պարթեւաց թա-
 գաւորը Հայաստան կ'արչուէ և իր Տրդատ եղբայրը Հայոց
 թագաւոր կը դնէ: Հոռոմափոզ կը փախչի Զենոսի թագաւ-
 օրին կը բռնուի: Լ. Ներսէ կոչուրը Կորբուդոն զօրապետը Պար-
 թեւաց դէմ կը խաւրէ. Հոռոմայեցիք Պարթեւներուն կը յաղ-
 թեն, Տրդատը կը վանանն ու Տիգրան իշխանը զա՛հը կը նըս-
 տեցնեն (55): Պարթեւաց Մանուէս զօրապետն Հոռոմայեցոց
 վրայ կու դայ ու Տիգրանը Տիգրանակերտին մէջ կը պաշարէ:
 Պետոս Հոռոմայեցոց զօրապետը Հայաստան պաշտպանելու կը
 խրհուի, Աւաղարչ անոր կը յաղթէ ու բոլոր Հայաստանէն
 դուրս ելնելու կը ստիպէ: ԼՂ. Հոռոմայեցոց ու Պարթեւաց
 իրարու հեա հաշտուիլը, Տրդատին Հոռոմ երթալն ու Ներս-
 նէն Հայոց թագաւոր պատկուիլը (61—62): Տրդատին մա՛հը
 (70—71):

ԻԳ. Ընտանիս զԱրաաւազդ բռնելէն ետեւ
 Հայաստանին ամէն կողմը նուաճեց, որուն մէկ մասը
 Պոնտոսի Պոզեմոն թագաւորին տուաւ, արեւելեան
 կողմերը Մարաց թագաւորին պարզեւեց, իսկ մնա-
 ցած մասին վրայ իր Ալեքսանդր որդին թագաւոր

զրաւ: Բայց Հայոց զօրքն առ օտարազգի թագաւորին հնազանդիլ չուզելով՝ Արտաւազդին մեծ որդին Արտաշանն իրենց թագաւոր անուանեցին: Ասիկայ զահն ելածին պէս Անտանիոսին դէմ պատերազմի ելաւ, եւ անկէ յազթուելով՝ Պարթեւաց թագաւորին քովը փախաւ, ուր քիչ մը ժամանակ մնալէն ետքն, երբ որ Անտանիոսն ու Հսկտաւիանոս իրարու դէմ պատերազմ ընելաւ զբազաձ էին, Պարթեւաց օգնութեամբը նորէն Հայաստան զարձաւ ու տիրեց. Մարաց թագաւորին դէմ ալ՝ որն որ Հռոմայեցոց զաշնակից էր եւ անոնցմէ Հայաստանի պահապանն ու պաշտպանն զրուած էր, պատերազմի ելաւ, անոր յազթեց ու Մարաստանն իր իշխանութեան տակն առաւ: Այսպէս թագաւորութիւնն հաստատելով՝ Հայաստանի ու Մարաստանի մէջ զանուած ամէն Հռոմայեցիները օրէ անցուց:

ԻԵ. Բայց հազիւ կրցաւ քանի մը տարի թագաւորութիւնը վարել. վասն զի իր ազդակհանները զինքն սպաննեցին, եւ Օգոստոս Հսկտաւիանոս կայսրմէ խնդրեցին որ Արտաւազդին Տիգրան որդին, որն որ Հռոմ կը կենար, իրենց թագաւոր զնէ: Կայսրն անոնց խնդիրքը կատարեց եւ իր Տիբեր որդեգրին ձեռքովը զՏիգրան զահնը նստեցուց. բայց ասոր թագաւորութիւնն ալ շատ կարճ տեւեց: Իրեն յաջորդեց իր որդին Տիգրան Փոքր իր Երատոյ քրոջը հետ, զորոնք Հռոմայեցիք մերժեցին եւ Արտաւազդ անունով իշխան մը թագաւորեցուցին. բայց ժողովուրդն անոր վրայ զահն չըլլալով՝ զարկին սպաննեցին ու Պարթեւաց օգնութեամբը Տիգրանը նորէն զահնը նստեցուցին. Հայաստան զանուոյ Հռոմայեցոց ալ դէմ ելան ու շատերը ջարդեցին: Տիգրան երկրորդ անգամ ալ չկրցաւ երկայն ատեն թագաւորութիւն ընել, որովհետեւ ժողովրդեան անհաճոյ ըլլալով՝ վանուեցաւ:

ԻԶ. Աս բաներու լուրն երբ որ Օգոստոս կայսրն առաւ, շուտ մ'իր Պայիոս որդեգիրը մեծ բանակով Հայաստանն խաւրեց որ Հայոց ու Պարթեւաց հետ խաղաղութիւն ընէ ու խռովութիւնները կարգի զնէ:

Եկաւ Գայիոս ամէն բան կարգաւորեց եւ Մարաց թագաւորին յաղթանդամ ու զօրաւոր որդին Արիօ-բարդանը Հայոց թագաւորութեան գահը նստեցընելով՝ ետ դարձաւ: Բայց Արտազեղից բերդին քովէն անցած ատենն, Ադդոն՝ նոյն բերդին իշխանը, կամ ըստ Փղորոսի՝ Գոմնէս Արտաշատ քաղաքին քաղաքապետն՝ իրեն հետ խօսելու պատրուակաւ քովն եկաւ, ու սրովը զարկաւ սաստիկ վիրաւորեց, եւ ինքը բերդին մէջ մտաւ ամրացաւ: Հռոմայեցիք սաստիկ պատերազմաւ բերդն առին ու շորս կողմը կրակի տուին. Ադդոն՝ որպէս զի թշնամւոյն ձեռքը չիյնայ, ինքը զինքը կրակին մէջ նետեց ու մեռաւ:

Ի՛ւ. Արիօբարդանին յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ, զորն որ Հայերը մերժեցին՝ եւ անոր տեղն Օգոստոս Հայոց թագաւորներուն ցեղէն Տիգրան անունով մէկը թագաւորեցուց: Ասոր մեռնելէն ետքն երատոյ թագուհին երկրորդ անգամ գահ ելաւ, բայց Հայերը կին թագաւորի վարժած չըլլալով՝ զինքը վաճակեցին, ու ժամանակ մ'անտէրունչ մնալէն ետեւ, երբ որ Վսնոն Պարթեւաց թագաւորն իր արժուէն մերժուելով՝ Հայաստան եկաւ, Հայ իշխանները զինքն իրենց թագաւոր ընտրեցին. բայց Արտաւան՝ որն որ Վսնոնին տեղը Պարթեւաց թագաւոր դրուած էր, անոր դէմ պատերազմ սպառնալով եւ Հռոմայեցիք ալ չկրնալով Հայոց օգնել, Սիլանոս Ասորոց Հռոմայեցի իշխանը զանհիկայ իր քովը կանչեց եւ Հայաստան դարձեալ առանց թագաւորի մնաց: Տիրեր կայսրն առ բանիս լուրն առածին պէս, Գերմանիկոս իշխանը զօրքով Հայաստան խաւրեց որ Հայոց թագաւոր մը դնէ, որն որ եկաւ հայ իշխաններուն խնդրելովը Պոնտոսի Պողեմոն թագաւորին Ջենոն որդին Արտաշատ քաղաքին մէջ թագաւոր պսակեց, որուն անունը Հայերը փոխեցին եւ Արտաշէս դրին:

Ի՛Ը. Ասոր մահուանէ ետքն Արտաւան իր Արշակ որդին Հայոց թագաւորական գահը նստեցուց. բայց Միհրդատ՝ Արաց թագաւորին եղբայրը Տիրեր կայսրէն հրաման ընդունելով որ երթայ Հայաստանն առնու

Եւ հոն թագաւորէ, Արշակին իշխաններուն կաշառք տուաւ եւ անոնց ձեռքովը զանիկայ սպաննեց: Անկէ ետքն ինքը զօրքով Հայաստան արշաւեց, Արտաշատ քաղաքն առաւ ու թագաւորեց: Արտաւան իր որդւոյն մահուանը վրայ սաստիկ բարկացած՝ միւս որդին Ռոսդէսը մեծ բանակով մը Միհրդատին վրայ խաւրեց որ զանիկայ Հայաստանէն վանտէ: Միհրդատ իր ու Արաց սահմանակից ազգերէն ժողոված զօրքովը Պարթեւաց դէմ ելաւ եւ անոնց բանակը ցրուեց: Բայց աս յաջողութենէն ետքն ալ չկրցաւ թագաւորութեան մէջ հաստատուն մնալ. վասն զի իր եղբորդին Հրադամիզդ հօրմէն զրգուելով՝ ուղեց իր ձեռքէն թագն յափշտակել, եւ աս վախճանաւ իրեն դէմ պատերազմի ելաւ. Միհրդատ յաղթուելով՝ Գառնի (Գառնէաս) բերդը Հռոմայեցւոց քովը փախաւ: Հրադամիզդ եկաւ բերդը պաշարեց եւ երկայն ատեն պատերազմելով՝ չկրցաւ առնուլ. ան ատեն նենգութիւնը ձեռք առաւ եւ կաշառով Հռոմայեցի զօրապետը հաւանեցուց որ Միհրդատին խորհուրդ տայ իր քովը գալու եւ հաշտութիւն ընելու: Միհրդատ աս նենգութենէն խաբուեցաւ ու Հրադամիզդին բանակը դնաց, որն որ անմիջապէս զինքն սպաննել տուաւ:

Իթ. Բայց Հրադամիզդ աս դիւրաւ ստացած թագաւորութիւնը չկրցաւ հանդիստ վայելել. վասն զի նոյն ժամանակը Աաղարշ (Աողողէս) Պարթեւաց թագաւորն անհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց, զինքն անկէ վանտեց եւ ամէն կողմ նուաճելով՝ իր Տրդատ (Տիրիդատէս) եղբայրը հոն թագաւորեցուց: Քիչ մը ետքը Պարթեւաց զօրքին պաշարք պակսելով եւ ձմեռն ալ սաստիկանալով՝ Աաղարշ իր եղբորը հետ Հայաստանէն քաշուեցաւ: Աս բանիս լուրն Հրադամիզդ առածին պէս նորէն Հայաստան դարձաւ ու թագաւորութիւնն առաւ, եւ սկսաւ ժողովուրդն առաջինէն աւելի նեղել ու տառապեցընել, որոնք չկրնալով դիմանալ, միաբան զէնք առին անոր վրայ յարձակեցան որ սպաննեն: Թագաւորն հազիւ իր Զենսբիա կնոջը որ սպաննեն: Թագաւորն հազիւ իր Զենսբիա կնոջը հետ կրցաւ կատղած ժողովրդեան ձեռքէն պրծիլ:

ու գէպ ի Արաստան փախչիլ: Ճամբան Զենորիա ճամբորդութեան տառապանքներէն սաստիկ յոգնելով ու նեղուելով, որովհետեւ գիշեր ցորեկ շարունակ առանց ամենեւին հանդչելու յառաջ կ'երթային, շրագամիզդին աղաչեց որ զինքը մեռցընէ, որպէս զի զիրենք հայրածողներուն ձեռքը չիյնայ, ան ալ դաշոյնով մը զթագուհին վիրաւորեց եւ Արասի գետին մէջ նետեց: Բայց գետին ջուրը զինքը ծանծաղ տեղ մը տարաւ ձգեց, ուր հովիւները զանիկայ գաննելով՝ վերքը պատեցին ու դարմանեցին, եւ անունն ու անբլայն իմանալով՝ Արասշատ քաղաքը տարին: Նոյն ժամանակը Տրդատ Պարթեւաց զօրքով նորէն Հայաստան դարձաւ ու թագաւորութիւնն առաւ:

Լ. Պարթեւաց Հայաստան գրաւելուն լուրը Հոռոմ հասածին պէս, Ներսն կայսրը Արքուզոն մեծ իշխանին հրաման տուաւ որ շուտով երթայ զանոնք Հայաստանէն հանէ: Եկաւ Արքուզոն Տրդատին զօրքը դարկաւ, Արասշատ քաղաքն առաւ ու կրակի տուաւ: անկէ դարձաւ Տիգրանակերտին վրայ, եւ անոր ալ տիրելով՝ Տիգրան Ասպարակացի իշխանն՝ Արքեղայտ թագաւորին ազգականը՝ զորն որ Ներսն Հոռոմէն Հայոց թագաւորութիւնն առնելու համար խաւրած էր, գահը նստեցուց: Առաջաջ աս ատեններս Արիանաց ազգին հետ պատերազմելու զբաղած բլլալով՝ չէր կրցած եղբորն օգնութեան հասնիլ. բայց երբ որ լսեց թէ անիկայ թագաւորութենէ բոլորովին մերժուեր, եւ անզը Տիգրանը թագաւորեր է, սաստիկ բարկացաւ, մանաւանդ երբ որ լուր առաւ որ Տիգրան Արքայտական յարձակեր է ու կ'ապագատակէ. եւ շուտ մը Պարթեւաց նախարարները ժողովելով՝ անոնց առջևը Տրդատին զլուխը թագ գրաւ եւ Հայոց թագաւոր անուանեց, ու Մոնեսէս զօրապետը մեծ բանակով մ'անոր հետ Հայաստան խաւրեց որ զանիկայ նորէն գահը նստեցընէ: Արքուզոն Պարթեւաց արշաւանքին լուրն առնելով՝ Արքուզանոս Սեւերոս ու Արիպիոս Բողանոս զօրապետներն երկու Ազգէնով Տիգրանին օգնութեան խաւրեց, որն որ Տիգրանակերտին մէջ ամբողջած էր. իսկ ինքը բոլոր բանակային Ափրասին

եղերբը կեցաւ որ Ասորիք պաշտպանէ: Մոնեւէս եկաւ Տիգրանակերտը սաստիկ պաշարեց եւ երկայն ատեն զարկաւ, քանի մ'անդամ ալ բերդին վրայ յարձակում բրաւ, բայց չկրցաւ անուալ: Նոյն ժամանակը Կորբուզն Կասպերինո Տարխարակերտը Աշղարչին խաբեց, որն որ ուրիշ բանակով մը Մծբին քաղքին առջեւ Տասած էր, եւ առաջարկեց որ պատերազմը դադրեցնեն, եւ իրարու հետ խօսելով՝ խնդիրը խաղաղութեամբ լմնցնեն. Աշղարչ առ առաջարկութիւնն բնդունեցաւ եւ խօսակցութիւնն ալ սկսուեցաւ, բայց առաջարկուած պայմաններուն վրայ չկրնալով իրարու հետ միաբանել, նորէն երկու կողմն ալ զէնք առաւ: Կայսրը Հայաստանին պաշտպանութեան համար Պետոս զօրապետը նոր բանակով մը հոն խաբեց, որն որ եկաւ քանի մը դաւաճներ ստպատակեց եւ անկէ ետքը զօրքը զանազան տեղեր տարածելով՝ կայսեր նամակ գրեց որ պատերազմը յաղթութեամբ լմնցուցինք: Իսկ Աշղարչ՝ որովհետեւ Կորբուզնին բանակն Նփրատին եղերբը բռնած բլալով՝ չէր կրնար Ասորիք արշաւել, բոլոր զօրութիւնը մէկտեղ բերաւ եւ յանկարծ Պետոսին վրայ յարձակեցաւ, անոր քիչուր զօրքը զարկաւ ու ցրուեց եւ ստիպեց որ իրեն հետ դաշինք դնէ եւ բոլոր զօրքովն Հայաստանէն դուրս ելլէ:

Ըն. Պարթեւաց թագաւորն առ յաղթութիւնը կատարելէն ետեւ, Հոսոմ նամակ մը գրեց, որուն մէջ իր բրածները կարգաւ կայսեր կը ծանուցանէր եւ կատարակեր որ՝ որպէս զի պատերազմը վերջանայ, Տրդատին Հայոց թագաւոր բլալուն հաւանութիւն տայ, միայն թէ անիկայ նախ Հոսոմյեցւոց բանակն երթայ եւ կայսերական պատկերին առջեւ թագաւոր պտակուի: Ըս նամակը զՆերոն շատ խառվեց, վասն զի Պետոսին նամակը՝ դէպքերն իրեն բոլորովին տարբեր ծանուցած էր. ուստի շուտ մը պարթեւ պատգամաւորներուն հետ եկող Հոսոմյեցի հարխարական իրեն կանչեց եւ անկէ տեղեկանալով որ ստուգիւ Հոսոմյեցիք բոլորովին Հայաստանէն ելլեր են, ծերակոյտը խորհրդի ժողովեց եւ որոշեց որ նորէն Պար-

Թեւայ դէժ պատերազմ սկսուի. Աորբուղոնն ալ նոյն պատերազմին զօրավար դրաւ :

Աս քաջ զօրավարը թէպէտ եւ կայսեր հրամանն առածին պէս, թշնամին զարնելու ամէն պատրաստութիւնները տեսաւ. ու ճամբայ ելաւ, բայց խնդիրն առանց պատերազմի լմընցընելու բաղձալով, երբ որ Ազգարչէն ալ առ քանիս համար իրեն հրեշտակ եկաւ, սիրով ընդունեցաւ եւ ինքն ալ անոր քանի մը հարիւրապետ խաւրեց, եւ իրարու հետ անձամբ խօսելու տեղ ու ժամանակ որոշեց: Նոյն օրը Տրդատ փառաւորութեամբ Հռոմայեցւոց բանակն եկաւ, ուր Աորբուղոնին հետ խօսակցելով՝ որոշեցին որ ինքն անձամբ Հռոմ երթայ ու Ներսէն թագաւոր պսակուի: Տրդատ շատ մը ճամբորդութեան ամէն պատրաստութիւնները տեսնելով՝ շատ իշխաններով ու հարիւրաւոր ծառաններով կայսերական քաղաքը գնաց, ուր Ներսն զինքը մեծ հանդէսով Հայոց թագաւոր պսակեց եւ Հայաստան խաւրեց: Հին Տրդատ Գ տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն ետեւ վախճանեցաւ :

Հոս կը դադրի օտարազգի պատմագրաց Հայոց վրայ պատմած շարունակեալ պատմութիւնը: Ասկէ ետքն անոնցմէ ոմանք Հայաստանի թագաւորներուն մեկքանիին միայն անուններն ու քանի մը դորձքերը վեր ի վերայ կը յիշեն, զորոնք մենք հաստեղս յիշելը զանց առնելով՝ մեր ազգային պատմագիրներուն պատմութիւնն յառաջ տանելու կը դառնանք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է .

Արշամ :

ԼԲ. Արշամին գահ ելելն (33 Գ. Յ.) եւ Հռոմայեցւոց հետ հաշտութիւն ընելը : ԼԳ. Ենանոս Բագրատունեաց իշխանը զՀիւրկանոս Պաղեստին կը խրկէ . Արշամ զինքը կը պատժէ : Ենանոս հաւատքը կ'ուրանայ ու Հայաստանի վերակացու կը դրուի : ԼԴ. Արշամին Հերովդէսին հետ թշնամանալն եւ իր մահը (3 Գ. Յ.) :

ԼԲ. Արշամ՝ Տիգրան Մեծին Արտաշէս եղբորն որդին, Արտաւազդին բռնուելէն ետքն իշխաններուն ու զօրաց ընտրելովը թագաւորական գահն ելաւ : Ասոր թագաւորութեան առաջին տարին Պարթեւաց Արշէլ թագաւորը մեռնելով՝ որն որ միշտ Հռոմայեցւոց դէմ Հայոց օգնական կ'ըլլար, իր որդին ու յաջորդն Արշաիր մանուկը չկրցաւ իրեն օգնել, ուստի ինքն ալ երկիրը շուտով խաղաղընելու համար Միջագետքէն ու Փոքր Հայոց կողմերէն հարկ տալ խոստանալով՝ Հռոմայեցւոց հետ հաշտութիւն բրաւ :

ԼԳ. Աս ժամանակս Ենանոս Բագրատունեաց նախարարը, Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետը՝ զորն որ Բարզափրան բռնած Հայաստան բերած էր, զազտուի թող տուաւ որ իր երկիրն երթայ : Արշամ աս բանին վրայ սաստիկ բարկանալով՝ զԵնանոս բռնել տուաւ . ան ալ սրագէս զի պատժէն ազատի, թագաւորին բռաւ թէ Հիւրկանոս իր ազատութեանը համար 100 քանքար ստակ խոստացաւ, եւ յանձն առաւ որ ինքն այնչափ ստակ թագաւորին վճարէ, յուսալով որ Հիւրկանոսէն կրնայ առնուլ : Արշամ ատեն որոշեց . Ենանոս շուտ մ'իր եղբայրներէն մէկը Հիւրկանոսին խաւրեց որ անկէ ստակ ուզէ . բայց որովհետեւ Հերովդէս զանիկայ մեռցուցած էր, յոյսը պարապի ելաւ : Ուստի երբ որ որոշուած ատենն եկաւ ու չկրցաւ վճարել, թագաւորը զինքը պատուէն ձգեց ու բանտ դնել տուաւ : Ան ատենը Գնթունեաց Զօրա նախարարն ալ անոր վրայ թա-

զաւորին ամբաստանութիւն ըրաւ թէ Ենանոս ուզեց ընդմէ ապատամբիլ, եւ ջանաց որ զիս ալ իրեն հետ միաբանէ ու Հերովդէսէն մեր բուն երկրին (Հրեատանի) մէջ մեզի տեղ ուզենք, եւ երթանք հսն բնակինք: Բայց ինձ մէ յոյր կարելով՝ սա բանիս համար զՀիւրկանոս թող առաւ: Արշամ ասոնց հաւատաւով՝ հրամայեց որ Ենանոսին զանազան տանջանքներ ասն ու բոլոր անոր բնատանիքն եւ ազգականներն սպաննեն, եթէ յանձն չառնու հրեութիւնը թողուլ ու կուօք պաշտել: Ենանոս երբ որ իր ազգականներուն մէկուն սպաննուիլն եւ իր որդւոցը տանջանքին տեղը բերուիլը տեսաւ, իր կիներուն յորդորելովք յանձն առաւ բոլոր ջնջովք կուօք պաշտել, եւ այսպէս նորէն իր պատուոյն մէջ հաստատուեցաւ: Բայց Արշամ անոր վրայ շփտահանաւով՝ զինքը Միշագեալին հետացրնելու համար Հայաստան խաւրեց, եւ անոր վերականգնութիւնն իրեն յանձնեց:

ԼԴ. Արշամ ասկէ ետքը Հերովդէոսին հետ թշնամացաւ, որովհետեւ անիկայ շատ շինութիւններ բնելէն ետեւ, ուզելով Անտիոք քաղաքն ալ՝ որուն ճամբաները ջնջուով եւ աղտեղութեամբ լեցուն էին, մարբել: Արշամէն շատ զործաւորներ խնդրեց որ սա բանիս օգնեն: Արշամ յանձն չառաւ տալու, եւ զօրք ժողովեց որ Հերովդէոսին դէմ դնէ: Հոտմ ալ մարդ խաւրեց ու կայսրմէ խնդրեց որ զինքը Հերովդէոսին իշխանութենէն ազատ ընէ: Բայց կայսրը չէ թէ մինակ զանիկայ ազատ չըրաւ, այլ նաեւ բոլոր Ասորիքն ու Փոքր Ասիան ալ անոր յանձնեց. Հերովդէոս ալ ան տեղերուն զանազան ազգերէն շատ զօրք ժողովելով, Արշամ վախցաւ, եւ անոր ուզածը կատարեց, եւ քիչ մը ետքը մեռաւ 30 (20) տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Արգար:

ԼԵ. Արգարին թագաւորելը (Յ Բ. Յ.), եւ Հայոց բոլորովին Հռոմայեցւոց հարկատու ըլլալը: Արգարին Հերովդէտին հետ բրած պատերազմն եւ անոր յաղթելը: ԼԶ. Արգար կուգէ Հռոմայեցիներէն ապստամբիլ. Եղեսիա քաղաքը կը նորոգէ եւ ամեռը հոն կը փոխէ: Պարթեւաց թագաւորին եւ անոր եղբայրներուն մէջ ծագած խռովութիւնը խաղաղացնելու համար Պարթեւաստան կ'երթայ: ԼԷ. Արարացւոց Արեա թագաւորին՝ Հերովդէս շորթորդապետին դէմ սպանութեան ջոջը կը խաբէ: Քրիստոսի ըրած հրաշքներուն լուրն առնելով՝ անոր նամակ կը դրէ: Քրիստոս անոր պատասխան կու տայ եւ իր պատկերը կը խրկէ: ԼԸ. Թագէտս առաքեալին Եղեսիա գալն ու զԱրգար բռնելը. Եղեսացւոց Քրիստոսի հաւատալը: Արգար Քրիստոսի համար Տիրեր կայսեր ու Պարթեւաց եւ Նինուէի թագաւորներուն նամակներ կը գրէ: Իբ մահը (Յն Քրիստոսէն ետքը):

ԼԵ. Արշամին յաջորդեց իր որդին Արգար, որուն թագաւորութեան երրորդ տարին Հայերը բուխրովին Հռոմայեցւոց հարկատու եղան: Պանն զի Օգոստոս կայսրը հրաման հանեց որ ամէն տեղ աշխարհագիր ընեն. ուստի Հռոմայեցւոց հարկահանները Հայաստան ալ եկան ու հարկ տուող երկիրներուն կարգը խօթեցին: Իրենց հետ բերին նաեւ կայսեր պատկերն ու բոլոր Հայոց մեհեաններուն մէջը դրին. Հերովդէս ուղեց որ իր պատկերն ալ Հայոց մեհեաններուն մէջ կայսեր պատկերին քովը դրուի. բայց Արգար ամենեւին յանձն չառաւ: Հերովդէս սաստիկ բարկանալով, Արգարէն վրէժ առնելու համար Գերմանացի ու Թրակացի զօրքերուն՝ որոնք Պարթեւաց երկիրն ասպատակելու կ'երթային, հրամայեց որ Հայոց երկրին մէջէն անցնին եւ արշարկեն: Երբ որ Արգար ասոր ալ դէմ կեցաւ ու թող չտուաւ, Հերովդէս աւելի եւս կատաղելով՝ յայտնի պատերազմ բացաւ. եւ որովհետեւ ինքն իր սաստիկ հիւանդութեանը պատճառաւ չէր կրնար անձամբ զօրավարել, իր եղբորորդին անթիւ զօրքով

Աբգարին վրայ խաւրեց: Ան ալ եկաւ Միջագետք ու Բուզնան՝ Հայոց զօրքին կեցած դաւաան Աբգարին պատահեցաւ, ու պատերազմելով յաղթուեցաւ, ինքն ալ պատերազմին մէջ մեռաւ. իսկ մնացած զօրքը ցրուեցան ու փախան:

ԼԶ. Աս առեւններս Օգոստոս կայսրը մեռնելով՝ Տիբերիոս անոր տեղն անցաւ, եւ իր որդեգիրը Գերմանիկոս կեսարութեան պատիւ առնելով՝ Աբգարին եւ Արշաւրին պատգամաւորութեան համար Հռոմ խաւրած իշխաններն անարգեց ու շարշըրկեց, Աբգարին Հերովդէտին եղբորորդւոյն հետ բրած պատերազմին ու զանիկայ սպաննելուն համար: Աբգար աս բանս լսածին պէս սաստիկ բարկացաւ, ու միտքը դրաւ որ Հռոմայեցւոց հարկ տալը դադարեցնէ. ուստի աս վախճանաւ Եդեսիա քաղաքը նորոգեց եւ ամրացուց, եւ աթոռը Մծբինէն հոն փոխեց. հոն տարաւ նաեւ իր նարոգ, Բէլ, Բաթնիքաղ ու Թարաթա կուռքերը, մեհեաններուն ամէն գրքերն ու բոլոր զիւանը: Բայց ապստամբութիւնը յառաջ չգնաց, վասն զի նոյն տունն Արշաւիր Պարթեւաց թագաւորը մեռնելով՝ եւ անոր որդւոցը մէջ յաջորդութեան համար խռովութիւն ելլելով՝ Աբգար զօրքն առաւ Պարթեւաստան զնաց զանոնք խաղաղցրնելու համար: Երբ որ հոն հասաւ, տեսաւ որ Արտաշէս Արշաւրին մեծ որդին թագաւորեր է, բայց որովհետեւ կ'ուզէր որ իր որդիքն իրեն յաջորդեն, միս եղբայրները կարէն ու Սուրէն յանձն չէին առնուր, եւ զօրքին մէկ մասն անոնց կողմը մէկ մասն ալ Արտաշէտին կողմն բլլալով՝ բոլոր Պարթեւաց երկիրը սաստիկ խռովութեան մը մէջ էր: Աբգար զանոնք խաղաղացուց եւ իրարու հետ հաշտեցուց, եւ կարգ դրաւ որ Արտաշէս իր ցեղովը թագաւորէ, իսկ միս եղբայրներուն ցեղերն իրենց անուամբը կոչուին Սուրենի Պահլաւ, կարենի Պահլաւ, ու քոյրերնուն ցեղն ալ Սպահապետի Պահլաւ, ու Պարթեւաց նախարարներուն ամէնէն մեծը համարուին. եւ թէ որ Արտաշէտին ցեղին մէջ արու ժառանգ չմնայ, թագաւորութիւնն իրենց անցնի: Աս այսպէս հաստատելով

եւ ամենէն երգում առնելով՝ դաշանց թուղթը հետն առաւ Հայաստան դարձաւ, բայց սաստիկ հիւանդութենէ մը բռնուած:

Ա: Արք որ իր տեղը հասաւ, լսեց որ Հոռոմայեցիք իր Պարթեւաստան երթալուն համար՝ վրան կասկածի գացեր են, կարծելով թէ անոնցմէ օգնութեան զօրք առնելու համար գնաց որպէս զի իրենց դէմ պատերազմի ելլէ: Աւստի շուտ մ'անոնց գործակալներուն դեսպան խաւրեց, որ իր հոն երթալուն պատճառն իմացրնէ. բայց անոնք դեսպաններուն խօսքին չհաւատացին, վասն զի Արգարին թըշնամիները մանաւանդ Հերովդէս շորրորդապետը միշտ Հոռոմայեցիներն անոր դէմ կը գրդռէին: Արգար աս բանիս վրայ նեղացած՝ Հերովդէսէն վրէժ առնելու համար Արարացոց (Պատրիացոց) Արեւ թագաւորին՝ որն որ Հերովդէսին դէմ պատերազմի ելած էր, Խոսրան Արծրունին Հայոց զօրքով օգնութեան խաւրեց, որոնք գացին անոր զօրքին հետ զարնուեցան ու աղէկ ջարդ մը տուին:

*Այն տարին Հոռոմայեցիք Ասորոց երկրին վրայ Մարինոս իշխանը վերակացու դրին: Արգար իր Պարթեւաստան երթալուն պատճառն անոր իմացրնելու համար՝ Մար Իհար Աղձնեաց իշխանը, Շամշազրան Ապահունեաց նախարարն եւ Անան իր հաւատարիմ սուրհանգակն անոր խաւրեց, զորոնք Մարինոս շատ պատուով ընդունեցաւ եւ պատասխան տուաւ որ ամենեւին հօգ չընեն, միայն թէ տուած հարկերնէն ետ չկենան: Աս իշխաններն անկէ Երուսաղէմ գացին զՅիսուս տեսնելու համար, որովհետեւ անոր բրած երեւելի հրաշքները լսած էին: Հոն զՔրիստոս աչքովն տեսնելով՝ եկան Արգարին պատմեցին: Արգար Քրիստոսին բրած հրաշքները լսելուն պէս, հաւատաց որ անիկայ ճշմարիտ Աստուած պիտ'որ ըլլայ. եւ որովհետեւ եօթը տարի յառաջ Պարթեւաց երկիրն ստացած հիւանդութենէն զեռ բժշկուած շէր, անոր աղաչանաց նաժակ մը գրեց որ գայ ու զինքը բժշկէ, եւ Անան սուրհանգակին եւ ուրիշ քանի մը մարդիկներուն ձեռքով Երուսաղէմ խաւրեց, որոնք

եկան զՔրիստոս գտան եւ Անդրէաս ու Փիլիպպոս առաքեալներուն ձեռքովը նամակն անոր տուին: Բայց Քրիստոս Եղեւսիա երթալը յանձն չառաւ, միայն Արզարին նամակին պատասխան խաւրեց, որուն մէջ կը խստանար որ իր Համբառնալէն ետքն աշակերաներէն մէկը կը խաւրէ որ զինքը բժշկէ եւ իրեն եւ իր Հպատակներուն ճշմարիտ Հաւատքը սորվեցընէ: Աս նամակն՝ եւ անոր Հեռ մէկտեղ Քրիստոսի գաստառակի վրայ նկարուած կենդանազիրն Անան սուրհանդակը թագաւորին բերաւ:

Արզարին Քրիստոսի գրած նամակն առ է. «Արզար Արշամին որդին աշխարհքի իշխան, Փրկիչ ու Բարերար Յիսուսին՝ որն որ Երուսաղէմի մէջ երեւցար, Ազգայն:

Քու անունդ եւ քու առանց զեղի եւ արժաններու ըրած բժշկութիւններդ լսեցի: Ասան զի, ինչպէս որ կ'ըսեն, դուն կոյրերուն աչքը կը բանաս, կաղերը կը քաղցընես, բորոտները կը սրբես, ստամանները կը Հանես, եւ երկայն ասան Հիւանդութիւն ունեցողները կ'առողջացընես. նա եւ մեռածներն ալ կը յարուցանես: Երբ որ առ ամէն բան լսեցի, միտքս զրի որ դուն կամ Աստուած ես որ երկինքէն իջած առ բաներս կ'ընես, եւ կամ Աստուծոյ Արզի ես: Աստի քեզի գրեցի եւ աղաչեցի որ գաս եւ իմ Հիւանդութիւնս բժշկես: Լսեցի ալ որ Հրեաները քու վրայ արտունջ կ'ընեն ու կ'ուզեն զքեզ շարշարել, ես սղախիկ ու զեղեցիկ քաղար մ'ունիմ, որն որ երկուքներնուս ալ բառական է:»

Իսկ Քրիստոսի խաւրած պատասխանն առ է:

«Արամի անոր՝ որն որ զիս չէ տեսած եւ ինձի կը Հաւատայ. վասն զի ինձի Համար գրուած է թէ ով որ զիս կը տեսէ, ինձի պիտ'որ չհաւատայ, իսկ որոնք որ չեն տեսած, անոնք պիտ'որ Հաւատան ու փրկուին: Իսկ ան բանին Համար որ գրած ես թէ քեզի գամ, պէտք է որ ես ինչ գործքի Համար որ Հոս խաւրուած եմ, զանիկայ կատարեմ. եւ երբ որ կը կատարեմ, զիս իրկողին քով պիտ'որ Համբանամ: Համբառնալէս ետքը քեզի աշկերաններէս մէկը կը խաւրեմ որ քու ցաւերդ բժշկէ, ու քեզի եւ քու Հպատակներուդ կեանք պարզեւէ:»

ԱՐ. Քրիստոսի Համբառնալէն ետքն, իր պատուիրելովը Թովմաս առաքեալը զԹաղէոս՝ Քրիստոսի

եօթանասուններկու աշակերտներէն մէկն Աղեօսի
 Աբղարին խաւրեց, որ զանիկայ բժշկէ ու քրիստո-
 նէութիւնը քարոզէ: Թաղէոս եկաւ Բաղրատունեաց
 ցեղէն Տուբիա անունով իշխանի մը տունը, որն որ
 Աշամին Բաղրատունիները շարշարած առնն՝ անոր
 քովէն փախած էր ու հրէութիւնը չէր ուրացած, եւ
 զանիկայ քրիստոնեայ բնելով՝ մկրտեց: Թաղէոսին
 դալուն լուրը բոլոր քաղքին մէջ ատարածուելով՝ Աբ-
 զար ալ լսեց եւ իմացաւ որ Քրիստոսի աշակերտն է՝
 զորն որ խոստացած էր խաւրել. ուստի շուտ մը մարդ
 խաւրեց եւ իր պալատը կանչել տուաւ: Արք որ
 Ս. Թաղէոս Աբղարին խաւրը կը մանկեր, թաղաւորն
 անոր երեսին վրայ սաստիկ պայծառութիւն մը տես-
 նելով՝ առջեւն ինկաւ երկրպագութիւն բրաւ: Քովի
 իշխաններն՝ որոնք Աբղարին տեսածը չէին տեսներ,
 ասոր վրայ շատ զարմացան: Թաղէոս թաղաւորին
 ու բոլոր քաղաքացիներուն ճշմարիտ հաւատքը քա-
 բողեց, եւ Աբղարին վրայ ձեռք զնելով՝ զանիկայ
 առողջացուց. նոյնպէս Աբղիու մեծ իշխանն ու բոլոր
 քաղքին հիւանդները բժշկեց: Ասով բոլոր քաղա-
 քացիք Քրիստոսի հաւատացին ու մկրտուեցան. Աբ-
 զար հրաման տուաւ որ ամէն մէկ հեանները դոցուին ու
 կուռքերն եզկզով ծածկուին: Թաղէոս առաքելալը
 զԱզգէ՝ թաղաւորին խոյր շինողն Աղեօսիայի եպիս-
 կոպոս ձեռնադրեց, եւ ինք Աբղարէն հրովարտակ
 առած՝ Հայաստան անոր քեռորդուոյն Սանատրուկին
 քովը գնաց՝ զորն որ Հայաստանին ու զօրաց վրայ
 դրած էր, սրպէս զն անոր ալ Քրիստոսի հաւատքը
 քարոզէ, եւ քիչ ժամանակուան մէջ անոր եւ իր
 իշխաններէն շատերուն ալ քրիստոնէութիւնը սոր-
 վեցուց ու մկրտեց:

Աբղար ասկէ ետքը Տիբեբ կայսեր երկու նամակ
 գրեց, ազաչելով անոր որ զՔրիստոս խաչող Հրեանե-
 րը պատժէ, եւ հրաման տայ որ ամէն տեղ համարձակ
 զՔրիստոս պաշտեն. միանգամայն խնդրեց որ Պիղա-
 տոսին տեղն Երուսաղէմ ուրիշ դատաւոր մը խաւրէ:
 Նամակ մ'ալ Ասորեստանի Ներսէս թաղաւորին, եւ
 ուրիշ նամակ մը Պարթեւաց Արտաշէս թաղաւորին

խաւրեց, յորդորելով զանոնք որ Քրիստոսի հաւատքն ընդունին: Բայց դեռ աս նամակներուն պատասխանը չառած, ինքը սրբութեամբ վախճանեցաւ 38 տարի թագաւորելէն ետքը:

Պրոկոպիոս վեցերորդ դարուն յոյն պատմիչը (Աւան Պարսկական պատերազմին Գիրք Բ. 12.) աս Արգարին վրայ այսպիսի պատմութիւն մը կը պատմէ: Արգար, կ'ըսէ, որն որ իր ժամանակուան մարդիկներուն ամենէն իմաստունն էր, Օգոստոս կայսեր հետ գալինք ղնելու համար Հռոմ գնաց: Եւ երբ որ առաջին անգամ կայսեր հետ խօսեցաւ, Օգոստոս անոր վրայ այնչափ սէր կապեց որ չէր ուզեր քովէն բաժնել: Արգար միշտ իր հայրենիքը դառնալու բաղձալով, երբ որ շատ անգամ կայսրմէ հրաման ուզեց եւ ջնդուեցաւ, այսպիսի հնարք մը մտածեց: Քանի մը տեսակ որսի անասուն բռնեց եւ ամեն մկուն բռնուած տեղէն քիչ մը հող առաւ. քաղաք բերաւ: Եւ որ մը, երբ որ կայսրը կրկէս գացած էր, ան հողերը կրկէսին զանազան կողմերը տարածել տուաւ եւ անասուններն ազատ թող տուաւ. որոնց ամեն մկը շուտ մը վազեց իր երկրին հողին վրայ գնաց: Օգոստոս աս բանիս վրայ շատ զարմացաւ եւ հայրենեաց սիրոյն բնական բան մ'ըլլալուն համոզուելով՝ Արգարին հրաման տուաւ որ իր տեղն երթայ:

Ք Լ Ո Ւ Խ Թ .

Անանուն. Սանատրուկ:

ԼԹ. Անանուն հօրը կը յաջորդէ (35) ու կոոց մէհեանները նորէն կը բանայ: Ադդէ եպիսկոպոսին մահը: Խ. Սանատրուկ՝ Արգարին քեռորդին Հայաստանի մէջ կը թագաւորէ (35). քրիստոնէութիւնը թող կու տայ ու Ս. Թադէոս առաքեալն էւ իր Սանդուխտ աղջիկը կը նահատակէ: Սանատրուկին Միջագետք արշաւելն, Անանունին մահն էւ Արգարին որդւոց սպաննուիլը: ԽԱ. Մծրին քաղքին նորագուիլը. Սանատրուկին մահը (65):

ԼԹ. Արգար մեանելուն պէս Հայոց թագաւորութիւնն երկու բաժնուեցաւ. վասն զի իր որդին Անանուն Եղեւսիայի մէջ թագաւորեց, իսկ Սանատրուկ իր քեռորդին Հայաստանի մէջ: Անանուն շուտ մը

կատուները բացաւ, եւ Ազգէի հրաման խաւրեց որ իրեն ալ թագ շինէ, ինչպէս յառաջ հօրը կը շինէր, որուն Ազգէ պատասխան տուաւ թէ եւ քրիստոսի երկրպագութիւն չընող զլիտյն թագ չեմ շիներ: Ասոր վրայ Անանուն բարկանալով՝ իր զինակիրներէն մէկը խաւրեց որ զանիկայ սպաննէ. ա՛ն ալ գնաց անոր եպիսկոպոսական աթոռը նստած՝ ժողովրդեան քարոզ տալու առե՛նք՝ սրով ոտուքները կտրեց, որով սուրբ եպիսկոպոսը հողին աւանդեց:

Խ. Իսկ Սանատրուկ Հայաստան թագաւորելէն ետքը, նախարարներէն վախնալով՝ քրիստոնէութիւնը թողուց. Թագէտս առաքեալն ալ Շաւարշան դաւառին մէջ մեռցուց. նոյնպէս իր Սանդուխտ աղջիկը քրիստոնէութեան մէջ հաստատուն կենալուն համար սպաննել տուաւ: Եւ ուղելով բոլոր Հայոց թագաւորութիւնը ձեռք ձգել, Բաղրատունեաց եւ Արծրունեաց նախարարներուն ձեռքովը շատ զօրք ժողովեց, որպէս զի զԱնանուն վաճառէ ու Միջագետքն ալ առնու: Բայց զեռ աս պատրաստութիւնը տեսած առե՛ն, Անանուն՝ երբ որ օր մ՛իւր պալատին մէջ մարմարէ սիւն մը կանգնել կու տար, եւ ինքը վարը կեցած՝ զործավարներուն ինչպէս ընելէքնին կը ցուցընէր, սիւնը՝ բանողներուն ձեռքէն իյնալով՝ իր ոտուքները կտրեց ու մեռցուց: Ասոր վրայ Եղեասոցիք Սանատրուկին մարդ խաւրեցին եւ խոտացան որ քաղաքն ու գանձն իր ձեռքը կու տան, միայն թէ իրենց հաւաքին չդաշխի: Սանատրուկ յանձն առաւ, բայց ետքը խօսքը չպահեց, եւ որպէս զի իր թագաւորութեանը մէջ հաստատուն մնայ, Արգարին բոլոր որդիքը սրէ անցուց, աղջիկներէն զաս զօրունք Հաշտենից դաւառը խաւրեց: Իսկ զՀեղինէ՝ Արգարին կինը Միջագետաց թագուհի բրաւ ու Խառան քաղաքը խաւրեց, անոր ձեռքովն Արգարէն շատ բարիքներ ընդունած ըլլալուն համար: Բայց անիկայ քրիստոնէաց ըլլալով՝ շուղեց կապալաշտներուն մէջ կենալ, անոր համար Երուսաղէմ գնաց, ու մեծ սովին առե՛նք քաղաքացւոց շատ օգնութիւն ըրաւ:

ԽԱ. Սանատրուկ Միջագետքն առնելէն ետքը

Երևելի գործք մը չբրաւ. միայն Մծբին քաղաքն՝ որուն մեծ մասն Երկրաշարժէ մը փլաւ, նորոգեց ու փառաւորցուց. իր արձանն ալ քաղաքին հրապարակին մէջ կանգնեց, ձեռքը գրամ մը բռնած, ու զելով նշանակել թէ քաղաքը շինելու համար բոլոր զանձաւմեցաւ, եւ մինակ աօիկայ մնաց: Եւ որ մը որսի ասեն ըստ պատահման փորին նետ մը զալով մեռաւ, 30 տարի թագաւորելէն ետքը:

Խորենացին Սանատրուկին համար կը պատմէ թէ ազայ-ու թեան ասանն՝ երբ որ իր մօրն Աշէին հետ Հայաստան կ'երթար, կորդուաց լեռներուն մօտ սասաիկ մրրիկ մ'ելլելով՝ զամենը ցրուեց. իսկ ինքն իր Սանտո զայեկին հետ երեք օր երեք գիշեր ձեան տակը Քաց, մինչեւ որ խնդրակներն եկան գտան: Եւ որովհետեւ փնտառողներուն հետ ներմակ շուն մ'ալ կար, իր վրոյ տառապել մը շինեցին թէ աստուածներէն խաւրուած հրաշալի անասուն մը զինքը պահեց: Աս գէպքէս առեալ, կ'ըսէ Խորենացին, իրեն Սանատրուկ անունը գրին, այսինքն Սանտոյ տուրք:

Գ. Լ. ՈՒ Խ Վ.

Երուանդ Բ.:

ԽԲ. Երուանդ թագաւոր կ'ընտրուի (65) ու Սանատրուկին որդիները կը սպաննէ: Սմբատ Բագրատունին Արտաշէս մանուկը՝ Սանատրուկին որդիներէն մէկը, Պարթեւաց երկիրը կը փախցընէ: ԽԳ. Երուանդ զԱրտաշէս ձեռք ձգելու ետեւէ կ'ըլլայ. Միջագետքը Հռոմայեցւոց կու տայ, եւ ինք ամսուր Հայաստան կը փոխադրէ: Երուանդաշատ, Բագարան եւ Երուանդակերտ քաղաքներուն շինուիլը: ԽԴ. Սմբատ Պարթեւաց թագաւորին օգնութեամբը զԱրտաշէս Հայաստան կը բերէ, Երուանդ անոր զէմ պատերազմի կ'ելլէ: Ախուրեան գետին յոյժ եղած պատերազմ, Երուանդին յաղթուիլը: ԽԵ. Երուանդաշատին առնուիլն, Երուանդին մահը (85):

ԽԲ. Սանատրուկին թագաւորութեան յաջորդեց Երուանդ անունով իշխան մը՝ որն որ Արշակունի կ'ընդ մը որդի էր: Աօիկայ որովհետեւ յաղթանդամ ու քաջ մարդ մըն էր, Սանատրուկ զինքը շատ գործքերու գործածեց, որոնց ամէնն ալ ազէկ կա-

տարելով՝ մեծ պատուոյ հասաւ, եւ մինչեւ ամէն նախարարներուն առաջինն եղաւ. եւ իր առատաձեռնութեամբն ու քաղցր բնութեամբն ամենուն սիրան իրեն քաշեց: Աւստի երբ որ Սանատրուկ մեռաւ, բոլոր նախարարները միարանեցան ու զինքը թագաւոր դրին. բայց առանց Բագրատունի իշխան մը զինքը պահելու, ինչպէս որ Արշակունի թագաւորաց կարգն ու սովորութիւնն էր:

Արուանդ թագաւորութիւնն առածին պէս Սանատրուկին որդիներէն՝ որոնք թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգն էին, վախնալով՝ ամէնն ալ մեռցրնել տուաւ: Բայց անոնց մէջէն Արտաշէս անունով պղտիկ տղայ մ'իր սանտունն առաւ. Հեր գաւառը հովուաց քովը փախցուց, եւ շուտ մը Սպեր գաւառը մարդ խաւրեց եւ անոր դայեակին՝ Սմբատ Բագրատունիին իմացուց: Սմբատ իր Սմբատանոյշ ու Սմբատահի աղջիկները Բայրերդ ամուր բերդին մէջ դրաւ, ու զունդ մ'ալ քաջ մարդիկ բերդին պահպանութեան համար թող տալով, ինքն իր կնոջն ու քանի մը մարդիկներու հետ զԱրտաշէս փնտռելու գնաց: Երուանդ երբ որ առ բանս լսեց, մարդ խաւրեց որ Սմբատն եւ Արտաշէսը գտնեն ու բռնեն. ասոր համար Սմբատ արքայորդւոյն հետ երկայն ատեն գաշտերու ու լեռներու վրայ հովուաց քով ծպտեալ պտրտեցաւ որպէս զի ձեռք չիյնայ, մինչեւ որ յարմար ատեն գտնելով՝ Պարթեւաց Գարեհ թագաւորին քովը գնաց: Եւ որովհետեւ Գարեհ Սմբատին քաջութիւնը գիտէր, զինքը շատ սիրով բնդունեցաւ, եւ Պարթեւաց զօրագլուխներուն կարգը դրաւ, եւ Մարտատանի Բատ ու Ողովն գաւառներն իրեն բնակելու տեղ սահմանեց. զԱրտաշէս ալ իր տղոցը մէջ դրաւ:

ԽԳ. Արուանդ գիտնալով որ քանի որ Արտաշէս կենդանի է, իր թագաւորութիւնը հաստատուն չի կրնար մնալ, շատ ջանաց որ զանիկայ ձեռք բերէ: Պարթեւաց թագաւորին շատ ընծաներով մարդ խաւրեց ու խնդրեց որ զԱրտաշէս իր ձեռքը տայ, բսելով թէ ինչո՞ւ համար Սմբատէն խաբուելով մար հովուի մը տղան իբրեւ Սանատրուկին որդին ինծի դէմ կը

անուցանես: Նշյնպէս Սմբատին ալ մարդ խաւրեց թէ
 Ինչո՞ւ ստնտուին խօսքին հաւատալով՝ մարին որդին
 առեր կը պահէս. բայց Սմբատ անոր խիստ պատաս-
 խան մը խաւրեց. անոր համար Երուանդ Բայբերդի
 վրայ զօրք խրկեց, որոնք բերդին պահապաններն
 տպաննեցին ու Սմբատին երկու աղջիկները բռնեցին,
 զորոնք Երուանդ Անի բերդին մէջ պահել տուաւ:
 Եւ որպէս զի Հոսմայեցիք երբ որ հարկաւոր ըլլայ
 իրեն օգնեն, բոլոր Միջագետքն անոնց տուաւ, Հայ-
 աստանէն ալ աւելի հարկ տալ սկսաւ. եւ ինքը գնաց
 Արմաւիր՝ Հայկազանց հին թագաւորանիստ քաղաքը
 բնակեցաւ: Բայց որովհետեւ Երասխ գետը նոյն քա-
 ղաքէն հեռացած ըլլալով՝ քաղաքացիք ջրի նեղու-
 թիւն կը քաշէին, եւ միանգամայն ինքը միշտ վախի
 մէջ ըլլալով՝ կ'ուզէր շատ ամուր տեղ մը բնակիլ,
 ասոր համար Արմաւիրն արեւմտեան կողմը՝ Երասխ
 գետին քով ըլլի մը վրայ Երուանդաշատ քաղաքը
 շինեց եւ ամուր պարսպով պատեց. քաղքին մէջտեղը
 բարձր պարսպով ու պղնձէ դռներով միջնաբերդ մ'ալ
 շինեց եւ աթոռն հոն փոխեց: Աս միջնաբերդն ել-
 լելու համար երկաթէ սանդուխներ շինել տուաւ,
 որոնց վրայ որոգայթներ կային, եւ թէ որ չգիտցող
 մը դաղտուկ ելլել ուզէր, անոնց մէջ կը բռնուէր:
 Քաղաքը լմրննալէն ետքն՝ Երուանդ Արմաւրէն բոլոր
 դարդերն եւ ուրիշ ամէն բան հոն բերել տուաւ, բաց
 ի կուռքերէն, որոնց համար Երուանդաշատէն 40 մղոն
 հեռու՝ Ախուրեան գետին քովը Բաղարան պոտիկ
 քաղաքը շինեց, եւ բոլոր կոոց արձանները հոն կան-
 գնել տալով՝ իր Երուաղ եղբայրն անոնց քրմապետ
 դրաւ: Ասոնցմէ զատ գեղեցիկ քաղաք մ'ալ շինեց
 Երուանդակերտ անունով, ու Ծննդոց անասար անկել
 տուաւ, մէջն որսի անասուններ աճեցընելու համար:

ԽԳ. Երուանդ աս զործքերու զբաղած ատեն,
 Սմբատ Պարթեւաց թագաւորէն օգնական զօրք ա-
 ռած, զԱրտաշէս՝ որն որ արդէն չափահաս եղած
 էր, թագաւորեցընելու համար Հայաստան կը բերէր:
 Որովհետեւ աս քաջ զօրապետը Պարթեւաց երկիրը
 մեծամեծ քաջութիւններ ընելով՝ պարթեւ նախա-

բարներուն շատ սիրելի եղաւ, որոնք թագաւորին աղաչեցին որ անոր արժանաւոր պարզեւ մը տայ: Թագաւորն բաւ: Գացէք հարցուցէք թէ ի՞նչ կ'ուզէ. նախարարներն ալ պատասխան տուին: Սմբատ ուրիշ բանի չիրազմար բայց միայն որ զԱրտաշէս իր հօրն աթոռը նստեցնեն, ուսկից որ Երուանդ զինքը զրկած է: Գարեհաս բանիս հաւանելով՝ Պարթեւաց զօրքին մէկ մասը Սմբատին ձեռքը տուաւ որ երթայ արքայորդին գահը նստեցնէ: Երուանդ Սմբատին գահն Ուտի գաւառին մէջ լսելուն պէս, նախարարներուն մէկ մասը հօն թողուց որ ան կողմը պահպանեն, եւ ինքն Երուանդաշատ քաղաքը գնաց, Հայոց, Արաց ու Կապադովկիայի զօրքերը ժողվելու համար: Միջագետքէն ալ շատ զօրք բերել տուաւ. եւ որովհետեւ գարնան ատեն էր, շուտ մ'ամէն կողմանէ սաստիկ շատ զօրք ժողվուեցան: Երուանդայ քովն եկաւ Արգամ Մուրացանաց նախարարն ալ շատ տիգաւոր զօրքով, վասն զի Երուանդ երկրորդական գահը՝ զօրն որ Տիգրան Մուրացանաց նախարարներուն ձեռքէն առած ու Միհրդատին տուած էր, նորէն անոնց զարձուց:

Իսկ Սմբատ իր բանակովն եկաւ Ուտի գաւառը. հօն բոլոր ան կողմի նախարարներն իրենց զօրքովն իր կողմն անցան: Միւս նախարարներն առ բանս լսելուն պէս, իրենք ալ սկսան մտածել որ Երուանդը թողուն ու Սմբատին կողմն անցնին: Սմբատ Արտաշէսին հետ մեկտեղ Ուտիէն դէպ ի Գեղամայ ծովին կողմերը քալեց, որովհետեւ Երուանդին բանակն ան կողմերն Երուանդաշատէն 300 մղոն հեռու՝ Ախուրեան գետին քովն էր: Երուանդ երբ որ Սմբատին մտանայլը լսեց, զօրքը բանակէն դուրս հանեց ու դաշտին վրայ ճակատեցուցած կեցաւ: Բայց Սմբատ անոր զօրքին շատութիւնը բանի տեղ չդրաւ, միայն Արգամ նախարարէն թիչ մը վախնալով, որովհետեւ քաջ մարդ մըն էր ու շատ զօրք ունէր, Արտաշէսին կողմանէ անոր մարդ խաւրեց եւ երգմամբ խոստացաւ որ եթէ զԵրուանդ թողու ու մեկդի երթայ, իրեն չէ թէ միայն անոր տուածները կու տայ, այլ նաեւ

չատու որիչ պարզեւներ ու պատիւներ ալ կը շնորհէ: Երբ որ Սմբատին զօրքն ալ Երուանդին բանակին գիմացը շարուեցան, Արգամ իր զօրքովն Երուանդէն զատուեցաւ ու մէկդի գնաց: Ան ատենը Սմբատ փոշերը զարնել տուաւ եւ իր զօրքը յառաջ քշեց. նոյն միջոցին Երուանդին քովն եղող բոլոր Հայ նախարարներն իրենց զօրքովը Սմբատին կողմն անցան: Իսկ Արաց գունդը թէպէտ եւ իսկզբան սաստկութեամբ մը Սմբատին զօրացը վրայ յարձակեցաւ, բայց շուտ մը յաղթուեցաւ ու փախաւ. նոյնպէս Երուանդին ուրիշ զօրքերն ալ ու Միջագետաց գունդը սաստիկ ջարդ մը կերան ու ցրուեցան: Աս սաստիկ պատերազմին ատենը քանի մը Տաւրացի մարդիկ որոնք մահէնին աչքերնին առած, Երուանդին խօսք տուած էին որ զԱրտաշէս մեռցրնեն, անոր վրայ վազեցին որ զարնեն: Շուտ մ'անոնց դէմ ելաւ Գիսակ քաջ իշխանը՝ Արտաշէսին սանտախն որդին եւ անոնց ամէնն ալ սպաննեց. բայց իր դէմքին կէսն ալ սրով կտրուելով՝ ինկաւ մեռաւ:

Ինչ Երուանդին զօրքը յաղթուելէն ու ցրուելէն ետքը, ինքն ալ իր ձեռովը փախաւ, ու Տամբան տեղ տեղ ձին փոխելով՝ սաստիկ շուտութեամբ Երուանդաշատ եկաւ. Սմբատ ալ պղտիկ գնդով մ'անոր ետեւէն ինկած՝ գիշեր ատեն մինչեւ Երուանդաշատին առջեւը հալածեց: Արտաշէս նոյն գիշերը բոլոր իր զօրքովն Երուանդին բանակը մտաւ եւ անոր վրանին մէջ բնակեցաւ: Ատու բլալուն պէս՝ հրամայեց որ մեռելները թաղեն, եւ որովհետեւ Արգամին զօրքն իր կողմն անցած՝ եւ ան գիշերը նոյն բանակին մէջ մեռելներուն վրայ բանակած էին, նոյն գաշտին անունը Մարաց մարդ դրաւ. իսկ պատերազմին տեղն Երուանդազան անուանեց: Անկից բոլոր զօրքովն Երուանդաշատին վրայ քալեց, ուր որ Սմբատ առաջին գիշերը հասած ու դռները բռնած էր: Քաղքին առջեւը հասածին պէս, հրամայեց որ բոլոր զօրքը Մարաց պտան, որն որ կը նշանակէ Մարն եկաւ, որովհետեւ Երուանդ զԱրտաշէս անարգած ու Մար անուանած էր: Երբ որ զօրքը քաղքին հետ սկսան

պատերազմի, մէջիններն անձնատուր եղան ու դրաները բացին. Արտաշէսին զօրքը ներս մտաւ, եւ անոնցմէ մէկն Երուանդը գտնելով՝ վազրով մը զարկաւ զլուխը ջախջախեց եւ բղկեց ցրուեց: Այսպէս մեռաւ Երուանդ 20 տարի թագաւորելէն ետքը, որուն Արտաշէս փառաւոր շիրիմ մը շինել տուաւ Արշակունի կնոջ օրդի բլլալուն համար:

Աս Երուանդը սաստիկ դաժան նայուածք մ'ունէր, անոր համար վրան առասպել մը կը պատմէին թէ իր ծառաններն ամէն օր առտուանց կանուխ իրեն առջեւ կարծր ժայռի կտորներ կը բերէին կը բրնձէին, որոնց Երուանդ նայելուն պէս կտոր կտոր կ'ըլային:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ա .

Արտաշէս Բ:

ԽԶ. Արտաշէս գահը կը նստի (85) եւ իրեն թագաւորելուն օղնական ըլլողներուն պարգեւներ ու պատիւներ կու տայ: Սմբատին մեռածը զԵրուազ սպաննել կու տայ: Պարթեաց թագաւորին ընծաներ կը խաւրէ: Արտաշատ քաղաքը կը նորոգէ եւ ամրաւոր հան կը հաստատէ: ԽԷ. Ալանաց թագաւորը Հայաստան կը յարձակի. Արտաշէս անոր կը յաղթէ եւ անոր Սաթիւնիկ աղջիկն իրեն կնութեան կ'առնու: ԽԸ. Արտաւազդին (Արտաշէսին որդւոյն) եւ Արգամին մէջ ծագած դժուրութիւնը, Արգամին սպաննուիլը: ԽԹ. Ալանաց երկրին խռովութիւնը. Սմբատին զօրքով հան խաւրուիլը: Ծ. Կասպից ազգերը կ'ապստամբին, Արտաշէս Սմբատն անոնց վրայ կը խրկէ. Սմբատ գանձեր կը հնարանդեցընէ ու Զարգմանոս թագաւորը դերի բռնած՝ Հայաստան կը բերէ: Արտաւազդին Սմբատին հետ թշնամանալը: ԾԱ. Արտաշէս Հռոմայեցւոց հարկ տալը կը դադարեցընէ. Սմբատ Հայաստանի վրայ եկող Հռոմայեցւոց կը յաղթէ: Տրոյիանոս կայսեր զօրքով Ատա գալն. Արտաշէսին նորէն Հռոմայեցւոց հնարանդեցիլը. ԾԲ. Արտաշէսին ըրած բարեկարգութիւնները: ԾԳ. Իր մահն (126) եւ յուզարկաւորութեան հանգեալը:

ԽԶ. Սմբատ յաղթութիւնը կատարելէն ետեւ մտաւ թագաւորական գանձատան մէջէն Սանատրու-

կին թաղը գտաւ, եւ Արտաշէսին զլուխը զնելով՝ զանհիկայ Հայոց թագաւորեցուց, որն որ թագաւորութիւնն առածին պէս, Պարթեւաց զօրքերուն առատ պարգև տուաւ եւ իրենց տեղը խաւրեց: Արդամին ալ երկրորդական զահը տալէն զատ, նաեւ յակինթ քարերով զարդարուած պսակ, երկու ականջներուն զինդ ու մէկ սաքին կարմիր կօշիկ պարգևեց. հրաման ալ տուաւ որ սակիէ զգալ, պատառաքազ եւ բաժակ դործածէ, որոնք մեծ պատուոյ նշաններ էին: Նոյնպէս Սմբատին ալ մեծամեծ պարգևներ տալէն զատ, անոր աստիճանն ալ մեծցուց, եւ բոլոր Հայոց զօրքին վրայ սպարապետ դրաւ, որովհետեւ Բագրատունի նախարարները յառաջագոյն միայն զօրաց արեւմտեան մասին վրայ զօրապետ էին. նաեւ բոլոր Հայոց տէրութեան դործակալներն եւ իր արքունեացը դործքերն անոր յանձնեց: Գիտակին՝ Ներսէս որդին՝ իր հօրը քաջութեանը համար, որովհետեւ ինչպէս վերը պատմեցինք, զինքը մահուանէ ազատած էր, նախարարաց կարգն անցուց, եւ ան ցեղին անունը Գիմարտեան դրաւ, Գիտակին՝ զինքն ազատելու ատեն դէմքին կէսին կտրուելուն յիշատակին համար: Տուր անունով մարդու մը ցեղին ալ նախարարութեան պատիւ տուաւ, եւ անոր տանուհինդ որդուցը մէջէն երէցը զլուխ դրաւ. վասն զի աս Տուրն Երուանդին թագաւորութեան ատեն՝ անոր շատ բնատանի բլալով, բոլոր անոր խորհուրդներն ու պատրաստութիւնները կ'իմանար ու զաղտուկ Սմբատին կ'իմացընէր, անոր համար Երուանդ զինքն սպաննել տուած էր: Աս նախարարութիւնը Տուրին անուամբը Տրուանիք կոչուեցաւ: Ետքը զՍմբատ Բագարան խաւրեց որ Երուանդին Երուազ եղբայրը մեռցընէ: Սպարապետը զնաց զանհիկայ բռնեց ու վիզը քար մը կապելով զետնեակ տուաւ. անոր տեղը զՄողպաշտէ Արտաշէսին սիրելին՝ որն որ մագի մը աշակերտ բլալուն համար այսպէս կ'անուանուէր, քրմապետ դրաւ, եւ Երուազին բոլոր ինչքը 500 ծառաներովը մէկտեղ, նոյնպէս մեհենին շատ հարստութիւններն առաւ Արտաշէսին բերաւ: Ան ալ բոլոր ծառաները Սմբատին պարգևեց.

իսկ բերած հարստութիւններուն վրայ ինքն ալ իր գանձէն շատ բան աւելցրնելով, հրամայեց որ Գարեհ Պարթեւաց թագաւորին բնծայ տանի, զինքն այնչափ առեն հոգալուն եւ իրեն բրած օգնութեանը համար: Սմբատ Այրարատ լեւան քով Բագարան անունով քաղաք մը շինեց եւ Երուազին ծառաները հսն տեղաւորեց, եւ ինքը գանձն առած՝ Գարեհին զնաց: Արտաշէս աօհէ ետքն Արտաշատ քաղաքը նորոգեց ու զորդարեց, եւ ամօտը հսն փոխեց: Երուանդաշատին ամէն զարդերը՝ զորոնք Երուանդ կէս մը Արմաւրէն բերած կէս մ'ալ նորէն շինած էր, նոյնպէս Երուանդին Արմաւրէն Երուանդաշատ բերած Հրէից գերիները հսն փոխադրեց: Քաղքին մէջ մեհեան մ'ալ շինել տուաւ եւ ամէն կուռքերը Բագարանէն բերել տուաւ:

Խորենացին Հայոց Ախպատաններէն առած կը պատմէ թէ Արտաշէս Արտաշատ քաղաքը նոր շինեց. բայց արտաքին պատմիչներն, որոնց մէջէն ոմանք Արտաշէսէն յառաջ են, կ'ըսեն թէ Արտաշէս կուսակալը շինեց սա քաղաքը Աննիբադին առաջնորդութեամբը: Ուստի յայտնի կ'երեւայ որ Հայոց վիպասաններուն ըսածը նորօգութեան համար է. չէ թէ բոլորովին նորէն շինութեան համար:

ԽԷ. Աս առեւններս Ալանաց թագաւորը կովկասու լեռներուն բնակչացը հետ միաբանելով եւ Արաց կէսն ալ իր կողմը քաշելով՝ շատ զօրքով Հայաստան յարձակեցաւ: Արտաշէս ալ բոլոր Հայոց զօրքը ժողովեց, անոր դէմ զնաց, եւ Հայաստանին սահմանին վրայ անոր հետ զարնուեցաւ: Ալանները յաղթուեցան եւ ետ քաշուելով՝ կուր գետէն անդին անցան ու գետին եզերքը բանակնին դրին. Արտաշէս ալ իր բանակը գետին ասդիի եզերքը դրաւ: Բայց որովհետեւ Հայերն Ալանաց թագաւորին որդին բռնած էին, անոր համար թագաւորն ուզեց Արտաշէսին հետ հաշտութիւն բնել, ու խոստացաւ որ ինչ բան որ ուզէ տայ, եւ մէջերնին դաշինք զնեն որ մէյ մ'ալ Ալանները Հայոց սահմանը չյարձակին ու չասպատակեն: Բայց երբ որ Արտաշէս յանձն շատաւ

անոր որդին եւ տալու, ազուն քոյրը Սաթինիկ զեօին քոյն եկաւ ու թարգմանի ձեռքով Արտաշէսին խելացի խօսքեր խօսելով՝ համոզեց որ իր եղբայրն ազատ թող տայ: Արտաշէս անոր իմաստուն խօսքերը լսելով՝ զեօին քովը զնաց զանիկայ տեսաւ, եւ ուզեց իրեն կին առնուլ. ուստի Սմբատին իր կամքը յայանեց: Սմբատ շուտ մ'Ալանաց թագաւորին մարդ խաւրեց ու խնդրեց որ Սաթինիկն Արտաշէսին կնութեան տայ, եւ ստով մէջերնին խաղաղութիւն ու հաշտութիւն բլլայ եւ իր որդին ալ ազատի. ան ալ հաւանեցաւ եւ աղջիկը խաւրեց:

Հայոց Ախպատաններն՝ որոնք Արտաշէսին բոլոր գործքերն իրենց զեղեցիկ երգերուն մէջ կ'երգէին, անոր զՍաթինիկ իրեն կին առնելուն պատմութիւնն այսպիսի այլաբանութեամբ կը պատմէին.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի Աեան զեղեցիկ,
 Եւ հանեալ զսկէօղ շիկափոկ պարանն,
 Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ զեան,
 Եւ ձգեալ զսկէօղ շիկափոկ պարանն
 Ընկէց ի մէջ օրիորդին Ալանաց.
 Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջ փափուկ օրիորդին
 Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր:

Նոյնպէս հարսանեաց հանդէսին համար այսպէս կ'երգէին.

Տեղ սակի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշէսի.
 Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթինիկանն:

Խորենացին աս երգը զնելէն ետքը, մկնութիւնն ալ այսպէս կու տայ. Արտօհեան, կ'ըսէ, Ալանաց քովը կարմիր կաշին շատ յարդի էր, Արտաշէս Ալանաց թագաւորին Սաթինիկին համար շատ սակիէն զտա շատ ալ Այլթատուաւ (որն որ տեսակ մը՝ կաշի ներկելու կարմիր ներկ է). աս է երգին մէջ Ասկէօղ շիկափոկ պարան ըսածը: Իսկ հարսնիքին համար ըսածնին աս էր, որ Հայոց թագաւորներուն սովորութիւնն էր իրենց հարսնիքին ասունը ստակ նետել, թագուհիներուն ալ մարգարիտ:

ԽԸ. Արտաշէս աս Սաթինիկէն շատ որդիներ ունեցաւ, որոնց առաջին էր Արտաւազդ: Ասիկայ երբ

որ չափահաս եղաւ, հպարտ տղայ մ'ըլլալով, ուզեց
 Արղամին ձեռքէն երկրորդութեան պատիւը յափը-
 տակել, անոր համար իր հօրն ամբաստանութիւն
 բրաւ թէ Արղամ կ'ուզէ թագաւոր ըլլալ: Արտաշէս
 առ բանիս հաւատալով՝ անոր տուած պատիւն առաւ
 եւ Արտաւազդին տուաւ: Ասկէ քիչ մը ետքն Արտա-
 շէս Արղամին քովը կերակուր ուտելու գնաց. հոն
 կերակրոյ առնն իր որդիքը կասկածի երթալով՝ որ
 Արղամ կ'ուզէ զթագաւորը նենդութեամբ սպաննել,
 խռովութիւն հանեցին եւ զանիկայ շարչբիկեցին: Ար-
 տաշէս սաստիկ այլայլած՝ Արտաշատ եկաւ, եւ իր
 Մածան որդին գումարտակով մը խաւրեց որ անոր
 պալատն այրէ, յեղը սրէ անցընէ եւ ինչքը գրաւէ:
 Բայց երկու տարի ետքը նորէն ինչքերն իրեն տուաւ:
 Իսկ Արտաւազդ երկրորդութեան պատիւն Արղամին
 ձեռքէն առնելէն ետքը, նաեւ անոր Նախիջեւանի
 մէջ եւ Երասխ գետին քովերն ունեցած բոլոր կա-
 լուածներն ալ յափշտակեց: Արղամին որդին ալ
 ասոր շիրնալով դիմանալ, անոր դէմ պատերազմի
 ելաւ. բայց Արտաւազդ անոր յաղթեց ու թէ զինքը
 թէ զԱրղամ բոլոր յեղովն սպաննեց. միայն քանի
 մը հողի Արտաշէսին քովը փախչելով՝ կրցան մահուա-
 նէ ազատիլ:

Խթ. Արք որ Արտաշէս Հայաստանը կարգի գնե-
 լու գրազած էր, լուր առաւ որ Ալանաց թագաւորը
 (Սաթինիկին հայրը) մեռեր է, եւ ուրիշ մարդ մ'ա-
 նոր ամսոր յափշտակելով՝ անոր որդին վռնտեր է:
 Շուտ մը զՄմբատ քաջ սպարապետը Հայոց զօրքով
 Ալանաց երկիրը խաւրեց, սրպէս զի ան բանաւոր
 վռնտէ ու Սաթինիկին եղբայրը հօրը տեղ թագաւո-
 րեցընէ: Մմբատ գնաց զանիկայ փախուց եւ արքայ-
 որդին հօրն ամսոր նստեցուց. անոր թշնամիներուն
 երկիրն սասպատակեց եւ արշարկեց, եւ շատ գերի
 առաւ Հայաստան բերաւ: Արտաշէս հրամայեց անոր
 որ ան գերիները Շաւարշան գաւառը բնակեցընէ.
 եւ որովհետեւ անոնց բուն տեղն Արտազ կը կո-
 շուէր, անկէ ետքը Շաւարշան գաւառն ալ Արտազ
 անուանուեցաւ:

Ծ. Մմբատին Հայաստան գառնալէն քիչ մը
 Լաքը Արտաշէս զինքը զօրքով Կասպից ծովին քովը
 բնակող ազգերուն վրայ խաւրեց: Որովհետեւ նոյն
 ժամանակը Պարթեւաց Արշակ թագաւորը մեռնելով՝
 մեր Արտաշէս թագաւորն անոր որդին եւ իր անուա-
 նակիցն Արտաշէս թագաւոր դրաւ: Բայց Պատիժա-
 հար գաւառին բնակիչները, նոյնպէս Կասպից ծովին
 մօտ բնակող ազգերը շուղեցին անոր հնազանդիլ, եւ
 զէնք առած դէմ ելան: Արտաշէս Մմբատը խաւրեց
 որ զանոնք նուաճէ, ինքն եօթն օր անոր հետ եր-
 թալով: Մմբատ գնաց իր քաջութեամբն ամենուն
 յաղթեց ու հնազանդեցուց. բայց Կասպից երկիրն
 այրեց, կործանեց եւ Արտաշէս բերած զերիններէն
 աւելի գերի առաւ, անոնց Չարգմանոս թագաւորն
 ալ մէկտեղ եւ Հայաստան բերաւ: Աս մեծ քաջու-
 թեան գործքին համար Արտաշէս Գողթն գաւառն
 թագաւորական կալուածներն ու բոլոր պատերազմին
 աւարը Մմբատին պարգեւեց: Արտաւազդ ասոր վրայ
 սաստիկ նախանձելով՝ ուղեց զՄմբատ մեռցընել. բայց
 իր խորհուրդը յայտնուեցաւ, զորն որ Արտաշէս ալ
 լսելով՝ շատ խռովեցաւ: Ասոր վրայ Մմբատ իր կամ-
 քովը սպարապետութենէ հրաժարեցաւ, եւ Հայաստա-
 նին հարաւային կողմերը գնաց. Արտաշէս հրամայեց
 անոր որ Տմորիք (Կորդրիք) գաւառը բնակի. ան ալ
 բոլոր զերիններն Ալկիի մէջ տեղաւորեց, եւ ինքը
 Տմորիք քաջուեցաւ: Արտաւազդ Մմբատին երթալէն
 ետքն իր բաղձացած սպարապետութեան իշխանու-
 թիւնն հօրմէն առաւ: Ասոր վրայ իր եղբայրներն
 սկսան նախանձիլ. անոր համար Արտաշէս իր որդիքն
 այսպէս կարգադրեց: ՉԱրոյր՝ որն որ շատ խելացի
 մարդ մըն էր, տերութեան Հաղարապետ դրաւ, ու
 բոլոր աղբունեաց գործքերն անոր յանձնեց, Մաժանն
 ալ քրմապետ դրաւ: Իսկ զօրքը չորս մաս բաժնեց-
 արեւելեան մասին վրայ Արտաւազդը դրաւ, արեւմ-
 ականը Տիրանին յանձնեց, հարաւայինը Մմբատին
 առաւ ու հիւսիսայինը Չարեհին: Աս Չարեհ թե-
 պետ եւ որսորդութեան մէջ քաջ ու ճարտար էր,
 բայց պատերազմի մէջ այնչափ քաջութիւն չունէր:

Վրաց Քարձամ թագաւորն առ բանս զիտնալով,
յանկարձ անոր վրայ յարձակեցաւ ու բանեց Արփաս
լերանց մէջ բանտ դրաւ: Բայց Արտաւազդ ու Տիրան
Սմբատին հետ անոր վրայ դացին՝ զարկին նուաճեցին,
Զարեհն ալ բանակն ազատեցին:

ԾԱ. Արտաշէս լսելով որ Հոռմի կողմերը խռո-
փութիւն կայ, Հոռմայեցւոց հարկ տալը դադրեցուց:
Ընտնք զինքը նուաճելու համար, Հայաստանի վրայ
չօրք խաւրեցին, որոնք եկան Փոքր Հայաստանին
կողմերը Տիրանին հետ զարնուեցան՝ յաղթեցին եւ
մինչեւ Բասեն գաւառին ընդարձակ դաշտերը հալա-
ծեցին: Հոն վրայ հասան Արտաւազդ եւ իր միւս
եղբայրը հիւսիսային եւ արեւելեան զօրքերով, եւ
նորէն թնամուղն հետ սաստիկ զարնուեցան, բայց
իրենք ալ բան մը չկրցան ընել ու վտանգի մէջ ին-
կան: Աս միջոցիս Սմբատ քաջ զօրապետը հարա-
ային զնդով հոն հասաւ, եւ իր պատերազմական
հմտութեամբը զօրքը Հոռմայեցւոց դէմ ճակատեցը-
նելով՝ զարնուեցաւ յաղթեց, եւ մինչեւ Ասպարդով-
կիայի կողմերը հալածեց: Աս յաջողութենէն համար-
ձակութիւն առած Հայերն ու Պարթեւները միաբա-
նեցան Հոռմայեցւոց երկիրները յարձակեցան եւ առ-
պատակեցին. Եդիպտացիք ու Պաղեստինացիք ալ
ասոնց հետեւեցան, ու Հոռմայեցւոց հարկ տալը
դադրեցուցին: Ասոնք զուգելու համար Տրայխանոս
կայսրն ահագին բանակով մը Ասիա անցաւ եւ նախ
Եդիպտացւոց ու Պաղեստինի վրայ զնաց եւ զանոնք
նուաճեւէն ետքը՝ Պարթեւաց վրայ քալեց: Արտաշէս
առ բանս լսելուն պէս շուտ մը շատ ընծաներով անոր
դիմացը դնաց, եւ առաջին տարիներուն հարկերն ալ՝
զօրոնք որ չէր տուած, բոլոր հատուցանելով՝ անոր
հետ հաշտութիւն բրաւ. ասանկով Հայաստան Հոռ-
մայեցւոց յարձակմանէն ազատ մնաց: Տրայխանոս
Պարթեւաց հետ պատերազմեւէն ետքը զարձաւ եկաւ
Ասորիք, Հոն անոր քովը զնաց Մաժան՝ Արտաշէսին
որդին եւ իր եղբարքը վրայ ամբաստանութիւն բրաւ,
ըսելով թէ, Եթէ զԱրտաւազդն ու Տիրանը քշել
չտաս ու Հայոց զօրքը Զարեհին շյանձնես, հարկերը

չես կրնար գիւրաւ առնուլ: Աս բանս անոր համար բրաւ, որովհետեւ Արտաւազդին սխ պահած էր անոր Սմբատին (իւր գայեակին) բրած անիրաւութիւններուն համար. Տիրանն ալ կ'ուզէր զօրապետութենէ ձգել որպէս զի ինքը թէ քրմապետ թէ արեւմտեան զօրաց զօրապետ ըլլայ. բայց Տրայիանոս անոր խօսքը մտիկ չբրաւ: Արտաւազդ ու Տիրան աս բանս խմանալով՝ որսի ատեն զինքն սպաննեցին, եւ տարին Քաղաւանի մէջ թաղեցին:

ԾԲ. Արտաշէս ասկէ ետքն սկսաւ Հայաստանը թէ ուսման թէ արուեստի եւ թէ մշակութեան մէջ ծաղկեցընելու փոյթ տանիլ: Գեղերուն եւ ազարակներուն սահմաններն իրարմէ որոշել տուաւ. սահմանազուխներն ալ ճշգիւ որոշելու համար, հրաման տուաւ որ խոշոր շարեքիւտի քարեր շինեն ու մէջ տեղը խորունկցընելով՝ սահմանազուխներն երկրի մէջ թաղեն, ու անոնց խորունկցուած ակղերուն մէջ գետնէն քիչ մը բարձր քառակուսի քարեր տնկեն: Օտար երկիրներէն շատ գաղթականութիւններ բերաւ ու Հայաստանի մէջ բնակեցուց: Երկրագործութիւնն ալ այնչափ յառաջ տարաւ որ իր ատենը Հայաստանի մէջ ամենեւին չգործուած երկիր չմնաց. վասն զի Հայերն յառաջագոյն երկրագործութեան այնչափ փոյթ չէին տաներ, իրենց հասարակ ու սիրական կերակուրը մտեղէն ըլլալուն համար, այլ ոչխար, եղ եւ ուրիշ ասոնց նման անասուններ աճեցընելու ետեւէ էին. անոր համար ալ շատ բերրի տեղեր անգործ ու խոպան մնացած էին: Ասկէ զատ Հայաստանի լճերուն ու գետերուն վրայ նաւագնացութիւն ու ձկնորսութիւն հաստատեց: Գարձեալ շարթերուն, ամիսներուն ու տարեաց շրջանը կարգի գրաւ, որովհետեւ իրմէ յառաջ Հայերն առանձին տարւոյ եւ ամիսներու կարգ չունէին, այլ ուրիշ աղղերունը կը գործածէին:

Ասոր թագաւորութեան ատենն Արեւաց երկրէն Փանու անունով Հրեայ իշխանի մը ցեղին զորն որ Արշակ Պարթեւաց թագաւորը հոն տարած էր, մեկ մասը Հայաստան եկաւ, եւ Արտաշէսէն նախարարաց կարգը գրուեցաւ, որուն անունն Ամատունի ըսուե-

ցաւ : նոյնպէս Սաթիւնիկ թագաւորացի Տիգրանի ազգականները՝ որոնք անոր հետ Հայաստան եկած էին, նախարարաց կարգն անցան եւ Առուշեանք անուանուեցան :

ԾԳ. Արտաշէս Հայաստանն այսպէս ծաղկեցընելէն ու կարգաւորելէն ետքը, Ազրիանոս կայսեր զօրացը հետ Պարթեւաստան գնաց : Արտաշէս եւ նոյն ատենները Հրեայք Ազրիանոսէն ազատամբեցան, որոնց դէմ կայսրն անձամբ զալով՝ զիրենք նուաճելէն ետքն՝ Ասորեստանի կողմերը Պարթեւաց վրայ մեծ բանակ մը խաւրեց. մեր Արտաշէսին ալ՝ որն որ Հռոմայեցւոց կողմն էր, հրաման խաւրեց որ իր բանակին հետ Պարթեւաց երկիրն երթայ : Հոն Արիստոն Փեղզացի քարտուղարը Սահուր ըսուած տեղն Արտաշէսին պատահելով՝ անոր մեռնիլն եւ յուզարկաւորութեան հանդէսը տեսաւ, ու տեղն ի տեղը գրեց : Արտաշէս Մարանդ գաւառին Բակուրակերտ անունն մէջ հիւանդացաւ, եւ Արեղեան ցեղին Արեղոյ նախարարն՝ որն որ շողքորթ մարդ մըն էր, իր ուղեւորն երթողա գեղն՝ Արտաշէս շատուածին մահեանը խաւրեց, որպէս զի անկէ իրեն համար առողջութիւն եւ երկայն կեանք խնդրէ : Բայց դեռ անիկայ ետ չգարձած՝ Արտաշէս մեռաւ : Իրեն թագման հանդէսը շատ փառաւորութեամբ բրին. դադարը սակիէ էր, անկողինը բեհեզէ, սակեով բանուած զգեստ հագած, զլուխը թագ, սակիով գործուած զէնքերն իր դիմացը դրուած. շորս կողմն իր սրգիքն եւ ազգականները կեցած էին, անոնց քովը բոլոր թագաւորական պաշտօնեաներն ու նախարարներն իրենց գնդերովը. նոյնպէս բոլոր զօրքն իրենց զէնքերովը պատերազմի երթալու պէս շարուած. առջեւն պղնձէ փող հնչեցընելով, եւ ետեւէն սեւ հագուած լալկաններ, անոնց ետեւէն ալ ժողովրդեան բազմութիւնը կերթար : Այսպիսի փառաւոր հանդէսով տարին թաղեցին, որուն գերեզմանին քովն իր սիրելի կիներէն, հարձերէն ու ծառաներէն շատերն իրենք զիրենք մեռցուցին : Արտաշէսին թագաւորութիւնը 41 տարի տեւեց :

Գ Լ Ա Ի Խ Ժ Յ .

Արտաւազդ Բ :

ԾԴ. Արտաւազդին թագաւորէն ու մահը (130) :

ԾԵ. Իբ վրայ պատմուած առասպելները :

ԾԴ. Արտաւազդ՝ Արտաշէսին մեծ որդին հօրը գահը նստաւ, եւ անմիջապէս իր եղբայրներն ու քոյրերն Այրարատէն Աղիովիտ եւ Առբերանի գաւառները վճնեց. միայն իր Տիրան եղբայրը քովը պահեց թագաւորութեան յաջորդ ըլլալու համար, վասն զի ինքն որդի չունէր: Թագաւորէնէն քիչ մը ետքն՝ օր մը ձիով որսի գնաց, եւ ճամբան վրան շփոթութիւն ու խելացնորութիւն մը գալով, ձիովն սողին անդին սկսաւ երթալ գալ, ու խորունկ փոսի մը մէջ ինկաւ կորսուեցաւ: Ասոր վրայ Գողթան երգիչներն իրենց երգերուն մէջ կը պատմէին թէ՛ Արտաշէսին մահուան ատենը շատ մարդիկ անոր սիրոյն համար իրենք զիրենք մեռցրնելով՝ Արտաւազդին դժուարն եկաւ, ու հօրը դէմ քանքատելով ըսաւ. Գուն՝ երթալու ատենդ բոլոր աշխարհք հետդ տարիր, եւ աւերակներուն ինչպէս թագաւորեմ. անոր համար Արտաշէս զինքն անխճեց եւ ըսաւ թէ Որսի ելած ատենդ զքեզ Քաջերը բռնեն ու Մասիս լեռը տանին. հսն մնաւ եւ ամենեւին լոյս չտեսնեաւ:

Եթէ դու յորս հեծցիս

Յագատ ի վեր ի Մասիս,

Զքեզ կայցին Քաջք

Տարցին յազատ ի վեր ի Մասիս:

Անդ կացցես, եւ զոյս մի տեսցես:

ԾԵ. Ին ատենուան հայ պատաններն ալ կ'ըսէին թէ Արտաւազդ այրի մը մէջ շղթայով կապուած կեցած է, եւ երկու շուն միշտ շղթան կը կրծեն որ փրթի, եւ Արտաւազդ ելէ աշխարհքիս վերջ տայ. բայց դարբիններուն սայլի վրայ երկաթ ձեծելու ձայնէն, կ'ըսէին, շղթաները նորէն կը զօրանան: Ասոր համար քրիստոնէութեան ատենն ալ միամիտ դար-

բինները կիրակի օրերը քանի մը անգամ ուր սալին կը զարնէին որպէս զի Արտաւազդին շղթաները զօրանան: Ոմանք ալ կ'ըսէին թէ ասիկայ ծնանելուն պէս Աժդահակին ցեղին, այսինքն Մուրացան նախարարութեան կանայքը զինքը կախարդեցին. իսկ Գողթան երգիչները կ'ըսէին թէ աս կանայք զԱրտաւազդ գողցան ու տեղը սատանայ մը դրին. անոր համար Արտաշէս զանոնք շատ շարշարեց:

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Գ .

Տիրան Ա:

ԾՁ. Տիրան եղբորը տեղը կը թագաւորէ (130), եւ Անտոնոս Պիոս կայսրն իրեն թագ ու ծիրանի կը խրկէ (138): Անձեւացեաց Երեւնաւու նախարարը թագաւորութեան երկրորդը կ'ընէ: Աթոսը Չրմա տանը կը փոխէ, եւ ձիւնի բռնուելով կը մեռնի (151):

ԾՁ. Արտաւազդին յաջորդեց իր եղբայրը Տիրան, որուն Անտոնոս Պիոս կայսրը թագաւորական թագ ու ծիրանի խաւրեց, եւ ասոր յիշատակին համար մասնաւոր ստակ մը տակէլ տուաւ վրան Տիրանին եւ իր պատկերը՝ ձեռքը Տիրանին ուսին վրայ դրած, եւ այսպէս գրուած ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ ՏՈՒԵԱԼ¹: Աս Տիրանը յիշատակի արժանի գործք մը չբրաւ, այլ որսի ու զրօսանայ մէջ կեանք անցուց: Իր ատենը Հաշտենից գաւառին մէջի թագաւորական ցեղը բազմացած բլալով ու բնակելու տեղերնին քիչ գալով, եկան իրմէ տեղ խնդրեցին. ան ալ հրաման տուաւ որ անոնց մէկ մասն երթայ Ազիովիտ եւ Արեւրանի գաւառներուն մէջ թագաւորական երկիրները բնակի: Անձեւացեաց ցեղէն Երեւնաւու անունով քաջ ու բարի իշխանին ալ՝ որն որ Արտաւազդին կիներէն մէկն իրեն կին առած էր, երկրորդականութեան պատիւը տուաւ, Արտաւազդին բոլոր ինչքն անոր պարգեւեց, ու զանիկայ արեւելեան զօրաց զօրապետ բրաւ: Իր երանեակ աղջիկն ալ Տրդատ Բագրատունիին տուաւ:

¹ Rex Armeniis datus.

մանց վրայ կայսրը բարձրաւանգակի մը վրայ նստած, քովը երկու կամ երեք հոգի, եւ Հայոց թագաւորին գլուխը թագ կը դնէ, ու շրջանակն առ գրուածը կայ. ՔԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ ՏՈՒԵԱԼ (REX ARMENIIS DATUS): Ոմանց վրայ կայսրը ձի հեծած, ետեւն երկու զինուոր, ու ձիուն ոտու ընկերուն տակը գրուած ՀԱՅԱՍՏԱՆ (ARMENIA), եւ ասոնցմէ զատ զանազան պատկերներ: Ղուկիոսին առ ըրած գործքին համար նաեւ Մարկոս Արեղիոս կայսրն՝ անոր գահակիցը ՔԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ ՏՈՒԵԱԼ վերնագրով ստակ տակել տուաւ:

Տիգրան Հայաստանն զալուն պէս Ռոմին թողուց, եւ անկէ ունեցած շորս որդիներն՝ իրենց մօրն անուամբը Ռոմսեան անուանելով՝ նախարարաց կարգը դրաւ, որպէս զի Արշակունի շանուանուին: Անկէ զատ զինքն ազատելու համար պատերազմողներուն ու քաջութիւնն ընողներուն ցեղէն շատ պզտիկ նախարարութիւններ հաստատեց: Իր եղբորը Մաժան քրմապետին գերեզմանին վրայ բազին մը շինել տուաւ, որպէս զի հոն եղած զոհերէն անցաւորներն եւ օտարները կերակրին եւ անոր քովերը բնակին: Եւ 42 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Վաղարշ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Փ Ե .

Վաղարշ:

ԾԹ. Վաղարշ գահը կը նստի (193) ու Վաղարշաւան տւանն եւ Վաղարշապատ քաղաքը կը շինէ: Վնասեպ Սուրհայ՝ խազրաց ու Բասւլաց թագաւորն Հայաստան կ'արշաւէ, Վաղարշ անոր կը յաղթէ ու պատերազմին մէջ կը մեռնի (213): Կ. իր հաստատած աօնը:

ԾԹ. Վաղարշ իր հօրը թագաւորութիւնն առածին պէս Բասեն զաւառին մէջ Մուրց գետին երասխ խառնուելու տեղն ուր որ ինքը՝ մօրն Այրարատ երթալու տանը ծնած էր, մեծ աւան մը շինեց, եւ իր անուամբը Վաղարշաւան անուանեց: Նոյնպէս Վարդգէսին շինած աւանն ամուր պարսպով պատեց եւ անունը Վաղարշապատ դրաւ: Երբ որ Սեպտիմիոս

Սեւերոս կայսրը զօրքով Ասիա եկաւ, եւ կուգէր Հայաստան ալ յարձակիլ, Վաղարշ անոր շատ ընծաներ խաւրելով՝ բարեկամութիւն հաստատեց, եւ այսպէս Հայաստանը պատերազմէն ազատ պահեց: Բայց շատ չանցաւ հարկ եղաւ ուրիշ թշնամոյ մը դէմ զէնք առնուլ: Վասն զի Խազրաց ու Բաւլաց ազգերն իրենց Վնասեպ Սուրհայ պանուն թագաւորին առաջնորդութեամբը ճորայ կապան կամ Ալանաց դուռ ըսուած կապանէն անցնելով, կուր գետին սաղիի կողմն եկան, եւ սկսան Հայաստանին սահմանն արելլ եւ ապականել: Վաղարշ շատ զօրքով անոնց վրայ զնաց եւ աղէկ ջարդ մը տալէն ետքն՝ ետեւնէն ինկած մինչեւ ճորայ կապանէն անդին հալածեց: Հոն անոնք նորէն ճակատեցան եւ սկսան Հայոց հետ զարնուիլ, զորոնք Հայերը դարձեալ յազմեցին ու փախուցին. բայց աս պատերազմին մէջ Վաղարշ նետով մը զարնուեցաւ մեռաւ, 20 տարի թագաւորելէն ետքը:

Կ. Վաղարշ Հայոց տարեգլխոյն, այսինքն՝ Նաւասարդին առաջին օրը կոոց պատուոյն համար մեծ տօն մը հաստատեց, որն որ ամէն տարի նոյն օրը Բագուանի մէջ՝ իր հօրեղբօրը Մաժան քրմապետին գերեզմանին վրայ փառաւոր հանդիսութեամբ կը կատարուէր: Աս հանդիսութեան ատենը շատուածներուն պատուոյն համար եղջերուներ կը վազցընէին:

ԿԱ. Խոսքով հօրը կը յաջորդէ (213), Խազրաց ու Բասլաց զէմ պատերազմի կ'ելլէ ու կը յաղթէ: Թեոկրիտոս Հռոմայեցւոց զօրապետն Հայաստանի վրայ կու գայ: Խոսքովին զօրքն անոր կը յաղթէ: ԿԲ. Արտաշէր Սասանեանին Պարթեւաց Արտաւան թագաւորէն ապստամբիլը (241), Խոսքովին Արտաւանին օգնութեան երթալը: Արտաւանին մահը. Խոսքովին Արտաշէրին վրայ բրած յաղթութիւնները: Կարենեանց Աեհասաճան նախարարը կ'ուզէ Հայաստան դալ: Արտաշէր զանկից բոլոր ընտանիքովը կը սպաննէ: Խոսքով նորէն Արտաշէրին զէմ պատերազմի կ'ելլէ, անոր կը յաղթէ ու մինչեւ Հնդկաստան կը փախցընէ: ԿԳ. Անակին Հայաստան գալն ու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ծնանիլը (257): Անակ գլխոսքով կը սպաննէ (261), եւ բոլոր իր ցեղը կը ջնջուի:

ԿԱ. Խոսքով՝ Աղաբաշին որդին հօրը տեղը թագաւորեց, եւ անոր մահուանը վրէժն առնելու համար Խազրաց ու Բասլաց զէմ պատերազմի ելաւ, եւ Ճորայ կապանէն անդին անցնելով՝ զանոնք զարկաւ յաղթեց ու հարիւրին մէկ հոգի պատանդ առաւ. հոն իր տերութեանը նշան յունարէն գրով արձան մը կանգնելով՝ Հայաստան գարձաւ: Ասկէ ետքը Հայոց վրայ եկաւ Թեոկրիտոս զօրապետն անհամար զօրքով՝ զորն որ Անտոնիոս Կարակազլա կայսրը խաւրած էր Հայաստանը բոլորովին Հռոմայեցւոց տակը նուաճելու համար: Հայոց զօրքը Հռոմայեցիները զարկին սաստիկ ջարդ մը տուին, մնացածներն ալ իրենց զօրապետովը մէկտեղ փախուցին:

Գիտն Կաստիոս (առ Յովհան. Քսիփիլինեայ) Անտոնիոս Կարակազլային պատմութեան մէջ կը պատմէ թէ առ կայսրը Պարթեւաց վրայ երթալու տուն, երբ որ Միջագետք հասաւ, Եդեսիայի Արգար թագաւորը նենդութեամբ իրեն կանչեց ու բռնեց, եւ անոր երկիրներուն տիրեց: Հայոց թագաւորն ալ՝ որն որ նոյն ատեններն իր որդւոցը հեղձութիւն ունէր, բարեկամութեան նամակով մ'իրեն կանչեց զինքն իր որդւոցը հետ հաշտեցընելու պատրուակաւ, եւ անոր հետ ալ Արգարին պէս վարուեցաւ: Բայց

Հայերն աւելի ու զեղին զէնք առնուլ ու պատերազմի ելլել, բան թէ Անտոնիոսին հնազանդիլ:

ԿԻ. Խոսարովին թագաւորութեան քսան'ութերորդ տարին Պարթեւաց երկիրք մեծ խռովութիւն մը ծագեցաւ. վասն զի Ստահր գաւառէն Արտաշիր անունով պարսիկ իշխան մը Պարսից շատ նախարարներն իրեն հետ միաբանելով, Արտաւան թագաւորէն ապստամբեցաւ: Արտաւան զանիկայ նուաճելու համար իր կողմն եզոզ զօրքը ժողվեց եւ անոր վրայ զնաց, բայց յաղթուեցաւ ու պատերազմի մէջ մեռաւ: Արտաւանին մեռնելէն ետքը Պարսից նախարարները զԱրտաշիր թագաւոր դրին, որուն հետ միաբանեցան նաեւ Պարթեւաց Սուրենեան ու Սպահապետի Պահլաւ ըսուած ցեղերը: Խոսարով առ խռովութիւնները լսելով, որովհետեւ ինքն ալ Արշակունի ըլլալով՝ Արտաւանին ազգական էր, շուտ մը զօրք ժողվեց ու Պարթեւաստան զնաց, անոր օգնելու համար. բայց երբ որ Ասորեստան հասաւ, լսեց որ Արտաշիր զԱրտաւան մեռցուցեր եւ անոր տեղը թագաւորեր է: Ասոր վրայ շատ բարկացած ու տրամած՝ Հայաստան դարձաւ, եւ անմիջապէս սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել. Հայաստանէն, Արտաւանէն եւ Ազուաններէն շատ զօրք ժողվեց, Հոնաց եւ անոնց սահմանակից ազգերէն ալ անհամար զօրք բերել տուաւ. նաեւ Եզիպտոսէն ու Պոնտոսի կողմերէն ալ Փիլիպպոս կայսեր հրամանաւ բխբաւոր զօրք իրեն օգնութեան եկան, եւ այսպիսի ահագին պատրաստութեամբ Արտաշիրն վրայ զնաց, մինչեւ Տիգրոն յարձակեցաւ ու բոլոր Պարսից երկիրներն աւրեց եւ ապականեց, Արտաւանին մահուան վրէժն առնելու համար: Ասկէ ետքը Պարթեւաց երեք նախարարներուն մարդ խաւրեց որ զան իրեն հետ միանան ու զԱրտաշիր վռնտեն, եւ իրենց մէջէն մէկը թագաւոր զնէ, որպէս զի թագաւորութիւնն իրենց ցեղին մէջ մնայ. բայց անոնցմէ երկուքը մտիկ չըրին, միայն Ահհաստան կարենեան ցեղին նախարարը հաւանեցաւ, եւ իր բնտանիքովը դէպ ի Հայաստան եկաւ: Արտաշիր առ բանս իմանալուն պէս մեծ գունդ մ'առած՝ անոր

Ետեւէն հասաւ ու բոլոր բնասնիրոջն սպաննեց. միայն զՊերոզամաս՝ Վեհոսաճանին որդին իր դայեակը փախուց: Քիչ մը ժամանակ ետքը Խոսրով նորէն ահագին պատրաստութեամբ Արտաշէին վրայ գնաց, եւ անոր յաղթելով՝ մինչեւ Հնդկաստան փախուց:

ԿԳ. Արտաշէի Խոսրովին ձեռքէն Հնդկաստան փախելով, եւ թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելու ուրիշ ճար չգտնելով, բոլոր իր նախարարները կանչեց եւ անոնց մեծամեծ պարգեւներ ու պատիւներ խոստացաւ, թէ որ կարող ըլլան եղանակաւ մը Խոսրովը մեռցընել: Աւելի Պարթեւ նախարարները կը յորդորէր, ըսելով թէ դուք Խոսրովին ազգական ըլլալով՝ կրնաք անոր երեսանց բարեկամ ձեւանալ, ու դիւրութեամբ մեռցընել. եւ թէ որ աս բանս ընելու ըլլաք, բտաւ, ձեզի թագաւորական պատիկու տամ եւ իմ երկրորդս կ'ընեմ: Աս բանս Պարթեւաց Սուրենեան ցեղին Անակ նախարարը յանձն առաւ, ուստի Պարսից թագաւորէն ապստամբած ձեւացընելով, իր եղբայրն եւ բնասնիրը հեան առած՝ զէպ ի Հայաստան փախաւ. Պարսից զօրքն ալ անոր ետեւէն ինկան եւ սկսան առ երեսս հալածել, մինչեւ որ Անակ Հայաստանին Կորդուաց դաւաճը մտաւ: Խոսրով Անակայ զալը լսելուն պէս, կարծելով թէ Կարենեան ցեղն է, շուտ մը դունդ մը զօրք խաւրեց, որոնք գացին զանկիայ Ուտի դաւաճին Խաղտաղ քաղաքը բերին, որն որ Հայոց թագաւորներուն ձմերոցն էր: Խոսրով Անակը շատ պատուով ընդունեցաւ եւ իր թագաւորութեան երկրորդն բրաւ, ու բոլոր ան ձմեռն ուրախութեամբ անցուցին: Իսկ զարուն սկսելուն պէս Խաղտաղէն Վաղարշապատ դարձան, ուր որ Անակին կինն Ոգոհի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը ծնաւ, որուն Սոփիա անունով քրիստոնեայ կին մը սանտու եղաւ:

Խոսրով միտքը գնելով նորէն Պարսից երկիրը յարձակիլ, սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել: Աս բանս երբ որ Անակ իմացաւ, իր Պարսից թագաւորին տուած խոստումը յիշեց, եւ ջանաց որ պատերազմը չսկսած զԽոսրով սպաննէ. ուստի օր մը երբ որ

ինքն եւ իր եղբայրը Թագաւորին հետ որսի զացած էին, զանիկայ իր եղբորը հետ նախարարներէն հետու տարաւ, իբրեւ Թէ իրեն զաղտուկ բան մ'ըսելու համար, եւ երկուքը մէկէն յանկարծ սուրերնին քաշեցին զարկին Խոսրովին ու չարաչար վիրաւորեցին, եւ իրենք ձիերնին վազեցնելով՝ սկսան փախչիլ: Հայոց նախարարներն աս բանս իմանալուն պէս անոնց կտուէն ինկան, Երասխ գետին քովն անոնց հասան՝ բռնեցին եւ երկուքն ալ անմիջապէս գետը նետեցին ու խղզեցին: Խոսրով զեռ շմեռած հրաման տուաւ որ Անակին բոլոր ցեղը սրէ անցընեն: Բուրգար Սոսիոյցին այրն աս հրամանը լսելով, զնաց Ոգոհիին քովէն Ս. Գրիգորն առաւ իր կնոջը տուաւ, եւ անոր հետ մէկտեղ Կեսարիա փախաւ. նոյնպէս Ս. Գրիգորին Սուրէն եղբայրն իր զայեակները Պարսկաստան փախուցին. իսկ Անակին մնացած ընտանիքը Թէ արք եւ Թէ կանայք բոլոր սպաննուեցան: Խոսրով այսպիսի եղանակաւ մեռաւ 48 տարի Թագաւորելէն ետքը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Է .

Խոսրովին մահուանէն միևնէն Տրդատին Թագաւորն ըլլը:

ԿԳ. Երտաշիր Հայաստանի կը տիրէ (261), Հոյ նախարարները Յունաց երկիրը կը փախին: Երտաւազը Մանգակունձին զՏրդատ Խոսրովին որդին՝ Հոսմ կը փախցընէ: ԿԵ. Երտաշիրն Հայաստանի մէջ ըրածները: ԿԶ. Ս. Գրիգոր Լուսաւորէից Կեսարիա կը սնանի ու Տրդատին ծառայութիւն ընելու համար Հոսմ կ'երթայ: ԿԷ. Տրդատին Հոսմ ըրած քաջութիւնները:

ԿԳ. Հայոց նախարարները Խոսրովին սպաննուելէն ետքն իրենց զօրքը ժողովեցին, եւ Փաիւզիայէն քիչ մը Յունաց զօրք ալ բերել տալով՝ Պարսից զէմ զնելու պատրաստուեցան. Հոսմ Վաղեբիանոս կայսեր ալ մարդ խաւրեցին եւ եղածն իմացընելով՝ անկէ օգնութիւն խնդրեցին: Բայց որովհետեւ նոյն տակն-

ները հիւսիսային ազգերը Հասմայեցւոց երկիրը յարձակած էին, Վաղեբիանոս անոնց հետ պատերազմելու զբաղած ըլլալով՝ չկրցաւ Հայոց օգնել. քիչ մը ետքն ալ ինքը մեռաւ ու Կղաւղիոս եւ Արեղիանոս շուտ շուտ իրարու յաջորդեցին, որով Հայերն եւ ոչ անոնցմէ կրցան օգնութիւն զանել: Ուստի Արտաշիր անհամար զօրքով Հայաստան եկաւ, Փոխւղացի զօրքը փախուց եւ շատ կողմերուն տիրեց. իսկ հայ նախարարներէն շատերը Յունաց երկիրը փախան, որոնց մէջէն Արտաւազդ Մանդակունեաց նախարարը Խոսրովին որդին Տրդատն առաւ Հասմ կայսեր քովը փախուց: Քիչ մը ետքը Տակիտոս կայսր ըլլալով՝ Արտաշին զէմ պատերազմի ելաւ, բայց յաղթուեցաւ եւ բան մը չկրցաւ ընել. իսկ Պրորոս իր յաջորդն անոր հետ հաշտութիւն ընելով՝ երկիրները մէջընին բաժնեցին: Ասանկով Արտաշիր Հայաստանի մեծ մասին տէր եղաւ. փախած նախարարներն եւ զարծուց, եւ ամուր բերդերու մէջ եղածները վար իջեցուց. բայց Ամատունեաց Օտայ նախարարն՝ որն որ Խոսրովին Խոսրովիդուխտ աղջիկն ու բոլոր թագաւորական զանձն առած Անի բերդը մտած էր, ամենեւին Արտաշին մտիկ չբրաւ ու բերդէն չելաւ. եւ որովհետեւ Անի սաստիկ ամուր եւ անտախի բերդ մըն էր, Արտաշիր չկրցաւ պատերազմաւ ալ առնուլ: Մանդակունեաց ցեղը բոլորովին ջնջել տուաւ, իմանալով որ անոնց գլուխն Արտաւազդ՝ Խոսրովին որդին փախուցեր է. բայց Տաճատ Աշոցայ իշխանն Արտաւազդին քոյրերէն մէկն առաւ Կեսարիա փախուց, եւ անոր հետ ամուսնացաւ:

Կե. Ասկէ ետքն Արտաշիր Հայաստանի մէջ զանազան կարգաւորութիւններ բրաւ. բոլոր Արշակունեաց ցեղը նորէն Այրարատ նահանգը բնակեցուց, եւ յառաջուան պէս իրենց թագաւորական զանձէն ռոճիկ կապեց: Հրամայեց որ Բագաւանին մէջի կրակատան կրակը միշտ վառուած պահուի, եւ ուրիշ կուռքերուն ալ պատիւ տրուի. միայն Վաղարշակին կանգնած արձանները կոտրել տուաւ: Արտաշէս Բ. ին սահմանադրութիւններու վրայ անկէլ տուած քարերը

նորոգեց եւ իր անուամբն Արտաշիրական անուանեց: Հայաստանին տուրքերն ալ սրոյնց, եւ Պարսից ուրիշ գաւառներուն պէս հոն պարսիկ վերականգու մը դրաւ:

42. Առ ժամանակս Ս. Գրիգոր Առաքելոսը զայլեակը զինքը Աեսարիա կը խնամէր, զորն որ քիչ մը մեծնալուն պէս դասատուն տուաւ, ուր յունարէն եւ ասորերէն, միանգամայն քրիստոնէական հաւատքին հարկաւոր եղած բաները սորվեցաւ: Եւ երբ որ շափահաս եղաւ, Գաւիթ անունով բարեպաշտ մարդ մ'իբ Բարիամ ազջիկն անոր կնութեան տուաւ: Ս. Գրիգոր անկէ երկու զուակ ունենալէն ետքն՝ սրոնց առաջինը Արթանէս եւ երկրորդն Արիստակէս անուանեց, Բարիամին հաւանութեամբն անկէ բաժնուեցաւ: Ինքն ելաւ Հռոմ Տրդատին քովը զնաց, որպէս զի անոր ծառայութիւն ընելով՝ իր հօրն բրած սպանութեանը հատուցու մ'ընէ: Իսկ Բարիամ Արիստակէսին հետ կուսանաց վանք մը զնաց. Արթանէսն ալ գայեակներուն քովը մնաց:

43. Արդնպէս Արտաւազդ Բանդակունին զՏրդատ Հռոմ դարմանեց ու մեծցուց, եւ Լիկիանոս անունով կոմսի մը քով դրաւ: Տրդատ իր սատարիկ զօրութեամբն եւ ձի հեծնելու ու զէնք դործածելու մէջ ունեցած արտաքոյ կարգի յաջողակութեամբը Հռոմայեցւոց մէջ շատ մեծ անուն ստացաւ: Շատ անգամ Յունաց Աղիմպիական խաղերուն մէջ կը մտնէր ու մեծ յաղթութիւններ կ'ընէր: Անգամ մը մէկ ձեռքովն երկու փայրենի յուլերու եղջիւրներէն բռնելով՝ քաշեց փրցուց եւ զանանք սպաննեց: Օր մ'ալ ձիբնութացին մէջ ուրիշի մը հետ կառք վազընելու մրցութիւն ընելու ատեն, հակառակորդին ճարտարութեամբը Տրդատ կառքէն վար ինկաւ: Ասոր վրայ սատարիկ բարկանալով՝ վազեց հակառակորդին կառքին ետեւէն այնպէս ուժով բռնեց՝ որ ալ ձիերը չկրցան յառաջ երթալ. առ բանս ամէն ակննայններուն մեծ զարմանք պատճառեց: Գարձեալ երբ որ կարոս կայսրն Արտաշիրն դէմ պատերազմի ելաւ, եւ Տրդատ ալ անոր բանակին հետ գացած էր, կայսրը յաղթուեցաւ ու զօրքը ջրուեցան. բայց Տրդատին ձին

վիրաւորուած բլաւրով եւ չկրնալով փախչողներուն հետ երթալ, իր բոլոր զէնքերն ու ձիուն վրայ եղածները կանակն առած՝ լողալով Եփրատէն անցաւ եւ Հոռոմայեցւոց բանակն եկաւ :

Աս պատերազմին մէջ Կարոս եւ իր որդին Կարիանոս սպաննուեցան. քիչ մը ետքն ալ Նումերիանոս՝ որն որ կայր զբուած էր՝ սպաննուելով, անոր տեղը Գիսկիլեաիանոս զբուեցաւ, որուն օգնութեամբը Տրդատ Հայաստան զարձաւ եւ հօրը թագաւորութիւնն առաւ :

Պ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ը .

Տրդատ :

ԿԸ. Տրդատ Գթաց թագաւորին հետ մեծամարտութիւն կ'ընէ եւ անոր կը յաղթէ : Գիսկիլեաիանոսէն թագաւոր կը պսակուի ու Հոռոմայեցւոց զօրքով Հայաստան կը խրկուի (286) :

ԿԹ. Տրդատ Կեսարիա կու գայ, Հայոց նախարարները կը ժողովէ եւ անոնց հետ Հայաստան կը մանէ : Օտայ նախարարը տէրութեան հազարապետ եւ Արտաւազդ Մանդակունին սպարապետ կը դնէ : Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը քրիստոնէութեան համար կը շարժարէ եւ Արտաշատի խոր վիրապը նետել կու տայ (287) :

Հ. Պարսից զօրքը Հայաստանէն կը վճռակ եւ ինքն անոնց երկիրը յարձակելով՝ շատ տեղերու կը տիրէ : Քրիստոնէից զեմ՝ երկու հրովարտակ կը հանէ : ՀԱ. Ս. Հռիփսիմեան կուսանաց Հայաստան զալն եւ անոնց նահատակութիւնը (300—301) :

ՀԲ. Տրդատ ու բոլոր իշխանները կը դիւահարին. Աստուծոյ յայնութեամբը Ս. Գրիգոր վիրապէն կը հանուի (301), անոր մեքսովը դիւահարները կը բռնկուին, ու Ս. Հռիփսիմեանց վկայարաններ կը շինուին. կուսքերը կը կործանին ու բոլոր Հայերը քրիստոնէութիւնը կ'ընդունին :

ՀԳ. Տրդատ զՍ. Գրիգոր Եպիսկոպոս մեծնազրեկ կու տայ (302). Ս. Գրիգոր Տարօն գուսաին մէջ մեծ պատերազմով Դեմեոր ու Գիսանէս շաստուածներուն արձանները կը կործանէ : ՀԴ. Տրդատին մկրտութիւնը եւ Ս. Արիստակէսին Եպիսկոպոս մեծնազրութիւնը (317) :

ՀԵ. Բասւլաց Գեղոսէոն թագաւորը Հայաստան կ'աւազատակէ, Տրդատ անոր զեմ զօրք կը խաւրէ, եւ Ս. Գրիգորին հետ Հոռոմ Կոստանդիանոս կայսեր այցելութեան կ'երթայ (318—319) :

ՀԶ. Էսպուհ Պարսից թագաւորն Հիւ-

սխալին աղերքը Հայոց դէմ կը գրգռէ: Սղիունեաց իշխանը կ'ապստամբի. Տրդատ Մամիսն ճենացիին ձեռքովը զանդիկ կը սպաննէ: ՀԻ. Տրդատին Հիւսիսականաց դէմ ըրած պատերազմն եւ Բասիլաց թագաւորն սպաննելը: Արաւազդ Մանգակունդն մահէ: ՀԸ. Տրդատ Պարսկաստան կը յարձակի եւ Արարատականի մեծ մասին կը տիրէ: ՀԹ. Ս. Արիստակէս Նիկիոյ ժողովքը կ'երթայ. Կամսար իշխանը կը մկրտուի ու կը վախճանի: 2. Ս. Գրիգոր Մանեայ սյրը կը քաշուի (332) եւ հոն կը վախճանի (333): Իր որդին Ս. Արիստակէս հայրապետական ակնոք կը նըստի (333): 2-րորորդ Հայոց իշխանը Ս. Արիստակէսը կը սպաննէ (340), եւ անոր տեղը Ս. Արթուրէս կ'աթուղիկոս կ'ըլլայ: Տրդատ թագաւորութենէ կը հրաժարի ու նախաբարներէն թուեով կը սպաննուի (342). 2Ա. Տրդատին մահուանէ ետքը Հայաստան պատահած խռովութիւնները. Սանատրուկին Փայտակարանի մէջ թագաւորելն եւ Աղձնեաց Բակուր բզեչիին ապստամբիլը:

ԿԸ. Արաւշիր Պարսից թագաւորը 26 տարի Հայաստանի վրայ տիրեց ու մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Շապուհ: Ասոր թագաւորութեան առաջին տարին Գթաց թագաւորն անհամար զօրքով Հռոմայեցւոյ երկիրն արշաւեց, եւ Գիսկղեաթիանոսին այսպիսի պատգամ խաւրեց. Եկու, փոխանակ իրարու հետ պատերազմ ընելու եւ պարապ տեղ իրարու զօրքը ջարդելու, ես ու դուն իրարու հետ մենամարտութիւն ընենք, եւ թէ որ ես քեզի յաղթեմ, բոլոր Յայնէրն ինձի հնազանդին, իսկ թէ որ դուն ինձի յաղթես, մենք ամենքնիս ալ քեզի հարկատու ըլլանք: Գիսկղեաթիանոս աս բանիս վրայ շատ այլ-այլեցաւ, որովհետեւ ինքը տկար ըլլալով՝ շէր յուսար որ կարող ըլլայ Գթաց թագաւորին յաղթել. ուստի անմիջապէս ամէն կողմ հրաման խաւրեց՝ որ բոլոր զօրապետներն իրենց զօրքն առած իր քովը գան, որպէս զի անոնց հետ խորհուրդ ընէ աս բանիս ճարը հողալու համար: Աս հրամանն ամէն զօրապետներն առնելով՝ շատ մը զօրքերնին առին կայսեր քովն եկան. Ալիխանոս կամսն ալ, որուն քովը Տրդատն էր, իր զնդովը հոն եկաւ: Բայց գիշեր ատեն քաղքին առջեւը հասնելուն համար, դռները գոց

գտան, ուստի հարկ եղաւ որ քաղքին դռան քովը նեղ ճամբաներու մէջ կենան: Հոն պատելու ատեննին ձիերուն խոտ հարկաւ որ բլլալով՝ ասդին անդին սկսան փնտռել, ու տեսան որ քաղքին մէկ կողմը պատերուն ներսի դին շատ խոտ կայ. բայց տեղւոյն բարձրութեանը համար մէկը չկրցաւ վեր ելլել: Տըրդատ յառաջ անցաւ, եւ նոյն պատէն վեր ելլելով՝ խուրձ խուրձ խոտեր զօրաց մէջ նետեց. նաեւ համբարին պահապաններն ալ ու շատ էշեր (կամ շներ) պատին անդիի կողմէն զօրաց մէջ նետեց ու վար իջաւ: Արկիանոս Տրդատին այսպիսի սաստիկ զօրութիւնը տեսնելով շատ զարմացաւ:

Առտուանց կանուխ քաղքին դռները բացուեցան ու զօրքը ներս մտաւ. զօրապետներն ալ կայսեր քովը ժողովուեցան՝ որն որ անոնց Վթաց թագաւորին պատգամը պատմեց: Ան ատեն Արկիանոս կայսեր բտաւ. Տէր արքայ, ամենեւին հոգ մ'ընէր, վասն զի իմ գունդիս մէջ Հայոց թագաւորին ցեղէն Տրդատ անունով մէկը կայ, անիկայ կրնայ դիւրաւ առ գործքը կատարել, եւ Տրդատին առջի իրիկուան բրածն անոր պատմեց: Գիտիղեաթիանոս անմիջապէս հրաման տուաւ որ զՏրդատ առջեւը կանչեն, եւ անոր կայսերական զգեստ հագցուց, կայսերական նշաններով զարգարեց, եւ ամենուն հրատարակել տուաւ որ անիկայ կայսրն է, եւ Վթաց թագաւորին հրեշտակ խաւրով՝ բտաւ որ վաղը իրարու հետ մենամարտինք: Երկրորդ օրը Տրդատ կայսերական զօրաց զլուխն անցած՝ ձին վազըննելով Վթաց բանակին մօտիկցաւ, որուն մէջէն իր դէմն ելաւ անոնց թագաւորն եւ սկսան իրարու հետ կռուիլ: Տրդատ թագաւորին վրայ յարձակելով՝ իր սաստիկ ուժովն ու քաջութեամբը զանիկայ բռնեց կաշկանդեց ու Գիտիղեաթիանոսին առջեւը բերաւ: Ապարը սաստիկ ուրախացած, ու զեց Տրդատին մեծ հատուցում մ'ընել, եւ երբ որ իմացաւ որ անիկայ Հայոց թագաւորին որդին է, անոր թագաւորական զգեստ հագցուց, զլուխը թագ դրաւ եւ շատ զօրքով Հայաստան խաւրեց որ երթայ իր հօրը թագաւորութիւնն առնու:

ԿԹ. Տրդատ եկաւ Կեսարիա քաղաքն, ուր
 շատ Հայոց նախարարներ իր քովը ժողովուեցան.
 անկէ նախարարներուն հետ Հայաստան մտաւ, ուր որ
 Օտայ Ամատունեաց նախարարը բոլոր թագաւորական
 զանձն եւ իր (Տրդատին) Խոսրովիդուխտ քոյրը՝ զո-
 բնք Անի բերդին մէջ պահած էր, իրեն բերաւ: Տրդ-
 դատ անոր առ հաւատարմութեանը փոխարէն, զինքը
 Հայոց տէրութեան Հաղարապետ բրաւ. իսկ Արաու-
 ազդ Մանդակունին իր ազատիչը՝ բոլոր Հայոց զօրքին
 վրայ սպարապետ դրաւ. զՏաճատ Արտաւազդին յեռ-
 այրն ալ Աշոցայ նախարար բրաւ: Ետքն եկան Եկե-
 ղեաց զաւառն Երիզա գեղին մէջ Անահիտ շաստուա-
 ծոյն զոհեր մատուցին, ու Գայլ գետին քովը բա-
 նակեցան կեցան: Հոն Տրդատ Ս. Գրիգորին հրաման
 տուաւ որ Անահիտին պսակ ու կանաչ ստեր ընծայ
 տանի, բայց անիկայ՝ որովհետեւ քրիստոնեաց էր,
 յանձն չառաւ առ կռապաշտական գործքն ընելու:
 Ան տանն թագաւորն սկսաւ թէ քաղցրութեամբ
 եւ թէ պատիժներ ու տանջանքներ սպառնալով
 Ս. Գրիգորն ստիպել որ քրիստոնէութիւնը թողու
 ու կոոց երկրպագութիւն ընէ. եւ երբ որ տեսաւ որ
 անիկայ ամենեւին իր խօսքը մտիկ չընէր, սկսաւ սառ-
 տիկ եւ անտանելի տանջանքներով զանիկայ տանջել,
 այսինքն մարմինը կրակով այրելով, վրան հալած-
 կապար լեցընելով, երկաթէ յերիչներով քերելով՝
 ստուընբուն տակը մեծ գամեր զամելով եւ այն-
 պէս քալեցընելով, երկաթէ շինուած փուշերու մէջ
 պառկեցընելով եւ ուրիշ ասոնց նման անտանելի
 տանջանքներով, սրոնց ամենուն Ս. Գրիգոր Աստուծոյ
 օգնութեամբը քաջութեամբ դիմացաւ, եւ ամենեւ-
 րն յանձն չառաւ թագաւորին կամքը կատարել:
 Տրդատ երբ որ կ'ուզէր նորէն պատիւներ խառ-
 տանալով՝ եւ թէ որ անով չըլլայ, աւելի սաստիկ
 տանջանքներով Ս. Գրիգորը ստիպել որ քրիստո-
 նէութիւնը թողու, Տաճատ Աշոցայ նախարարն՝ որն
 որ Կեսարիա բնակած ըլլալով՝ Ս. Գրիգորը տեսած
 եւ անոր ո՛վ ըլլալն իմացած էր, Արտաւազդ սպարա-
 պետին իմացուց որ Գրիգոր Անակին՝ Տրդատին հայրը

Մեռցրնողին որդին է. ան ալ շուտ մը թագաւորին պատմեց: Տրդատ աս բանս իմանալուն պէս հրաման տուաւ որ Ս. Գրիգորին ձեռուրներն ու ստուրները կապեն, ու տանին Արտաշատ բերդին մէջի խոր վերապը նեւեկն (որն որ մահապարտներու համար շինուած օձերով լեցուն տեղ մըն էր), որ հոն մեռնի: Ս. Գրիգոր ան վերապին մէջ տասնուհինգ տարիի շափ մնաց, եւ քրիստոնեայ կին մ'Աստուծոյ յայտնութեամբն ամէն օր նոյն տեղը հաց մը կը նեւեր ու զանիկայ կը կերակրէր:

Հ. Տրդատ քիչ մը ատեն Գայլ գետին քովը կենալէն ետքը, քովը ժողովուած Հայոց ու Հռոմայեցեաց զօրքով՝ Պարսից Հայաստանի մէջ եղող զօրքին վրայ յարձակեցաւ եւ զանոնք հալածելով՝ բոլոր Հայաստանին տիրեց: Երկրորդ տարին բուն Պարսից երկիրն արշաւեց եւ շատ անգամ անոնց յաղթեց: Պարսից զօրքը Տրդատին զօրութիւնն ու հաղած զրահին ամբուլթիւնն իմանալով, անգամ մը պատերազմի ատեն անոր ձին սաստիկ վիրաւորեցին՝ որն որ ջաւէն վար ինկաւ եւ Տրդատն ալ իրեն հետ մեկտեղ գետինը ձգեց: Տրդատ անմիջապէս վեր ցատքեց, յարձակեցաւ թշնամեաց վրայ, եւ անոնցմէ շատերն սպաննելով՝ մեկուն ձին առաւ հեծաւ, ու պատերազմը յառաջ տարաւ: Անգամ մ'ալ ինքք կամաւ ձիէն վար իջաւ ու սուրը ձեռքը՝ թշնամեաց փղերուն մէջը մտաւ, կարգերնին շփոթեց եւ խոռովեց: Այսպիսի քաջութիւններով Պարսկաստանի ու Ասորեստանի շատ կողմերուն տիրելով՝ մինչեւ Տիգրանէն անդին յարձակեցաւ:

Տրդատին աս քաջութիւններուն համար Հայոց մէջ առակի մը պէս կ'ըսէին. «Իրբեւ զեղծ Տրդատ՝ որ սիդալովն աւերեաց զթուփս զեւոտց, եւ ցամաքեցոյց խակի սիդալ իւրում զյորձանս ծովուց, . . . Սէկ Տրդատին պէս՝ որն որ իր սէկ քաջութեամբովը գետերուն թուփերն արեց եւ ծովուն յորձանքները շորցուց»:

Անկէ զարձաւ Հայաստան եկաւ, եւ Սմբատ Բագրատունին խաւրեց որ Աշխադար իշխանին Աշխէն

աղջիկն իրեն կնութեան բերէ, եւ զանիկայ Աբշահունի գրեւ տալով, գլուխը թագ զնել տուաւ ու ծիրանի հազցուց, եւ իրեն կին առաւ: Ետքն երկու հրովարտակ հանեց, որոնց մէջ ամէն նախարարներուն եւ իշխաններուն կը պատուիրէր որ կոոց պաշտօնը միշտ կատարելու հոգ տանին, եւ հրաման կու տար որ իր տէրութեան մէջ ուր որ քրիստոնեայ գտնեն՝ որոնք կուռքերը պաշտել յանձն շահուն, անմիջապէս բռնեն շարշարեն ու մեռցնեն:

ՀԱ. Աս ատեններս Գիսկղետիանոս կայսրն ուզելով իրեն կին մ'առնուլ, ամէն կողմ պատկերահաններ խաւրեց որ ուր որ թագուհի ըլլալու արժանի աղջիկներ գտնեն, պատկերնին նկարեն եւ իրեն բերեն: Աս պատկերահաններէն ոմանք Հոռոմ քաղքին մօտ կուսանաց վանք մը գտան, ուր շատ քրիստոնեայ աղջիկներ իրենք զիրենք Աստուծոյ նուիրած ու կուսութիւն ուխտած՝ ճգնութիւն եւ աղօթք կ'ընէին. բռնութեամբ ներս մտան եւ անոնց մէջէն Հոսիփօսիմէ անունով կուսին հանելով՝ պատկերը նկարեցին Գիսկղետիանոսին տարին: Կայսրն ալ անոր հաճեցաւ, ուստի ամէն իշխաններուն հրաման խաւրեց որ շուտով հարսնիքի զան եւ իրենց բնծաները բերեն: Գայիանէ՛ վանքին Աբբասուհին աս բանս իմանալուն պէս, իրենց բրած կուսութեան ուխտը հաստատուն պահելու համար, բոլոր վանքին կուսանքները ժողվեց, Հոսիփօսիմէն ալ մէկտեղ, եւ Հոռոմայեցւոց երկրէն փախաւ եկաւ Հայաստան՝ Վաղարշապատ քաղքին քով այգիի մը հնձանին մէջ բնակեցաւ. եւ որովհետեւ կուսանքներէն մէկն ապակիէ ուլունք շինել գիտէր, անով իրենց ամէն օրուան ապրուստին ստակը կը զանէին: Գիսկղետիանոս երբ որ լսեց թէ Հոսիփօսիմէն իր բնկերներովը փախեր է, ամէն կողմ մարդ խաւրեց որ զանոնք փնտռեն, եւ իմանալով որ անոնք դէպ ի արեւելեան կողմերը գացեր են, Տրդատ թագաւորին թուղթ մը խրկեց, որուն մէջ եղածը պատմելէն ետքը, կաշաչէր որ զանոնք իր տէրութեան մէջ փնտռել տայ, եւ թէ որ գտնելու ըլլայ, Հոսիփօսիմէն զատ ամէնն սպաննէ, իսկ զանիկայ իրեն խաւրէ: Բայց թէ որ

անոր հաճի, իր քօլը պահէ եւ իրեն կին առնու։ Տրդաս առ թուղթն առածին պէս, ամէն տեղ փնտտել տուաւ, եւ երբ որ քանի մ'օրէն Ս. Աուսանք դանուեցան, հրամայեց որ անոնց եղած տեղը զինուորներով պաշարուի, ու պալատէն շատ փառասոր զարդեր եւ զգեւաններ խաւրեց որ Հռիփսիմէին հողցրնեն եւ իրեն բերեն, վասն զի կ'ուզէր զանիկայ իրեն կին առնուլ։ Հռիփսիմէ ամենեւին յանձն չառաւ թագաւորին պալատն երթալ. ան առնն Տրդաս իր ծառաներուն հրաման տուաւ որ երթան զանիկայ բանութեամբ բերեն։ Ծառաներն եկան Ս. Աոյսը քաղհատելով մինչեւ պալատը տարին ու թագաւորին խուցը խոթեցին. նոյն ժամանակը հարսնիքին հանդէսն սկսաւ կատարուիլ։ Բայց Հռիփսիմէ ամենեւին մէկ եղանակաւ մը թագաւորին հետ ամուսնանայր յանձն չառաւ, եւ Աստուծոյ օգնութեամբը զօրացած, անոր հետ մինչեւ կէս գիշեր կ'ուեցաւ՝ յաղթեց ու պալատէն դուրս փախաւ, եւ դրան առջևը ժողովուած բազմութիւնն ալ ձեղքելով՝ մինչեւ իր բնիկերներուն բնակարանն եկաւ։ Ընն Աստուծոյ իրեն բրած օգնութիւնն անոնց պատմելէն ետքը, աւելի հեռու տեղ մը գնաց եւ սկսաւ Աստուծոյ դոհութիւն մատուցանել։ Ան միջոցին թագաւորին հրամանաւր դահիճները ջահերով եկան զինքը բանեցին ու լեզուն կտրեցին, մարմինը չորս ցցի կապեցին, կրակով այրեցին եւ աշտրները հանեցին. ետքը կտոր կտոր բրին։ Նոյնպէս անոր բնիկերներէն 32 հոգի ալ՝ որոնք Ս. Աուսին մարմինն առնելու եւ թաղելու եկած էին, որով սպաննեցին. մէկ հոգի մ'ալ հնձանին մէջ մեռցուցին։ Իսկ երկրորդ օրը Ս. Գայիտնէն եւ օրիշ երկու կուսանք ստատիկ տանջանքներով սպաննեցին։

ՀԲ. Ա լց օր ետքը Տրդաս մեծ հանդէսով որտի երթալու առնն, երբ որ կառքով Ազգարչապատի դռնէն դուրս կ'ելլէր, Աստուծոյ պատիժը վրան հասաւ ու զիւհարեցաւ. կերպարանքն ալ խողի կերպարանքի փոխուեցաւ ու գնաց վայրենի խողերու մէջ խառնուեցաւ. եւ թէպէտ ուղեցին զանիկայ քաղքին

ձեջ արգելուլ, բայց շկրցան անոր սաստիկ ուժին դէմ դնել: Նոյնպէս քաղքին ձեջ ամէն իշխաններն ու հասարակ մարդիկ զիւահարեցան ու սաստիկ կը տանջուէին: Ան ատեն Տրդատին Խոսրովիդուխա քրոջն՝ որն որ թէպէտ կուսպաշտ, բայց բարի ազջիկ մըն էր, գիշերը հրեշտակ մ'երեւցաւ եւ բսաւ. թէ որ բժշկուիլ կ'ուզէք, պէտք էք գրիգոր Արտաշատի վիրապէն հանել, եւ անոր ձեռքովը ձեր տանջանքներէն կ'ազատիք: Խոսրովիդուխա առ բանս նախարարներուն պատմեց, բայց անոնք իսկզբան չհաւատացին, կարծելով թէ ան ալ զիւահարեր է եւ ատանկ բան կը խօսի. վասն զի անկարելի կը համարէին որ Ս. Գրիգոր 15 տարի ան վիրապին ձեջ կենդանի մնայած ըլլայ: Բայց երբ որ նոյն տեսիլքն երեք անգամ կրկնուեցաւ, սպառնալով որ թէ որ Գրիգորը չհանեն, աւելի սաստիկ պատիժներ պիտ'որ կրեն, ան ատեն Օտայ Ամատունեաց նախարարն Արտաշատ խաբեցին որ երթայ նայի: Օտայ գնաց ու վիրապին ձեջ չուան մ'երկնցընելով՝ պոռաց. Գրիգոր թէ որ կենդանի ես դուրս եկուր, վասն զի քու Աստուածդ հրամայեց որ զքեզ ասկից հանենք: Ս. Գրիգոր սոք ելաւ ու չուանը շարժեց. ան ատեն զանիկայ դուրս հանեցին եւ ուրախութեամբ առին Ազղարչապատ բերին: Երբ որ քաղքին մօտիկցան, Տրդատ եւ ուրիշ զիւահարած նախարարներ փրփրալով եւ իրենք զիրենք խածնելով Ս. Գրիգորին առջեւն եկան: Ան ալ Աստուծակ ինդրելով՝ զանոնք քիչ մը հանդստացուց: Ետքը Հռիփսիմեան կուսանաց սպաննուած տեղերը տեղեկանալով՝ գնաց տեսաւ որ մարմիննին անապական մնացեր է. չուտ մը ժողվեց անոնց բնակած հնձանը տարաւ, եւ ամէն ձեկն իր զգեստին ձեջ պատելով՝ հոն տեղաւորեց, ու բոլոր նոյն գիշերը Հայոց դարձին համար Աստուծոյ աղօթք ըրաւ: Երկրորդ օրն ամէն նախարարները թագաւորին հետ մեկտեղ եկան Ս. Գրիգորին աղաչեցին որ իրենց ըրածին թողութիւն տայ, եւ ճշմարիտ հաւատքը սորվեցընէ. ան ալ ՅՅ օր քրիստոնէական հաւատքն անոնց քարոզեց: Անկէ ետքը Հռիփսիմեանց հա-

մար երեք վկայարան սկսաւ շինել. Տրդատ Ս. Գրիգորին աղաչեց որ գոնէ ձեռուրներն ու ստուրները բժշկուին որ կարող ըլլայ ինքն ալ վկայարաններուն շինուելուն օգնել. եւ երբ որ անոր աղօթքովը բժշկուեցան, եօթն օր ճամբայ ընելով Մասիս լեռն ելաւ եւ անկէ ութը հաս խոշոր քարեր կանակն առաւ բերաւ: Վկայարանները լմրննալէն եւ Ս. Կուսանայ մարմիններն անոնց մէջ տեղաւորուելէն ետքը, Ս. Գրիգոր ամէն դիւահարները ժողովեց եւ Աստուծոյ աղօթք ընելով՝ զանոնք բժշկեց. Տրդատին խոզի կերպարանքն ալ թափեցաւ եւ իր առաջին կերպարանքը դարձաւ, եւ շուտ մը Ս. Գրիգորին հետ Հայաստանին կառաւունները կործանեց եւ ամէն կողմ քրիստոնէութիւնը տարածեց:

ՀԳ. Արք որ սկսաւ ամէն տեղ քրիստոնէութիւնը ծաղկիլ, Աստուծոյ յայտնութեամբը Տրդատ Ս. Գրիգորը 16 մեծ նախարարներով կեսարիա խաւրեց ու Ս. Ղեւոնդ արքեպիսկոպոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրել տուաւ: Ս. Գրիգոր անկից Ս. Յովհաննէս Մկրտչին մարմնոյն մէկ մասն եւ Ս. Աթանազինէսին ամբողջ մարմինը, շատ ալ քահանաներ ու կրօնաւորներ հետն առած՝ Հայաստան Հարք գաւառին կողմերն եկաւ: Հոն իրեն հետ եղող նախարարներն իմացուցին որ Տարօն գաւառին մէջ Գեմետր ու Գիսանէս կուռքերը գեռ մնացած են, եւ շատ մարդիկ զանոնք կը պաշտեն: Ս. Գրիգոր անկէ Տարօն եկաւ որ ան երկու կուռքերն ալ կործանէ: Բայց քանի մը քուրմեր անոր գալուն պատճառն իմանալով՝ գիշերանց գացին մեհենին բուր հարօտութիւնները գետնի տակ ծածուկ տեղեր պահեցին, եւ ուրիշ քուրմերուն իմացուցին որ վաղը Գիսանէսն ու Գեմետր պիտ'որ կործանին: Արձան քրմապետն առ բանս լսելուն պէս, իր Գեմետր որդին՝ 400 ալ զինեալ քուրմեր հետն առած՝ եկաւ Ս. Գրիգորին եղած տեղը բլրի մը վրայ պահուրտեցաւ, եւ սպասեց որ ուրիշ իր կողմնակիցներն ալ քովը ժողվուին: Իսկ Ս. Գրիգոր քանի մ'իշխաններով եւ 300ի շափ զինուորով՝ Արձանին պահուրտած բլուրը զնաց, առանց բան մը գիտնալու, եւ անոնց

եղած տեղը մօտիկնալուն պէս Արձան ու Գեմետր պատերազմի փողերը զարկին ու վրան յարձակեցան: Նախարարները յանկարծակիի եկան, եւ շուտ մը Ս. Գրիգորն ու Հեան եղող քահանաներն Ողկան բերդը փախուցին. բայց երբ որ իմացան որ Արձանին զօրքը մինակ 400 հոգի է, վրան յարձակեցան եւ սկսան զարնուիլ: Ասուին սաստկացած ատեն Անդեղ տան իշխանը զԱրձան սրով սպաննեց. ան ատեն ամէն քուրմերը 5000ի շափ՝ հոն վազեցին եւ նախարարներուն քիչուոր զօրքը բլրէն վար քշեցին, ու շորս կողմը պաշարելով՝ սկսան ջարդել: Անդեղ տան իշխանը քուրմերուն զունդը ճղքեց ու նորէն բլրին վրայ ելաւ, Գեմետր՝ Արձանին որդին ալ անոր ետեւէն, եւ հոն իրարու դիմաց ճակատեցան. բայց գիշերը վրայ հասնելով՝ շկրցան զարնուիլ: Երկրորդօրն երկու կողման ալ նոր օգնութիւն հասաւ եւ սկսան սաստիկ զարնուիլ. պատերազմին ատենը Հալաբնից իշխանն սրն սր քուրմերուն ցեղէն էր, իր 700 զօրքովը նախարարաց զնդէն բաժնուեցաւ, ու քուրմերուն կողմն անցած՝ սկսաւ թագաւորական զօրքը ջարդել: Բայց Սիւնեաց իշխանն անոր վրայ յարձակելով՝ բանակէն բաժնեց հեռու տարաւ, ու բռնեց զլուխը կարեց: Արծառնեաց նախարարն ալ Աշտիշատ քաղքին Մետակէս քրմապետն եւ Արձանին Գեմետր որդին սպաննեց: Գեմետր մեռնելուն պէս պատերազմը բոլորովին զաղբեցաւ. ան ատեն Ս. Գրիգոր Ողկան բերդէն ելաւ եւ Ս. Թովհաննէս Մկրտչին մատուցաները հեան առած՝ կոոց արձաններուն քովն եկաւ, ուր շուտ մը սաստանաներն սկսան հալածուիլ. ոմանք ալ սկսան քուրմերը տանջել: Ս. Գրիգոր զանոնք բժշկեց, ու կուռքերը կործանել տալով՝ անոնց տեղն եկեղեցի մը շինեց եւ Ս. Թովհաննէսին նշխարքներուն մէկ մասը հոն դրաւ: Անկից զնաց Աշտիշատին մէջ եղող երեք մեհեաններն, այսինքն Աահեվահեան (Աահազնի), Աստղկան ու Ոսկեմօր օսկեծին գիք ըսուած կուռքին մեհեաններն՝ որոնք զեռ մնացած էին, կործանելու համար. եւ խաչով մ'անոնց վրայ խաչակնքելուն պէս՝ բոլորովին զեանի հաւասար եղան:

Անոնց տեղն եկեղեցի մը շինեց, եւ մկրտութեան աւազան գնելով՝ ամէն իրեն հետ եղող նախարարներն ու զօրքը, նաեւ նոյն գաւառին բնակիչներէն ալ 190,000 հոգի մկրտեց:

ՀԳ. Տրդատ երբ որ լուր առաւ որ Ս. Գրիգոր Անարիայէն դարձեր է, շատ իշխաններով Բագաւան քաղաքը զանիկայ գիմաւորելու գնաց: Հոն Ս. Գրիգոր ամենուն երեսուն որ պահէր պահել տալէն ետքն՝ Եփրատ գետին մէջ Տրդատը, բոլոր թագաւորական ընտանիքն ու նախարարներն, եւ ուրիշ 150,000ի շափ մարդիկ մկրտեց. մկրտութեան ատեն ջրին վրայ լուսեղէն սին մը ծագեցաւ, վրան լուսեղէն խաչով մը. գետին ջուրն ալ կեցաւ եւ սկսաւ դէպի ետ երթալ: Ետքը եօթն որ ալ նոյն տեղը կենալով՝ իր քովի քահանաներուն ու պաշտօնեաներուն դարձակցութեամբը շորս միլիոնէն աւելի մարդ մկրտեց: Եւ որպէս զի մոլորութիւնը շուտով Հայոց մէջէն վերնայ ու քրիստոնեութիւնն ազէկ հաստատուի, թագաւորին խորհուրդ տուաւ որ ամէն գաւառ դասատուններ գնէ: Տրդատ անոր խորհուրդը շատ սիրով կատարեց, եւ շատ տղաք ժողովել տալով, ըստ մեծի մասին քուրմերուն տղաքը, նոյն դասատուներուն մէջ բաժնեց՝ որ սաստաւածային եւ արտաքին գիտութիւններ սորվին, եւ անոնց ամենուն թագաւորական գանձէն առատ ուժիկ կապեց: Աս դասատուներուն ոմանց մէջ յունարէն, ոմանց մէջն ալ ասորերէն կը սորվեցընէին: Ս. Գրիգոր Հայաստանի զանազան կողմերուն համար տասուերկու եպիսկոպոս ալ ձեռնադրեց, որոնց մէջէն Ազրբայճոս անունով մէկն իր տեղը թող տալով՝ ինքը շատ անգամ կ'երթար լեռներու վրայ ճգնութիւն կ'ըներ. միայն երբեմն երբեմն կու գար հաւատացեալներուն այցելութիւն կ'ըներ, եւ անոնց հարկաւոր եղած բաները կը հոգար: Բայց Տրդատ ու բոլոր ժողովուրդը բաղձալով իրենց հոգեւոր հոյրը միշտ քովերնին ունենալ, անոր շատ աղաչեցին որ իրենցմէ շահուանայ. եւ երբ որ անիկայ յանձն շառաւ, թագաւորը Տաճատ Աշոցայ նախարարէն տեղեկանալով որ Ս. Գրիգոր Անարիա երկու որդի

ունի, շուտ մը մարդ խաբեց ու զաննէք բերել տուաւ, որոնց մէջէն Ս. Գրիգոր զՍ. Արիստակէս՝ իր սեղը կաթ աղիկոս ձեռնադրեց, եւ անկէ ետքն ինքն աւելի եւս ճգնութիւն բնելու սկսաւ:

Է. Աստուծոնքը Տրդատին լուր եկաւ որ Հռոմայեցեաց Կոստանդիանոս կայսրն ալ քրիստոնեայ եղեր է, եւ ամէն կառաջաւ կայսրներուն յաղթելով՝ քրիստոնէութիւնը կը պայծասացրնէ: Աւելց երթալ անոր արախակից բլլալ եւ բարեկամութեան զաշինք դնել. ուստի Ս. Գրիգորը, Ս. Արիստակէսն եւ Աղբիանոս եպիսկոպոսն, իշխաններէն ալ՝ շորս Բղէշիւնէրն, Անգեղ տան, Մոկաց, Սիւնեաց, Ռչտանեաց, Խոսիտունեաց ու Բաղրատունեաց նախարարներն, եւ որիչ շատ մեծամեծ իշխաններ, 70,000 ալ զօրք հեան առած՝ Ազղարչապատէն ճամբայ ելաւ: Հազիւ թէ Ապահոնեաց գաւառը հասաւ, լսեց որ Բասրաց Գեղոսէն թագաւորը Աբաստան արշաւեր Աբաց թագաւորը մինչեւ Կարին վանսեր, եւ անկից 48,000 զերի տակ տարեր է: Նոյն ժամանակը Աբաց թագաւորին հրեշտակներն ալ եկան, եւ եղածը պատմելով՝ իրմէ օգնութիւն խնդրեցին: Տրդատ Ապահոնեաց իշխանը 30,000 զօրքով անմիջապէս Աբաց օգնութեան խաբեց, որն որ դնաց Գեղոսէնը զարկաւ ու զերիներուն մէկ մասն ազատեց. անոր իշխաններէն երեք հոգի եւ 4000 ի շափ ալ զինուոր զերի բռնեց, եւ Աղձնեաց իշխանը 4000 զօրքով ահամանապահ թող տալով՝ թագաւորին քովն եկաւ:

Ասկէ ետքը Տրդատ Ապահոնեաց գաւառն ճամբայ ելաւ, եւ շատ քաղաքներէն անցնելով եւ փառաւոր բնդունելութիւն գտնելով, Հռոմ հասաւ: Կոստանդիանոս կայսրն իր փառաւոր հիւրը շատ պատուով ընդունեցաւ, եւ մէջերին բարեկամութեան զաշինք դրին. նոյնպէս Ս. Գրիգոր ալ Ս. Սեղբեսարոսէն եւ ամէն եկեղեցականներէն եւ աշխարհականներէն շատ մեծ պատիւ գտաւ, իր սրբութեանն եւ Քրիստոսի համար քաջած շարչարանքներուն համար:

ՀԶ. Տրդատին Հռոմ եղած տակնը, Հապուհ

Պարտից թաղաւորն՝ ուրիշ կողմերն ունեցած պատե-
րազմները լմբնցուցած բլաւով՝ միտքը դրաւ որ Հայ-
աստան յարձակի եւ նորէն իր տակը նուաճէ: Ըս
մտքով բոլոր Հիւսիսային ազգերուն հետ խօսք դրաւ
որ անոնք միարան Հայաստանին հիւսիսային կողմն
արշաւեն, ինքն ալ իր զօրքովն ուրիշ կողմանէ յար-
ձակի եւ դիւրաւ մը բանը լմբնցրնեն: Հայոց նախա-
բարներուն մէջէն ալ Սղիւնեաց Սղուկ նախարարն իր
կողմը վատարկեցաւ: Բայց զեռ պատրաստութեան
հետ եղած ատենը՝ Տրդատ Հայաստան դարձաւ, եւ
Շապուհին միտքն իմանալով՝ ժողովեց բոլոր Հայոց
զօրքն եւ նախ Հիւսիսականաց վրայ գնաց: Իսկ Սղուկ
վախնալով՝ Տարօն գաւառին Ողկան բերդը մտաւ ամ-
բացաւ, եւ նոյն կողմերը կը խռովէր: Տրդատ ուղեւով
զանիկայ ձեռք ձգել, նախարարներուն խոստացաւ որ
ով որ Սղուկը բռնէ իրեն բերէ, բոլոր անոր կալուած-
ները բանողին կը պարգեւէ: Մամգուն ճենաստան-
ցին առ բանս յանձն առաւ, եւ Տրդատէն ապստամ-
բած ձեւացրնելով՝ Տարօն գաւառն եկաւ, ու Սղուկին
իմացուց որ Տրդատին իրեն բրած անարդանացը համար
անիկէ ապստամբած եւ եկած է իրեն հետ միանալու:
Սղուկ զանիկայ սիրով ընդունեցաւ, ու քանի մ'որ
անոր հաւատարմութիւնը փորձելէն ետքը, թող
տուաւ որ բերդը մտնէ: Մամգուն միշտ երեսանց բա-
րեկամութիւն ցուցրնելով՝ որ մը որսի ատեն նետով
զարկաւ զՍղուկ սպաննեց, եւ բոլոր անոր ցեղը սրէ
անցուց, որոնցմէ միայն երկու հոգի փախան ազատե-
ցան, եւ շուտ մը թաղաւորին իմացուց. ան ալ հրո-
վարտակ գրեց եւ ամբողջ Տարօն գաւառը Մամգու-
նին պարգեւեց:

Ըս Մամգունը ճենաց (Չինիմայի) թաղաւորին մեծ
նախարարներէն մէկն էր: Ղրան ամբաստանութիւն մ'ըլ-
լալով՝ թաղաւորը հրամայեց որ զանիկայ մեռցրնեն. բայց
Մամգուն բանն իմացաւ, եւ իր ընտանիքովք Պարտից Ար-
աաշիւը թաղաւորին քովք փախաւ: Ճենաց թաղաւորն
Արաաշիւն մարդ խաւրեց եւ խնդրեց ու Մամգունն իր
ձեռքը տայ, եւ երբ որ շտուաւ, անոր զէմ պատերազմի
էլաւ: Բայց նոյն ատենն Արաաշիւր մեռնելով՝ անոր որդին

Հազար հազարները քնելու պէս Հայաստան իր գործակալներուն խաւրեց, ճննաց թագաւորին հետ ալ հաշտութիւն բրտաւ: Եւ երբ որ Տրդատ Հայաստան եկաւ եւ Պարսից զօրքն անկէ վաճակեց, Մամգուն անոնց հետ չգնաց, այլ Տրդատին քովն եկաւ եւ ինքը զինքն անոր սուտաւ: Թագաւորն ալ զանիկայ նախարարներուն կարգը գրաւ, իր ցեղն իրեն անուամբը Մամգունեան կամ Մամիկոնեան անուանելով:

ԼԷ. Տրդատ Սղուկին սպանման լուրն առնելէն ետքը բանակը յառաջ քշեց եւ Հիւսիսականաց զօրացը հասնելով՝ անոնց դէմ ճակատեցաւ: Հազիւ թէ երկու կողմն իրարու հետ սկսան զարնուիլ, յարձակեցաւ թշնամեաց բանակը ճղքեց, եւ անոնցմէ շատերը զարկաւ սպաննեց: Բասւլաց թագաւորն աս բանս տեսնելուն պէս, իր կաշիով պատած շուանն հանեց եւ Տրդատին վրայ վազելով՝ ետեւի կողմէն անոր վրայ նետեց, եւ աջ թեւին անցուց, որովհետեւ Տրդատ ձեռքը վերցուցած էր մէկուն սրով զարնելու համար, եւ սկսաւ քաշել. բայց չկրնալով զանիկայ շարժել, շուանին ճոթը ձիուն վիզը պլկեց, եւ կ'ուզէր ձիուն զօրութեամբը թագաւորը ձիէն վար ձգել եւ սպաննել: Տրդատ անոր շարժելու առնն թող շտուտաւ, այլ անմիջապէս ձախ ձեռքովը շուանը բռնելով՝ ուժով մը քաշեց Բասւլաց թագաւորն իր առջեւը բերաւ, եւ սրովն անոր զարկածին պէս, կէս մէջքէն երկու կտրեց, ձիուն դլուխն ալ մէկտեղ, ու գետինը ձգեց: Հիւսիսականաց զօրքն աս բանս տեսնելով՝ երեսնին զարձուցին ու փախան. Հայերն ալ ետեւենէն ինկած՝ մինչեւ Հոնաց երկիրը հալածեցին. ուր Տրդատ անոնցմէ պատանդներ առնելով՝ հաշտութիւն բրտաւ. Հայաստան զարձաւ: Աս պատերազմին մէջ Հայոց կողմէն ալ շատ մարդ ինկաւ. շատ ալ իշխաններ մեռան՝ որոնց մէջ նաեւ Արտուազդ Մանգակունի սպարապետը:

Աս պատերազմին պատմութիւնը Չենոր ստորին որն որ Տրդատին ժամանակը Հայաստան եպիսկոպոս էր, այսպէս կը պատմէ:

Տրդատ քիչ մը առնն Հոսմ Թաւէն ետքը, Հայաս-

տան գործաւ, եւ եկաւ Պալուսեաց գաւառին Կուսառ
 գեղը նստաւ հանգիստ առնելու համար: Երբ որ գիշեր
 մը եպիսկոպոսներն ու քահանաները գիշերային պաշտօնը
 կը կատարէին, եւ թագաւորն ալ իշխաններուն հետ հոն
 եկած էր, յանկարծ գեղին շորս կողմն ահապին զգորգիւն
 մը լուսեցաւ, ու պատերազմի փող սկսաւ զարնուիլ,
 Ասան զի Գեղաւհան Բասւլաց թագաւորն Ազմէնաց իշ-
 խանին 60,000 զահեկան տալով՝ զանիկայ իր կողմը վասար-
 կած էւ անկէ խօսք առած էր որ Տրդատը բռնէ իր
 ձեռքը ասց. «ա վախճանիս համար ինքն ալ 58,000 զօրք
 ժողովեց եւ եկաւ յանկարծ Կուսառ գեղը պաշարեց: Հայոց
 նախարարները շուտ մը զօրքերնին ժողովեցին եւ ուզեցին
 Գեղաւհանին հետ զարնուիլ, վասն զի գիշերը լուսնով
 լուսաւորուած էր, բայց Տրդատ թող շուտաւ, սլլ իր
 30,000 զօրքէն 6,000ը սյգիներու մէջ խաւրեց որ պահու-
 ւին, 6,000 ալ Արձան ըսուած բլրին վրայ խրկեց՝ որ հոն
 դարան դնեն, 4,000 մ'ալ թնամեաց ուրիշ կողմ մ'այ-
 գիներու մէջ պահուրուել տուաւ: Աս երեք գնդերուն զօ-
 րապետներուն պատուիրեց որ իրեն միտ դնեն, եւ ամե-
 նեւին թնամուոյն շերտան, որպէս զի շրջայ թէ անտօք
 երեսանց փախչիլ ձեացընելով՝ գիշերք մէջերնին առնուն
 ու ջարդեն: Տրդատ աս կարգադրութիւնն ըրած ատեն,
 Սիւնեաց զինուորներէն մէկը թնամիներէն գերի մը բռն-
 անց, եւ անկէ տեղեկացան որ թնամուոյն միտքը զՏրդատ
 բռնել է, եւ անոնց զօրացը թիւը 58,000:

Աստու բլլալուն պէս, Տրդատ քաֆէ կող զօրքով ու-
 գեց Արձան բլրին վրայ ելլել, եւ թնամիներէն 6,000 հո-
 դուոյ պատահելով՝ որոնք կ'ուզէին գիշերն արդելու, զարկաւ
 զանոնք ճգրեց եւ բլրին վրայ ելաւ, ան ատեն պա-
 հուրազ գնդերէն մէկը յանկարծ դուրս ելաւ եւ ան
 6,000ին վրայ յարձակելով՝ անոնցմէ 700ը սպաննեց, Քա-
 ցածը ցրուեց: Նշնպէս պահուրառ 4,000ն ալ Կուսառ
 գեղին վրայ եկող թնամեաց վրայ յարձակեցաւ, եւ սյգե-
 գործներէն օգնութիւն գտնելով՝ շատերը ջարդեց: Գե-
 գաւհան աս պատերազմներուն մէջ 4,000էն աւելի մարդ կոր-
 սընցընելով՝ Քացած զօրքովը Հաշտեմից գաւառը քա-
 շուեցաւ ու Տրդատին նամակ խաւրեց թէ Եկաւ վաղը իրա-
 րու հետ պատերազմիք ու բանն որոշուի: Տրդատ նամակին
 պատասխան շուտաւ, սլլ երկրորդ օրն իր 30,000 զօրքն
 առաւ Հաշտեմից գաւառը գնաց, ու Մուշեղամարգ գաւառին
 վրայ թնամեաց զիմացը ճակատեցաւ: Բանակին ալ թէ, ին
 վրայ Սիւնեաց իշխանը գրաւ, իսկ ձախ թէւն Անգեղ տան

իշխանին առաւ. շորս Բղեշիներն ալ իրեն թիկնապահ ըրաւ: Երբ որ սկսան զարնուիլ, Տրդատ Գեղակեհներն վրայ վազեց, եւ երկայն աստն երկուքն իրարու հետ կռուելէն ետքը, Գեղակեհն անանելով որ կը տկարանայ, հանեց իր շուանն ու Տրդատին վրայ նետելով՝ անոր աջ թեւն ու վիզը կտակեց, այնպէս որ Տրդատ ալ չկրցաւ թեւը շարժել: Ըն աստն ձին վազցուց ու Գեղակեհներն հասաւ, եւ սրովն անոր ձախ ուսին զարկածին պէս, զանիկայ երկու կտոր ըրաւ, անոր հետ մեկտեղ ձիուն զլուխն ալ կտրեց վար ձգեց. Սիւնեաց իշխանն ալ թշնամեաց աջ թեւին զօրապետին հետ զարնուեցաւ եւ անոր զլուխը կտրեց: Ըսկէ ետքն ամեն գունդ մեկտեղ յարձակում ըրին եւ մինչեւ արեւուն մանելը թշնամեաց սաստիկ ջարդ տուին:

Երկրորդ օրը Գեղակեհներն Քասազ զօրքը նորէն ժողվուեցան եւ Հայոց զնդին վրայ յարձակելով՝ սկսան ջարդել: Իսկ անոնց սպարապետն ուրիշ զօրապետներուն հետ խօսք դրաւ որ Տրդատին վրայ յարձակին ու բռնեն, եւ իրօք ալ յարձակեցան ու ինչ Քոսաց որ բռնէին, բայց Մեհնուտեաց քաջ գունդ մը վրայ հասաւ եւ ազատեց: Ըսոր վրայ Տրդատ բարկացած՝ սպարապետին վրայ վազեց որ սպաննէ, բայց ձախ թեւը ծանր վերաւորուեցաւ, որուն վրայ աւելի եւս բարկանալով՝ սրով ու ժով մը զարկաւ անոր զլուխը երկու կտոր ըրաւ, Քասազ զօրքին ալ ետեւէն ինկած մինչեւ Հարբ գուսառը հալածեց, եւ զարձաւ Երձան բլուրն եկաւ: Ետքը մեծոպները համբել տալով իմացաւ որ Հայոց կողմանէ 1080 հոգի մեռեր է, իսկ թշնամներէն 15,000էն աւելի:

Գեղակեհներն զօրքին Քասազին երբ որ Հարբ գուսառը հասան, նոյնտեղաց նախարարն անոնցմէ 1000 հոգւոյ շափ սպաննեց, նոյնպէս Արաստանի մէջ ալ շատ տեղեր ջարդուեցան, այնպէս որ 58,000էն միայն 6,000 հոգի իրենց գուսառը կրցան դառնալ. Տրդատ տեղեկանալով որ աս պատերազմին պատճառն Եղձնեաց իշխանն է, զանիկայ բռնել տուաւ, եւ կ'ուզէր սասուրներն ու նեաուրները կտրել առաւ, բայց Ս. Գրիգոր թող շտուաւ, այլ ըսաւ որ զանիկայ պատուէն հանէ ու Հայաստանէն դուրս տեղ մը քլէ:

ՀԸ. Ես պատերազմը լմբննալէն ետքը Տրդատ Շապուհին դէմ ալ պատերազմի պատրաստուեցաւ, իր իշխաններէն շորսն՝ պլսինքն Միհրան Արաց թագաւորն ու Գուգարացւոց Բղեշիքը, Բագարատ Բագրատունի սպետը, Աւհան Ամասունին եւ Մանածիհր

Ռշտունին զօրաց վրայ զօրապետ գրաւ, եւ սպասեց որ Հռոմայեցւոց զօրքն ալ գայ, որովհետեւ Կոստանդիանոս կայսրն ալ Պարսից դէմ պատերազմ բացած էր: Երբ որ անոնք Ասորեստան հասան ու Շապուհին հետ զարնուելով յաղթեցին, Տրդատ ալ իր զօրքովք Պարսկաստանի հիւսիսային կողմերն արշաւեց եւ շատ տեղերու տիրեց: Աս պատերազմին ստենը Կամասոր՝ Պերսզամատին օրդին իր ընտանիքովք Տրդատին քովն եկաւ:

Շապուհ Հռոմայեցւոց եւ Հայոց զօրքէն շատ նեղը մտնելով՝ Կոստանդիանոս կայսեր աղաչեց ու հաշտութիւն ըրաւ եւ անոր հետ դաշինք գրաւ: Նոյնպէս Տրդատին հետ ալ մասնաւոր դաշինք գրաւ ու հաշտուեցաւ: Ան ատեն Տրդատ իր Պարսից ձեռքէն առած Թափրէժ կամ Երկրորդ Եկրատան քաղաքին մէջ պահապան զօրք եւ իր իշխաններէն մէկը վերակացու գրաւ ու Հայաստան դարձաւ:

ԼԹ. Ասիկէ ետքը Կոստանդիանոս Տրդատին հրովարտակ խաւրեց որ Ս. Գրիգորն առած՝ Նիկիա քաղաքը գայ, որովհետեւ Արիոս հերետիկոսապետին դէմ նոյն քաղաքին մէջ ժողովք մը պիտ'որ ըլլար. բայց Տրդատ վախնալով որ չուայ թէ ինքը Հայաստանէն հեռացած ատեն, Շապուհ առիթ գտնէ ու դաշինքն աւրելով՝ նորէն Հայաստան յարձակի, ժողովքի չզնաց. նոյնպէս Ս. Գրիգոր ալ գիտնալով որ ժողովքին եպիսկոպոսներն իրեն քաշած շարշարանքներուն համար զինքը պիտ'որ պատուեն, շուղեց երթալ, այլ իրենց տեղը Ս. Արիոտակէտը խաւրեցին՝ որն որ Աեսարիայի Ղևոնդ արքեպիսկոպոսին հետ Նիկիա դնաց, եւ հոն միւս եպիսկոպոսաց հետ ուղղափառ հաւատքը դաւանելով, ժողովքին կանոններն առաւ Հայաստան դարձաւ: Ս. Գրիգոր ան կանոններուն վրայ քանի մը բան ալ իր կողմանէ աւելցուց, Հայոց եկեղեցւոյն զգուշութեանը համար: Անիկէ ետքը Կամասոր իշխանն իր բոլոր ընտանիքովք մկրտեց, որուն կնքահայր Տրդատ եղաւ, եւ ասոր համար անոր Շիրակ դաւառն եւ ուրիշ շատ կալուածներ պարգեւեց: Բայց Կամասոր մկրտուելէն

եօթն օր ետքը վախճանեցաւ, որուն տեղը թագաւորն անոր մեծ որդին Արշաւիրը նախարար դրաւ եւ սրիշ երկիրներ պարզեւեց: Ասոր ցեղին անունը հօրն անուամբը կամարական ըսուեցաւ. իսկ իր առած երկիրներն՝ որոնք յառաջագոյն Երասխամոր կ'ըսուէին, Արշաւիր իր անուամբն Արշարունիք անուանեց:

2. II. Գրիգոր կամարը մկրտելէն ետեւ Հայաստանին հոգեւոր կառավարութիւնը բաւրովին Ս. Արիստակէսին յանձնեց, եւ ինքը զնաց Մանեայ այրն, ուր անդադար ճգնութեան եւ աղօթքի հետ եղաւ, մինչեւ որ սրբութեամբ վախճանելով՝ հրեշտակաց կարգը դասեցաւ: Իր մարմինը հովիւները գտան ու նոյն տեղը թաղեցին, եւ ժամանակ մ'անյայտ մնալէն ետքը, Գառնիկ անունով ճգնաւորի մը յայտնուեցաւ եւ Մանեայ այրէն թորդան բերուեցաւ: Իսկ Ս. Արիստակէս եօթը տարի կաթուղիկօսութիւն ընելէն ետքն, Արքեղայս՝ Չորրորդ Հայոց իշխանն անոր անուամբ յանդիմանութիւններուն համար սաստիկ բարկացած ըլլալով՝ օր մը Ծովաց դաւառին մէջ անոր պատահեցաւ ու սրով մեռցուց, եւ ինքը փախաւ: Ս. Արիստակէսին սարկաւազներն անոր մարմինն առին ու թիւն աւանը բերին թաղեցին: Ասոր յաջորդեց իր մեծ եղբայրը Ս. Վրթանէս:

Տրդատ Ս. Գրիգորին մահուանէ ետքը նախարարներն ու ժողովուրդն օրէ օր քրիստոնէութեան եւ անուամբ պաշտութեան մէջ յառաջ երթալու համար թէ խօսքով եւ թէ գործքով կը յորդորէր. բայց տեսնելով որ անոնք իրեն մտիկ չեն ընէր եւ հաւատքի ալ այնչափ սէր չունին, ինքն ալ թագաւորութիւնը թողուց եւ զնաց Մանեայ այրը ճգնութիւն ընելու: Նախարարներն ետեւէն մարդ խաւրեցին որ զայ թագաւորութիւնը նորէն առնու, խոստանալով իր ուղածները կատարել. բայց երբ որ յանձն չառաւ, դադարուի անոր թոյն խմուցին ու մեռցուցին 56 տարի թագաւորելէն ետքը:

2Ա. Տրդատ մեռնելուն պէս, Հայաստան սաստիկ խռովութիւն ինկաւ: Բզնունեաց, Մանաւաղեանց եւ Արգունեաց նախարարութիւններն իրարու հետ

պատերազմելով՝ իրարու ցեղերը ջնջեցին: Արշակունեաց ցեղէն Սանատրուկ անունով իշխան մը՝ զորն որ Տրդատ Ս. Վրթանէսին որդին Ս. Գրիգորիս կաթուղիկոսին հետ Փայտակարան խաւրած էր, հոն ինքնագլուխ թագաւորեց, եւ Ս. Գրիգորիսը ձիու մը պոչ կապելով ու վազցրնելով՝ սպաննեց. որուն մարմինն իր սարկուազներն առին Փոքր Աինիք բերին եւ Ամարաս աւանին մէջ թաղեցին: Նոյնպէս Բակուր Աղձնեաց իշխանն ալ ապստամբեցաւ, եւ ուղեց ինքնագլուխ իր երկիրներուն ափրէլ. ասոր համար Արմիզ Պարսից թագաւորէն ալ օգնութիւն ուղեց: Աս ամէն խռովութիւնները տեսնելով միւս նախարարները, Ս. Վրթանէսին քովը ժողովուեցան խորհուրդ բրին, եւ իրենց մէջէն Մար Ծափաց իշխանն եւ Գազ Հաշտենից նախարարը շատ ընծանելով Կոստանդիանոսին որդին Կոստանդ կայսեր խաւրեցին, եւ անկէ խնդրեցին որ իրենց օգնէ եւ Տրդատին որդին խոստովը թագաւորեցրնէ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Թ .

Խոսքով Բ:

2Բ. Խոսքով թագաւոր կը պսակուի (343). Սանատրուկ ապստամբը Հայաստանէն կը վաճառուի: 2Գ. Մանածիհէր Բակուր բղէշին կը յաղթէ ու զանկիայ կը սպաննէ: Իր Ս. Յակոբ Մծրնայ Հայրապետէն նշովութիւն ու մահը: 2Գ. Գուին քաղքին չինուիլը. Հիւսիսական ազգաց Հայաստան արշաւելն ու յաղթուիլը: Խոսքովին մահն (352) եւ անոր Տիրած որդւոյն Կոստանդնուպոլիս երթալը: 2Ե. Շապուհ իր Ներսէհ եղբայրը զօրքով Հայաստան կը խրկէ. Արշաւիր Կամսարականն անոր դէմ կ'ելլէ ու կը յաղթէ:

2Բ. Կոստանդ կայսրը Հայոց խնդիրքը լսելով՝ Անախարոս իր պալատին վերակացուն շատ զօրքով Հայաստան խաւրեց, իրեն թագ ու ծիրանի տալով որ երթայ Խոսքովին հազցրնէ, եւ զանկիայ թագաւորեցրնէ: Անախարոս եկաւ զԽոսքով հօրը դահը նստեցուց. Տրդատին գրած շորս զօրապետներն ալ

իրենց իշխանութեան մէջ հաստատեց, որոնցմէ Բազարատ ասպետն արեւմտեան զնդին վրայ զբաւ, Միհրան Գուգարաց բղեշխը հիւսիսային զօրաց վրայ, Վահան Ամատունին արեւելեան զօրաց եւ Մանածիհը Ռչատունին հարաւային զօրաց վրայ, եւ ամէն մէկուն իր զօրքը տալով՝ զՄանածիհը իր եւ Յունաց Ալիլիկացի զօրքովն Ասորոց ու Միջագետաց կողմերը խաւրեց, Վահան Ամատունին ալ արեւելեան զօրքով եւ Յունաց Գաղաւաղի զնդովն Ասորպատականին սահմանը խրկեց որ Պարսից Հայաստան արշաւելն արգելաւ: Իսկ ինքը մնացած յոյն զօրքերով՝ Բաղարատ ասպետն ու Միհրան բղեշխն ալ իրենց զնդերովը հեան առած, Աղուանք՝ Սանատրուկ ապստամբին վրայ զնաց, անալ վախնալով՝ Փայտահարան քաղաքը Պարսից զօրքով լեցուց, եւ ինքը Պարսից թագաւորին քովը փախաւ: Անտիգրոս ապստամբներուն երկիրն ասպատակեց եւ ետ դարձաւ, եւ Հայաստանին հարկերը ժողվելով՝ կայսեր զնաց:

29. Մանածիհը Ռչատունին ալ Ազձնիք՝ Բախուր բղեշխին վրայ զնաց եւ անոր յաղթելով բռնեց ասպանեց. իսկ անոր Հեշա որդին Խոտրովին խաւրեց: Ազձնեաց նահանգին ու Միջագետաց բնակիչները թէ զօրքերն եւ թէ անմեղ մարդիկներն անխնայ ջարդեց եւ շատ դերի առած՝ որոնց մէջ նաեւ Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետին սարկաւազներէն ու թը հոգի, ետ դարձաւ: Ս. Յակոբ Մանածիհըին ետեւէն հասաւ ու յորդորեց որ բռնած անմեղ մարդիկն ազատ թողաւ, բայց Մանածիհը թագաւորը պատճառ բերելով՝ շուղեց թողալ: Ան ատեն Ս. Յակոբ թագաւորին դիմեց, որուն վրայ Մանածիհը բարկացած՝ նոյն դաւառին մարդիկներուն զբղաւելովն՝ անոր ու թը սարկաւազները ծովը նետել տուաւ: Երբ որ աս բանս Ս. Յակոբ լսեց, արդար բարկութեամբ բորբոքած՝ իր տեղը դարձաւ, եւ բարձր լեռան մը վրայ ելլելով՝ ուսկից որ Ռչատունեաց դաւառը կը ակննուէր, թէ զՄանածիհը եւ թէ անոր դաւառն անիծեց: Անմիջապէս Աստուծոյ պատիժը վրան եկաւ. որովհետեւ Մանածիհը սաստիկ ցաւերով մեռաւ եւ իր դաւառին

պողաբերութիւնն ալ դազրեցաւ: Բայց Ս. Յակոբին վախճանելէն ետքը Մանածիհրին ժառանգ որդին անոր գերեզմանն երթալով՝ եւ լալով ու զղջմամբ Սուրբին աղաչելով՝ աս պատիժներէն ազատեցաւ:

29. Երբ որ Հայաստանին ամէն կողմը խաղաղացաւ, Խոսրով զքօսանաց եւ որսորդութեան հետ եղաւ. քանի Տ'ալ շինութիւններ քաւ, այսինքն Ազատ գետին քովն անառա մը անկել տուաւ մէջն որսի անասուններ շատցընելու համար, եւ իր անուամբը Խոսրովակերտ անուանեց. Գուին քաղաքն ալ շինեց եւ ակաբը հան փոխեց: Բայց ասոնց շինուելու ատենը՝ Հիւսիսային ազգերը Սանատրուկ ապստամբին գրգռելովք 20,000 զօրքով նորէն Հայաստան արշաւեցին, եւ Միհրանին զօրացը հետ զարնուելով՝ յաղթեցին, զինքն ալ սպաննեցին. անկէ եկան Ազարշապատ քաղաքը պաշարեցին: Ան ատեն Բաղարատ ասպետն եւ Ահհան Ամատունին իրենց զօրքովն անոնց վրայ դացին եւ զարկին փախուցին. եւ ինչպէս Հայոց սովորութիւնն էր, ամենեւին անոնց նետ նետելու ատեն թող շտալով՝ սաստիկ հալածեցին, եւ մինչեւ Օշական ըսուած տեղը քշեցին: Հոն թշնամիները նորէն ժողվուեցան ու Հայոց հետ զարնուեցան, բայց դարձեալ յաղթուեցան. իրենց զօրապետն ալ՝ որն որ զօրաւոր մարդ մըն էր՝ Ահհան Ամատունին Ատուծմէ օգնութիւն խնդրելով՝ նիզակով զարկաւ սպաննեց, ասիկէ ետքը թշնամիք ստիպուեցան փախչիլ ու ցրուիլ: Հայերը յաղթանակաւ դարձան եկան Ծոփաց գաւառն, ուր Բաղարատ Ահհան Ամատունին ըրած քաջութիւնը թագաւորին պատմեց: Խոսրով աս քաջութեան փոխարէն Օշականը (պատերազմին տեղը) Ահհանին պարգեւեց. Միհրանին տեղն ալ Գարջոյլ Խոսրոսունեաց նախարարը հիւսիսային զօրաց զօրապետ դրաւ: Եւ երբ որ իմացաւ որ Շապուհ Պարսից թագաւորը թշնամեաց հետ իրենն դէմ միաբաներ է, անոր հետ աւրուեցաւ, եւ տուած քիչ մը հարկը կայսեր տալով՝ անկէ Պարսից դէմ դնելու համար օգնութեան զօրք առաւ: Բայց քիչ մը ատեն ետքն ինքը մեռաւ եւ Անիի մէջ իր

հարցը գերեզմանը թաղուեցաւ 9 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքը, եւ անմիջապէս Ս. Վրթանէս կաթողիկոսն ամէն նախարարները ժողվեց, եւ անոնց մէջէն Արշա.իր Աամսարականը Հայաստանի վերակացու դնելով՝ ինքը Խոսրովին որդին Տիրանն առաւ Աստանդնուպոլիս՝ կայսեր գնաց, որպէս զի զանիկայ հօրը տեղը թագաւոր դնել տայ:

26. Շապուհ Խոսրովին մեռնիլն եւ անոր որդւոյն կայսեր երթալը լսելուն պէս, կարծելով թէ Հայերն անտէր մնացեր են, իր Ներսէս կղբայրը շատ զօրքով Հայաստան խաւրեց որ զանոնք նուաճէ, որովհետեւ կ'ուզէր զանիկայ Հայոց թագաւոր դնել: Ներսէս եկաւ Հայաստան Մուղ զաշտին վրայ Արշա.իր Աամսարականին զօրացը պատահեցաւ, եւ անոնց հետ զարնուելով ու շարաշար յաղթուելով՝ փախաւ իր երկիրը գնաց: Հայերը՝ թէպէտ եւ իրենց կողմանէ ալ շատ նախարարներ մեռան, Պարսիկները վաճակելով Հայաստանը պահեցին, մինչեւ որ Տիրան եկաւ եւ հօրն իշխանութիւնն առաւ:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ի .

Տիրան Բ:

22. Տիրան հօրը կը յաջորդէ (353) ու Պարսից հետ հաշտութիւն կ'ընէ: Ս. Վրթանէս կը վախճանի եւ Ս. Յուսիկ կաթողիկոս կը գրուի (356 — 357): Տիրան Յուլիանոս Ռուրացոզին Պարսից դէմ օգնութեան զօրք կու տայ: Ս. Յուսիկն ու Գանիէլ Տերունին կը սպաննէ: 23. Զօրոց Ռշտունին՝ Յուլիանոսին հետ դացոզ զօրաց զօրապետն, անոր քովէն Հայաստան կը դառնայ: Տիրան Յուլիանոսին հրամանաւը զանիկայ մեռցընել կու տայ եւ բոլոր ցեղք կը ընէ: 24. Շապուհ զՏիրան խաբէութեամբ իրեն կը կանչէ եւ աշուրներն հանել կու տայ (364):

29. Տիրան Հայաստան դառնալուն պէս Պարսից հետ հաշտութիւն ըրաւ, եւ խաղաղութեամբ կեանք կ'անցընէր, եւ որովհետեւ Շապուհ Յունաց վրայ պատերազմի ելլելու միտք ունէր, աս խաղաղութիւնն

Երկայն ասե՛ն պահէց: Նաեւ Երբ որ Հիւսիսային ազգերը նորէն Հայաստան յարձակեցան, Տիրանին օգնելով՝ զանոնք վանակեց: Տիրանին թագաւորութեան շորթորդ տարին Ս. Վրթանէս կաթողիկոսը վախճանեցաւ, ու Թորդան գեղը թագուեցաւ, որուն յաջորդեց իր որդին Ս. Յուսիկ:

Բայց Աստանդ կայսեր մեռնելէն ետքը Հայաստանին խաղաղութիւնն ալ տարուեցաւ. որովհետեւ Աստանդին յաջորդեց Յուլիանոս Աւրացոյն եւ անմիջապէս զօրք ժողովելով Պարսից վրայ քաշեց ու մինչեւ Եփրատ գետին քովը հասաւ: Պարսից զօրքն Եփրատին կամուրջը փլցուցին, եւ թող շէին տար որ Յոյները դիմացն անցնին: Տիրան աս բանս լսելուն պէս, վախցաւ որ Յուլիանոս Հայաստան կը մտնէ. ուստի անոր բարեկամութիւն ցուցնելու համար, զօրք ժողովեց եւ անոր քովն եկաւ, ու Պարսիկներն Եփրատին քովէն վանակելով՝ Յունաց զօրքն անդին անցուց. ասոր վրայ Յուլիանոս իրենց շատ պատիւ բրաւ: Բայց Տիրան չուզելով անոր հետ մեկտեղ պատերազմի երթալ, ազաշեց որ զինքը հետը շտանի. Յուլիանոս յանձն առաւ, բայց զօրք ու պատանդ ուղեց, ան ալ իր Երրորդ որդին Տրդատն եւ իր անդրանիկ որդւոյն ազան Տիրիթը պատանդ տուաւ, զունդ մ'ալ զօրք Չորայ Աշտունեաց նախարարին՝ Հայոց հարաւային գնդին զօրապետին հրամանին տակ: Յուլիանոս պատանդներն առնելէն ետքը Տիրանը թող տուաւ որ Հայաստան երթայ, իր տախտակի վրայ նկարուած պատիւերն՝ որուն վրայ նաեւ սատանաներու պատիւերն եւ կային, անոր տալով՝ որ եկեղեցւոյն մէջ կախէ: Տիրան առաւ պատիւերը Ծոփաց դաւառը բերաւ, եւ կ'ուզէր իր ձեռքովը թագաւորական եկեղեցւոյն մէջ կախել. բայց Ս. Յուսիկ կաթողիկոսը վրայ հասաւ, եւ քաշեց պատիւերն անոր ձեռքէն առաւ գետինը զարկաւ ու կոխկռակելով կտոր կտոր բրաւ, իմացընելով անոր որ Յուլիանոսին միտքն ասով ստատաններուն երկրպագութիւն բնել տալ է: Բայց Տիրան վախճալով որ եթէ Յուլիանոս իր պատկերին Եղած անարգանքը լնելու բլայ՝ զինքը կը մեռ-

ցրնէ, հրաման տուաւ որ Ս. Յուսիկը սաստիկ ծեծեն, որն որ նոյն ծեծին տակ հոգին աւանդեց, եւ մարմինն առին Քորդան իր հօրը թաղուած տեղը տարին թաղեցին: Տիրանին առ դարձքին համար Գանիէլ ծերունի քահանան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին աշակերտներէն մէկն, անոր վրայ անէծք կարդաց. ասոր համար թաղաւորը զանիկայ ալ խողել տուաւ, եւ նախարարներուն խնդրելովք Փառներսեհ անունով մէկը կաթողիկոս դրաւ:

2Է. Ս. Յուսիկն սպաննուիլն եւ նախարարաց թաղաւորին դէմ բրած արտունջն երբ որ Չօրայ իշխանը լսեց, զօրքը յորդորեց որ այնպիսի անօրէն թաղաւորի մը շնագանդին, եւ ան ուրացողին քովէն հեռանան, եւ անոնց ամէնն իրեն հետ միարանելով՝ դարձաւ եկաւ Հայաստան, Տմորիք դաւաւր կեցաւ որ ակունէ թէ միւս նախարարներն ինչ կ'ընեն: Բայց Յուլիանոս Տիրանին մարդ խաւրեց ու հրամայեց որ Չօրան բոլոր ցեղովն սպաննէ, ապա թէ ոչ, բտաւ, ետ դառնալու ատենս քեզմէ սաստիկ վրէժ կ'առնու. միազաւորը սաստիկ վախնալով՝ Հայր ներքինապետը Չօրային խաւրեց եւ երգում ընելով որ իրեն ամենեւին վնաս մը չ'ընէր, քովը կանչեց: Չօրայ թէպէտ եւ չէր ուղեր երթալ, բայց որովհետեւ զօրքը քովէն ցրուած էին, ստիպուեցաւ երթալ, եւ Տիրանին հրամանաւ բոլոր ցեղովն սպաննուեցաւ. միայն իր եղբորորդիներէն մէկը դայեակները փախուցին եւ ազատեցին: Իրեն տեղը Սաղամոս թ Անձուայ իշխանը հարաւային զօրաց զօրապետ դրուեցաւ:

2Ը. Յուլիանոս Պարսից հետ զարնուելով եւ սպաննուելով՝ զօրքն ետ դարձան. Շապուհ ալ ետեւնէն ինկաւ ու հալածեց: Երբ որ Հայաստանի կողմերն եկաւ, Տիրանին բարեկամութեան թուղթ գրեց եւ իրեն կանչեց, իբրեւ թէ հարկաւոր բանի մը վրայ խորհուրդ ընելու համար: Տիրան խաբուելով՝ անմիջապէս ելաւ դնաց, զորն որ Շապուհ իր զօրացն աւջեւը սաստիկ յանդիմանելէն ետքն, աշուրները հանել տուաւ, սրան թաղաւորութիւնը 11 տարի տեւեց:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ե Ի Ե .

Արշակ Բ :

2Թ. Շապուհ զԱրշակ Տիրանին տեղ թագաւոր կը դնէ (364) : Առդեմախանոս կայսրն Արշակին Տրդատ եղբայրը մեռցընել կու տայ եւ Հայոց վրայ զօրք կը խաւրէ : Ս. Ներսէս կաթողիկոսը զԱրշակ կայսեր հետ կը հաշտեցընէ : Գնէլ Տրդատին որդին հիւպատոսութեան պատիւ կ'առնու : Տիրիթին զրգու-թեանն Արշակ անոր հետ կը թշամանայ եւ աս պատճառաւ իր հայրը մեռցընել կու տայ : Ղ. Ս. Ներսէսին ըրած բարեկարգութիւնները . Գնէլին սպաննուիլը : ՂԵ. Արշակ Շապուհին հետ հաշտութիւն կ'ընէ . Տիրիթին ու Աարդան Մամիկոնեանն սպաննել կու տայ : ՂԲ. Շապուհ Տեղբանակերտը կը պաշարէ , Հայերն անոր կը յաղթեն : ՂԳ. Արշակու անին շինուիլն , Արշակին ու նախարարաց մէջ ծագած խռովութիւնն ու նոյն աւանին կործանիլը : ՂԴ. Տեղբանակերտին երկրորդ անգամ պաշարուիլն եւ առնուիլը : ՂԵ. Արշակ Արաց զօրքով նախարարաց զէմ պատերազմի կ'ելլէ , Ներսէս կամսարական Հայոց զօրքով անոր զէմ կ'ելլէ : Ս. Ներսէս՝ զթագաւորը նախարարներուն հետ կը հաշտեցընէ , անոր Պապ որդին կուտանդնուպոլիս պատանդ կը տանի , եւ ինքը կայսեր հրամանաւը կ'օքսորուի : ՂԶ. Արշակ նախարարներն սպաննել կու տայ : ՂԷ. Շապուհ Արշակին վրայ զօրք կը խաւրէ . Արշակ նեղը մանկով Պարսկաստան կ'երթայ ու հան կարգելուի : Հայ նախարարները Պարսից զօրքը Հայաստանէն կը լուծեն : ՂԸ. Մերուտան Երծրունիին Պարսից զօրքով Հայաստան դալն . Արտազերից բերդին առնուիլը . Փառանձեմ թագուհիին բռնուիլն եւ սպաննուիլը : Արշակին մահը (382) :

2Թ. Շապուհ Տիրանը կոյրցընելէն ետքը՝ վախնալով որ Հայերն իրեն դէմ կ'ելլեն եւ Յունաց վրայ երթալուն արգելք կ'ըլլան , անոր Արշակ որդին հօրը տեղը թագաւորեցուց , որպէս զի Հայոց սիրտը շահի . նախարարներէն ալ պատանդներ առաւ , եւ Վահան Ամատունիին տեղն՝ իր սիրելին Առդինակ Սիւնեաց իշխանն արեւելեան զօրաց զօրապետ դրաւ , ու Հայաստանն անոր յանձնեց : Բայց նոյն ժամանակը Հիւսիսային ազգերը Պարսկաստան արշաւելով՝ Շապուհ ստիպուեցաւ զօրաց մեծ մասովն անոնց դէմ երթալ . ան ատեն Առդեմախանոս կայսրն անոր Յունաց կող-

մերք մնացած քիչը որ զօրքին վրայ բանակ մը խաւրեց
ու վնասեց: Արշակին ալ թուղթ խաւրեց ու յօրդորեց
որ Պարսիկները թողու, եւ իր զօրացը հետ միանալով
անոնց դէմ պատերազմի. բայց Արշակ անոր նամակին
եւ ոչ պատասխան տուաւ, ու հրեշտակները պարապ
եա խաւրեց: Կայսրն առ բանիս վրայ սաստիկ բարկա-
նալով՝ Հայոց պատանդներուն մէջէն Արշակին Տրդատ
եղբայրը մեռցրնել տուաւ, եւ Թէոդոս զօրապետը
շատ զօրքով Հայաստանի վրայ խաւրեց: Արշակ ասկէ
զարհուրեցաւ եւ Ս. Ներսէսը՝ Ս. Յուսիկին թողն,
որն որ Փառներսեհին տեղը կաթողիկոս եղած էր,
Թէոդոսին խաւրեց, եւ ամէն հարկերը՝ շատ ալ ընծայ
տալով՝ կայսեր հետ հաշտուեցաւ: Ս. Ներսէս կայսեր
ազաչեց եւ բոլոր պատանդներն ալ առաւ, եւ անոր
ազգականներէն Աղիմպիագա անունով ազջիկ մ'ալ
Արշակին կնութեան բերաւ:

Կայսրը զՏրդատ պարապ տեղ մեռցրնելուն
հատուցում մ'ընելու համար, անոր Գնէլ որդւոյն
հիւպատոսութեան պատիւ տուաւ, եւ շատ ալ ստակ
պարգեւեց: Գնէլ եկաւ Կուաշ աւանը, Տիրանին՝ իր
կոյրցած հաւուն քովն, որն որ իր Տրդատ որդւոյն
մահուանը վրայ սաստիկ ցաւելով՝ բոլոր իր ինչ քերն
ու կալուածները Գնէլին տուաւ, եւ պատուիրեց որ
միշտ Կուաշ աւանը բնակի: Հոն Գնէլ Սիւնեաց ցեղէն
Փառանձեմ անունով կին մ'առաւ ու թագաւորական
հանդէսով հարսնիք բրաւ. ամէն նախարարներուն ալ
առաա պարգեւներ տուաւ, որոնք իր վրայ շատ սէր
ունեցան եւ իրենց որդիքն իրեն քովը տուին: Տիրիթ՝
Գնէլին հօրեղբայրն՝ որն որ միշտ անոր փառքին վրայ
կը նախանձէր, առ բանէս առիթ առնելով՝ թագաւ-
ւորին ամբաստանութիւն բրաւ թէ Գնէլ կ'ուզէ զքեզ
մեռցրնել եւ ինքը թագաւոր ըլլալ. ասոր նշան առ է
որ, ըսաւ, անիկայ Այրարատ՝ թագաւորական կա-
լուածներու մէջ կը բնակի, եւ բոլոր նախարարներն
իր կողմն են. առ բանս նաեւ Արդան Մամիկոնեան
թագաւորին զինակիրը՝ Տիրիթին սիրելին հաստատեց:
Արշակ ալ հաւատալով՝ Գնէլին հրաման խաւրեց որ
Այրարատէն երթայ եւ Աղիովիտ ու Առբերանի բնա-

կի, ինչպէս որ Արշակունի իշխաններուն սովորութիւնն էր, որուն Գնեւ անմիջապէս հնազանդեցաւ: Բայց Տիրան ասոր վրայ նեղացաւ եւ Արշակին սաստիկ յանդիմանութիւն մը խաւրեց. ան ալ Տիրանին սենեկապետներուն հրաման խաւրեց որ զանիկայ խղզեն, որուն մարմինը նոյն Կուաշ աւանին մէջ թաղուեցաւ:

Ղ. II. Ներսէս կաթողիկոսն աս ժամանակս Հայաստան զանազան կարգաւ որութիւններ ընելու զբազած էր: Յունաստանէն դառնալուն պէս նախ եպիսկոպոսաց ժողովք մ'ընելով՝ քանի մը հարկաւոր կանոններ հաստատեց: Ամէն զաւաններու մէջ աղքատանոցներ ու հիւանդանոցներ շինել տուաւ եւ ապրուստ շունեցող ու հաշմ եւ բորոտ մարդիկներն անոնց մէջ դրաւ, որոնց ամէն մէկուն համար մասնաւոր մուտք կապեց, եւ իր խաղ սարկաւազն անոնց վրայ տեսուչ դրաւ: Վեղերու մէջ ալ օտարանոցներ շինել տուաւ, որպէս զի ճամբորդներն ու պանդուխաները բնակելու տեղ սենեան. շատ ալ կրօնաւորաց վանքեր ու յանարէն եւ ասորերէն սորվեցընելու դասատուներ շինեց: Ասոնցմէ զատ նախարարաց մէջէն իրարու մերձաւոր ազգակիաններուն հետ ամուսնանալու եւ մեռելոց վրայ կոծ ընելու սովորութիւնը վերցուց:

Արշակ Գնեւին հետ քիչ մը ասեն հաշտուած մնալէն ետեւ, Տիրիթին զրդօւելովը շնչին պատճառաւ մը նորէն անոր հետ թշնամացաւ: Այսն զի որ մը որսի երթալով՝ երբ որ սաստիկ շատ կենդանի որսաց եւ սկսաւ ասոր վրայ պարծիլ, Տիրիթ ու Աարդան բոն թէ Գնեւ աս օրերս իր կալուածներուն մէջ ասիկ շատ աւելի որս որսաց: Արշակ անմիջապէս Գնեւին հրաման խաւրեց որ իրեն որսի տեղ պատրաստէ, եւ ինքն ալ շուտ մ'ելլաւ զնաց որ իր հրամանը չկատարուած զանելով՝ կարող ըլլայ Գնեւը պատժել: Բայց երբ որ որսին տեղն հասաւ ու շափէ դուրս որսի առաստ. թիւնը տեսաւ, աւելի եւս նախանձելով՝ նոյն որսին ատենը Աարդան զինակիբին հրամայեց որ նետով զարնէ զԳնեւ սպաննէ. ան ալ շուտ մը թաղաւորին հրամանը կատարեց: Արշակ

կեղծութեամբ բրածր ծածկել ուղելով՝ անոր մարմինը մեծ հանդէսով թաղել տուաւ ու շատ արտօնութիւն ցուցուց: Բայց բանը ծածուկ չմնաց, այլ ամէն մարդ իմացաւ. նաեւ Ս. Ներսէսին ականջն ալ հասնելով՝ զԱրշակ անիծեց, եւ շատ օրեր սուգ բրաւ: Արշակ ասոր վրայ զղջալու տեղ, յանդգնեցաւ Փառանձեմը՝ Գնեկին կինն իրեն կնութեան առաւ, ոսկից Պապ անունով աղայ մ'ունեցաւ: Ըս Փառանձեմն ամպարիշա քահանայի մը ձեռքով Հազարդութեան խորհրդին մէջ թոյն խառնել տալով՝ Աղիմպիազային՝ Արշակին առաջին կնոջը կերցուց ու մեռցուց. նոյնպէս Ալազինիակ Սիւնեաց նախարարն սպաննել տուաւ եւ անոր տեղն իր հայրն Անտիօք դնել տուաւ:

ՂԱ. Ը ապուհ թէպէտ եւ Արշակին այնչափ տարի իրեն հարկ շտալուն վրայ բարկացած էր, բայց հիւսիսային ազդաց հետ պատերազմ ունենալով՝ չկրցաւ բռն մ'ընել: Իսկ երբ որ ան պատերազմը լմնցաւ, սկսաւ պատրաստուիլ որ Հայաստան արշաւէ: Արշակ անոր հետ նորէն հաշտութիւն ընելու համար Տիրիթն ու Աւարդանը Պարսկաստան խաւրեց, որոնց խօսքին Ը ապուհ անայց, որովհետեւ Յունաց վրայ ալ երթալու միտք ունէր, ու հաշտութիւն բրաւ. միայն խորհրդեց որ Արշակ Հայոց զօրքովն իրեն հետ մեկտեղ Յունաց վրայ երթայ: Արշակ Յունաց հետ թշնամանալ չուղելով՝ զանազան պատճառներ բերելով՝ միայն պզտիկ զունդ մը զօրք անոր օգնութեան տուաւ: Տիրիթին ու Աւարդանին ալ բարկացաւ, իրրեւ թէ անոնք Յունաց ատելութիւն ունենալնուն համար, զԸ ապուհ աս բանիս յորդորած ըլլան, եւ ծանր խօսքերով զանոնք նախատեց, որուն չկրնալով զիմանալ, ելան Ը ապուհին քովը գացին: Բայց Ասասկ Աւարդանին եզրայրը թագաւորին հրամանաւն անոնց ետեւէն հասաւ ու բռնեց երկուքն ալ սպաննեց:

ՂԲ. Ը սկէ ետքը Ը ապուհ իր զօրքովը Յունաց վրայ քալեց, եւ երբ որ Տիգրանակերտ քաղքին առջեւը հասաւ ու կ'ուզէր ներս մանել, Անտիօք (Անդովկ) Սիւնեաց նախարարը՝ Տիգրանակերտին քաղա-

քապեալը, քաղքին գոնեքը զսցել տուաւ, եւ ոչ Շապուհին հրեշտակ խաւրեց, ոչ ալ անոր խաւրածներն ընդունեցաւ: Շապուհ սաստիկ կատաղած՝ հրաման տուաւ որ քաղքին հետ զարնուին. բայց Հայերը սաստիկ քաջութեամբ պատերազմելով՝ Պարսից աղէկ ջարդ մը տուին, որոնք ստիպուեցան ետ քաշուիլ, եւ եկան Մծբին քաղաքը քիչ մը հանդիստ առնելու համար: Շապուհ ուղեց նորէն Տիգրանակերտին վրայ յարձակում ընել, բայց Յունաց հետ պատերազմիլ հարկ ըլլալով՝ թող տուաւ յառաջ քալեց, ու Տիգրանակերտցիներուն նամակ գրեց եւ իմացուց որ աս բրածներնուն վրէժն Յունաց պատերազմէն դառնալէն ետքը պիտ'որ առնու:

ՂԳ. Հազիւ թէ Պարսից զօրքը Հայաստանին սահմանէն հեռացաւ, Արշակին ու նախարարաց մէջ մեծ խռովութիւն ծագեցաւ. վասն զի Արշակ Արշակաւան անունով աւան մը շինել տուաւ, եւ ուղեւով որ շուտ մը նոյն աւանը բնակիչներով լեցուի, հրաման հանեց որ ո՛վ որ գայ հոն բնակի, վրան ամենեւին դատաստան չըլլայ: Անմիջապէս ամէն կողմէն շարագործ, մարդասպան, գող եւ աւաղակ մարդիկ հոն թափեցան ու դատաստանէ ազատեցան: Նախարարներն՝ որոնց շատերուն ծառաներն իրենց ինչքերը յափշտակած կամ գողցած՝ Արշակաւան փախած էին, շատ անգամ թագաւորին բողոք բրին որ ան հրամանը ընջէ, բայց անիկայ ամենեւին մտիկ չբրաւ: Ան ատեն անոնք ալ Շապուհին գիմեցին, որն որ Յունաց պատերազմը լմնցընելուն պէս, իր զօրապետներէն մէկը գունդ մը հայ զօրքով Հայաստան խաւրեց, որպէս զի զԱրշակ բռնէ. բայց Արշակ յառաջագոյն իմանալով՝ կովկաս լեռանց կողմը փախաւ: Պարսիկ զօրապետն եկաւ նախարարներուն օգնութեամբն Անի ամրոցին տիրեց, եւ մէջի թագաւորական գանձերն առաւ. նաեւ թագաւորաց սկիւրները գերեզմանէն հանեց՝ որ Պարսկաստան տանի. բայց նախարարները ձեռքէն ա-

1 Փառասոս Բուզանդացին կը պատմէ թէ Պարսիկները Սանաարուկ թագաւորին գե-

րեզմանը չկրցան բանալ, սաստիկ ամուր շինուած ըլլալուն համար:

սին եւ Աղքաք աւանը թաղեցին: Ասիկ ետքն ամէն նախարար իր զօրքն առած՝ Արշակաւանին վրայ յարձակեցան ու մէջիններն անխնայ ջարդեցաւ՝ աւանն ալ կործանեցին. միայն կաթնակեր տղաքն ողջ պահեցին, եւ իբրեւ գերի մէջերնին բաժնեցին. բայց նոյն ժամանակը Ս. Ներսէս վրայ հասաւ եւ ան տղաքը նախարարներուն ձեռքէն առնելով՝ որթերու մէջ տեղ մը կրել տուաւ, որսնք ետքը մեծնալով ու շատնալով՝ Որթք կոչուեցան:

ՂԳ. Ը ապուհին զօրացը մէկ մասը Հայաստանին հիւսիսային կողմը զօրծելու առնն, ինքն ալ մնացած զօրքովը Տիգրանակերտին վրայ եկաւ. քաղաքացիք դարձեալ դռները դոցեցին, եւ պարսպին վրայէն պուսային. Մէկդի գնա ասկից, Շապուհ, որպէս զի քեզի առաջին անգամէն աւելի մնաս շհացքներնք. ան ալ պատասխան տուաւ. Ո՛վ քաջ Հայեր, այնպէս քաղքի պարսպին մէջ քաշուիլ եւ սպառնալիքներ բնելը կանանց զօրծք է. եթէ քաջ էք, եկէք արձակ դաշտի վրայ իրարու հետ կուտինք: Ետքը դարձաւ յոյն գերիներուն ըսաւ. Թէ որ ձեր քաջութեամբն աս քաղաքն առնու՞մ, ամենքնիդ ալ ազատ կ'ընեմ: Պարսիկ զօրաց ալ հրաման տուաւ որ քաղքին շորս կողմը պատեն, ու պարսպին վրայ եղողները նետով զարնեն: Թոյն զինուորները սաստիկ բռնութեամբ Լշ բռուած պարսպը փլցրնելու մեքենաները քաղքին պատերուն մօտեցուցին եւ սկսան փլցրնել. դռներուն ալ կրակ տուին եւ այրեցին: Ան ատեն բոլոր Պարսից զօրքը ներս յարձակեցան եւ բնակիչներն անխնայ ջարդեցին: Շապուհ ողջ մնացածներէն շատ գերի առաւ ու Պարսկաստան դարձաւ, եւ իր Հայաստան եղող զօրպետին հրաման խաւրեց որ Սիւնեաց ցեղը բոլորովին ջնջէ:

ԳԵ. Ը ապուհ Հայաստանէն երթալուն պէս, Արշակ Վրացմէ օգնութիւն առած՝ եկաւ իր կողմն բլլող Հայերն ալ ժողվեց, եւ նախարարաց գէմ պատերազմի ելաւ. Արշակաւանին վրէժն առնելու համար: Անոնք ալ Ներսէ հպամարտիանին առաջնորդութեամբը ժողվուեցան եւ իրեն հետ սաստիկ զարնուեցան,

բայց ոչ մէկ կողմն եւ ոչ միւս կողմը յազմութիւնն ստացաւ: Նոյն ժամանակը Յունաց կայսրն ալ Արշակին վրայ զօրք խաւրեց, անոր իրեն դէմ Պարսից օգնութիւն բնելուն համար: Արշակ ինքը զինքն երկու թագաւորներու թշնամի եւ նոյն իսկ իր նախարարներուն ատելի անսեւլով՝ Ս. Ներսէսին հրեշտակներ խաւրեց եւ աղաչեց որ մէջը մտնէ եւ հաշտութիւն բնել տայ, խոստանալով որ բոլոր բրածններուն վրայ կ'ապաշխարէ եւ իր բնթացքը կը փոխէ. նախարարներէն շատերն ալ աս բանիս համար անոր շատ աղաչեցին. նոյնպէս եպիսկոպոսներն ալ աղաչեցին որ իր վիճակն երեսի վրայ շօտու: Ս. Ներսէս անոնց խօսքին անսալով՝ մէջերնին մտաւ, եւ նախարարները թագաւորին հետ հաշտեցուց. միայն Մերուժան Արծրունի եւ Ահասն Մամիկանեան անոր մտիկ չբրին եւ ելան Շապուհին քովը գացին: Ետքը Յունաց Թէոդոս զօրապետին դնաց եւ աղաչեց որ Հայաստանին միաս շհացընէ, այլ հարկն ու թագաւորին Պապ օրդին, նոյնպէս նախարարաց օրդիները պատանդ առած ետ դառնայ: Թէոդոս հաւանեցաւ եւ ամէն պատանդներն առաւ կայսեր քովն եկաւ. իրեն հետ բերաւ Ս. Ներսէսն ալ, որուն ձեռքովն Արշակ կայսեր նամակ մը խաւրեց, իր Յունաց դէմ բրածններուն պատճառը ցուցնելու համար: Բայց Առդէս կայսրն ոչ աս թուղթը կարգաց, ոչ ալ զՍ. Ներսէս իր աջնուր հանել տուաւ, այլ հրամայեց որ զանիկայ աքսորեն եւ պատանդները սրէ անցընեն: Արիստեան աղանդաւորներն աս հրամանը լսելուն պէս Ս. Ներսէսին քովն եկան եւ ըսին. Թէ որ մեր աղանդն բնդունիս, Մակեդոն (Առտանդնուպոլսոյ նոյն ատենուան շարափառ եպիսկոպոսը) զքեզ կ'ազատէ. բայց Ս. Ներսէս յանձն շառնելով՝ աքսորուեցաւ. իսկ Պապ եւ միւս պատանդները մահուան վախէն յանձն առին ու Մակեդոնին միջնորդութեամբն ապատեցան: Ս. Ներսէս նաւով աքսորուելու ատեն, անբնակ կղզիի մը քով նաւը կտարբրուեցաւ. ուստի ութն ամիս քանի մը հոգւով նոյն տեղը մնաց, եւ Աստուծոյ խնամքովը ծովուն ալիքներուն ամէն օր դուրս նետած ձկնբովը կը կերակրէր:

ՂԶ. Խ. Ներսէսին Հայաստանէն հեռացած ա-
տենն, Արշակ իր սիր նախարարներէն սկսաւ հանել,
եւ շատերն սպաննել տուաւ. Ներսէս համարականին
ցեղն ալ բոլորովին ջնջեց, բայց Ապանդարաւ՝ անոր
եղբորորդին (Արշաւրին որդին) իր բնտանիքովը Յու-
նաստան փախաւ ազատեցաւ: Կտրը հրամայեց որ
սպաննուած համարականներուն ինչքերն իրենց սոյ-
լերովն Արամա իր բերեն. սոյլորդները ճամբան մարդու
սակրներ տեսնելով՝ հարցուցին տեղեկացան որ իրենց
տէրերնունն է, եւ ժողովեցին թաղեցին: Թագաւորն
երբ որ աս լսեց, հրամայեց որ ան սոյլորդներն ալ
բռնեն կախեն, որովհետեւ ինքը հրամայած էր որ
համարականաց մարմինները չթաղուի: Նոյն ատենը
Խաղ՝ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսը՝ զորն որ Ս. Ներսէս
Հայաստանէն երթալու ատենն իր տեղը դրած էր,
վրայ հասաւ, եւ արդէն նախարարաց մահուանը վրայ
օտարիկ բարկացած ըլլալով՝ Արշակին աղէկ յանդի-
մանութիւն մը տուաւ. ան ալ հրամայեց որ զանիկայ
բռնեն ու տանին քարկածեն. բայց Ապահոսնայ իշ-
խանները՝ Խաղին տաղրները, սուրերնին քաշեցին
ու զանիկայ բռնողները զարնելով՝ ձեռքերնէն առին
իրենց երկիրը տարին:

ՂԷ. Կրբ որ Պարսից Հիւսիսական ազգաց հեռ
ունեցած պատերազմը լմրնցաւ, Շապուհ Ալանառզան
Պարթեւ իշխանն՝ Արշակին ազգականը շատ զօրքով
Հայաստան խաւրեց: Նախարարներէն շատերն Արշա-
կին բարկացած ըլլալով՝ զանիկայ թող տուին Շապու-
հին քովը դացին, եւ անկէ շատ պատիւ զանելով ետ
դարձան: Արշակ նեղը մտած՝ Պարսից զօրապետին
մեծամեծ բաներ խոստանալով ազգակց որ իրեն քիչ
մը ատեն թող տայ որ Յունաց երկիրը փախչի, եւ կը
յուսար որ Ալանառզան իր ազգականն ըլլալով՝ աս
բանս կ'ընէ: Բայց անիկայ պատասխան տուաւ. Թե
որ դուն մեր ազգականներուն՝ (համարականներուն)
որոնք քու հասարակ ունին եւ քու քովը կը բնակին,
չինայեցիր, ես ինչպէս քեզի խնայեմ որ կրօնքով
քեզմէ զատ ու բնակութեամբ ալ հեռու եմ. եւ
ինչպէս քու անտոյզ խոստումներուդ յուսալով՝ իմ

Թագաւորէս դատձ ստոյգ բարիքներս կորսընցընեմ: Աս պատասխանիս վրայ Արշակին ճարք հատած՝ էլաւ Շապուհին զնաց, որն որ զանիկայ քովը պահեց եւ ստիպեց որ Փառանձեմն ու նախարարներուն կիներն ալ Պարսկաստան դան: Նախարարներն երբ որ իմացան որ Շապուհ իրենց կիներն ալ կ'ուզէ, անոր միտքն հասկըցան, անոր համար ամէնը զօրքերնին ժողոված՝ Հայաստանի մէջ կեցող Պարսից դունդին վրայ յարձակեցան ու վռնտեցին, եւ իրենք բնտանիքնին առին Յունաստան փախան: Իսկ Փառանձեմ շատ ուրիշ մարդիկներով Թագաւորական դանձն առաւ Արտաղերից բերդը մտաւ ամրացաւ, եւ Առասանդնուպոլիս իր Պապ որդւոյն մարդ խաւրեց որ շուտով օգնութեան հասնի:

ԱԸ. Շապուհ ասոր վրայ նեղանալով՝ Արշակին ոտուքները շղթայով կապած՝ Անյոյշ բերդը խաւրեց, եւ Մերութան Արժրունի ու Վահան Մամիկոնեան ուրացող նախարարները մեծ բանակով մը Հայաստան խաւրեց, որոնք եկան Արտաղերից բերդը սաստիկ պաշարեցին, եւ թեպէտ պատերազմաւ չկրցան աւնուլ, բայց մէջինները Պապին զալուն շուղելով սպասել, իրենց կամքովն անձնատուր եղան ու դռները բացին: Պարսից զօրքը ներս մտան եւ ամէն զանձներն առին, բերդին մէջի մարդիկներն ալ Փառանձեմին հետ մեկտեղ առին Ասորեստան տարին ու ցցի հանելով մեռցուցին: Ետքը Շապուհին հրամանաւը շատ քաղաքներուն բերդերը փլցուցին, եւ Հայաստան եզրղ չրէից դերիներէն շատերը Պարսկաստան տարին: Արշակ Անյոյշ բերդին մէջ աս ամէն շարիքները լսելով՝ ինքը զինքը մեռցուց, որուն թագաւորութիւնը 18 տարի տեւեց:

Խորենացին Արշակ Բ-ին թագաւորութիւնը 30 տարի կը դնէ, որն որ ստոյգ ժամանակագրութեան հետ չի միաբանիր: Վասն զի Արշակ Յուլիանոս Ուրացողին մահուանէն անմիջապէս ետքը (364ին) դահն էլաւ, եւ մինչեւ Թէոդոս Մեծ կոչուեալ երրորդ տարին (382) ուստի եւ միայն 18 տարի թագաւորեց:

Ք Լ Ո Ի Խ Ի Յ .

Պատյ :

ՂԹ. Մերութան Երժրունիին նորէն Հայաստան գալն եւ հան բրածնէրը : Ճ. Պապ Կոստանդնուպոլսէն Հայաստան կու գայ թագաւորութիւնը կ'առնու (382) եւ Պարսից զօրքը Հայաստանէն կը վանակ : ՃԸ. Չիրաւ դաշտին մէջ եղած պատերազմը. Պարսից յաղթուիլն ու Մերութանին սպաննուիլը : ՃԹ. Պապին անկարգ կեանքը : ՉՅ. Ներսէս սպաննելն ու կայսրիկ ապստամբիլը : Իբ բռնուիլն ու դիւստուիլը (388) :

ՂԹ. Ընչակին ճաշուանէն ետքը Շապուհ Մերութան Երժրունիին նորէն զօրքով Հայաստան խաւրեց, իբ Արմէզդուխա քոյրն ալ անոր կնութեան տուաւ, եւ խոստացաւ որ եթէ նախարարները նուաճէ եւ Հայերը Պարսից ազանգը դարձընէ, ղինքը Հայոց թագաւոր կ'ընէ : Մերութան եկաւ Հայաստան, եւ սկսաւ նախ զանազան պատճառներով եպիսկոպոսներն ու քահանաները բռնել Պարսկաստան խաւրել : Ըսկէ զատ ամէն Հայաստանի մէջ գանուող յունարէն զբքերն այրել տուաւ եւ սաստիկ արգելեց որ ամենեւին յունարէն շարվին, այլ միայն պարսկերէն, որպէս ղի Յունաց հետ հաղորդութիւն շունենան : Փախած նախարարներն ալ ետ դարձընել ուղելով՝ անոնցմէ շատերուն Հայաստան մնացած կիները բռնեց բերդերու մէջ զնել տուաւ :

Ճ. Ս. Ներսէս՝ զորն որ Թէոդոս կայսրը թագաւորելուն պէս արսուրէն դարձուցած էր եւ պատուով իբ քովը կը պահէր, Հայաստանի ողորմելի վիճակն եւ Ընչակին մեռնիլն իմանալուն պէս, կայսեր ազաչեց որ Հայոց օգնէ ու Պապը թագաւորեցընէ : Թէոդոս հաճեցաւ եւ Տերենտիանոս զօրապետը շատ զօրքով Պապին հետ Հայաստան խաւրեց որ զանիկայ իբ հօրն աթոռը նստեցընէ : Ս. Ներսէս ամէն Յունաստան եղող նախարարներն ալ ժողովեց եւ Պապին հետ Հայաստան բերաւ : Յունաց զօրքն եկան նախարարաց զօրքին հետ մեկակղ Մերութանը վարնտեցին, եւ Հայաստան Պարսից ձեռքէն ազատեցին :

Բայց Մերութան փախչելու ատենը բերդերուն պահապաններուն հրաման խաւրեց որ նախարարաց կիները բերդերուն պարիսպներէն կախեն:

ՃԱ. Կայսեր Հայերուն բրած օգնութիւնն եւ Մերութանին Հայաստանէն վնասուիլը Շապուհին ահանջը հասնելուն պէս, ամէն կողմ հրաման խաւրեց որ բոլոր Պարսից զօրքը Մերութանին օգնութեան երթան, եւ Հայաստան նորէն առնուի. Պապ ու Տերենտ ալ անմիջապէս աս հրամանը կայսեր իմացուցին: Թէոդոս Ազգէ կոմսին հրաման տուաւ որ անմիջապէս Յունաց զօրքը՝ նաեւ քաղաքներուն պահապաններն ալ ժողովէ, եւ Պապին օգնութեան երթայ: Եկան երկու բանակ Չիրաւ դաշտին վրայ իրարու դիմաց ճակատեցան, ուր Հայերուն մէջէն քաջ ձիաւորներ՝ Սմբատ Բաղրատունի սպարապետին առաջնորդութեամբը պատերազմն սկսելէն յառաջ բանակէն դուրս ելան, որոնց դիմացը Պարսից կողմէն ալ քաջեր ելելով՝ սկսան իրարու հետ կռուիլ: Եւ երբ որ Պարսիկները նեղը կը մտնէին ու կը սկսէին փախչիլ, Հայերը շուտ մ'անանց ետեւէն կը հասնէին ու նիզակով շատերը կը սպաննէին. իսկ երբ որ իրենք նեղը մտնելով ետ կը փախչէին, շուտ մը Յունաց վահանակիբ զօրքին մէջը կը մտնէին եւ անմիաս կ'ազատէին: Ասան զի Գորգանտո Յունաց հետեւակներուն զօրապետը՝ վահանակիբները բանակին առջեւը շարած եւ ճակատը պարսպի պէս ամրացուցած էր, Ս. Ներսէս բուն պատերազմն սկսելու ատենը՝ Ապատ լերան վրայ ելաւ, եւ ձեռուրներն երկինք վերցուցած՝ սկսաւ Աստուծոյ ազօթքը բնել եւ օգնութիւն խնդրել, մինչեւ որ պատերազմը լմբնցաւ: Պատերազմին սկիզբներն արեւակը Հայոց դիմացն բլլալով՝ քիչ մը նեղութիւն կը քաշէին, վասն զի շէին կրնար համարձակ նայիլ. բայց քիչ մը ետքն ամպ մ'եկաւ արեւը ծածկեց, Պարսից զէմ ալ սաստիկ հով մ'ելաւ եւ զանոնք կը նեղէր: Առուին սաստկացած ատենը Սպանդարատ Ամասրականը թշնամեաց բանակին կենդրոնը կեցող մեծ խմբի մը վրայ յարձակեցաւ, որուն մէջն էր Շերգիբ Աւկիաց թագաւորը. զարկաւ խումբը

ձգքեց ու Շերգիրն սպաննեց, քովիններն ալ ջրուեց փախուց. Մուշեղ՝ Վասակ Մամիկոնեանին որդին ալ Ազուանից Առնայր թագաւորը վերաւորեց: Այսպիսի քաջութեամբ Հայոց եւ Յունաց զօրքը Պարսից ազէկ ջարդ մը տալէն՝ եւ անոնց մեռելներովը դաշտը լեցրնելէն ետքը, մնացածները փախուցին եւ մինչեւ Պարսկաստան հալածեցին: Բայց Մերութանին ձին վերաւորած բլալով՝ չկրցաւ շուտով փախչիլ, որուն ետեւէն հասաւ Սմբատ սպարապետն ու բռնեց, եւ մտածելով որ թէ որ ողջ բանակը տանելու բլայ, Ս.Ներսէս զանիկայ կ'ազատէ, նոյն անգուան մտաւ եզրղ վրանաբնակներուն քովը տարաւ, եւ տեսաւ որ երկաթէ շամփուրով միտ կը խորովէին, առաւ շամփուրը պսակի ձեւով կ'որոցուց, եւ կրակի մէջ կարմրցրնելով, Մերութանին գլուխը դրաւ, բսելով՝ Ար պսակեմ զքեզ Մերութան, որովհետեւ Հայոց թագաւոր բլալու ետեւէ էիր, եւ ես տապեալ ու թագադիր բլալովս պէտք է որ իմ հայրենական պաշտօնս ի գործ գնեմ: Այսպէսով մեռաւ անօրէն իշխանն եւ Հայաստան Պապին իշխանութեան տակ նուաճեցաւ:

ՃԲ. Պատերազմը լմրննալէն ու Հայաստան հանգչելէն ետքը, Ս.Ներսէս նախարարները ժողովեց եւ նախ Պապը յորդորեց որ շարութիւններէ եւ անիրաւութենէ՝ հեռու կենայ, եւ քրիստոնէի վայել կեանք անցրնէ. նախարարներն ալ խրատեց որ թագաւորին միշտ հաւատարիմ մնան: Պապ Ս.Ներսէսին խրատին մտիկ բրաւ, եւ ամէն նախարարներուն իր հօրմէն կրած վնասներուն հատուցում բրաւ: Սպանդարատ Աամարականին ալ, իբրեւ իր Ղեկաց թագաւորը մեռցրնելուն հատուցում, Շիրակ եւ Արշարունիք դաւառները նորէն տուաւ: Բայց քիչ մը ետքն անպիտան ու դարչեղի գործքեր սկսաւ ընել, որոնց համար Ս.Ներսէսէն յանդիմանուելով՝ անոր դադարեկ թոյն խնցուց ու մեռցուց, եւ Թիլն աւանին մէջ թաղել տուաւ: Անոր տեղը Շահակ անունով մէկը կաթուղիկոս դրաւ, առանց Աեսարիայի արքեպիսկոպոսին ձեռնադրել տալու, ինչպէս որ մինչեւ նոյն ժամանակը սովորութիւն էր: Ասիկց դատ երբ որ լսեց

որ Յունաստան խռովութիւն կայ, ուզեց կայսրմէ ապստամբիլ. սա վախճանաւ Տերենա զօրագետը Հայաստանէն վաճակեց եւ սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել: Բայց կայսրը Տերենային օգնութիւն խաբելով՝ հրամայեց որ նորէն Հայաստան դառնայ ու Պապը բռնէ: Տերենա եկաւ յանկարծ Հայոց զօրացը վրայ յարձակելով՝ շատերը ջարդեց, մնացածը ցրուեց ու Պապը բռնեց. բայց անոր աղաչանքին լսելով՝ հօն շմեոցուց, այլ շղթայով կապած կոստանդնուպոլիս խաբեց, ուր կայսրը զանիկայ սակրով մեռցրնել տուաւ 7 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Պ .

վարազդատ:

ՃԳ. Թէոդոս կայսրը Վարազդատ Հայոց թագաւոր կը դնէ (391): ՃԴ. Վարազդատ կայսրմէ կ'ապստամբի ու Պարսից թագաւորին հետ դաշինք կը դնէ: Իր կոստանդնուպոլիս երթալն ու Թուղիս կղզին աքսորուիլը (394):

ՃԳ. Թէոդոս՝ Պապին տեղն Արշակունեաց ցեղէն Վարազդատ անունով մէկը Հայոց թագաւոր դրաւ: Ես Վարազդատը՝ նախարարներուն Շապուհին վախէն Յունաստան փախած առնն, անոնց հետ մէկտեղ դնաց, եւ քաջ ու զօրաւոր երիտասարդ մ'ըլլալով՝ հօն շատ քաջութիւններ գործեց. շատ անգամ Աղիմպիական խաղերու մէջ առիւծներ մեռցուց եւ ուրիշ յաղթութիւններ բրաւ: Նոյնպէս անգամ մը Յունաց զօրքին հետ Ղանդուարտաց (Ղանդուարտացոց) դէմ պատերազմի երթալով, թնամիներէն հինգ հօգի վրան վաղէցին. Վարազդատ անոնց դէմ ելաւ եւ ամէնն ալ սրով սպաննեց: Աւրիշ անգամ մ'ալ թըշնամեաց բերդի մը վրայ դնաց, եւ տասնուեօթը հօգի իրարու ետեւէ նետով զարկաւ մեռցուց ու բերդէն վար ձգեց:

ՃԴ. Արք որ թագաւորութիւնն առած Հայաստան կու գար, Գարանաղեաց գաւառին մէջ քանի

մ'ասորի աւազակներու պատահեցաւ, եւ ետեւէն ինկաւ որ բռնէ, բայց անոնք փախան Եփրատին մէկ նեղ տեղէն՝ հոն գրուած գերանին վրայէն անդին անցան, ու գերանը գետին մէջ նետեցին. Վարազդատ գետեզերքն հասնելով ու փայտը չգտնելով՝ ուժով մը ցատքելուն պէս, քանուերիու կանգուն լայն գետէն անդին անցաւ եւ աւազակներուն հասաւ, որոնք սարսափած՝ զէնքերնին նետեցին եւ անձնատուր եղան: Բայց թագաւորութեան մէջ հաստատուէն ետքը, շուգելով Եւնայ զորապետներուն հրամանին տակն ըլլալ, Շապուհին մարդ խաւրեց ու խնդրեց որ իր աղջիկներէն մէկն իրեն կնութեան տայ, եւ ինքն ալ Հայաստանը Եւնայ իշխանութենէն հանէ եւ իրեն տայ: Եւնայ զորապետներն անմիջապէս աս բանը կայսեր իմացուցին, ան ալ հրաման խաւրեց որ զՎարազդատ բռնեն իրեն խրկեն: Վարազդատ յուսարով որ կրնայ ինքը զինքն արգարացընել, իր կամքովը կայսեր զնաց. բայց թէևոգոս զանիկայ եւ ոչ իր առջեւը հանել տուաւ, այլ շղթայով կապած թուղիս (Իսլանա) կղզին քշել տուաւ:

Փաստոս Բու զանդացին իր պատմութեան գրքին մէջ խոսքով երկրորդին ժամանակէն մինչեւ Վարազդատին թագաւորութեան վերջը կը պատմէ. բայց բոլորովին զատ եզանակաւ ու պարագաներով ըլլալուն համար, հարկ կը համարիք հոս համառօտ մը գնել. աս միայն ծանուցանելով՝ որ աս պատմութիւններն այնչափ հաստատուն չեն երեւար, նախ մեր պատմութեան կարգին համաձայն չըլլալուն, եւ երկրորդ մէջը շատ արտարայ կարգի չափազանց պարագաներ ըլլալուն համար:

Փաստոս (Գ. Դօգր. ԳԼ. ԺԵ.) Ս. Ներսէսին արտօրուիլը պատմելէն ետքը, կ'ըսէ թէ երբ որ Երշակ Հայոց թագաւորն աս բանս իմացաւ, սաստիկ բարկանալով, իր Վասակ զորապետին հրաման տուաւ որ զօրք ժողկէ եւ երթոյ Եւնայ երկիրն սուպատակէ. ան ալ անմիջապէս 260,000 զօրք ժողկեց եւ մինչեւ Ընկիւրիս քաղաքը յարձակեցաւ, արեւից ապականեց, եւ այսպէս վեց տարի շարունակ Եւնայ երկիրն սուպատակելով՝ շատ աւարներ առաւ:

Եսկէ ետքը (ԳԼ. Ի.) կը պատմէ որ Շապուհին եւ Եւնայ մէջ պատերազմ բացուելով, Երշակ մտարը գրաւ որ ան

կողմին օգնէ, որ կողմն որ զինքը նախ օգնութեան կանչէ, եւ աւելի կը բազմար Յունաց օգնել. բայց անոնք զինքը բանի տեղ չդրին ու չկանչեցին: Իսկ Շապուհ իրեն զեւսական խաւրեց եւ աղաչեց որ դայ իրեն օգնէ, ըսելով թէ ստոյգ գիտեմ որ եթէ դուն ինձի օգնելու ըլլաս, յաղթութիւնը կը ստանամ: Ըն ասեն Արշակ Հայոց զօրքը ժողովեց եւ զնաց առանձին՝ առանց Պարսից բանակին սպասելու Յունաց հետ զարնուեցաւ, յաղթեց եւ անոնց անհամար զօրքը բոլորովին ջարդեց ու մէկ հոգի մ'ալ ողջ չթողուց: Շապուհ աս բանիս վրայ սաստիկ ուրախանալով՝ Արշակին հետ մշտնջեննաւոր սէր հաստատելու համար, ուզեց իր քոյրն անոր կնութեան առ: Բայց Աիւնեաց Անդոպի իշխանին խորամանկութեամբն աս սէրն արուեցաւ, որովհետեւ Փռաաննեմ Անդոպիին աղջիկին՝ Արշակին կինն ըլլալով, մտածեց որ անկոյ ուրիշ կին առնելու ըլլայ, իր աղջիկը կ'անարգուի, ուստի նախարարներուն ստակ կերցընելով եւ պարսիկ իշխաններէն մէկն ալ կաշառով վաստակելով՝ Արշակին ստութեամբ ըսաւ թէ Շապուհ կ'ուզէ զքեզ մեռցընել, աս բանս միւս նախարարներն ու պարսիկ իշխանն ալ հաստատեցին: Արշակ հաւատաւորով՝ բոլոր զօրքն առաւ գիշերանց Շապուհին քովն զնաց, եւ աս պատճառաւ Հայոց ու Պարսից մէջ թշնամութիւն ծագելով՝ 33 տարի անդադար իրարու հետ պատերազմ ըրին, եւ միշտ Հայերը Վասակ Մամիկոնեան սպարապետին հրամանատարութեամբը յաղթող եղան: Ես պատերազմներուն մէջ Բուզանդացույն հաշուով՝ Հայերը Պարսիկներէն 25 միլիոնէն աւելի մարդ ջարդեցին, վասն զի Պարսից թագաւորը Հայոց վրայ 20էն աւելի զօրապետ խաւրեց, կ'ըսէ, ոմանք 800,000 1,000,000, ոմանք ալ 3 միլիոն, մինչեւ 5 միլիոն զօրքով՝ զորոնք Հայերը 30—50,000ով բոլորովին կը ջարդէին եւ հոգի մ'ալ ողջ չէին տար: Բայց ետքը նախարարները պատերազմէն անձրացած՝ Պարշակ ստիպեցին որ Շապուհին երթայ ու անոր հետ հաշտութիւն ընէ, ան ալ ակամայ ելաւ զնաց եւ հոն արգելուեցաւ:

Շապուհ մոզերուն հարցուց որ եթէ Արշակն իր երկիրը խաւրէ, նորէն իրեն դէմ թշնամութիւն պիտ'որ ընէ թէ չէ, անոնք ալ աս նշանը տուին. Հայաստանէն քիչ մը հող ու ջուր բերել տուր, ըսին, ու վրանիդ յատակին կէսն ան հողը տարածէ, ջուրն ալ վրան ցանէ, եւ Արշակն աս ան հողին վրայ կեցուր, նայէ քեզի հետ ինչպէս կը խօսի, թէ որ իրոխաւորով եւ սպառնալիքներով խօսի, գիտցիր որ Հայաստան երթալուն պէս նորէն քեզի դէմ պատերազմի կ'ընէ:

իսկ թէ որ հեզու թեամբ ու բարեկամի պէս կը խօսի, քեզի հետ բարեկամութիւնը հաստատուն պիտ'որ պահէ: Շապուհ շուս մը մոզերուն ըսածը կատարեց, եւ Երշակն առաւ: Հայաստանի հողին վրայ տարաւ. հոն անիկայ սկսաւ մեծամեծ սպառնալիքներ ընել՝ ըսելով թէ ես Պարսիկներէն՝ մեզի բռնածներուն վրէժը պիտ'որ առնուի ու թագաւորին ցեղը բռլրոզիմ պիտ'որ ընչեմ, եւ այլն: Ետքը բուն երկրին հողին վրայ բերաւ, ուր Երշակ խնամարհութեամբ եւ աղաչելով կը խօսէր. քանի մ'անգամ այսպէս փորձեցին ետքն, իմացաւ որ եթէ Հայաստան երթայ, նորէն իրէն զէմ թշնամութիւն պիտ'որ ընէ, անոր համար շղթայով կապած՝ Ենչոյշ բերդը խաւրեց. Վասակ սպարապետն ալ՝ որն որ Երշակին հետ Պարսկաստան գացած էր, սպաննել տուաւ:

Երշակին Ենչոյշ բերդն եղած ատենը, Քուշանաց թագաւորը Շապուհին զէմ պատերազմի ելաւ եւ անոր զօրքերուն շատը չարդեց, պատերազմին մէջ Շապուհ ալ թշնամիներէն պաշարուեցաւ ու մեծ վտանդի մէջ ինկաւ. բայց Երշակին Գրաստամաս անուն ներքինապետն՝ որն որ Պարսից բանակին մէջն էր, շատ քաջութեամբ պատերազմելով՝ զանիկայ ազատեց: Թագաւորն անոր աս գործքին հասուցուի մ'ընել ու զելով, ըսաւ անոր. Ինչ որ կ'ուզես իզմէ խնդրէ. Գրաստամաս հրաման խնդրեց որ երթայ զԵրշակ որ մը միայն շղթաներէն արձակէ ու հանգչեցընէ, եւ խնդիրքն ընդունելով՝ զնաց Ենչոյշ բերդն, Երշակին շղթաները քակեց ու փառաւոր զցեասներ հազցուց եւ հանգչեցուց, առջեւն ալ գանազան պատու զներով ու զինուով սեղան մը դրաւ որ ուտէ ու խմէ: Երշակ երբ որ շիշ մը շատկեկ զինի խմելով՝ զինոզցաւ, առջեւը դրուած կերակրոյ դանակն առաւ, ու Վայ ինծի որ աս խեղճութեան մէջ ինկած եմ ըսելով՝ կուրծքը խօթեց ու մեռաւ: Գրաստամաս աս բանիս վրայ սաստիկ տրամած՝ ցատրեց նոյն գանակն առաւ, եւ անով ինքը զինքը մեռցուց:

Երշակին բանուէլէն ետքը, Մուշեղ՝ Վասակ սպարապետին որդին, Յունաց կայսրէն օգնութիւն խնդրեց. ան ալ Պապը Հայոց թագաւոր դրաւ, ու Տերեւա զօրապետը 600 ըիւր (6 միլիոն) զօրքով Հայաստան խաւրեց. որոնց հետ Հայերն ալ միացան ու Մուշեղին սպարապետութեամբը Հայաստան եղող պարսիկ զօրքերը բռլրոզիմ չարդեցին: Շապուհ նորէն երկու անգամ ալ անհամար զօրքով Հայոց վրայ եկաւ, բայց յաղթուեցաւ ու փախաւ:

Հայաստան Պարսից մեռքէն ազատելէն ետքը, Պապ սկսաւ զէշ գործքեր ընել, որոնց համար Ս. Ներսէսէն յան-

զիմանուելով՝ անոր թոյն խնցուց ու մեղաց: Եսկէ զառ
 Եսկէնցմէ ալ պաշտեցաւ: Եւ ուզեց Պարսից թագաւորին
 Հեռ հաշտութիւն ընել ու հարկն անոր տալ: Կայսրն առ
 բանս իմանալով՝ Տերկնս զորապետին հրաման խաւրեց որ
 զՊարս պապնէ: Տերկնս որ մը զանիկայ սեղանի հրաւիրեց,
 եւ ուրախութեամբ ուտելու խմելու ասեն, հոն կեցող զե-
 նուորներուն՝ որոնց յառաջագոյն ինչ ընելիքնին ըսած էր,
 նշան տուաւ, որոնք սրով զարկին Պարսն պապնեցին: Կայ-
 սրը Պարսին տեղ Վարազդատը թագաւոր դրաւ, որն որ իր
 զայնկին՝ Բառ Սահառունին զբռնելով՝ զՄուշէղ մեղքնել
 առաւ եւ սպարապետութիւնը նոյն Բառին տուաւ: Մա-
 նուէլ Մուշէղին որդին՝ որն որ նոյն ժամանակը Պարսկաս-
 տան էր, իր հօրը մահը լսելով՝ Հայաստան եկաւ, եւ ասանց
 թագաւորին հրամանին՝ սպարապետութիւնն առաւ, զօրք
 ժողովեց ու Վարազդատին մարդ խաւրեց եւ ըսաւ որ շուտով
 Հայաստանէն ելլէ երթայ. թագաւորն ալ իրեն հրաման
 իրկեց որ ինքն երթայ, ու՝ մահ սպառնացաւ թէ որ հնա-
 զանդելու չըլլայ: Ըն ատեն Մանուէլ իր զօրքով Վարազդա-
 տին դէմ պատերազմի ելաւ, անոր յաղթեց ու Եսկէնց երկիրը
 վճարեց: Ուր մինչեւ իր մահը մնաց. Բառն ալ պատերազ-
 մին մէջ բռնեց եւ սպաննեց: Եսկէ ետքը Պարսից թա-
 գաւորին Հեռ հաշտութիւն ըրաւ, որն որ Սուրեն անուանով
 պարսիկ իշխան մը Հայաստանի վրայ մարդպան դրաւ: Բայց
 թիչ մը ետքը Մերուժան Երծրունին խարդախութեամբը
 Մանուէլ Սուրենին զօրքը չարեց ու զինքն ալ Հայաստա-
 նէն վճարեց. նաեւ երեք անգամ իր վրայ խաւրուած Պար-
 սից զօրքին յաղթեց: Չորրորդ անգամ Հապուհ զՄերուժան
 անհամար զօրքով Մանուէլին վրայ իրկեց. բայց Մանուէլ
 անոր ալ յաղթեց, ու Մերուժան Սիւնեաց Բարիկ իշխա-
 նէն՝ Մանուէլին նիգակակցէն սպաննուեցաւ: Եսկէ ետքը
 պատերազմը դադրելով՝ Մանուէլ Պարսին Երշակ որդին
 թագաւորեցուց, եւ անոր Վաղարշակ եղբայրն ալ թա-
 գաւորին երկրորդն ըրաւ:

Եհաւասիկ առ է Քաւստոս Բուզանդացիին պատմու-
 թեան համառոտութիւնը, որուն ինչ աստիճանի ստուգու-
 թիւն ունենալն ամեն կարգացող կրնայ իմանալ:

Արշակ Գ. Վաղարշակ Բ. Խոսրով Գ:

ՃԵ. Արշակին ու Վաղարշակին թագաւորելը (392): Հայաստանին Պարսից եւ Յունաց մէջ բաժնուիլը. Արշակին Յունաց մասն երթալն ու Խոսրով Գ.ին Պարսից մասին թագաւոր դրուիլը (396): ՃԶ. Քանի մը նախարարներ Արշակին գանձը կը յափշտակեն ու Խոսրովին քովը կը փախին: ՃԷ. Երկու թագաւորաց մէջ եղած պատերազմն, Արշակին յաղթուիլը: Իր հիւանդութիւնն ու մահը (399):

ՃԵ. Թեոդոս կայսրը Վարազդատին տեղը Պապին երկու որդիքն՝ Արշակն ու Վաղարշակը Հայոց թագաւոր դրաւ, մտածելով որ եթէ երկու թագաւոր ըլլայ, երկուքը մեկտեղ ապստամբելու չեն միաբանիր, եւ անոնց մայրն իր քովը պահելով՝ զերենք յոյն զօրքով Հայաստան խաւրեց, որոնք եկան Պարսից հետ քաջութեամբ պատերազմեցան ու յաղթեցին, եւ Հայաստանին տիրեցին: Բայց Վաղարշակ նոյն տարին մեռաւ:

Թեոդոսին մեռնելէն ետքը Հապուհ անոր Արկադ որդւոյն հետ զաշինք դրաւ եւ Միջագետքն ու Հայաստանը մէջերնին բաժնեցին: Արշակ շուզելով հեթանոս թագաւորի տակ մնալ, Այրարատը՝ Հայոց թագաւորներուն բնակած դաւառը, թողուց ու Յունաց մասը գնաց. նաեւ Պարսից մասին մէջ երկիր ունեցող նախարարներն իրենց բնասնիրովն անոր հետ գացին: Ասոր վրայ Հապուհ նեղացաւ եւ Արշակին թուղթ գրեց թէ ինչու իմ մասիս նախարարները տարիր, ան ալ պատասխան տուաւ թէ նախարարները շուզելով պարսիկ զօրձակալի տակ մնալ, ինծի հետ եկան. ուստի թէ որ քու մասդ ալ ինծի յանձնելու ըլլաս, ամէն բան կարգի կը մանէ, եւ ես հարկը հաւատարմութեամբ քեզի կու տամ. իսկ թէ որ չես ուզեր ինծի տալ ու նախարարներն իրենց կամքովն ետ կը դառնան, ես չեմ արգելուր: Հապուհ աս բանս լսելով՝ իր մասին վրայ Արշակունեաց ցեղէն Խոսրով անունով մեկը թագաւոր դրաւ. իր մասին նախա-

բարներուն ալ նամակ գրեց որ իրենց տեղը դառնան, ծանուցանելով որ ով որ չգայ, իր կալուածներն արքունիք պիտ'որ առնուին: Նախարարներն երբ որ լսեցին որ Պարսից մասին մէջ ալ Արշակունի թագաւոր դրուեր է, ելան իրենց երկիրները գացին, քանի մ'Արշակին հաւատարիմ նախարարներէն զատ, որոնց երկիրները Խոսրով Շապուհին հրամանաւն արքունիք առաւ: Բայց քանի մը Յունաց մասին մէջ կալուած ունեցող նախարարներ ալ կային, որոնք Խոսրովին քովը կ'ուղէին երթալ, բայց մէջերնէն միայն Սահակ Բագրատունի ասպետը կրցաւ երթալ. իսկ միւսները՝ Սուրէն Խոռխոռունի, Վահան Առաւելեան եւ Աշխագար Գիմարսեան, Արշակին զօրքէն արգելուելով՝ ուրիշ յարմար առժի սպասեցին:

ՃԶ. Խոսրով Սահակ ասպետին գալուն վրայ շատ ուրախացաւ, եւ իր զօրացը վրայ սպարապետ դրաւ: Քիչ մը ետքը վերը յիշուած՝ Խոսրովին երթալ ուզող երեք նախարարները յարմար առնն մը գտնելով՝ Արշակին գանձը յափշտակեցին եւ ուղեցին Խոսրովին տանիլ: Բայց Սամէլ Մամիկոնեան՝ Արշակին հաւատարիմ նախարարը, շատ զօրքով անոնց ետեւէն հասաւ, որոնք ուրիշ ճար չգտնելով՝ Մանանաղի դաւառին ամուր այրերուն մէջ մտան: Սամէլ շատ աշխատեցաւ որ ներս մտնէ, բայց անկարելի եղաւ, վասն զի չորս կողմը քարաժայռերով պատած ու վերի կողմանէ ալ սաստիկ դահավէժ տեղ մըն էր: Ուստի Արշակին իմացընելով՝ երկաթապատ սնտուկներ շինել տուաւ, որոնց մէջ մէյմէկ մարդ դրած՝ շղթայով վերէն այրին առջեւն իջեցուց, որ հոն մէջի մարդիկները դուրս ելլեն եւ այրին հետ պատերազմին. բայց աս ալ օգուտ չբրաւ, վասն զի այրին վերի կողմը դուրս ցցուած խոշոր ժայռ մ'ըլլալով՝ սնտուկներն անկից շատ հեռու կը մնային: Սամէլ աս գործքին զրաղած առնն՝ Սահակ Բագրատունին Խոսրովին զօրքովն ըստ պատահման հոն եկաւ. որովհետեւ նոյն ժամանակը Վանանդացիք Խոսրովէն ապրտամբելով՝ երկու թագաւորին երկիրներն ալ կ'ասպատակէին, որոնց վրայ Խոսրով՝ Սահակը խաւրեց,

որն որ զանոնք նուաճեց, շատերը ջարդեց մնացածներն ալ մինչեւ Մանանաղեաց դաւառը հալածեց: Հոն Արշակին զօրքը տեսնելով ու պատերազմին պատճառն իմանալով՝ աւազակները թողուց եւ անոնց վրայ յարձակեցաւ փախուց, եւ նախարարներն ու զանձնայրէն հանեց Խոսրովին տարաւ: Խոսրով զանձին մէկ մասը Շապուհին խաւրեց, եւ անոր հրամանաւն իր քովն եկող նախարարներուն կալուածներ տուաւ:

ՃԷ. Արշակ Խոսրովին դեսպան խաւրեց ու պահանջեց որ իր զանձն ետ տայ, եւ երբ որ անիկայ մտիկ չբրաւ, ժողովեց իր զօրքն եւ անոր վրայ գնաց. Խոսրով ալ շուտ մ'իր զօրքովն Արշակին դէմ գնաց որ անոր իր երկիրը մոտնելու թող շտայ, բայց անիկայ արդէն մտած եւ մինչեւ Երեւել դաշտը յառաջ եկած էր: Հոն երկու բանակ իրարու հետ սաստիկ զարնուեցան, Արշակին զօրքն յաղթուեցաւ եւ իր սպարապետը Գարա Սիւնեաց իշխանը մեռաւ. մնացած զօրքն ալ սկսան փախչիլ, որոնց ետեւէն ինկաւ Սահակ ասպետն ու սաստիկ հալածեց: Գազարոն Աամարականը՝ որն որ Արշակին կողմն եղող իշխաններէն մէկն էր, փախչելու ատեն շատ անդամ ետ դառնալով եւ զիրենք հալածողները ցրուելով՝ Արշակին ատեն տուաւ որ փախչի ու ձեռք չիյնայ: Աս պատերազմէն քիչ մը ետքն Արշակ Եկեղեցաց դաւառին մէջ հիւանդացաւ ու մեռաւ, բոլոր Հայոց վրայ օ տարի, իսկ կէս մասին վրայ երկուք ու կէս տարի թագաւորելէն ետքն, որուն մեռնելէն ետեւ Եղյներն իրենց մասին վրայ թագաւոր չդրին, այլ Եղյն կոմսերու ձեռքով կը կառավարէին:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Ե .

Խոսքով Գ. սոսանին:

ՃԸ. Խոսքով բոլոր Հայոց թագաւորութիւնը կ'առնու:
 ՃԹ. Ս. Սահակը կաթողիկոս կը դնէ. Շապուհին հետ կը
 թընամանայ եւ անոր զօրքէն կը բռնուի (400): Շաւարշ
 կամարական ու Պարգեւ Ամատունի կ'ուղեն Խոսքովն ազա-
 տել, բայց ըն կրնար յաջողցընել:

ՃԸ. Յունաց մասին մէջ եղող նախարարները
 տեսնելով որ կայսրն իր մասին վրայ թագաւոր չգրաւ,
 շուղեցին առանց թագաւորի մնալ, անոր համար
 Գաղաւոն կամարականին ձեռքովն որն որ իրենց մէջ
 պատուով ամէնէն մեծն էր, Խոսքովին թուղթ գրե-
 ցին եւ յայանեցին որ կը բաղձան իր քովը գալ. միայն
 խնդրեցին որ 'նախ' իրենց իրեն դէմ բրած պատե-
 րազմին համար թողութիւն տայ. Երկրորդ՝ իրենց կա-
 լուածները նորէն ետ տայ, եւ Երրորդ՝ Յունաց մասին
 մէջ ըլլող նախարարներուն պաշտպանութիւն ընելու
 խոստում տայ, որ Յոյներն անոնց կալուածները չյա-
 փրշտակեն: Աս խնդիրները Խոսքով սիրով ընդունե-
 ցաւ, եւ միանգամայն անոնց ուրիշ պարգեւներ ալ
 խոստացաւ. ուստի Գաղաւոնին առաջնորդութեամբն
 ամէնն ալ ելան Խոսքովին գացին. մէջերէն միայն
 Սամէլ Մամիկոնեան՝ Խոսքովին նախարարաց գրած
 թուղթն ու նախարարաց գրածին ալ օրինակն առաւ
 կայսեր գնաց, որովհետեւ իր հայրն ու մայրը հաւ-
 ապրնին ուրանալուն համար մեռցուցած ըլլալով՝
 Պարսից մասը գալու կը վախենար: Խոսքով բոլոր նա-
 խարարներն իր իշխանութեան տակ առնելէն ետքն,
 Արկազ կայսրէն խնդրեց որ Յունաց մասն ալ իրեն
 յանձնէ, եւ խոստացաւ որ ան մասին հարկն ալ իրեն
 կու տայ: Արկազ վախնալով որ թէ որ աս խնդիրը
 չընդունելու ըլլայ, Հայերը կը միաբանին եւ բռնու-
 թեամբ իր մասը կ'առնուն Պարսից կու տան, Խոսքովին
 ուզածը կատարեց, եւ այնպէս Խոսքով բոլոր Հայոց
 վրայ առանձին թագաւոր եղաւ:

ՃԹ. Խոսքովին թագաւորութեան շորրորդ տա-

րին Ասպուրակէս կաթողիկոսը վախճանեցաւ, որուն տեղ թագաւորը զՍ. Սահակ՝ Ս. Ներսէսին որդին դրաւ: Աս սուրբն իր հայրական խնամքովն ու հոգեւոր բարեկարգութիւններովը՝ Հայաստանը ծաղկեցրնելու, եւ քրիստոնէութիւնն ու բարեպաշտութիւնն օրէ օր յառաջ տանելու շատ փոյթ տարաւ: Աս բաներու օգնական ունեցաւ Մեսրոպ անունով սուրբ եւ իմաստուն մարդ մը, որն որ թագաւորական քարտուղար էր, բայց Հայոց թագաւորութեան տկարանալու եւ իյնալու սկսած ատենը՝ Գողթն գաւառը քաշուած ձգնութիւն կ'ընէր, եւ շատ հրաշքներով՝ նոյն գաւառին եւ Սիւնեաց նահանգին մէջ յառաջուրնէ մնացած հեթանոսները դարձուցած էր: Շապուհ երբ որ իմացաւ որ Խոսրով Արկազին հետ բարեկամացեր՝ եւ առանց իր հրամանին Ս. Սահակը կաթողիկոս դրեր է, շատ բարկացաւ, ու մարդ խաւրելով՝ ըրածը յանդիմանեց եւ շատ սպառնալիք ըրաւ: Ասոր վրայ Խոսրով նեղացած՝ անոր խիստ պատասխան մը խաւրեց, եւ անմիջապէս Արկազ կայսեր հետ խօսեցաւ որ իրեն օգնէ, եւ ինքն ալ Հայաստանին Պարսից մասն իրեն տայ: Հայ նախարարներէն ոմանք առ բանս գաղտուկ Շապուհին իմացուցին, որն որ իր Արտաշէր որդին շատ զօրքով Խոսրովին վրայ խաւրեց: Թագաւորը տեսնելով որ Արկազ իրեն օգնել չ'ուզեր, եւ ուրիշ օգնական մ'ալ չկրնալով գտնել, ճարը հատած՝ ելաւ Արտաշէրին քովը գնաց: Արտաշէր զանիկայ թագաւորութենէ ձգեց, ամէն անոր դրած նախարարները՝ նաեւ Ս. Սահակն ալ իրենց իշխանութենէ հանեց, եւ Հայաստանի մէջ մեծ գունդ մը զօրք թող տալով՝ Խոսրովն ու Գաղաւթն Ամասրականը հետն առած Տիգրան գնաց: Շաւարշ՝ Գաղաւթնն եզրայրն եւ Պարզեւ՝ Ամասունեաց իշխանն ուզելով իրենց թագաւորը գերութենէ ազատել, 700 զինուորով յանկարծ Արտաշէրին զօրացր վրայ յարձակեցան, բայց Խոսրով ամուր շղթաներով կապուած ըլլալուն համար չկրցան ազատել, եւ պարսիկ զօրքին հետ սաստիկ զարնուելով՝ Շաւարշ ու Պարզեւին որդին Մանուէլ պատերազմին մէջ մեռան, իսկ Պարզեւ գերի բռնուե-

ցաւ: Արտաշիւր հրամայեց որ անոր մտրթն հանեն եւ միշտ խոտորովին առջեւը դնեն: Խոտորով 5 տարի թագաւորելէն ետքը շղթայով կապուած Անյոյշ բերզը գրուեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Զ.

Վրաստայրուհի:

ՃԺ. Վրաստայրուհին թագաւոր գրուիլը (400). Ս. Սահակին Պարսից թագաւորին երթալը. Համազասպ Մամիկոնեանին Հայոց սպարապետ գրուիլը: ՃԺԱ. Հայոց գլխի գիւտը (404, 407):

ՃԺ. Արտաշիւր խոտորովին տեղն անոր Վրաստայուհի կըրայրը թագաւոր գրու, որն որ տէրութիւնը շատ խելքով եւ իմաստութեամբ կառավարեց, եւ Պարսից թագաւորին կամքէն դուրս չելելով՝ անոր սիրելի եղաւ: Երբ որ Սահակ Բագրատունի սպարապետը մեռաւ, Ս. Սահակ թագաւորին աղաչեց որ Համազասպ Մամիկոնեանն՝ իր Սահականոյշ աղջկանն այրն, անոր տեղ սպարապետ դնէ, բայց Վրաստայուհի յանձն չառաւ առանց Պարսից թագաւորին հրամանին անոր խնդիրքը կատարել: Ան առնն Ս. Սահակ իրմէ յանձնարարական թուղթ առած՝ Արտաշիւրն զնաց, որն որ հօրը տեղը Պարսից թագաւոր եղած էր, եւ անկէ շատ պատուով ընդունուելով՝ ամէն ուղածներն առաւ. նաեւ խնդրեց որ կամարականաց եւ Ամասունեաց ջեղերուն թողութիւն տայ, եւ անոնց երկիրները՝ զորոնք արքունիք առած էր, եւ դարձրնէ: Արտաշիւր աս խնդրին ալ հաճեցաւ, եւ Վրաստայուհին հրովարտակ խաւրեց որ Ս. Սահակին ամէն ուղածները կատարէ. միայն կամարականաց եւ Ամասունեաց ջեղերուն իրենց առաջին աստիճանը չտայ, պլ աւելի ստորին աստիճանի նախարարներուն կարգը դնէ. իսկ Համազասպին աստիճանը մեծցրնէ:

ՃԺԱ. Քիչ մը ժամանակ ետքն Արտաշիւր մեռաւ եւ անոր յաջորդեց Վրամ, որն որ Վրաստայուհին հետ բարեկամութիւնը հաստատուն պահեց: Ասոր

թագաւորութեան սկիզբները Յունաց մէջ խռովու-
 թիւն մը ծագեցաւ, եւ զօրքն սկսան թէ իրարու եւ
 թէ Պարսից հետ պատերազմիլ: Վստմ Հայոց թագա-
 ւորին յանձնեց որ Միջագետք երթայ եւ առ խռովու-
 թիւնը դադրեցընէ: Վստմչապուհ իր իմաստութեամբն
 ամէն բան կարգի դրաւ, բայց հոն քարտուղար չու-
 նենալով շատ նեղութիւն կը քաշէր: Հարէլ անու-
 նով ասորի քահանայ մ'առ բանիս ճար մը հոգալու
 համար թագաւորին քովն եկաւ ու խոստացաւ որ Գա-
 նիէլ անունով եպիսկոպոսի մը գործակցութեամբը
 Հայոց լեզուին գիր գտնէ: Վստմչապուհ առ բանիս
 հոգ չունեցաւ, եւ դարձաւ Հայաստան եկաւ. բայց
 երբ որ տեսաւ որ Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ եւ բո-
 լոր եպիսկոպոսները ժողովուրդ են եւ հայերէն գիր
 գտնելու կ'աշխատին, Հարէլին բռածն անոնց պատ-
 մեց, եւ անոնց աղաչելովը՝ Վահրիճ Խաղունին Մի-
 ջագետք խաւրեց որ երթայ ան գրերը սորվի: Վահ-
 րիճ գնաց աղէկ մը սորվեցաւ եւ անոնց օրինակն
 ալ հետն առած՝ Ս. Սահակին ու Մեսրոպին բերաւ,
 որոնք առին անմիջապէս սկսան աղոց սորվեցընէլ.
 բայց մէկ երկու տարի փորձելէն ետքը, տեսան որ ան
 գրերը հայերէն լեզուի չեն ծառայեր: Ս. Մեսրոպ
 ելաւ անձամբ Գանիէլ եպիսկոպոսին գնաց, եւ առա-
 ջինէն աւելի բան մը չկրնալով գտնել, ուրիշ քանի
 մը յոյն իմաստուններու գնաց, յուսալով որ անոնց
 օգնութեամբը կրնայ կատարեալ Հայոց լեզուին յար-
 մար գիր մը հնարել. բայց երբ որ յոյր պարապի ելաւ,
 աղօթքով Աստուծոյ դիմեց, եւ նոյն աղօթքին ատենը
 տեսիլք մը տեսաւ, որուն մէջ ձեռք մը հայերէն
 գրերն իր աջէր գրեց, եւ անոնց զօրութիւնն իր
 մտքին մէջ տպաւորուեցաւ: Աստի աղօթքը լիննա-
 լուն պէս, Հռոփանոս անունով յոյն դպրի մը հետ իր
 տեսած գրերը ձեռի խաթեց եւ առաւ Հայաստան
 բերաւ, ու Վստմչապուհին հրամանովն ամէն Պարսից
 տակ եղող Հայաստանի դաւառներուն մէջ դաստ-
 տուններ բացաւ եւ նոյն գրերը աղոց սորվեցուց:
 Բայց Յունաց մասին մէջ չկրցաւ սորվեցընէլ, որով-
 հետեւ Թեոդոս Փոքր, Արկազ կայսեր յաջորդն, իր

ճասը Առամշապուհին շյանձնեց, այլ յոյն գործակալներով կը կառավարէր, որոնք թող չէին տար որ Հայերը յունարէնէն զատ լեզու սորվին: Ս. Մեսրոպ նաև Արաց եւ Աղուանից երկիրներն ալ զնաց եւ անոնց ալ գիր հնարեց:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ի Է .

Խոսքով երկրորդ անգամ ու Շապուհի պարսիկ:

ՃԺԲ. Առամշապուհ կը մեռնի (421), Խոսքով Ք. երկրորդ անգամ Հայոց թագաւոր կը նստի Խոսրովին ճահը (421): ՃԺԳ. Շապուհ պարսիկն թագաւոր դուռիւր: Հայոց նախարարները Հայաստան զանուող պարսիկ զօրաց զէմ պատերազմի կ'ելեն ու կը յաղթեն: ՃԺԴ. Ս. Սահակ Յունաց ճասը կ'երթայ, իր թոռը Արդան Մամիկոնեան կայսրմ Հայոց սպարապետ կը դրուի:

ՃԺԲ. Առամշապուհ 21 տարի թագաւորեւն ետքը մեռաւ, եւ որովհետեւ իր որդին գեռ 10 տարուան ըլլալով՝ թագաւորութիւն ընելու բաւական չէր, Ս. Սահակ Յաղկերտին զնաց եւ աղաչեց որ զխոսքով՝ որն որ նոյն ժամանակը շղթաներէն արձակուած՝ Անյոյշ բերդը կը կենար, նորէն Հայոց թագաւոր զնէ: Յաղկերտ անոր խնդիրը կատարեց եւ Խոսքովը Հայաստան խաւրեց, որն որդալու ատեն Յաղկերտէն խնդրեց որ Քաղաւոն Աամարականին որդին Հրահատն ալ Հայաստան խաւրէ, բայց անիկայ գեռ Հայաստան չհասած՝ ինքը մեռաւ, տարի մը թագաւորութիւն ընելէն ետքը:

ՃԺԳ. Յաղկերտ ուղեւով բոլոր Հայերը Պարսից աղանդը զարձրենլ, Խոսքովին տեղ հայ թագաւոր չգրաւ, այլ իր որդին Շապուհը թագաւորեցուց, որպէս զի Հայոց նախարարները միշտ անոր քովը մտնելով ելլելով՝ եւ Պարսից տօները տեսնելով, միանգամայն Պարսից հետ խնամութիւն ընելով՝ իրենց աղանդին ընտանեանն եւ զիւրութեամբ զանիկայ բնդուներն: Հայերը՝ նոյն ատենն իրենց սպարապետը Համազասպ Մամիկոնեան մեռած ըլլալով, չկրցան ժողովուրդ ու

Հապուհին գէժ գնել. ուստի անիկայ կհաւ մտաւ. Հայաստան, իրեն հետ բերաւ նաեւ Հրահատ Կամ-
սարահանն եւ ուրիշ Պարսկաստան եղող հայ իշխան-
ները: Բայց նախարարներուն ամենեւին չկրցաւ հա-
ճելի ըլլալ, այլ միշտ անոնցմէ կ'անարգուէր ու կը
նախատուէր, եւ այսպէս անարգութեամբ 4 տարի
թագաւորութիւն ընելէն ետքը, լսելով թէ հայրը
հիւանդացեր է, շուտ մը Պարսկաստան գնաց, իր
տեղակալին ապսպրելով՝ որ բոլոր հայ իշխանները
բռնէ Պարսկաստան բերէ: Բայց նախարարները՝ Ներսէս
Ճիճրակացի իշխանն իրենց զօրապետ գրին, ու զօր-
քերնին ժողվելով՝ Պարսից զօնդին հետ սաստիկ
զարնուեցան, շատերը ջարդեցին, մնացածը փախու-
ցին, որոնց զօրազլուխն ալ Ապրում Սպանդունին
սպաննեց. անկէ ետքն իրենք աճաւր տեղեր քա-
չուեցան: Ասով երկիրն անտէրունչ մնալով՝ սկսաւ
ապականիլ, եւ հարկերն ալ նուազեցան:

ՃԺԳ. Այն ժամանակը Վսամ Եաղկերտին
տեղը թագաւորեց, եւ Հայոցմէ վրէժ առնելու համար
անոնց վրայ զօրք խաւրեց ու շատ փնտս հառցուց: Ս.
Սահակ աս ամէն շարիքները տեսնելով՝ ելաւ Եունաց
մարդնաց, ուր որ նոյն տակնը խաղաղ էր. բայց հոն
այլէկընդունելութիւն չգտաւ, անոր համար զՍ. Մես-
րոպ եւ իր Վարդան թողը Կոստանդնուպոլիս խաւրեց
ու կայսրմէ խնդրեց որ իր գործակալներուն հրաման
տայ՝ որ Եունաց մասին մէջ Հայերէն սորվեցրնելը
չարդեւուն: Կայսրը հրովարտակ մը գրելով՝ իր գոր-
ծակալներուն պատուիրեց որ Ս. Սահակին արդեւք
չդնեն: Վարդանին ալ սպարապետութեան պատիւ
տուաւ, իսկ Ս. Մեսրոպ Ատափոս Կոստանդնուպոլիս
արքեպիսկոպոսէն քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Թէ-
դոս իր Անատոլ զօրապետին ալ հրաման խաւրեց որ
Հայաստանի մէջ քաղաք մը շինէ, մէջը Եունաց պա-
հապան զօրք պահելու համար. ան ալ Կարին գաւառը
Թէոդուպոլիս քաղաքը շինեց եւ ամուր պարսպով ու
փոսերով պատելով՝ մէջը Եոյն զօրք գրաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ը .

Արտաշէս Գ. կամ Արտաշիր:

ՃԺԵ. Հայոց նախարարներուն Պարսից թագաւորին հետ հաշտուիլն եւ Արտաշէսին դահ նստիլը (327): ՃԺԶ. Ս. Սահակին ու Ս. Մեսրոպին Հայաստանն ուսմամբ ծաղկեցընելու համար ըրած ջանքը: ՃԺԷ. Արտաշէսին անկարգ կեանքը, թագաւորութենէ մերժուիլն եւ Արշակունեաց ցեղին թագաւորութեան զերծալը (333):

ՃԺԸ. Ս. Սահակին անհետնալով որ Հայաստան անաւեր մնացեր է, եւ հարկերն օրէ օր կը քիչնան, եւ զիտնալով ալ որ մինչեւ որ նախարարներուն հետ հաշտութիւն չընէ, Հայաստան շիկրնար նուաճել, Սմբատ Բաղրատունի իշխանին ձեռքովն ուղեց հաշտութիւն ընել: Ան ատեն նախարարները Ս. Սահակը կանչեցին որ գայ զիրենք միաբանէ, որպէս զի կարող ըլլան միաբան Առամին հետ հաշտութիւնը հաստատել: Ս. Սահակ եկաւ Այրարատ գաւառն՝ ամէն նախարարները քովը ժողկեց, ու Սմբատն եւ իր թոռը Արդան սպարապետը Առամին խաւրեց, որն որ հաշտութիւնն հաստատելով՝ Առամնապուհին որդին Արտաշէսը թագաւորեցուց, անունն ալ փոխեց Արտաշիր գրաւ:

ՃԺԹ. Ան ատեն Ս. Մեսրոպ ալ Յունաց մասին մէջ հայերէն սորվեցընելէն՝ եւ ամէն գաւառ իր աշկերտներէն վարպետ դնելէն ետքը, Պարսից մասը Ս. Սահակին քովն եկաւ, եւ անոր հետ խորհուրդ ընելով՝ Հայաստան թէ հոգեւոր եւ թէ արտաքին գիտութեամբ ծաղկեցընելու համար, իրենց աշկերտներուն մէջէն քանի մը հոգի՝ որոնց զլիաւորներն էին Եզնիկ, Կորիւն, Յովսէփ Պաղնկեցի, Ղեւսնդ, Յովհանն եւ Արձան՝ Կոտանդնուպոլիս, քանի մը հոգի ալ Եղեոսիս խաւրեցին, որպէս զի Ս. Հարց գործքերը հայերէն թարգմանեն ու բերեն. իսկ կրթուսեր աշկերտներէն ալ մէկ քանին՝ որոնց երեւելիներն էին Մովսէս խորենացին, Գաւիթ Անյազթ, Մամբրէ, եւ այլն, Աղեքսանդրիս խրկեցին որ ուսում սորվին:

ՃԺԻ. Բայց Հայաստանն աս ամէն ջանքին եւ աշխատութեան պատուը դեռ վայելելու չսկսած, մեծ թշուառութեան մէջ ինկաւ, իր թագաւորութիւնը կորսնցրնելով: Վասն զի Արտաշիր իր երիտասարդական մնլութիւններուն հետեւելով՝ ամէն տեսակ անկարգութիւններ սկսաւ կատարել. ասով ամէն նախարարներուն ասելի եղաւ, որոնք եկան Ս. Սահակն ալ կանչեցին որ իրենց հետ միանայ, եւ երթան Պարսից թագաւորին Արտաշիրն ամբաստանեն, եւ խնդրեն որ զանիկայ թագաւորութենէ հանէ, եւ Հայոց վրայ Պարսիկ իշխան մը դնէ: Ս. Սահակ աս բանս ամենեւին յանձն չառաւ, եւ շատ խօսքերով անոնց ցուցուց որ աս գործքն ինչ գէշ ու մնասակար է, եւ որչափ մնասակար հետեւութիւններ կ'ունենայ, թէ որ զիրենք բոլորովին հեթանոս Պարսից իշխանութեան տակ ձգելու բլան: Բայց նախարարներն անոր մտիկ չբրին, եւ կարծելով՝ որ Ս. Սահակ կ'ուզէ բանն երկնցնել, որպէս զի իրենց խորհուրդը թագաւորին յայտնէ, միաբանած՝ Պարսից թագաւորին զացին, իրենց հետ Սուրմակ անունով շարքահանայ մ'ալ տարին, եւ թէ Արտաշիրը թէ Ս. Սահակն ամբաստանեցին: Վասմ նախարարաց ամբաստանութիւնը լսելով՝ Արտաշիրն ու Ս. Սահակն իրեն կանչեց, եւ առաջինէն թագաւորութիւնն ու Ս. Սահակէն կաթողելուստիւնն առաւ, եւ երկուքն ալ Պարսկաստան արգելեց: Ասիկէ ետքը նախարարներուն շատ պարզեւներ տուաւ, եւ թագաւորի տեղ վէհ հմիհրչապուհ անունով Պարսիկ մարզպան մ'անոնց հետ Հայաստան խաբեց, Սուրմակն ալ կաթողելուս դրաւ: Արտաշիր 6 տարի թագաւորութիւն բնելէն ետքն, աս եղանակաւ իր՝ եւ իրմով Արշակունեաց ցեղին թագաւորութիւնը բոլորովին կորսնցուց:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԳ

ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՈՍՏԻՎԱՆՆԵՐԸ

Արշակունեաց ցեղին թագաւորութիւնն իր վերջին թագաւորին (Արտաշէս Գ.ին) անկարգ վարքը, նախարարաց անոր դէմ ունեցած անխորհուրդ ատելութիւնն ու Պարսից նենգաւոր դարանակալութիւնը բուրբովին ջնջեցին եւ անհետ բրին, եւ անոնց տեղ Մարգպան (գաւառակալ) անունով պարսիկ իշխաններ Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռք առին: Ասոնց ժամանակն աս անաւերունչ երկիրը թշուառութեան ու տառապանաց ասպարէզ մը դարձաւ. վասն զի Պարսից թագաւորներն Հայոց տէրութիւնը ձեռք ձգելէն ետեւ, անոնց կրօնին դէմ ալ յայտնի պատերազմ բացին, որպէս զի զանիկայ ալ ջնջելով՝ ամբողջ ազգն իրենց մէջ ընկղմեն ու բուրբովին կորսնցընեն, եւ այսպէս զանիկայ իրենց հետ մշտնջենաւոր եւ անբաժին կապով մը կապեն. եւ աս վախճանին հասնելու համար՝ ամէն տեսակ անգթութիւն, ապականութիւն, աւեր ու կործանում ի գործ դրին: Բայց Հայոց մեծ մասն իր առաջին կորստովը խրատուած ըլլալով, եւ մանաւանդ իր կրօնասիրութեան ետանդէն յորդորուելով ու մղուելով, իր հոգեւից առաջնորդներուն հետ մէկտեղ բոլոր զօրութեամբ աս երկրորդ դարանակալութեան դէմ զինեցաւ. եւ թէպէտ իր մէջէն ալ իրեն հակառակորդներ եւ արգելք դնողներ ելան, ի վերայ այսր ամենայնի կարող եղաւ իր կրօնին թշնամոյն վրայ փառաւոր յաղթանակ կանգնել, եւ կրօնն անարատ պահել: Աս առաջին փոթորիկն անցնելէն ետեւ, Պարսից տէրութեան Հարաբացոց (Մահմետական Արաբացոց) տակը նուաճուելովն՝ Հայաստան ալ անոնց ձեռքն անցաւ, եւ

անոնց Ոստիկաններէն կառավարուելու սկսաւ, որոնց ժամանակը տառապանքն ու թշուառութիւնները նորէն սասակացան, մինչեւ որ Բագրատունեաց ցեղն արքունական դահն էլլելով՝ երկրին մեծ մասը քիչ մը ժամանակ աս նեղութիւններէն ազատեց:

Աս մասին պատմութեան Առէլ-բնէրն էն, Եղիշէ Վարդապետը՝ (Ե. դարուն մէջ) որն որ Վարդանանց պատերազմին մէջը դանուելով՝ Գաւթթ Մամիկոնեանին խնդրելովն անոր պատմութիւնը գեղեցիկ ճարտարաօտութեամբ գրեց: Ղաղար Փարպեցի (Ե.), որն որ Վռամշապուհին ատենէն սկսելով՝ մինչեւ Վահան Մամիկոնեանին մարզպանութեան ժամանակին պատմութիւնը գրեց, որոնց մեծ մասին ինքն ահանատես եղած էր: Յովհանն Կաթողիկոս (Թ—Ժ.) Ոստիկանաց պատմութիւնը մեզի կ'աւանդէ. Սամուէլ երեց (ԺԲ.), որուն ժամանակագրութեան մէջ Վարդպանաց ու Ոստիկանաց կարգն եւ անոնց համառօտ պատմութիւնը կը բովանդակի: Նոյնպէս Յովհանն Մամիկոնեան (Է.), Ետղիկ (Ժ.), Թովմաս Արծրունի (Ժ.), Վարդան (ԺԳ.), Արապիկոս Գանձակեցի (ԺԳ.), եւ այլն իրենց գրքերուն մէջ աս ժամանակին պատմութեան շատ մասերը կ'աւանդեն: Աս ազգային պատմագիրներէն զատ քանի մը յոյն պատմագիրներ ալ, ինչպէս Զնարաս, Կեղրենոս, Եւագրիոս, Մենանդր եւ այլն, մեր աս գրքին՝ գլխաւորաբար Հայոց եւ Յունաց կամ Պարսից եւ Յունաց մէջ Հայոց պատճառաւ եղած դէպքերուն պատմութեանն առաջնորդ եղան:

Յազկերտին Հայոց դէմ հանած հալածանքին սկիզբը:

Ա. Բրքիչյին ու Շմուէլին կաթողիկոսութիւնը. Ս. Սահակին ու Ս. Մեսրոպին մահը (440): Յովսէփ Պաղնեցիին կաթողիկոս դրուիլը: Բ. Յազկերտ Պարսից թագաւորը քրիստոնէից դէմ հալածանք կը հանէ, Հայոց նախարարներէն շատերը Պարսկաստան կ'արգելու: Ատոմ ու Մանածիհր իշխաններուն նահատակուիլը: Գ. Գենշապուհին Հայաստան գալն ու հոն բրածները: Միհրենքուհի Հայոց նամակ կը գրէ, եւ հայ եպիսկոպոսներն անոր պատասխան կու տան: Դ. Հայաստանի երեւելի նախարարները Պարսկաստան կը կանչուին ու հաւատարմին ու բանաւլ յանձն չառնելուն համար կը բանտարկուին:

Ա. Ա Ն հմիհրչապուհ մարզպանը բոլոր իր իշխանութեան ժամանակը խաղաղութեամբ կառավարեց, ու Հայաստան հանդիստ պահեց. բայց Սուրմակ շար կաթողիկոսն իր փառամտութեամբն եւ բրածանկարգութիւններովն՝ աս խաղաղութեան վրդովելուն պատճառ եղաւ. անոր համար նախարարները զինքը՝ տարի մը կաթողիկոսութիւն ընելէն ետքը վանեցին: Առամ Սուրմակին տեղ Բրքիչյոյ ասորին դրաւ, բայց ան ալ իր բրած յափշտակութիւններուն պատճառաւ նախարարաց հաճելի չըլլալով՝ Առամէն ուրիշ կաթողիկոս մը խնդրեցին. ոմանք ալ ուղեցին որ Ս. Սահակ նորէն կաթողիկոս դրուի: Թագաւորն երկու կողման ալ կամքը կատարելու համար, Շմուէլ ասորին կաթողիկոս դրաւ, միայն հարկերն ու դատաստաններն եւ ուրիշ աշխարհական բաները հոգալու համար. Ս. Սահակն ալ Հայաստան խաւրեց որ միայն հոգեւոր բաներու հոգ տանի, եւ որոնց համար որ Շմուէլ հաւանութիւն տայ, ձեռնադրէ: Շմուէլ եկաւ Հայաստան սկսաւ փոքր պատճառներու համար եպիսկոպոսաց կալուածները յափշտակել. շատերն ալ իշխանութենէ ձգեց, եւ հինգ տարի աս եղանակաւ կաթողիկոսութիւն ընելէն ետքը մեռաւ: Ան ատեն նախարարները Ս. Սահակին գացին՝ որն որ Բագրեւանդ զաւառը քաշուած կը կենար, եւ իրենց

բրածին վրայ թողութիւն խնդրելով՝ աղաչեցին որ նորէն կաթողիկոսութիւնը յանձն առնու. բայց անիկայ ամենեւին յանձն չառաւ, եւ իր Լայսաստանի ապագայ վիճակին վրայ տեսած տեսիլքն անոնց պատմեց: Ասկէ ետքը քանի մը տարի ալ ապրելով՝ Բլուր գեղին մէջ իր ծննդեան օրը վախճանեցաւ, որուն մարմինը Տարօն գաւառն Աշտիշատ գեղին մէջ թաղեցին: Աւելց ամիս ետքն ալ Ս. Մեսրոպ Առղարշապատ քաղքին մէջ վախճանեցաւ. եւ Օշական գեղը թաղուեցաւ, որուն մեռած տան վրայ լուսեղէն խաչ մ'երեւցաւ, եւ յուղարկաւ որութեան ատենը նոյն խաչը գաղաղին վրայ մէկտեղ զնաց, մինչեւ որ ուրբ մարմինը գերեզման դրուեցաւ: Ս. Մեսրոպին մահուանէն ետքը Յովսէփ Պաղնեցի քահանան՝ անոր աշկերտներէն մէկն, ինչպէս որ սուրբը պատուիրած էր, կաթողիկոս դրուեցաւ, որն որ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց մէջ մտած քանի մ'անկարգութիւններուն դարման մ'ընելու համար, իր իշխանութեան Եօթներորդ տարին՝ Շահապիվան եկեղեցական ժողովք մ'ըրաւ. եւ ան անկարգութեանց դէմ քսան կանոն հաստատեց:

Բ. Ա՛ռամ Պարսից թագաւորին յաջորդեց իր որդին Յազկերտ Բ. որն որ Լայսաստանին հանգիստն ու խաղաղութիւնը բոլորովին տակն ու վրայ բրաւ: Որովհետեւ Յունաց դէմ պատերազմի ելլելով ու անոնց յաղթելով, եւ նաեւ ուրիշ կողմերն ունեցած պատերազմներն ալ յաջողութեամբ լմրնցընելով, այնչափ հպարտացաւ որ յանդգնեցաւ կրօնի դէմ ալ պատերազմ բանալ, եւ քրիստոնէութիւնն աշխարհքիս վրայէն բոլորովին ջնջել ուզեց: Յազկերտին՝ աս խորհուրդն ի գործ զնելու յորդորողներուն գլխաւորը, Պարսից մոզերէն դաս, Միհրնբսէհ Պարսից տէրութեան հազարապետն էր, որն որ արդէն շատոնց առիթ կը փնտռէր քրիստոնէից դէմ հալածանք հանելու եւ զանոնք Պարսից աղանդը դարձընելու. բայց Յունաց կայսրմէ վախնալով՝ իր խորհուրդն ի գործ զնելու չէր համարձակեր: Լիմայ Պարսից Յունաց վրայ բրած յաղթութեանէն համարձակութիւն առած, եւ նաեւ Սիւ-

նեաց ցեղէն Արարիկազան անունով ուրացեալ նախարարէ մը գրգռուած, զթագաւորը յորդորեց որ իր տակն եղող քրիստոնեաները Պարսից ազանդը դարձրնէ, որպէս զի ասով, ըսաւ, աստուածներուն քեզի տուած այնչափ յաղթութիւններուն փոխարէն հաճոյական գործք մ'ըրած ըլլաս: Յազկերտ անմիջապէս ամէն Պարսիկ իշխաններուն ու մագպետներուն հետ խորհուրդ ըրաւ թէ ինչ եղանակաւ աս բանս սկսին ու կատարեն, եւ որոշուեցաւ որ թագաւորը Հոնաց դէմ պատերազմ բանայ, եւ բոլոր իր իշխանութեան տակն եղող քրիստոնեաներէն ալ զօրք ժողոված՝ իրենց իշխաններովը մէկտեղ պատերազմի տանի, որպէս զի իշխաններն ու զօրքը հեռանալով՝ մնացած ժողովուրդը կարող չըլլայ իր հրամանին դէմ դնել: Ըստ մ'ամէն կողմ հրովարտակներ խրկուեցան, որ ամէն իշխան իր զօրքն առած Պարսկաստան գայ. աս հրովարտակը Հայաստան ալ գալով՝ նախարարները զօրքերնին առին Յազկերտին գացին, որոնց հետ Պարսից զօրքն ալ միացած՝ Հոնաց վրայ գացին եւ երկու տարի շարունակ պատերազմեցան, բայց բան մը չկրցան ընել: Պատերազմին լմրննալէն ետքը Յազկերտ ամէն ազգաց զօրքերը տեղերնին խաւրեց, եւ անոնցմէ ուրիշ զօրքերել տուաւ. այսպէս եօթը տարի շարունակեց, եւ աս եօթը տարուան միջոցին մէջ իր քովն եկող քրիստոնեայ նախարարներն՝ ստակ, պատիւ եւ իշխանութիւն խոտտանալով՝ յորդորեց որ Պարսից ազանդը դառնան: Բայց տեսնելով որ անոնք ամենեւին յանձն չեն առնուր, յայտնի հրաման հանեց որ իր իշխանութեան տակ եղող ամէն քրիստոնեաները հաւատքնին թողուն, եւ արեգական ու կրակի երկրպագութիւն ընեն: Իսկ իր քովն եկող քրիստոնեայ զօրքը նորէն Հոնաց դէմ պատերազմի տարաւ, զորոնք ճամբան շատ շարշարեց, թողակնին քիչ տալով, պատուաւոր իշխանները նախատելով եւ զանոնք հեթանոսներուն առջեւն անարդ ցուցրնելով: Պատերազմէն դառնալէն ետեւ, թող շտուաւ որ անոնք իրենց երկիրն երթան, այլ սկսաւ նորէն զանազան տանջանքներով ստիպել որ հաւատքնին ու բանան:

Ասում Գնունի ու Մանածի՛հր Ռշտունի իշխանները
 Յազկերտին բրածնեբբ տեսնելով՝ զօգբերնին առին ու
 Հայաստան փախան. բայց Պարսից զօրքն անոնց ետևւէն
 հասաւ ու զամէնը ջարդեց, որոնք քրիստոսի սիրոյն
 համար առանց դէմ դնելու իրենք զիրենք Պարսից
 ձեռքը տուին ու մարտիրոս եղան:

Գ. Յազկերտ Հայոց նախարարները Պարսկաստան
 արգելելէն զատ, Գենշապու հ պարսիկ իշխանը Հայաս-
 տան խաւրեց, որպէս զի բոլոր իր իշխաններէն զբոլոր
 ազգն ալ իր կամացը խոնարհեցրնելու աշխատի: Եկաւ
 Գենշապու հ զրտէն խաղաղութիւն ցուցնելով՝ կամաց
 կամաց սկսաւ Հայաստանին ներքին կապերը քակել.
 մնացած նախարարներուն մէջ խռովութիւն ձգեց,
 եկեղեցիներու վրայ հարկ դրաւ, կրօնաւորները ցրուեց,
 հարկերը կրկնապատիկ շատցուց, որպէս զի ասոնցմով
 Հայաստան տկարացրնէ: Բայց երբ որ աս բաներս ամե-
 նեւին Հայերն իրենց կրօնէն խախտելու օգուտ մը չը-
 բին, մոգպետին խորհրդովք Միհրնէրսեհ հ անոնց զը-
 խաւորներուն նամակ մը գրեց, որուն մէջ նախ Պարսից
 զարշնչի աղանդը մեկնելէն ետքը, քրիստոնէական
 սուրբ կրօնին խորհուրդներն իբրև սուտ եւ անպիտան
 բաներ կը ցուցնէր, եւ հրամայեց որ կամ աս նամակին
 ամէն խօսքերուն մեկիկ մեկիկ պատասխան տան, եւ
 կամ ելլեն Պարսից դուռը զան: Ս. Յովսէփ կաթո-
 ղիկոսն աս նամակն առածին պէս, Հայաստանի
 եպիսկոպոսներէն 17 երեւելիները, շատ ալ հոգե-
 լից քահանաներ Արտաշատ քաղաքը ժողկեց, եւ
 անոնց հետ խորհուրդ բնելով՝ նախարարաց հաւա-
 նութեամբը Միհրնէրսեհին զօրաւոր պատասխան մը
 գրեց, որուն մէջ Պարսից աղանդին ստութիւնն եւ
 անպիտանութիւնն, ու քրիստոնէական հաւատքին
 սուրբ ու ճշմարիտ հաւատք բլլալը յայտնի ու հա-
 մարձակ ցուցուց, եւ նամակն աս խօսքով վերջա-
 ցուց. «Աս սուրբ հաւատքին վրայ մենք ամենքնիս
 ալ, մեծէն մինչեւ պղտիկ հաստատուն կեցած ենք,
 եւ պատրաստ ենք անոր համար նաեւ մեր կեանքն ալ
 տալու.»:

Դ. Աս պատասխանն երբ որ Յազկերտին եւ բոլոր

Պարսից իշխաններուն առջևը կարգացուեցաւ, թէպէտ եւ շատերը Հայոց համարձակութեանն եւ աներկիւղ իրենց հաւատքը պաշտպանելուն վրայ զարմացան, բայց թագաւորը սաստիկ կատղեցաւ ու մոգպետին խորհրդովը հայ նախարարներուն երեւելիներն իրեն կանչեց, որոնք էին՝ Աստակ Սիւնեաց իշխանն, որն որ Աւհարհրջապուհին տեղ Հայոց մարզպան դրուած էր¹, Ներշապուհ Արծրունի, Արտակ Ռշտունի, Գաղիշոյ խոսխոսունի, Արդան Մամիկոնեան Ս. Սահակին թողը՝ Հայոց սպարապետը, Արտակ Մոկացի, Մանէճ Ապահունի, Ահսան Ամատունի, Գիտ Ահսեւունի եւ Շմաւոն Անձեւացի: Ասոնք թէպէտ եւ Յազկերտին միտքը գիտէին, բայց որովհետեւ շատերնուն ազգականները Պարսկաստան նեղութեան մէջ էին, յուսալով որ իրենց երթալովը կրնան զանոնք ազատել, ելան դացին, ծամբայ ելելէն յառաջ Ս. Յովսէփ կաթողիկոսին՝ հաւատքներուն վրայ հաստատուն կենալու խոստում տալով: Յազկերտ անոնց սովորական բնդունելութիւնը՝ շքնելէն զատ, անոնց հետ յանցաւորի պէս վարուեցաւ, ու հրամայեց որ երկրորդ որն առջևը գան: Նախարարներն որոշուած ժամանակին Պարսից իշխաններուն եւ մոգերուն հետ թագաւորին առջևը դացին, որն որ անոնց հետ բարկութեամբ խօսելով, ըսաւ, թէ որ վաղը ինձի հետ արեգական երկրպագութիւն չէք բներ, ամենքնիդ ալ սաստիկ տանջանքներու կը մատնեմ, ու ձեր երկիրն անհամար զօրք խաւրելով՝ բնտանիքնիդ եւ բոլոր ձեր աղօր կը ջնջեմ: Անոնք իրենց մինչեւ նոյն ժամանակն բրած հաւատարիմ ծառայութիւնները

1 Աստակին մարզպանութեան իշխանութիւն ունենալը թէպէտ եւ երկու ժամանակակից պատմագիրներ, Եղիշէ եւ Ղազար Փարպեցի կը յիշեն, բայց անոր երբ եւ ինչպէս առ իշխանութեան հասնելուն վրայ յայտնի յիշատակութիւն չեն բներ:

2 Յառաջագոյն սովորութիւն եր որ, երբ որ Հայոց

իշխաններէն մէկը գործքի մը համար Պարսկաստան կ'երթար, Պարսից թագաւորն անոր գիմացը մարդ կը խաւրէր, ու Հայաստանին եւ իրեն ինչպէս ըլլալը կը հարցըներ: Եսեւ անոր հոն գալուն համար շնորհակալ կ'ըլլար եւ յառաջագոյն բրած ծառայութիւններուն համար իրեն գովութիւն կու տար:

Յազկերտին առջևը դնելով՝ Լանացին անոր բարկութիւնն իջեցրնել, բայց երբ որ տեսան որ անիկայ մտիկ չ'ընէր, իրենք ալ բացայայտ ըսին որ մենք մեր սուրբ հաւատքն ամենեւին թող չենք տար, ուստի ինչ տանջանք որ կ'ուզես մեզի տուր: Աս պատասխանին վրայ Յազկերտ սաստիկ բարկութեամբ բորբոքած, հրաման տուաւ որ ամէն հայ նախարարները նախատանօք իր առջեւէն մեկզի տանին. դահճապետին ալ հրամայեց որ զանոնք զգուշութեամբ բանտարկուածի պէս իրենց բնակարաններուն մէջ պահէ: Նախարարները շատ Լանացին, ու Պարսիկ իշխաններուն շատ ստակ տուին որ կարող ըլլան ազատիլ ու տեղերնին երթալ, բայց անոնց մեզ օգնութիւն մը չզտնելով՝ իրենք զիրենք Աստուծոյ յանձնեցին եւ անոր օգնութեանն ապաւինեցան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Նախարարաց Հայաստան դառնալն ու վասակիկ յրամները:

Ե. Հայոց նախարարներն երեսանց հաւատքնին կ'ուրանան ու Հայաստան կը դառնան: Զ. Հայաստանի եպիսկոպոսներն ու բացեալ նախարարներուն զէմ՝ դնելու կը պատրաստուին: Վասակ Սեւեակց իշխանը հաւատքը սրտանց կ'ուրանայ, եւ Հայաստան կրակապաշտութիւն տարածելու ետեւէ կ'ըլլայ: Է. Հաւատքնին պահող նախարարներն ու բացեալներէն կը բաժնուին, անոնց զէմ պատերազմի կ'ելլեն ու կը յաղթեն. Վասակն ալ կը բռնեն: Վասակ քրիստոնէութիւնը հաստատուն պահելու սուտ երզում ընելով՝ ազատ թող կը տրուի:

Ե. Հազկերտ նախարարները Պարսկաստան արգելելով՝ զօրք կը պատրաստէր որ զանոնք հեռու տեղեր քշէ, ու Հայաստանի սպառնացած շարիքներն ի գործ դնելու սկսի: Պարսիկ իշխաններէն մէկն՝ որն որ ծածուկ քրիստոնէայ էր, աս բանս իմանալուն պէս, եկաւ նախարարներուն պատմեց, եւ անոնց խորհուրդ տուաւ որ երեսանց թագաւորին ուզածը կատարեն, մինչեւ որ Պարսկաստանէն ազատին եւ իրենց երկիրն

երթան. անկէ ետքը նորէն համարձակ սկսին իրենց կրօնը պաշակել, որպէս զի ասով, բայց, ձեր ազգն եւ բնատանիքն ու բացութենէ ազատէք, որոնք առանց իշխանի մնացած, շէն կրնար թագաւորին դէմ դնել, եւ ի հարկէ Պարսից ազանդը կրնդունին: Ասոր վրայ բոլոր հայ նախարարները ժողովուեցան ու Աբայ եւ Աղուանից իշխաններն ալ կանչելով՝ խորհուրդ բրին եւ որոշեցին որ գրասանց թագաւորին կամքը կատարեն, մինչեւ որ իրենց երկիրն երթան. Արագան Մամիկոնեան սպարապետն ալ՝ որն որ իսկզբան աս ու բացութեան սաստիկ դէմ կը դնէր, շատ ստիպելով եւ Աւետարանի վրայ երդում բնեւով՝ որ հաւատքնին հաստատուն կը պահեն եւ միշտ իրեն հետ միաբան կը մնան եւ իրեն կը հնազանդին, վերջապէս իրենց հետ միաբանեցին, եւ անմիջապէս թագաւորին ծանուցին որ պատրաստ ենք քու կամքդ կատարելու: Յազկերտ արտաքոյ կարգի ու բախացած, շուտ մ'ամէն իշխաններուն իրենց առաջին պատիւը տուաւ եւ ամէն մէկուն առատ պարգևներ ալ շնորհեց, եւ հետեւին զունգ մը զօրք, 700էն աւելի ալ մեզ ու մէկ մեզ պետ մը դրած՝ Հայաստան խաւրեց, որպէս զի Հայոց Պարսից ազանդը սորվեցրեն. պատուէր տուաւ որ ամէն եկեղեցիները կործանեն ու կրակատուններ շինեն, եւ քրիստոնէութեան յիշատակը Հայաստանի մէջէն բոլորովին ջնջեն:

Բայց Գուգարաց Աշուշայ բղեշին ու Աասակ Սիւնեաց իշխանին Բարիկ եւ Ամիրներսեհ սրգիները պատանդի պէս իր քովը պահեց, որպէս զի շրջայ թէ նախարարներն իրենց խոստումը չպահեն:

Զ. Նախարարներուն քովն եղող քահանաներն, անոնց ու բացութեան վրայ սաստիկ արամած եւ միանգամայն արդար բարկութեամբ բորբոքած՝ անոնցմէ բաժնուեցան, եւ մէջերնէն մէկն իրենցմէ յառաջ Հայաստան խաւրելով՝ եղածն իմացուցին: Հայաստանին եպիսկոպոսներն ու քահանաները նախարարաց ու բացութիւնը լսելուն պէս, խորհուրդ բրին եւ որոշեցին որ ամենայն զօրութեամբ անոնց դէմ դնեն ու թող շտան որ Հայաստան մանեն, ամենեւին առանց

խնայելու ոչ ազգականի, ոչ եղբոր, ոչ հօր. ուստի
 առ մտքով արք եւ կանայք զէնք առին, զրահ հազան
 ու պատրաստուեցան:

Իսկ նախարարները Պարսից զօրքին ու մոգերուն
 հետ Տրէ (Նոյեմբեր) ամսոյն մէջ Հայաստան հասնե-
 լով՝ Անդղ զեղը բանակեցան, եւ ամիսի մը շափ հան-
 զիստ կենալէն ետքը, կիրակի օր մը մոգպետը մոգե-
 բուն հետ եկեղեցի մը դնաց եւ կ'ուզէր կործանել:
 Ս. Ղեւնդ քահանան որն որ ուրիշ շատ եկեղեցա-
 կաններով նոյն եկեղեցւոյն մէջ պաշտօն կը կատարէր,
 մոգերուն զէմ ելաւ եւ թող շտուաւ. ժողո-
 վուրդն ալ հաստ գաւազաններով անոնց վրայ յար-
 ձակեցան եւ աղէկ մը ծեծելով ու գլուխնին պատա-
 ռելով վանեցին: Ասոր վրայ մոգպետը զարհուրե-
 ցաւ, եւ Հայոց հաւատքին հաստատութեան փորձն
 աչքովը տեսնելով՝ զանոնք մելորցրնելէն բոլորովին
 յոյսը կարեց. ուստի Առասկ մարգարանն իրեն կանչե-
 լով՝ սաստիկ յանդիմանութիւն մը տալէն ետքն,
 բառ, թէ որ դուն ալ մեր կրօնն ընդունիլ չես ու-
 զեր, բացայայտ ըսէ, եւ մեծ մոգպետին ու Միհրնե-
 սեհին կը գրեմ որ թագաւորը համոզեն զձեզ ձեր
 հաւատքին մէջ թող տալու, որպէս զի ձեր երկիրը
 շապականի եւ հարկերը չպահտին: Բայց անօրէն Առ-
 սահն՝ որն որ փառասիրութեան եւ իր Պարսկաստան
 մնացած սրբւոյր սիրոյն համար հաւատքը սրտանց ու-
 բացած էր, մոգպետը շատ խօսքերով հանդարտեցր-
 նելու ջանաց, եւ Սիւնեաց նահանգէն շատ զօրք ժող-
 վելով՝ իր բանակը զօրացուց, որպէս զի կարող ըլլայ
 թագաւորին հրամանը բռնի կատարել տալ, եւ սկսու
 կէս մը ստրկով, կէս մը պատիւներ ու պարգևներ
 տալով՝ իր կողմը մարդ վաստակիլ: Աւ որպէս զի ամէն
 կողմ կրակապաշտութիւնը շուտով տարածուի, նա-
 խարարաց աները մոգեր բաժնեց:

Է. Աշպիտկուպաներն երբ որ Առասկին բրած շա-
 րութիւնները տեսան, ճարտարութեամբ մը Հայոց
 բանակին ուրացեալներն ու հաւատքնին պահողներն
 իրարմէ բաժնեցին. ետքը խորհրդի ժողովուեցան, եւ
 Արագան սպարապետը բոլոր ուխտապահ իշխաններով

կանչեցին եւ բսին. Թէ որ Ասասկին բրածներուն զուք ալ հաւան էք, նախ զմեզ մեռցուցէք, եւ ետքն ուզածնիդ բրէք. իսկ թէ որ հաւան չէք, շուտով ա- նոր շարութիւններուն վրէժն առէք: Նախարարները միաբերան Աստուած վկայ կանչելով հաստատեցին որ իրենք անոր բրածներուն ամենեւին հաւանութիւն չունին, եւ անմիջապէս պատրաստուեցան որ ուրու- ցեալներուն վրայ երթան եւ անոնց բրած շարութիւն- ներուն վերջ տան: Մէջերնէն Զանգազան անունով սեպուհ մ' իրենց հետ միաբանիլ չուզեց, ասոր համար բռնեցին քարկոծեցին, որն որ ամենուն վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն բրաւ: Ասկէ ետքն երեք գունդ բաժ- նուած, մէկը դէպ ի արեւելք, միւսն արեւմտեան կողմն, իսկ երրորդը դէպ ի հիւսիս քալեց, որոնք Աս- սակին բանակը մէջերնին առին ու սաստիկ ջարդեցին. շատ երեւելի իշխաններ ալ ձեռք ձգեցին ու բերդե- րու մէջ դրին. նոյնպէս Ասասկն ալ բռնեցին, բայց անիկայ եպիսկոպոսոսաց ոտքն իյնալով եւ երգմամբ խոստանալով՝ որ անկէ ետքն ալ հաւատարի դէմ բան մը չ'ընէր ու քրիստոնէութիւնը հաստատուն կը պա- հէ, նորէն ազատ թող տրուեցաւ:

Ասասկին գունդը ցրուելէն ետքը, նախարարնե- րուն զօրքը Պարսից բռնած Հայաստանի բերդերուն վրայ դացին, եւ զանոնք առնելով՝ մէջինները սրէ ան- ցուցին, ամէն կողմ մոզերը կէս մը ջարդեցին, կէս մը փախուցին ու կրակատունները կործանեցին. եւ աս ա- մէն պատերազմներու մէջ Աստուած ալ իր օգնու- թիւնը Հայոց գնդին վրայ յայտնի կը ցուցընէր, մին- չեւ անգամ մը երկու թշնամեաց բերդ անոնց առ- ջեւը յանկարծ կործանեց, որով ան կողմի կրակապաշտ բնակիչները, ձեռքովին իրենց կրակատուններն այ- բեցին ու քրիստոնէայ եղան:

Աղոտանից երկրին պատերազմները:

Ը. Պարսից զորքն Աղուանից երկիրը կը յարձակին. Աղուաններն Հայոցմօ օգնութիւն կը խնդրեն: Ատոմ Գնունին Կոստանդնուպօլիս կ'երթայ կայսրմօ օգնութիւն խնդրելու համար: Թ. Արքան Աղուանից օգնութեան կ'երթայ (350). Աստակ նորէն նենդութիւն ընելու կը սկսի: Ժ. Խաղիսաղ քաղաքին մօտ եղած պատերազմը, Պարսից յաղթուիլը: ԺԱ. Արքան Աղուանից բերդերը Պարսիկներէն կ'առնու. հետանոսութեան նշանները նոյն երկրէն բոլորովին կը ջնջէ եւ Հոնաց թագաւորին հետ դաշինք կը դնէ:

Ը. Հայաստան իր բարեպաշտ իշխաններուն քաջութեամբը կռապաշտութեան դէմ յաղթութիւններ կատարած ատեն, Հոնաց կողմն եղող Պարսից զօրքն իրենց Սերուխա զօրապետին հետ Աղուանից երկիրն արշաւեցին, եւ սկսան եկեղեցիները կործանել, ու շատ մարդիկ բռնութեամբ իրենց ազանգը դարձուցին: Աղուաններն՝ որոնք տկար ազգ մ'ըլլալով՝ չէին կրնար Պարսից դէմ դնել, անմիջապէս իրենց տէրութեան հազարապետն եւ եպիսկոպոս մը Հայաստան խաւրեցին, եւ եղածներն իմացուցին: Հայոց իշխաններն առ բաներս լսելով՝ անոնց խորհուրդ տուին որ քիչ մը ատեն Պարսիկները խաղցրնեն մինչեւ որ իրենք հնարք մը գտնեն, ու մէջերնին ժողովք ընելով՝ Գնունեաց Ատոմ իշխանը՝ Ս. Յովսէփ կաթուղիոսին ու բոլոր Հայոց եպիսկոպոսներուն եւ իշխաններուն կողմանէ գրուած նամակով մը Թէոդոս կայսր խաւրեցին, որուն մէջ Պարսից շարութիւններն եւ իրենց մինչեւ նոյն ժամանակն անոնց դէմ բրածները պատմելէն ետքը, կ'աղաչէին որ ինքն ալ իրենց օգնէ, եւ թող շտայ որ եկեղեցիները հետանոսներէն անարգութիւն ու քրիստոնէութիւնը ջնջուի: Աս նամակին ամէն հայ իշխանները, նաեւ Աստակ Սիւնեաց իշխանն ալ իրենց կնիքը կօխած էին:

Թէոդոս Հայոց նամակը կարդալով՝ յօժարեցաւ անոնց օգնութիւն խրկել. բայց դեռ պատրաստութիւն

տեսած տակն, իր կենացը վերջը հասաւ, որով ամէն բան աւրուեցաւ: Ասան զի իր յաջորդը Մարկիանոս՝ իր զօրապետներուն խորհրդովը Պարսից հետ դաշինք գրաւ եւ Հայոց օգնելէն բոլորովին ետ կեցաւ:

Թ. Հայերը թէպէտ եւ առ կողմանէ ունեցած օգնութեան յոյսերնին ալ պարապի ելաւ, ամենեւին չլքան, այլ Աստուծոյ օգնութեանն ապաւինած՝ իրենց զօրքն երեք գունդ բաժնեցին. առաջինը ներշնչուհի Արծրունի իշխանին տուին եւ Ատրպատականի կողմը խաւրեցին որ Հայաստանին սահմանը պահպանէ, ու Պարսից ներս յարձակիլն արգելէ. երկրորդ գունդը Արդան սպարապետին հետ Աղուանք յարձակող Պարսից վրայ խաւրեցին. իսկ երրորդը Ասասկ Սիւնիին ձեռքը յանձնեցին: Ասասկ որն որ բոլոր սրտով Պարսից աղանդն ընդունած էր, թէպէտ եւ երեսանց ինքը զինքը բրիտանեայ կը ցուցնէր, իր մտքին համաձայն նախարարներն իր քովը պահեց, եւ անմիջապէս Պարսից զօրապետին մարդ խաւրելով՝ բուռ թէ Ահաւասիկ Հայոց գունդն երեք բաժնեցի. մէկն իմ ձեռքիս տակն է, որուն թող չեմ տար ձեզի մնաւ ընելու. երկրորդն Ատրպատականի սահմանը հետացուցի, իսկ երրորդը՝ զորն որ Արդան հետն առած քու վրայ կը բերէ, պզտիկ ու քիչ որ գունդ մըն է, ամենեւին մի վախճար, զիմացն ել եւ անտարակոյս կը յաղթես:

Ժ. Սերուխտ Ասասկին առ խօսքերէն քաջալերուած՝ զօրքն առաւ եւ կուր գետէն ասդին անցնելով՝ մինչեւ Խաղխաղ քաղքին առջևը յառաջացաւ. հոն Արդանին զօրացը պատահեցնելով՝ անոնց զիմացը ճակատեցաւ: Արդան սպարապետն ալ իր զօրքը թըշնամուցն զիմացը շարեց. բանակին աջ թեւն Արշաւիր կամսարականին տուաւ, եւ անոր օգնական Գիմաքսեան Մուշ սեպուհը. ձախ թեւին վրայ գրաւ Խորէն Խոսխոսունին, որուն օգնական տուաւ Հմայեակ Գիմաքսեանն. իսկ ինքը բանակին կենդրոնը կեցաւ: Չարնուելու նշանը տրուածին պէս՝ Հայերը սաստիկ քաջութեամբ թշնամուցն վրայ յարձակեցան, շատերը Հարդեցին, Քնացածը ցրուեցին ու մինչեւ գետը հալա-

Ժելով՝ անոնց մեծ մասը ջրին մէջ մղեցին ու խողեցին: Ամենէն աւելի Արշաւիր Կամսարականն եւ անոր օգնական Մուշ սեպուհն առ պատերազմին մէջ քաջութեամբ կռուեցան, որոնք թշնամիներէն շատ մարդ ձեռքովին սպաննեցին. բայց զանոնք հալածելու ատեննին, ճախճախուտ տեղ մը պատահեցաւ՝ ձիերնին տղմին մէջ մտան, ու չկրցան յառաջ երթալ. նոյն միջոցին թշնամիք վրանին հասան ու Մուշ սեպուհը զարկին սպաննեցին¹. Իսկ Արշաւիր ձիէն վար ցատքելով՝ անոնց վրայ վաղեց ու շատերը մեռացուց, որոնց մէջ նաեւ Վուրկ քաջ իշխանը՝ Լինաց թագաւորին եղբայրն, ու մնացածը փախուց: Նոյն ատենը Վարդան սպարապետը տեսաւ որ քանի մը Պարսիկ իշխաններ գետին վրայէն նստով կը փախչին. անմիջապէս Արշաւիր Կամսարականն ետեւնէն խաւրեց, որն որ գնաց գետեղերքէն ամէն նստավարներն եւ իշխանները զարկաւ սպաննեց: Պարսիկներն այսպէս շարաշար յաղթուելով՝ ողջ մնացողներն անառոններու մէջ ու լեռներու վրայ փախան, որոնց ամէնն ալ Հայոց զօրքերը բռնեցին եւ սպաննեցին, այնպէս որ անոնց զունդը բոլորովին ջնջուեցաւ, եւ հազիւ թէ մէկ հօգի մը ձիով գետէն անցնելով՝ կրցաւ իրենց բուն բանակն երթալ եւ իրենց պատահած դժբախտութեան գոյժը տալ:

ԺԱ. Եսկէ ետքը Հայոց զօրքը Պարսից բանակին հարուստ աւարները ժողվեցին, եւ Կուր գետէն անդին անցնելով՝ ամէն Աղուանից բերդերը՝ զորոնք Պարսիկները բռնած էին, պատերազմաւ առին, բոլոր մեղերը ջարդեցին ու կրակատունները կործանեցին: Աղուանից նախարարներն՝ որոնք ամուր լեռներու վրայ փախած էին, Հայոց զօրքին բրած յաղթութիւնները տեսնելով՝ եկան անոնց հետ միացան, ու միաբան գացին Ճորայ պահակը՝ կործանեցին, ու Հոնաց եւ անոնց

1 Եղիշէ ժամանակակից պատմիչն, որն որ շատ բաներն ալ աչքովք տեսած է, կը պատմէ որ առ ամէն պատերազմներուն մէջ Հայոց կողմէն Մուշ սեպուհէն զատ ամենեւին մարդ մը չմեռաւ:

2 Ասիկայ Կովկաս լեռանց կիրճերուն մէջ շինուած սաստիկ ամուր բերդ մըն էր, զորն որ Պարսից թագաւորը շինել տուած էր, Հոնաց Պարսկաստան յարձակիչն արգելելու համար:

սահմանակից ազգերուն հետ դաշինք դրին որ իրենք
ալ Պարսից դէմ ելեն ու Հայոց օգնեն:

Գ Լ Ա Ի Խ Գ.

Վասակին Հայաստան ըրածները:

ԺԲ. Վասակ Հայաստանը խռովելու եւ սպաւտելու կը սկսի.
Վարդան սպարապետն Աղուանից երկրէն կը դառնայ եւ Սիւ-
նեաց երկիրը կ'ստացատակէ: Պարսից թագաւորը նենգաւ թեամբ
Հայերը հանդարտեցընելու կ'աշխատի, եւ շիրնալով յաջողը-
նել, անոնց վրայ զօրք կը խաւրէ: ԺԳ. Վասակին նենգաւ որ
կարգադրութիւնները: ԺԴ. Վարդան թշնամուոյն դէմ ելելու
կը պատրաստուի. Առանձար սեպուհը Պարսից սպաւտակնե-
րուն կը յաղթէ:

ԺԲ. Վասակ Սիւնեացի շտանը Վարդանին Աղուա-
նից երկիրն ըրած յաղթութեան վրայ ամենեւին տե-
ղեկու թիւն չունենալով, սկսաւ նորէն իր սրտին մէջ
ծածկուած շարութիւնը յայտնել ու Հայաստան տակն
ու վրայ ընել: Շատ ամուր բերդեր կործանեց, զեղերն
այրեց, ու խտապահ նախարարներուն ընտանիքը բռնեց
իր երկրին (Սիւնեաց) բերդերուն մէջ դրաւ, եկեղե-
ցիները փլցուց ու քահանաները բանտ դրաւ: Աս ամէն
չարեաց զոյժը Հայերն անմիջապէս Վարդան սպարա-
պետին հասցուցին, եւ անոր ծանուցին որ Վասակին
հետ շատ ուրիշ նախարարներ ալ միաբանած են, իսկ
Ատրպատականի կողմն եղող զօրքն ու խտապահներուն
հետ միաբան է: Վարդան առանց խռովելու շուտ մը
զօրքը ժողովեց ու ճամբայ ելաւ, եւ երկու օրուան մէջ
Հայաստան հասաւ, ան ժամանակն որ Վասակ Հայոց
գնդին Աղուանից երկիրն ըրածներուն լուրն առած
բլաւով՝ սաստիկ շփոթութեան մէջ ինկած էր. որն
որ երբ որ Վարդանին դալն ալ լսեց, ամէն բռնած զե-
րիներն ու յափշտակած հարստութիւնները թող տա-
լով՝ զիշերանց փախաւ իր երկիրը գնաց: Բայց որով-
հետեւ ձմեռը հասած էր, եւ Վարդան բաւական պա-
շար չունենալով՝ շէր կրնար բոլոր զօրքը մեկտեղ պա-
հել, անոնց մեծ մասը տեղերնին խաւրեց, եւ հրաման

տուաւ որ գարնան նորէն իր քովը ժողովուն: Իսկ քովը պահած զօրքէն շատ գնդեր Սիւնեաց երկիրը խաւրեց, որոնք շատ տեղեր ասպատակեցին, եւ ուրացեալներն այնչափ նեղը ձգեցին՝ որ ուրիշ կերակուր չկրնալով գտնել, սատկած իշու ու ձիու միս սկսան ուտել: Եպիսկոպոսներն երբ որ աս խեղճութիւնները տեսան, ժողովրդեան պատուէր տուին որ բոլոր Քաղոց ամիսը պահէք պահեն եւ Աստուծոյ աղաչեն որ իրենց սղորմի ու օգնէ: Եւ որպէս զի Պարսից թագաւորին սիրան ալ շարժեն որ բրած շարիքներէն ետ կենայ, զերի բռնուած Պարսիկ մ'առջեւնին կանչեցին, եւ եղած վնասներն ու Աստակին բրածները մէկիկ անոր պատմելով՝ Պարսկաստան խաւրեցին որ երթայ Յազկերտին առջեւը գնէ: Յազկերտ երբ աս մարդէն Հայաստանին խեղճ վիճակն իմացաւ, դրսէն քիչ մը փոխուիլ ցուցուց. անմիջապէս ամէն շարչարանքի մէջ շող քրիստոնեաներն ազատեց, ու հրաման տուաւ որ համարձակ իրենց կրօնը պաշտեն. քահանաներուն պատուէր խաւրեց որ եկեղեցիներուն մէջ իրենց պաշտօնն անխափան կատարեն. Հայաստան ալ հրովարտակ մը խրկեց, եւ ամենուն ընդհանուր թողութիւն եւ քրիստոնէութեան կատարեալ ազատութիւն տուաւ: Աս ամէն բաներուն վախճանը Հայերը հանդարտեցրնել էր, որպէս զի անկէ ետքը կարող ըլլայ դիւրութեամբ իր կամքը կատարել: Բայց երբ որ տեսաւ որ անոնք աս խաբէական խոստմունքներով ու շնորհքներով չխաբուեցան ու հաստատուն կեցան, ան ատեն ետքի փորձի ձեռք զարկաւ, այսինքն զէնքի զօրութեամբ ու զեց Հայերը նուաճել եւ իր ուզածը բռնի կատարել տալ. ուստի աս վախճանաւ մեծ բանակ մը եւ շատ փղեր պատրաստել տուաւ, որոնց վրայ Միհրանես իշխանը զօրապետ գնելով՝ Հայաստան խաւրեց:

ԺԳ. Այլաւ Միհրանես Փայտակարան քաղաքը բանակը դրաւ, եւ զԱստակ իրեն կանչելով՝ բոլոր գործքն անոր յանձնեց: Աս անօրէն իշխանն անմիջապէս նախարարներուն մէջէն իրեն կողմն եղողներն իրենց զօրքովը քովը ժողովեց, որոնց զխաւորներն էին, Տիրոց Բազրատունի, Արտակ Ռշտունի, Գաղիշոյ

Խոստումներ, Գիտ Աշակունի, Մանէճ Ապահունի, Արտէն Գարեղեան, Ներսէճ Ուրծացի, Ընջիւզ Ակեացի, Արազապուհ Պալունի, եւ անոնցմէ զատ շատ ուրիշ իշխաններ ու սեպուհներ: Բայրը Սիւնեաց նահանգին բնակիչները Պարսից տղանոցը զարձուց եւ անոնցմէ մեծ գունդ մը ժողովեց: Աս բաներս բնելէն ետքն ամէն կողմ նամակներ գրեց, ու ստուծեամբ ամենուն հրատարակեց որ թագաւորը քրիստոնէութեան ազատութիւն շնորհեց. քանի մը շար եւ անպիտան քահանաներու ձեռքով ալ միամիտ ժողովուրդը խարեց: Եւ որպէս զի Հոնք կարող չըլլան Հայոց օգնել, անոնց սահմանն անհամար Պարսից զօրք խաւրել տուաւ. Միհրնբեկն ալ Արդանին զօրութեանը վրայ ճիշդ տեղեկութիւն տուաւ, որն որ ամէն բան իմանալէն ետեւ իր զօրքը Մուշկան Նիսալու ուրտ իշխանին յանձնելով՝ Հայոց վրայ խաւրեց:

ԺԳ. Իսկ Արդան սուրբ զօրապետը, թեպէտեւ թնամուրթն ահագին զօրութիւնն եւ իր տկարութիւնը կը տեսներ, բայց բոլոր յոյսն Աստուծոյ վրայ դրած ըլլալով՝ պատրաստուեցաւ որ անոնց դէմ ելլէ: Աստի իրեն հետ միաբանած նախարարներն ու զօրքն՝ որոնց թիւը 66,000 էր, Արտաշատ քաղաքը ժողովեց, ու բացեալ նախարարներուն տեղ՝ ամէն մէկուն ազգականներէն անոնց ցեղերուն վրայ նոր իշխաններ դրաւ, եւ անկէ յառաջ անցնելով՝ Արտազու գաշտին վրայ բանակը կեցուց: Հոն եկան նաեւ Ս. Յովսէփ կաթօղիկոսն եւ Ս. Ղեւոնդ քահանան ուրիշ շատ քահանաներով եւ եկեղեցականներով՝ որպէս զի իրենք ալ աս հոգեւոր պատերազմին զործակից ըլլան: Ազգապետը զօրքը կարգի դնելէն ետքն, անոնց յորդորական խօսք մը խօսեցաւ, որ Աստուծոյ սիրոյն եւ իրենց հաւատքին պաշտպանութեան համար քաջութեամբ պատերազմին, եւ անոնց առատ սոճիկ բաժնելով՝ կ'ուրախացընէր: Նոյն ատենը յանկարծ լուր հասաւ որ Պարսից զօրքը Հեր եւ Զարեւանոց գաւառները հասեր բանակինն գրեր են, եւ անոնցմէ շատ ասպատակ դրնողեր առգին անդին կ'երթան աւար կ'առնուն ու կ'աւրջտըկեն: Արդան անմիջապէս Ասանձար Ամատունի

քաջ սեպուհը 2000 զորքով ասպատակներուն վրայ խառնեց, որն որ դնաց քաջութեամբ զարկաւ, աննոցմէ շատերը ջարդեց, մնացածը բուն բանակը փախուց, եւ ինքը յաղթանակաւ ետ դարձաւ: Աս փոքր յաղթութեան վրայ Հայոց զորքն աւելի եւս հոգի առին, եւ արիացան եւ աներկիւզ պատերազմելու պատրաստուեցան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Վարդանանց պատերազմը:

ԺԵ. Վարդան Տղմատ գետին քովը Պարսից հետ կը զարնուի եւ խառնուրդին մէջ կը մեռնի (351): ԺԶ. Պատերազմին մէջ մեռնողներուն թիւը:

ԺԵ. Միտրանեսալ նախարարներուն տեսած պատրաստութիւնը՝ Վասակին ու Պարսից զօրապետին սիրար վախ ձգեց, անոր համար սկսան նորէն խաբէական խօսամունքներու ձեռք զարնել, որպէս զի զանոնք իրարմէ բաժնեն եւ դիւրաւ յաղթեն, բայց երբ որ տեսան որ նախարարներն իրենց խօսքերուն մտիկ չեն բներ, ան առեն իրենք ալ բոլոր զօրութիւննին մէկտեղ բերին, եւ աննոց վրայ քայլեցին: Պատերազմին առաջին իրիկունը Ս. Ղեւոնդ Ս. Յովսէփին հրամանովը զօրաց հոգելից ճառ մը խօսեցաւ. առտուան դէմ պատարազ մատուցուեցաւ եւ ամէնը հազարգութիւն առին, չմկրտուածներն ալ մկրտուեցան: Ասկէ ետքն սպարապետը նախարարներուն հետ պատերազմական խորհուրդ բնելով զօրքը շորս գունդ բաժնեց եւ Տղմատ գետին քով թնամուռնի դիմացը ճակատեցուց: Առաջին գնդին վրայ զօրապետ դրաւ Ներշապուհ Արծրունին եւ անոր օգնական Մոկաց իշխանն ու Միհրջապուհ Մարդապետը, եւ ճակատին կենդրոնը կեցուցերկրորդ գունդն աջ թեւը դրաւ, որուն զօրապետութիւնը Խորենիտախոսուներին տուաւ, եւ անոր օգնական Ներսէս Քաջբերունին. երրորդ գունդն ալ Թաթուլ Վանանդացիին եւ անոր օգնական Տաճատ Գրնթունին հրամանին տակ, պահեստի համար ճակատին

Ետեւը կեցուց. իսկ ինքն Արշախիր Ասամարական և Փափաք Առաւելեղենեան իշխաններուն և իր Համադասպեան եղբորը հետ՝ չորրորդ գումարտակով ձախ թեւը կեցաւ, որուն դիմացն ուրացեալ Սիւնեաց դունդը կեցած էր, և նշան տուաւ որ զարնուելու սկսին: Հայոց զօրքը սաստիկ քաջութեամբ իրենցմէ չորեքսպատիկ աւելի թշնամւոյն ու կատաղի փղերուն վրայ յարձակեցան, և Տղմուտ դեռն անդին անցնելով՝ սկսան զանոնք շարդել: Նոյն ժամանակը Աարդան սպարապետը տեսաւ որ ձախ թեւը տկարանալու սկսեր է. անմիջապէս բոլոր զօրութեամբ նոյն թեւին հետ պատերազմող Պարսից աջ թեւին վրայ ինկաւ, և զանիկայ խորտակելով՝ փղերուն ետեւը փախուց. ասոր վրայ թշնամւոյն ճակատին կարգը շփոթեցաւ, և շատերն սկսան ցրուիլ ու փափշիլ: Մուշկան Նիսալուուրտ իր բանակին քայքայիլը տեսածին պէս, իր քովն եղող պահեստի զնդերն ու փղերն առած՝ Աարդանին գումարտակին վրայ յարձակեցաւ, և զանիկայ ամէն կողմանէ պաշարեց, ուր Ս. Աարդան երկայն տանն քաջութեամբ բիրտուոր թշնամւոյն դէմ պատերազմելէն ետքը՝ զարնուեցաւ ինկաւ, և մարտիրոսութեան պսակն ընդունեցաւ: Իսկ միւս զնդերը մինչև արևուն մանելը պատերազմեցան և յազթութիւնն անորոշ մնաց. բայց սրովհետև սպարապետնին կորսնցուցած էին, և չկար մէկն որ գլուխ ըլլար և զիրենք կառավարէր, գիշեր եղածին պէս սկսան ատդին անդին ցրուիլ, և անառիկ բերդերու և ամուր գաւառներու մէջ մտան ամբացան:

ԺՁ. Աս պատերազմին մէջ նահատակուող իշխաններն են՝ Աարդան Մամիկոնեան սպարապետէն զատ, Խորէն Խոսխոռունի, Արտակ Պալունի, Տաճատ Գրէթունի, Հմայեակ Գիմարսեան, Ներսէս Քաջբերունի, Ահսան Գնունի, Արսէն Ընծայեցի, Գարեգին Արուանցական և իր երկու եղբայրներն. ասանցմէ զատ 285 ալ հասարակ զինուոր. 740 հոգի ալ ատդին անդին ցրուածներէն կամ բերդերու մէջ սպառնաւորներէն ձեռք ինկան և սպաննուեցան, որոնց ամէնուն մէկակող թիւն իշխաններն ալ մէկակող 1036 հոգի:

Իսկ Պարսից կողմէն մինակ պատերազմին մէջ 3544
Տոգի մեռան, որոնցմէ 9 Տոգի մեծ իշխաններ էին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Արորոմիզդ մարզպանին Հայաստան գալը:

ՓԷ. Վասակ Հայաստանի բերդերն առնելու կ'աշխատի. շատ
անգեր կ'ապականէ եւ Ս. Յովսէփ կաթողիկոսն ու Ս. Ղեւ-
ոնդ քահանան կը բռնէ: Հայ նախարարները զանազան անգ
Պարսից կը յաղթեն ու Հոնաց թագաւորն անոնց դէմ կը
հանեն: Եւրոքոմիզդ իշխանը Հայաստանի մարզպան կը դրուի:
ՓԸ. Ս. Յովսէփ ու Ս. Ղեւոնդ Պարսկաստան կը խրկուին.
Հայոց նախարարները Յազկերտին կ'երթան. Վասակ իր ըրած
չարութիւններուն համար մահապարտաց բանար կը դրուի ու
հան շարաշար կը մեռնի (452):

ՓԹ. Մուշկան պատերազմին այսպէս վախճան
ունենալուն վրայ շատ արամեցաւ, եւ շէր գիտեր ինչ
ընէ. բայց Վասակ ղինքը քաջալերելով՝ խորհուրդ
տուաւ որ ժողովուրդը՝ քրիստոնէութեան ազատու-
թիւն խոստանալով խաբէ ու նուաճէ, իսկ բերդերը
պատերազմաւ առնու եւ մէջի զօրքերը հնազանդե-
ցրնէ: Պարսիկ զօրապետն առ խորհրդեան անսաց,
եւ զՎասակ հեան առած՝ նախ ամուր բերդի մը
վրայ գնաց, ուր որ գունդ մը հայ զօրք եւ շատ
քահանաներ ապուինած էին, եւ սաստիկ պատե-
րազմեցաւ, բայց մէջիններն ազէկ պաշտպանելով՝ բան
մը չկրցաւ ընել. ուստի նորէն սուտ խոստումներ
սկսաւ ընել: Ան ատեն Բակ անունով մէկը պարսպին
վրայ ելաւ եւ Վասակին բրած խաբէութիւններն ու
վնասներն երեսը զարնելով՝ նոյն գիշերը 700 Տոգի
հեան առած՝ ելաւ գնաց: Իսկ ներքը մնացողներուն
կերակուրը հատնելով՝ անձնատուր եղան, որոնցմէ
Վասակ 213 Տոգի անմիջապէս սպաննել տուաւ:
Բայց Ս. Յովսէփ կաթողիկոսն ու Ս. Ղեւոնդ,
ուրիշ քանի մ'եկեղեցականներու հետ Վասակին
բրածներուն դէմ Յազկերտին բողոքեցին, անոր հա-
մար Մուշկան թող շտուաւ որ զանոնք ալ սպաննեն,

այլ երկու սուրբերը ծեծել տուաւ ու բռնեց քովը պահեց, իսկ միւս քահանաները տեղերնին խաւրեց: Նոյնպէս ուրիշ ամուր բերդերն ալ՝ Պարսկաստանէն նոր զօրք բերել տալով՝ սաստիկ պաշարեց ու զարկաւ, բայց մէջինները զիրենք աղէկ պաշտպանելով՝ ամէն տեղ թշնամոյն շարաշար յաղթեցին, անոնց մեծ մասը ջարդեցին, մնացածը փախուցին: Ասոր վրայ Ասսակ սաստիկ բարկացաւ, եւ սկսաւ բերդ շունեցող տեղերն ասպատակել, գեղերն այրել, մարդիկները ջարդել ու գերի տանիլ:

Տմորեաց զաւառն ամբացած հայ նախարարներն աս ամէն շարիքները լսելուն պէս, ալ շուղեցին անգործ կենալ, այլ զօրքերնին առած՝ դուրս ելան ու Պարսից երկիրը յարձակեցան. շատ զաւառներ ասպատակեցին, քաղաքները կողոպտեցին եւ այրեցին, ու մարդիկը գերի բռնած՝ իրենց ամբոյցները բերին: Նոյնպէս Խաղտեաց Պարխար լեռներուն վրայ եզող իշխաններն, ուր Հմայեակ Ս. Ա ջարդանին եզրայրը գլուխ եղած՝ ցրուած զինուորները քովը ժողոված էր, երբ որ տեսան որ Պարսիկներն արձակ համարձակ ամէն կողմ կը յարձակին ու կրցած տեղերնին կը թալլեն, կ'այրեն, եւ եկեղեցիները կը կործանեն, իրենք ալ միաբան իրենց ամբութիւններէն դուրս ելան ու ցրուած Պարսիկներէն շատ մարդ սպաննեցին, եւ աս կռիւններուն մէջ միայն Հմայեակ իշխանը շատ քաջութիւններ ընելէն ետքը զարնուեցաւ մեռաւ. իսկ միւս զօրքերը փախչող թշնամիներուն ետեւէն ինկան ու հալածեցին, եւ շատ տեղեր ասպատակներէն մարբեցին: Ասոր վրայ Պարսիկները վախցան եւ ասդին անդին յարձակելէն դադարեցան: Իսկ Արցախի անտառներուն մէջ սպառնաւ հայ զօրքը Հոնաց թագաւորին գեսպան խաւրեցին եւ իրենց թշուառ փեճակն անոր իմացընէլով՝ խնդրեցին որ ինքն ալ դրած դաշինքին համաձայն Պարսից դէմ ելլէ: Թագաւորն անմիջապէս ասպդին բանակ մը կազմեց ու յանկարծ Պարսից երկիրն արշաւեց. շատ զաւառներ այրեց, կործանեց ու մարդիկը ջարդեց ու գերեց, որով Երզնկա շատ նեղ ինկաւ ու շփոթեցաւ, մանաւանդ երբ որ իր Հայաս-

տանի բանակին կրած մեծ վնասին լուրն ալ առաւ :
 Աւստի առ ամէն շարեաց շուտով վերջ մը տալու
 համար, բոլոր զօրքը Մուշկան Նիսալաւուրտին
 հրամանին տակ Հոնաց դէմ խաւրեց, Հայոց վրայ ալ
 Աարորմիզզ իշխանը մարդպան դրաւ, հրաման տալով
 որ ամէնուն հետ սիրով վարուելով՝ երկիրը խաղաղ-
 ցընէ :

ԺԸ. Այլաւ Աարորմիզզ եւ Հայոց խաղաղութեան
 ակտիւսը բերաւ. եպիսկոպոսներուն ու քահանանե-
 րուն պատուէր խաւրեց որ իրենց պաշտօնը կատա-
 րեն. միայն Ս. Յովսէփ կաթողիկոսը, Ռչտունեաց
 Սահակ եպիսկոպոսը, Ս. Ղեւոնդ քահանան եւ ու-
 րիշ քանի մը քահանաներ շղթայով կապած՝ Յազ-
 կերտին խաւրեց : Հրաման տուաւ որ զոցուած եկե-
 ղեցիները բացուին, ամէն մարդ իր կրօնը համարձակ
 պաշտէ, բռնութեամբ ու բացածներուն հրամայեց որ
 նորէն իրենց առաջին հաւատքը դառնան. խոստացաւ
 ալ որ հարկերը կը թեթեւցընէ, եւ Հայաստան կե-
 ցող Պարսից զօրքը քիչցուց : Աս ամէն բան տեսնե-
 լով փախչող եկեղեցականներն եւ աշխարհականներն,
 իրենց տեղերը դարձան. իսկ բերդերու մէջ ամբացած
 կամ հեռու տեղեր գացած նախարարներն երբ որ
 տեսան որ Հայաստան խաղաղացաւ, Աարորմիզզին
 իմացուցին որ կ'ուզեն Յազկերտին երթալ, եւ անոր
 հետ Հայաստան կարգի խոթելու համար անձամբ
 խօսիլ, եւ եղած վնասներուն պատճառն անոր
 իմացընէ : Մարդպանն անոնց թագաւորին կողմանէ
 նամակներ խաւրեց եւ երզմամբ հաստատեց որ ամե-
 նեւին իրենց վնաս մը չիհասնիր, ասով նախարարները
 քիչ մը վստահութիւն ունեցան եւ ելան Յազկեր-
 տին գացին : Բայց Աստակ անոնցմէ յառաջ Պարս-
 կաստան երթալով ամէն բան իր ուզածին պէս պատ-
 մեց, որուն թագաւորը պատասխան տուաւ թէ երբ
 որ քրիստոնեաց իշխաններն ալ հասնին, ան ատեն
 երկու կողմանէ ալ կը լսեմ ու դատաստան կ'ընեմ :
 Աւստի երբ որ իշխանները Պարսից դուռը հասան,
 Յազկերտ Միհրնեբսէհին յանձնեց որ ամէն եղած
 բաներն ու պատահած շարիքներուն պատճառներն

ազէկ մը քննէ: Միհրներսէ՛հ դատաստանի նստաւ, որուն մէջ Վասակին ամէն բրածներն, ասդին անդին Պարսից դէմ օգնութիւն խնդրելու համար գրած նամակները, խարէութեամբ այնչափ անմեղներուն մահուան եւ քաղաքներուն ու գեղերուն կործանման պատճառ ըլլալն երեւան էլաւ: Ան ատեն թագաւորին հրամանովը բոլոր պատիւներէն հանուեցաւ եւ անարգութեամբ մահապարտներուն բանտը դրուեցաւ, ուր սաստիկ հիւանդութենէ մը բռնուելով՝ բոլոր անդամները լուծուեցան ու փտտեցան, եւ մարմինն որդնոտեցաւ. եւ այսպէս շարաշար մահուամբ մեռնելով՝ իր ազգին հասցուցած թշուառութիւններուն սոսկալի պատիժն առաւ:

Գ Լ Ո Ի Խ Է:

Ղեւոնդեանց մարտիրոսութիւնը:

ԺԹ. Յազկերտ նախարարները շղթայի կը զարնէ, եւ կապեալ քահանաներուն հետ Նիւշապուհ քաղաքին մէջ կը բանտարկէ: Ղեւոնդեանք Նիւշապուհին քով կը նահատակուին (353): Իրենց մարմիններուն վրայ երեւցած տեսիլն եւ անոնց քրիստոսանէից ձեռքն անցնիլը: Ի. Նախարարաց կրած նեղութիւններն. իրենց բանտէն ազատիլն ու Հայաստան դառնալը (361):

ԺԺ. Յազկերտ ամէն իր քովն եղող հայ նախարարներն՝ որոնց երգմամբ խոստացած էր որ ամենեւին վնաս չիհասցընէր, շղթայով կապել սուաւ, եւ կապեալ քահանաներուն հետ Նիւշապուհ քաղաքը բանտարկեց: Աս բանիս վրայ Բէլ անունով քրիստոսնայ Հոն մը շատ արտամեցաւ եւ անմիջապէս գնաց Բուշանաց թագաւորին Հայոց Պարսիկներէն կրած նեղութիւններն եւ նախարարներուն խեղճ վիճակը պատմեց: Թագաւորը Պարսիցմէ աս բրածներնուն վրէժն առնելու համար, անոնց երկիրն արշաւեց, Յազկերտին զօրացը մեծ մասը ջարդեց, շատ զաւառներն ասպատակեց ու գերեց գերիեց, ասոր վրայ Պարսից թագաւորը շատ նեղը մտաւ եւ խորին տրտմութեան մէջ ինկաւ: Բայց անօրէն մոգերն անոր

արամութիւնը փարատելու համար ըօին թէ աս դուխդ եկած շարեաց պատճառը քրիստոնեաներն են, զորոնք ողջ պահէլովդ աստուածները քեզի գէժ բարկացան եւ աս պատիժը տուին. ուստի թէ որ քովի քրիստոնեաներդ մեռցընելու ըլլաս, աստուածները կը հաշտուին, ու թշնամիներուն կրնաս յաղթել: Անօրէն թագաւորն ասոր հաւատալով՝ անմիջապէս իր բանակին մէջ եղող Սամուէլ եւ Աբրահամ քահանաները նահատակել տուաւ. Գենշապուհ իշխանն ալ նիւշապուհ խաւրեց որ հօն բանտարկուած քահանաները մեռցընէ: Գենշապուհ նոյն տեղը հասնելով՝ լսեց որ քաղքին երեւելի մագպետը՝ քրիստոնէից վրայ ծագած երկնաւոր լոյսը տեսեր ու քրիստոնեայ եղեր է. շուտ մ'աս բանս թագաւորին իմացուց եւ անոր հրամանովը զանիկայ հեռու տեղ մը քշեց ու խորունկ փոսի մը մէջ նետել տուաւ: Ետքը բանտարկեալներն՝ որոնք էին Ս. Յովսէփ կաթողիկոսը, Ս. Սահակ Ռշտունեայ եպիսկոպոսը, Ս. Ղեւոնդ, Ս. Մուշէ, Ս. Աբսէն քահանաներն եւ Քաջաջ սարկաւազը, քաղքէն հեռու անապատ տեղ մը տարաւ եւ տանջելով նահատակեց: Եւ որպէս զի քրիստոնեաներն անոնց սուրբ մարմինները չզոտնան, քովերնին պահապաններ դնել տուաւ: Բայց երեք օր ետքը զիշերատեն սուրբերուն մարմնոյն նետուած տեղն ահագին որսուման ձայներ սկսան ելլել, ու պահապաններն սկսան տանջուիլ, որոնք սարսափած՝ թող տուին փախան: Ասոնց մէջ ծածուկ քրիստոնեայ մ'ալ ըլլալով՝ միւսներուն փախչելէն ետքը զնայ ուրիշ 10 քրիստոնեայ ալ կանչեց եւ անոնց հետ սուրբերուն մարմինները ժողովեց, զատ զատ մաքուր լաթերու մէջ պլկեց եւ բերաւ կապուած նախարարներուն եւ ուրիշ քրիստոնեաներուն բաժնեց:

Ի. Իսկ առաքինի նախարարներն երկայն ատեն բանտին վիշտերն Աստուծոյ սիրոյն համար համբերութեամբ քաշեցին, մինչեւ որ Շղոմշապուհ իշխանն որն որ անոնց ազնուական բնութիւնը տեսնելով՝ վրանին շատ սէր կապած էր, շատ ետեւէն իյնալով եւ պարսիկ իշխանները միջնորդ բռնելով, Յազկերտը

Հաւանեցուց ու հրաման առաւ որ զանոնք բանտէն հանէ, եւ իրենց պատիւը նորէն տուաւ. թագաւորական զանձէն ալ ամենուն ռոճիկ կապեց: Քիչ մը ետքը Յազկերտ զանոնք առջևը բերել տուաւ, եւ սիրով խօսելով՝ խոստացաւ որ ամէնն ալ իրենց Երկիրը խաւրէ: Բայց առ խոստումը դեռ չկատարած՝ ինքը մեռաւ. եւ իրեն յաջորդեց իր պզտիկ սրդին Պերոզ, որն որ զանազան պատերազմներու եւ խռովութիւններու պատճառաւ հինգ տարի ալ զանոնք Պարսկաստան պահեց, եւ իր թագաւորութեան վեցերորդ տարին ամէնը մէկտեղ պատուով իրենց Երկիրը խաւրեց. Ատրվինասպ պարսիկ իշխանն ալ Հայոց մարզպան անուանելով՝ իրենց հետ մէկտեղ Հայաստան խրկեց:

Իսրայալա Նախարարներն իրենց ցանկալի հայրենիքը գալով՝ զանիկայ բոլորովին փոխուած եւ խեղճ վիճակի մը մէջ գտան: Ամէն կողմ կապալաւորութիւնն ուրացեալ իշխաններուն եւ Պարսից մեծերուն ձեռքովը տարածուած ու հաստատուած էր, իսկ քրիստոնէութիւնը դրեթէ կորսուած ի պէս: Ժողովուրդն եւ ուրացեալ նախարարներն իրենց առաջին քաջութենէն թաւալացած՝ միայն աշխարհային զբօսանքներու հետ կ'ըլլային, այնպէս որ նոյն իսկ Պարսիկներն սկսած էին Հայերը նախատել՝ վատ եւ անպիտան ազգ անուանելով: Աս բաներն առարքինի նախարարներուն սրտին մեծ ցաւ եղաւ, եւ սկսան միաբան աշխատիլ ու ջանալ որ քրիստոնէութիւնը նորէն պայծառացնեն, եւ մեղկացած ազգին նոր հոգի ու նոր եռանդ մը տան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Վահան Մամիկոնեան եւ իր Պարսից դէմ շրամ պատերազմները :

ԻՆ. Ղազան Մամիկոնեանին Հայաստան գալն, եւ իր վրայ եղած անբաստանութիւնները սուս հանելու համար հասարակութեան համար Պարսից դէմ կ'ելլեն, Ղազան ալ անոնց հետ կը միանայ : Ատրփնասայ մարզպանն Հայաստանէն կը փախչի. Սահակ Բագրատունին Հայոց մարզպան ու Ղազան սպարապետ կը դրուի (481) : ԻԳ. Ատրփնասայ Հայոց վրայ կու գայ, Ղազան իր Ղասակ եղբայրն անոր դէմ կը խաւրէ : ԻԴ. Ահոսի գեղին քովը Ղասակ Պարսից հետ կը զարնուի ու կը յաղթէ : ԻԵ. Ղազան բոլոր նախարարները կը հրաւիրէ որ գան իրեն հետ միանան ու միարան Պարսից դէմ ելլեն : ԻԶ. Ատրնեբուհ իշխանը զօրքով Հայոց վրայ կու գայ, Ղազան անոր դէմ կ'ելլէ ու կը յաղթէ : ԻԷ. Պարսից Ղրատան յարձակիչը, Ղազանին Ղրաց օգնութեան երթալն եւ անոնց թագաւորին խաւրութեամբն յաղթուիչը : Սահակ Բագրատունին եւ Ղասակ Ղազանին եղբօրը մահը : ԻԸ. Ղազան Տայոց գաւառը կը քաշուի. Միհրան Պարսից զօրապետը կ'ուզէ անոր հետ հաշտութիւն ընել : ԻԹ. Երկու Ղրաց խաւրութեամբը Հայոց զօրքին մէկ մասը Ղրատան կ'երթայ : Լ. Չարմիհր Հազարատխա Հայոց դէմ կը խրհուի. Ղազան Գուին քաղքին մօտ անոր կը յաղթէ ու խաղտեաց կողմերը կը քաշուի : Շապուհ Միհրանեան Հայաստանի մարզպան կը դրուի (482—483) : ԼԱ. Շապուհ Ղազանը բռնելու կ'աշխատի. Ղազան Երիզա գեղին քով անոր կը յաղթէ : Շեկայ գեղին կախը. Ղազանին արտաքոյ կարգի արհուլթիւնը : Գդիհան Սիւնիին մահը : ԼԲ. Պերոպին մեռնիլն եւ Շապուհին Պարսկաստան երթալը :

ԻՆ. Ղազան Մամիկոնեան Ս. Արզան սպարապետին Հմայեակ եղբօրը մեծ որդին էր. աղայութեան ատենն իր եղբայրներուն հետ Պարսից ձեռքն ինկաւ, բայց Գուգարաց Աշուշայ բղերիին միջնորդութեամբն ազատելով՝ Ղրաց երկիրը մեծցաւ, եւ իր բարեպաշտ Տօրմէն աղէկ քրիստոնէի կրթութիւն առաւ : Երբ որ Հայաստանին խռովութիւնները քիչ մը զաղրեցան ու նախարարները Պարսկաստանէն ետ դարձան, Ղազան ալ Հայաստան եկաւ, եւ իր քաջութեամբն ու իմաս-

տութեամբը Պարսից տէրութեան մեծամեծ ծառայութիւններ ընելով՝ ամէն Պարսիկ իշխաններուն եւ նոյն իսկ Պերոզ թագաւորին սիրելի եղաւ: Աւրացեալ նախարարներն՝ որոնք միշտ կը ջանային քրիստոնեայ իշխանները ջնջել, Աւհանին նախանձելով՝ զանիկայ թագաւորին աչքէն հանելու համար վրան ամբաստանութիւն բրին որ կը ջանայ Հայերն ապստամբեցընել: Աւհան աս ամբաստանութիւնը սուտ հանելու համար, ելաւ Պարսկաստան գնաց հաւատքն ուրացաւ, եւ թագաւորէն շատ պատիւ ու պարգեւներ առած՝ Հայաստան դարձաւ: Բայց նոյն օրէն խղճէն սաստիկ տանջուելով եւ խորին տրամութեան մէջ իյնալով՝ հնարք մը կը մտածէր որ նորէն քրիստոնէութեան դառնայ:

ԻՒ.՝ Նոյն ատենները Արայ Ախթիանի թագաւորը Պարսիցմէ ապստամբեցաւ, ու Արաստան մեծ խռովութեան մէջ ինկաւ: Հայց բարեպաշտ իշխաններն՝ որոնք նոյն ժամանակը Պարսից զօրքին հետ Աղուանք պատերազմի դացած էին, աս բանս յարմար առիթ համարելով՝ մտքերնին դրին որ Հայաստան դառնալնուն պէս՝ իրենք ալ Պարսից ու զիրենք անարգող ուրացեալներուն դէմ ելլեն եւ Հայաստանին մէջէն կռապաշտութիւնը բոլորովին ջնջեն, եւ կամ իրենք ալ իրենց հարցն ու հաւերուն պէս քրիստոնէութեան համար կեանքերնին տան: Պատերազմը լմբննալէն ետեւ, եկան Շիրակ դաւառը բանակնին դրին, եւ մէջերնէն քանի մը հոգի անմիջապէս դացին Աւհան Մամիկոնեանին իրենց խորհուրդը յայանեցին: Աւհան իսկզբան շուղեց անոնց հետ միաբանիլ, բայց երբ որ տեսաւ որ միայն քրիստոնէութեան պաշտպանութեան համար կ'ուզեն աս բանիս ձեռք զարնել, անոնց հաւանեցաւ. նոյնպէս շատ ուրիշ բարեպաշտ նախարարներ ալ աս խորհուրդը լսելով՝ անոնց հետ միաբանեցան, եւ խօսքերնին հաստատուն պահելու համար ամէնն ալ աւետարանին վրայ երդում բրին: Բայց մէջերնէն Արարզշապուհ Ամատունի իշխանը գիշերանց դադառի Արաբնասոյ մարդպանին գնաց եւ Հայց խորհուրդը յայտնեց: Մարդպանն ու բոլոր պար-

սիկ եւ ուրացեալ հայ իշխաններն՝ որոնք Շիրակ գաւառն էին, առ բանէս շատ վախցան եւ առտուանց կանուխ անկէ ելան սկսան փախչիլ . միաբանեալ նախարարներն անոնց ետեւէն ինկան, բայց չկրցան հասնիլ, միայն անոնց բոլոր ձիերն ու Գաղիչոյ Խոռխոռունի ուրացեալ իշխանը հասան բռնեցին ու Գուին բերին: Ետքը լսելով որ մարդպանն իշխաններուն հետ Արտաշատ բերդաքաղաքը փախեր ապաւիներ է, զացին նոյն տեղը պաշարեցին . բայց մէջինները գիշերանց բերդէն ելան Արարատահանի կողմերը փախան: Ան առնն նախարարները Սահակ Բաղրատունի ասպետը Մարդպան դրին, Վահանն ալ ասպարապետ եւ Պարսից հետ պատերազմելու պատրաստուեցան:

ԻԳ. Ուրացեալ նախարարներն Արփշնասպին խորհուրդ տուին որ զեռ Հայերը Վրաց հետ չմիացած, եւ Հոնաց զօրքը՝ զորն որ Վախթանկ բերել պիտ'որ ասար, չհասած, ինքն ամապարէ ու Հայոց վրայ երթայ զարնէ, որպէս զի առանց մեծ դժուարութեան կարող ըլլայ անոնց ապստամբութիւնը զսպել եւ նորէն նուաճել: Մարդպանն առ խորհրդին անոսայ եւ անմիջապէս Արարատահանին կողմէն 7000 զօրք ժողկելով՝ եկաւ Երասխ գետին եղերքը՝ Նախիջևանին դիմացը կեցաւ: Սահակ Բաղրատունին եւ Վահան ասոր լուրն առածնուն պէս, Աստուծոյ ապաւինած՝ քովերնին եղող քիչուր զօրքէն 400 հոգի ընտրեցին, նախարարներէն ալ Վասակ՝ Վահանին եղբայրը, Բարգէն, Սիւնեաց իշխանն եւ ուրիշ քանի մը մեծ իշխաններ, եւ թշնամւոյն դէմ խաւրեցին, որոնք երթալէն յառաջ եկեղեցին մանելով՝ Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրեցին, եւ առանց վախի ճամբայ ելան ու Արաղկերտ գեղը հասան: Հոն լուր տուին որ թշնամին գետէն ասդին անցեր է. Վասակ յառաջապահ զնոզին զօրապետն՝ ուղելով անոնց զօրութիւնը լրտեսել, իր գունդն առած՝ գիշերանց մինչեւ կռուակք գեղը յառաջացաւ . բայց առտուան մօտ Արփշնասպ ալ իր զօրքովը յանկարծ նոյն գեղը գալով՝ Վասակ իր զընդովը մեծ վտանգի մէջ ինկաւ: Աս քաջ իշխանն իր զօրքն ազատելու համար, Արփշնասպին մարդ մը խաւ-

բեց եւ ըսաւ որ Հայոց կողմանէ քեզի խաւրուած եմ հարկաւ որ բան մ'ըսեալու համար, որն որ ձեզի շատ օգտակար է. իր զօրքին ալ հրաման տուաւ որ քիչ քիչ գեղէն ելլեն Հայոց բանակն երթան: Նոյն միջոցին ինքը Պարսից բանակն ազէկ մը լրտեսեց, երբ որ բոլոր իր զօրքը գեղէն ելան, Ատրփշնասպին խօսելու համար իրեն խաւրած Պարսիկներուն ըսաւ. Զիս ձեզի խաւրոյ չկայ, ես միայն ձեր զօրութիւնը դիտելու համար եկած էի ու տեսայ որ ամենքնիդ ալ վատ եւ անպիտան մարդիկ էք: Աս ըսելով ձին վազուց Հայոց բանակն եկաւ, եւ յորդորեց որ թշնամւոյն բազմութենէն ամենեւին չվահնան, այլ քաջութեամբ պատերազմին:

Ի Գ. Հայ իշխանները Առասկին խօսքերէն շատ քաջալերուեցան, եւ խորհուրդ ընելով որոշեցին որ ապահովութեան համար լերանց մօտ տեղ կը կենան, որպէս զի թէ որ յաղթուելու ըլլան, լեռներն իրենց ապաւէն ըլլայ. առ վտիճանաւ Ակոսի գեղն եկան բանակնին դրին: Երկրորդ օրն առտուանց Ատուծոյ ազօթք ընեւէն եւ անոր օգնութիւնը խնդրելէն ետեւ, զօրքը շորս դունդ բաժնեցին. առաջին դունդը Առասկ Մամիկանեանին եւ Բաբկէն Միւնիին հրամանին տակ, ճակատին կենդրոնը կեցաւ. աջ թեւն երկրորդ գնդին հետ Ատոմ եւ Առաստոմ Գնունի իշխանները կեցան, ձախ թեւի գնդին ալ Քարջոյլ Խոսխոտունին զօրապետ դրուեցաւ. իսկ չորրորդ դունդը ՆերսէՏ ու Հրահատ Աամարական իշխաններուն հրամանին տակ, պահեստի համար ճակատին ետեւի կողմը կեցաւ, որպէս զի որ դունդն որ տկարանայ, անոր օգնութեան հասնի. այսպէս առ պզտիկ բանակը բարձր տեղւոյ մը վրայ ճակատած՝ պատրաստ կեցաւ: Պարսիկներն եւ ուրացեալ իշխաններն իրենց զօրքովը նոյն տեղը գալով՝ երբ որ Հայոց քիչ որութիւնը տեսան, կարծեցին որ անոնք խելքերնին կորսընցուցած՝ մեռնելու եկեր են եւ անմիջապէս անոնց վրայ յարձակեցան: Նոյն ժամանակը Քարջոյլ՝ ձախ թեւին զօրապետն իր գրնդովը թշնամեաց կողմն անցաւ. իսկ մնացած Հայերը

սաստիկ քաջութեամբ զարնուելով՝ թշնամեաց շատ
 վնաս տուին, Արքայնասպն ալ ուրիշ քանի մը պար-
 սիկ եւ ուրացեալ իշխաններով զարկին սպաննեցին.
 ասով Պարսից գունդը շփոթեցաւ եւ սկսաւ ջրուիլ ու
 փախչիլ. Հայոց զօրքն անոնց ետեւէն ինկան եւ սկսան
 հալածել: Գարջոյլ Խոսխոսունին իր գնդովն եւ
 ուրիշ պարսիկ գումարտակով մը կամացուկ մը Հայոց
 գնդին ետեւի լերան վրայ ելաւ եւ ուղեց յանկարծ
 անոնց ետեւն առնուլ. բայց հայ զինուորներէն մէկը
 տեսնելով՝ պահեստի գնդին իմացուց, եւ անմիջապէս
 Ներսէս ու Հրահատ իրենց զօրքին մէկ մասովն անոնց
 վրայ յարձակեցան ու վճռեցին: Պատերազմը կա-
 տարեալ լմբնալէն ետքն՝ Առաստով Գնունին Սահակ
 մարզպանին եկաւ եւ յաղթութեան աւետիօր տուաւ.
 ան առեն Յովհան Մանգակունի կաթողիկոսն ամէն
 իշխաններն առաւ եկեղեցին տարաւ, եւ Աստուծոյ
 շնորհակալութեան ազօթք մատոյց. անկէ ետքն ամէն
 մարդ իր տեղը գնաց ձմեռն անցընելու համար:

ԻԵ. Ս. Ա. ահան սպարապետը Աւիթանկին հրեշ-
 տակ խաւրեց որ իր խոստմանը համեմատ Հանաց զօրքը
 բերել տայ, որպէս զի զարնան Պարսիկները միաբան
 զարնեն ու վաճնան. անիկայ զանազան խարեական
 խօսքերով ժամանակ կ'անցընէր, եւ ետքը 300 Հանաց
 զօրք ասդիկն անդիկն ժողովեց Հայաստան խաւրեց.
 Բայց քիչ մը ետքը զանոնք ալ ետ կանչեց: Սպար-
 ապետը Հայոց ուրիշ նախարարներուն ալ հրաւեր
 խաւրեց որ զան իրեն հետ միանան եւ հաւատոյ պաշտ-
 պանութեան համար անհաւատներուն դէմ գնեն.
 Բայց շատերը մտիկ չբրին. միայն Յովհան Անձեւացի
 սեպուհն եւ Ներսէս Երուանդունի՝ ուրիշ հաւատա-
 ցեալ ու բարեպաշտ մարդիկներով ու զինուորներով
 Ահահանին հրաւերն ընդունեցան եւ ելան անոր
 եկան: Սեւուկ Անձեւացեաց նախարարն եւ Յովհան
 Մոկաց իշխանն ուղելով զասոնք արդելել որ չերթան,
 զօրքերնին առին եւ անոնց ետեւէն հասան. բայց բա-
 րեպաշտ իշխաններն անոնց յաղթեցին, զօրքերնուն
 մեծ մասը ջարդեցին, Յովհան Մոկաց իշխանն ալ

Ներսէ՛՛հ՝ Երուանդունի՛կն սպաննուեցաւ, եւ իրենք յողթանակաւ սպարապետին քովն եկան:

ԻԶ. Պարնան՝ Պարսից թագաւորն Ատրներսէ՛՛հ իշխանն անհամար զօրքով Հայոց վրայ խաւրեց, որոնց հետ միացաւ նաեւ Սիւնեաց Գղիհնն իշխանն ալ իր զօրքովը: Ահա՛ն ալ շուտ մ'իր զօրքը պատրաստեց, եւ Յովհանն կաթողիկոսն ալ հետն առած՝ Հերու Զարեանդ զաւտաները Պարսից դէժ գնաց, որպէս զի հոն զարնուի եւ թող շտայ որ անոնք Հայաստանին ներսի կողմերը քալեն: Պատերազմին առաջին իրիկունը կաթողիկոսը բոլոր զօրքին Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրելու համար մասնաւոր աղօթք բնել տուաւ, եւ յորդորական խօսք մը խօսեցաւ: Երկրորդ օրն արեգակը ծագածին պէս սպարապետը զօրքը կարգի դնելով՝ թշնամոյն դիմացը ճակատեցուց. կենդրոնը շտա ձիաւորով Սահակ Բաղրասունին կեցուց. աջ թեւը Բարշղ (Բարսեղ) Ահա՛հեւանիին յանձնեց, որուն քովն օգնական դրաւ Բաբէկն Սիւնի, Ատոմ Գնունի եւ Փափակ Պալունի իշխանները. ձախ թեւին վրայ ալ Ներսէ՛՛հ ու Հրահատ Աամարական իշխանները զօրապետ դրաւ. իսկ ինքը Արէն Աանանդացիին հետ բոլոր ճակատին աջ թեւը կեցաւ: Զարնուելու սկսելէն յառաջ Պապ Արտակունին ամէն գնդին զօրապետներուն խաւրեց եւ պատասխրեց որ իրենք կամաց կամաց յառաջ քալեն, մինչեւ որ ինքն իր կողմանէ սկսի զարնուիլ. եւ երբ որ կը տեսնեն որ իր կողմի թշնամին տկարանալու կը սկսի, իրենք ալ բոլոր զօրութեամբ յարձակին: Բայց Պարսիկներն ամէն կողմէն մէկտեղ զարնուելու սկսելով՝ Հայոց գնդերուն սպասելու թող շտաին, եւ անոնց աջ թեւն ետ մղեցին ու փախուցին: Ահա՛ն առ բանս տեսածին պէս իր օգնականին՝ Արէն Աանանդացիին հրաման տուաւ որ աջ թեւին օգնութեան հասնի, բայց անիկայ այլայլած՝ պատասխան տուաւ. Աս միջոցին ինձի մի ապուինիք, վասն զի ես հիմայ բան մը չեմ կրնար բնել: Ան տունն սպարապետն երեսը խաշ հանեց, եւ իր գնդին առջեւն անցած՝ երկու Աամարական իշխաններուն հետ արժուի պէս թշնամոյն վրայ յարձակ-

ցաւ, որոնք չկրնալով դիմանալ, իրենց ճակատին կենդորսնը փախան: Վաճան հոն ալ ետեւնէն հասաւ եւ շատերը ջարդեց. Վին իշխանն ալ՝ որն որ իր գնդովն երկայն ատեն քաջութեամբ Հայոց դէմ կը դնէր, նիզակով զարկաւ սպաննեց. նոյնպէս Ներսէս Աամսարական Աարվշնասպ մեծ իշխանը զարկաւ մեռցուց, ասոնցմէ զառ շատ ուրիշ իշխաններ ալ, որով Պարսից գունդը շփոթեցաւ եւ սկսաւ փախչիլ. Վաճանին զօրքն ալ սկսան զանոնք հալածել: Բարշդ Հայոց աջ թեւին զօրսպեան երբ որ թշնամուոյն փախչիլը տեսաւ, ինքն ալ իր ցրուած զօրքը ժողվեց եւ սկսաւ զանոնք հալածել՝ մինչեւ որ բուլբուլին Հայաստանին սահմաններէն դուրս հանեցին. ասկէ ետքն իրենք թշնամուոյն հարուստ աւարները ժողվեցին ու բանակը դարձան: Աս մեծ յայթաթեան ուրախութեան ժամանակը՝ Հայոց գնդին ուրիշ մեծ ուրախութիւն մ'ալ ծագեցաւ, որովհետեւ Վաճանին Վարդ եղբայրն՝ որն որ Պարսկաստան շղթայով կապուած բանտի մէջ էր, յանկարծ իրենց մէջը տեսան: Աս իշխանն Աստուծոյ օգնութեամբն իր կապանքներէն արձակուած եւ ամէն իր ծառաներուն հետ առանց պահապաններուն խմանալուն բանտէն ելած Հայաստան եկած էր: Հայերն Աստուծոյ իրեն ըրած յայտնի օգնութիւններուն համար շնորհակալութեան աղօթքներ ու հանդէսներ բնելով՝ Ծաղկոտն դաւառ դարձան, որ քիչ մը հանգչին:

Ի՛նչ. *Կոյն ժամանակը յանկարծ Վախթանկէն գետոյան եկաւ ու պատմեց որ Պարսից Միհրան զօրսպեան անհամար զօրքով Արաց երկիրը յարձակեցաւ, եւ թագաւորը չկրնալով անոր դէմ ելլել, Հայաստանին սահմանակից լեռները փախաւ ապաստանեցաւ. ուստի շուտով օգնութեան հասէք: Վաճան՝ որովհետեւ Հայերը Արաց հետ գաչինք զրած էին, եւ աւետարանին վրայ երգում բնելով՝ խօսք տուած էին անոնց օգնելու, իր զօրքն առաւ Արաստան գնաց, ու լեռանց վրայ բանակը դրաւ: Իսկ Վախթանկ խաբէութեամբ Վաճանին ըսաւ թէ Հոնաց զօրքն ալ մեզի օգնութեան եկած գաշտի վրայ բանակած են, եւ

չեն ուզեր լեբանց վրայ գալ, ուստի պէտք է որ մենք անոնց քովն երթանք եւ միաբան թշնամին զարնենք: Սպարապետը թէպէտ եւ Աշխիթանկին խարեւ թիւնները զիտեր, բայց բրած երգմանը համար աւ բանալ յանձն առաւ եւ լեռներէն դաշան իջաւ: Քանի մ'որ ետքը Պարսից անհամար զօրքը Հայոց բանակին մօտիկցան եւ Աւր գետին անդիի կողմը կեցան: Պատերազմին առաջին իրիկունը Ահաճանին քովի իշխաններէն մէկրանին Միհրանին զազաուկ մարդ խաւ բեցին ու խոտոացան որ պատերազմին առնն իրենց զօրքովն իր կողմն անցնին: Երկրորդ օրը Ահաճան իր գունդը թշնամւոյն դիմացը շարեց, աջ թեւին վրայ Բարդղ Ահաճեւունին ու Սասան Գարեղեանը հրամանատար գրաւ, ձախ թեւը Արաց թագաւորին յանձնեց, իսկ ինքն երկու համարական իշխաններուն հետ կենդորոնը կեցաւ, իր քովն ալ Սահակ ապետը կեցուց: Զարնուելու սկսելուն պէս Ահաճան իր գնդովն իր դիմացի թշնամին սաստիկ յարձակմամբ մը մղեց ու փախուց, եւ շատերը Աւր գետէն անդին վարնուեց, շատ ալ մեծ իշխաններ սպաննեց. նոյնպէս Ասասակ սպարապետին եղբայրը՝ սաստիկ քաջութեամբ թշնամին կը զարնէր: Բայց նոյն միջոցին ձախ թեւը կեցող Արաց ու Հայոց զօրքն երեւոյն զարձուցին եւ սկսան փախչիլ, եւ Հայերը փախան, գլուխներնուդ ձարը հագացէր, պատալով, միւս յայտնող գնդերն ալ շիտթեցին: Ան առնոր Ահաճան ալ ետ քաշուեցաւ ու փախչողներուն ետեւէն գնաց: Պարսիկները Հայոց ու Արաց ետեւէն ինկան եւ անոնցմէ շատ մարդ ջարդեցին: Աս դժբախտ պատերազմին մէջ Հայոց գունդը մեծ կորուստ ունեցաւ. իշխաններուն մէջէն Սահակ ապետ մարդպանն եւ սպարապետին Ասասակ եղբայրը մարտիրոսական մահուամբ մեռան, որոնց երեսը պատերազմէն յառաջ սաստիկ լուսաւորուելով՝ իրենց երջանիկ մահամին հասած բլալը շատերուն յայտնուեցաւ. Բարկէն Սիւնին վերաւորուեցաւ, եւ Հրահատ համարականն ու Եազգ Սիւնի սեպուհը գերի բռնուեցան:

Ի՛նչ Ահաճան Տայոց ամուր տեղերը քաշուեցաւ

ու ջրուած զօրքն ամէն կողմէն քովը ժողկեց: Պարսից զօրապետն ալ բոլոր զօրքովն անոր ետեւէն ինկաւ, եւ պատգամաւոր մը խաւրելով՝ բռաւ. Ինչո՞ւ համար քաթազաւորիդ դէմ ելեր ես, եկու նորէն հնազանդէ եւ ապստամբութիւնը մէկդի թող տուր. ես թազաւորին միջնորդ կ'ըլլամ եւ զանիկայ քեզի հետ կը հաշտեցընեմ, բրածներուդ համար ալ կատարեալ թողութիւն կ'առնուի: Բայց սպարապետն անոր խիստ պատասխան մը խաւրեց, անոր առջեւը դնելով թէ ինչպէս Պարսից թազաւորը Հայոց կրօնը ջնջելու կ'աշխատի, առւած խոստումները չի պահեր, չար եւ անպիտան մարդիկներն իշխանութեան կը հասցընէ, որոնք Հայաստան տակն ու վրայ կ'ընեն ու կ'ազականեն: «Ասոնցմէ զառ, բռաւ, ձեր թազաւորը զՀայերը միշտ կը նախատէ վատ ու մեղի ազգ անուանելով. աս խօսքը լսելը մեզի մեռնելէն աւելի ծանր է: Մենք երկու անգամ քանի մը հարիւր հոգւով ձեր երեք շորս հազարին դէմ ելլելով ու յաղթելով, ձեզի մեր ինչպէս ազգ ըլլալը ցուցուցինք. իսկ աս անգամ չէ թէ ձեր քաջութենէն յաղթուեցանք, այլ մեր զօրացն անմիաբանութենէն: Հիմայ որովհետեւ կ'առաջարկես որ նորէն ձեզի հնազանդինք, իմ ալ ձեզի ընելու առաջարկութիւնս աս է. Թէ որ քրիստոնծութեան կատարեալ ազատութիւն կու տաք եւ ամէն կրակատունները, մողերն եւ ուրիշ կապաշտութեան նշանները բոլորովին Հայաստանէն կը ջնջէք, անպիտան իշխաններն իշխանութենէ կը հանէք, եւ անոնց տեղ աղէկներն ու բարեբարները կը դնէք, ձեզի կը հնազանդինք. իսկ թէ որ ասանք ընել յանձն չէք առնուր, մենք ալ մտքերնիս դրած ենք մինչեւ վերջին շունչերնիս ձեզի դէմ դնելու»: Միհրան առ խօսակցութեան մեջ եղած ատենը, թազաւորէն հրաման եկաւ որ Պարսկաստան դառնայ. ան ալ շուտ մը բոլոր զօրքովը՝ բռնած Հրահատ ու Երզնկ իշխաններն ալ շղթայով կապած հետն առաւ ճամբայ ելաւ. Բայց Հրահատ իր ներսէն եղբօրն ազօթքովը Պարսից ձեռքէն ազատեցաւ, իսկ Երզնկ սեպուհը նահատակեցաւ:

ԻԹ. Միհրանին երթալէն ետքը Վահան սպարապետը Վաղարշապատ եկաւ, եւ հոն մայր եկեղեցւոյն մէջ Աստուծոյ շնորհակալութեան հանդէս բաւանկէ Գուին գնաց ձմեռն անցընելու համար: Բայց յանկարծ Վրաց կողմէն երկու խաբերայ մարդիկ եկան եւ պատմեցին որ Սահակ Բագրատունի մարզպանն եւ Վասակ՝ Վահանին եղբայրը մեռած չեն, այլ վիրաւորած ինկած բլլալով՝ սողալով անտառի մը մէջ մտան պահուրտեցան, եւ հիմայ թշնամին ետեւնէն ինկած է որ ձեռք ձգէ, ուստի շուտով օգնութեան հասէք: Շատերն աս խաբէական խօսքին հաւատացին եւ կ'ուզէին որ անմիջապէս Հայոց գունդը Վրաստան երթայ եւ ան երկու իշխաններն ազատէ, մանաւանդ նոյն իշխաններուն ընտանիքը շատ ետեւէ կ'ըլլային: Սպարապետը շատ աշխատեցաւ եւ յայտնի ցուցուց որ աս բանս սուտ եւ խաբէական է, բայց երբ որ չկրցաւ համոզել, ըսաւ անոնց. Ահաւասիկ զօրքը ձեր ձեռքն է, ինչպէս որ կ'ուզէք բռէք, միայն թէ զիտցած բլլաք որ զօրութիւննիս բաժնելը մեզի շատ մեծ վնասներու պատճառ կ'ըլլայ: Ան ատեն Մուշեղ Մամիկոնեան սեպուհին գունդ մը զօրք տուին ու Վրաստան խաւրեցին, զօրնք ան երկու խաբերաները զանազան սուտ պատճառներով բոլոր ձմեռն ասդին անդին պտրացուցին:

Լ. Չմեռը հազիւ թէ անցաւ եւ գարնան գեղեցիկ օրերն սկսան, Զարմիհր Հաղարաւուխա Պարսից զօրավարը բիւրաւոր զօրքով յանկարծ Հայաստան մտաւ եւ Երասխ գետէն անցնելով՝ Արտաշատ քաղաքն եկաւ, ուր ուրացեալ նախարարներուն մատնութեամբն իմանալով՝ որ Հայոց գնդին կէսը Վրաստան գացած է եւ Վահանին քովը քիչ զօրք կայ, երկրորդ օրը ճամբայ ելաւ ու Գուինի վրայ քալեց: Վահան ամենեւին առանց շփոթելու իր քիչը որ զօրքովը Պարսից դէմ ելաւ եւ անոնց մէկ կողմը զարնելով՝ մաս մը բուն բանակէն բաժնեց եւ շատերը ջարդեց, եւ անցաւ Խաղտեաց կողմն ամուր տեղ մը գնաց կեցաւ: Նոյն ատենը Մուշեղ սեպուհն՝ որն որ բոլոր ձմեռը Վրաստան ասդին անդին թափառած էր,

Հայաստան դարձաւ, եւ եղածն իմանալով՝ ինքն ալ Վահանին քովը գնաց: Զարմիհր բոլոր զօրութեամբ Վահանին կտեւէն ինկաւ. ճամբան շատ բերդեր կործանեց ու շատ ալ տրին ըրաւ, եւ լսելով որ Վահան Յունաց մասին մէջ Վարայրվարոյ գեղն է, շուտ մը հօն գնաց. բայց որովհետեւ սպարապետն անկից զացած էր, դարձաւ Բառէն գաւառն եկաւ: Հոն իրեն թագաւորէն հրովարտակ մ'եկաւ, որուն մէջ կը ծանուցանէր որ ինքը Հեփթաղներուն դէմ պատերազմի պիտ'որ երթայ, եւ կը հրամայէր որ Հապուհ Միհրանեանը Հայաստանի մարզպան դնէ, եւ ինքը Վրաստան երթայ, Վախթանկը կամ բռնէ կամ մեռցընէ: Զարմիհր Հապուհին մարզպանութեան իշխանութիւնը տալէն կտքը՝ Սիւնեաց Գղիհանն ուրացող իշխանն ալ անոր օգնական դրաւ եւ ինքն էլաւ գնաց:

ԼԱ. Ըստ նոր զօրապետը զՎահան ձեռք ձգելու համար անդադար անոր կտեւէն ինկաւ եւ ամէն կողմ զօրք խաւրեց. իսկ սպարապետն՝ որովհետեւ քովը քիչ զօրք ունենալով՝ չէր կրնար անոր դէմ ելլել, անոր առջին անգին ցրուած զօրքերուն վրայ կը յարձակէր եւ շատերը կը ջարդէր: Հապուհ տեսնելով՝ որ իր զօրքն օրէ օր կը քիչնայ՝ Գղիհանն Սիւնիին խորհրդովը բոլոր զօրութիւնը մէկտեղ բերաւ ու Վահանին վրայ քալեց՝ որն որ քիչ մը հանգիտաւ առնելու համար Երիզա գեղը զացած էր, եւ անոր մօտ բանակը դրաւ: Վահան անմիջապէս զօրքն առաւ գեղէն դուրս ելաւ, Երիզայի գեղացիներն ալ ժողվեց ու գիշերանց Պարսից բանակին վրայ եկաւ, գեղացիներուն ձեռքը մէյմէկ վահան տուած՝ իր զօրքին առջևը շարեց որպէս զի սպահով ըլլան, եւ հրաման տուաւ որ ամէնը մէկտեղ սկսին թշնամեաց բանակին վրայ նետ նետել: Պարսիկներն աս անակնկալ յարձակմանէն շփոթելով ու սարսափելով՝ կարծեցին թէ թշնամին իրենց բանակը կոխեր է, եւ սկսան իրար ջարդել: Հայերը քիչ մը ժամանակ այսպէս Պարսիկները խռովելէն ետեւ, անմիտա զարձան Հտեայ գեղն եկան գիշերուան մնացած մասն անցուցին: Երկրորդ օրը Հապուհ մնացած զօրքն առած՝ կատաղաբար նոյն գեղին

վրայ եկաւ. սպարապետը՝ թէպէտ եւ շատ քիչ զօրք ունէր, բայց Աստուծոյ օգնութեանն ապաւինելով՝ զանոնք կարգի դրաւ ու թշնամւոյն զիմացը շարեց: Հազիւ թէ զարնուելու պիտ'որ սկսէին, մէյ մ'ալ տեսաւ որ իր զօրքին մեծ մասն երեսնին դարձուցեր կը փախչին եւ քովը միայն քանի մ'իշխանն եւ 40ի շարքինուոր մնացեր են, բայց անոնք ալ միւսներուն փախչիլը տեսնելով՝ զարհուրած էին: Մէջերնէն մէկն իրեն ըսաւ. Տէր միտ գիր, նայէ վիճակնիս. սպարապետն արիութեամբ մը պատասխան տուաւ. Հիմայ ալ միտ դնելու ատեն չէ, ես յոյսս չէ թէ մարդու այլ Աստուծոյ վրայ դրած եմ. աս ըսելով՝ երեսը խաշ հանեց ու թշնամեաց գնդին վրայ յարձակեցաւ, քովի մարդիկներն ալ իրեն հետեւեցան: Պարսից զօրագլուխն աս խելքէ դուրս դորձքին վրայ ապշած եւ այլայլած, շուտ մը Գդիհոնին մարդ խաւրեց որ իր գնդովը գայ որ Ահհանը մէջ առնուն ու բռնեն. ան ալ ուրախութեամբ վազեց եկաւ: Բայց Աստուծոյ ապաւինած քաջերը 2000—3000 թշնամին աներկիւղ զարկին, անոնցմէ շատերը մեռած գետինը փռեցին, ու ջրի պէս ճղքեցին դուրս ելան, իրենցմէ միայն 4 հօգի կորսնցընելով. նաեւ Գդիհոն ուրացող իշխանն ալ շարաշար վերաւորեցին, որն որ քանի մը օր ետքը հօգին փչեց, եւ շատ ատեն առանց վախի Պարսից գնդին քովէն անոնց հետ յառաջ գացին: Ահհանին աս արտաքոյ կարգի դորձքը Պարսից զօրքն այնչափ զարհուրեցուց՝ որ բոլորովին լքան ու վհատեցան, եւ Հայոց նայելու ալ չէին համարձակիր, կ'ըսէ Ազար ֆարպեցի ժամանակակից պատմիչը, կարծելով թէ անոնք հին դիւցազուններէն կամ բնութենէ վեր մարդիկ են, զորոնք տեսնելն ալ մեծ վտանգներ կը բերէ: Իսկ Սիւնեաց զօրքն՝ իրենց իշխանին մեռնելէն ետքը անզերնին ցրուեցան: Հապուհ զօրապետն ալ Ահհանին յաղթելէն բոլորովին յոյսը կը արելով՝ Բասեան գաւառը քաշուեցաւ:

ԼԲ. Արցն ժամանակը Պարսկաստանէն դեռպան մ'եկաւ եւ իրեն զոյժ բերաւ որ Պերոզ բոլոր զօրութեամբ Հեփթաղներուն գէմ պատերազմի դնաց, եւ

անոնցմէ յաղթուելով՝ զօրքը ջնջուեցաւ, ինքն ալ սպաննուեցաւ. ուստի անմիջապէս քովի զօրքն առաւ Պարսկաստան գնաց: Ասոր երթալէն ետքը Վահան սպարապետն իր ուխտակից իշխաններովը Վաղարշապատ քաղաքը գնաց եւ հոն մայր եկեղեցւոյն մէջ Աստուծոյ շնորհակալութեան մեծ հանդէս կատարեց. եւ որովհետեւ նոյն եկեղեցին շատ հինցած էր, նորէն շինել տուաւ ու զարգարեց: Անկէ իր ընկերներուն հետ Գուին քաղաքը գնաց եւ խաղաղ ու հանգիստ կեանք կ'անցընէր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ .

Անդնկանին եւ վահանին մարզպետութիւնը:

ԼԳ. Վաղարշ Պարսից թագաւոր կը գրուի, եւ Վահանին հետ հաշտութիւն ընելու համար Նիխոր իշխանը Հայաստան կը խաւրէ: Վահանին Նիխորին երթալն ու հաշտութեան համար պահանջած պայմանները: Իր Պարսկաստան երթալն ու թագաւորին հետ հաշտութիւնը հաստատելը: ԼԳ. Անգեղան իշխանն Հայոց մարզպան կը գրուի, եւ անոր խորհրդովը Վաղարշ մարզպանութեան իշխանութիւնը Վահանին կու տայ (385):

ԼԳ. Պարսից նախարարները Պերոզին տեղն անոր Վաղարշ եղբայրը թագաւոր դրին, որն որ հեղ ու խաղաղասէր ըլլալով՝ զահն ելլելուն պէս իր իշխանութեան տակն եղող երկիրներուն խոսովութիւնը զազրեցընելու ձեռք զարկաւ, եւ նախ Հայաստանէն սկսելով՝ Նիխոր Վշնասպդատ իշխանը հոն խաւրեց որ երթայ ինչ եղանակաւ որ ըլլայ Վահանին հետ հաշտութիւն ընէ. բայց հրաման ալ տուաւ որ հետը շատ զօրք ալ տանի, որպէս զի շրջայ թէ Հայերը հաշտութիւնը յանձն չառնուն, եւ իրեն վնաս հասցընեն: Նիխոր Հայաստանին չէր գաւտան եկաւ, եւ անկէ Վահանին երկու մեծ իշխան խաւրեց, իմացընելով որ թագաւորը զինքը խրկած է Հայոց հետ հաշտութիւն ընելու եւ նորէն խաղաղութեամբ իրեն հնազանդեցընելու համար: Սպարապետը բոլոր իր ուխտա-

կից իշխանները ժողովեց, եւ պատգամաւորներուն հրամայեց որ անոնց առջեւը Նիխորին պատգամը զրուցեն: Երկրորդ օրը հայ իշխաններուն հետ խորհուրդ ընելով՝ եկող պարսիկ իշխաններուն աս պատասխանը տուաւ. «Մենք շատ պատճառներու համար ձեր թագաւորին դէմ ելած ենք, որոնց ամէնը՝ թէ որ թագաւորին հետ անձամբ խօսելու առիթ ըլլայ, կը յայտնեմ: Բայց հիմայ ձեզմէ որ զմեզ հաշտեցրնելու եկած էք, աս երեք բանն իբրեւ հաշտութեան հիմ կը պահանջեմ. Նախ մեր կրօնին բոլորովին ազատութիւն պիտ'որ տաք եւ կռապաշտութեան նշանները Հայաստանէն պիտ'որ վերջընէք. Հայերն ամենեւին հաւատքնին փոխելու պիտ'որ չտաիպէք. մէկու մը հաւատքի համար իշխանութիւն պիտ'որ չտաք: Երկրորդ՝ չար եւ անպիտան մարդիկներն իշխանութեան պիտ'որ չհասցընէք, այլ միայն արժանաւորներն, եւ որոնք որ երկրին պայծառանալուն փոյթ ու ջանք ունին: Երրորդ՝ թագաւորն ամէն եղած ամբաստանութիւններուն շուտ մը պիտ'որ չհաւատայ, այլ ինքն անձամբ աղէկ մը պիտ'որ քննէ եւ արդար գատաստան ընէ: Թէ որ աս բաները յանձն կ'առնուք եւ գրով ու թագաւորին կնքովը կը հաստատէք որ միշտ հաստատուն կը պահէք, մենք ալ ձեզի հետ կը հաշտուինք եւ նորէն ձեզի կը հնազանդինք. իսկ թէ որ չէք ուզեր յանձն առնուլ, մտքերնիս հաստատուն գրած ենք որ մինչեւ վերջին շունչերնիս ձեզի դէմ զնենք, եւ աւելի կ'ուզենք մեռնիլ քան թէ ձեզի ծառայել»:

Ապարապետը պատգամաւորներուն աս խօսքերը խօսելէն ետքն՝ իր քովի իշխաններէն հինգ հոգի անոնց հետ Պարսից զօրապետին խաւրեց: Նիխոր զանոնք շատ սիրով ընդունեցաւ ու սեղանի հրաւիրեց, եւ պատգամաւորներէն Վահանին պահանջածները լսելով՝ շատ հաճեցաւ, եւ շուտ մ'անոր նամակ մը գրեց, խոստանալով որ ամէն ուզածները կը կատարէ. զինքն ալ հրաւիրեց որ իր քովը գայ եւ իրարու հետ բերնով խօսին: Ատոր վրայ սպարապետը բոլոր զօրքովն Արտազ գաւառը զնաց եւ Նիխորին պատգամաւոր խաւրելով ըսաւ. «Որպէս զի ես քու քովդ գամ, պէտք ես ինձի

քանի մը պարսիկ իշխաններ խաւրել, որոնք հոս իմ
 մարդիկներուս քովը կենան մինչեւ որ իրարու հետ
 խօսինք ու բաժնուինք: Զօրապետը Վահանին իմաս-
 տութեանը վրայ զարմացած՝ ութը մեծ իշխաններ
 խաւրեց, զորոնք սպարապետն իր հաւատարիմ մար-
 դիկներուն յանձնեց՝ պատուիրելով որ պատուով պա-
 հեն, եւ ինքը զօրքին մեծ մասը հետն առաւ Նիխորին
 գնաց: Երբ որ անոր կեցած գեղը մօտիկցաւ, հրաման
 տուաւ որ պատերազմի փողերն սկսին զարնել. ասկէ
 Պարսիկներն այլայլեցան, կարծելով թէ Վահան խա-
 բէութեամբ եկած է իրենց հետ զարնուելու: Նիխոր
 անոր երկու իշխան խաւրեց եւ ըսել տուաւ թէ Ինչու
 համար Պարսից սովորութեան դէմ բան կ'ընես, (ու-
 բովհետեւ միայն Պարսից սպարապետը փող զարնելով
 բանակը կը մտնէր): Վահան ալ պատասխան տուաւ.
 Նախ գուն զիս Պարսից հնազանդեցուր, անկէ ետքը
 ես ալ Պարսից սովորութիւնը կը պահեմ, վասն զի
 առանց քեզմէ սորվելու ձեր տէրութեան սովորու-
 թիւնն ու կարգը դիտեմ: Ըսկէ ետքը Նիխորին քովն
 եկաւ, որն որ իրեն շատ պատուով բնդունելութիւն
 բրաւ, եւ իր ամէն խնդրածները կատարելու հաստա-
 տուն խոստում տալով՝ իրարմէ բաժնուեցան եւ Վա-
 հան Գուին դարձաւ: Իսկ Նիխոր՝ սրովհետեւ նոյն
 ժամանակը Պերոզին Զարեհ սրդին Վաղարշին դէմ
 ելած էր եւ կ'ուզէր թագաւորութիւնն անոր ձեռքէն
 յափշտակել, իր զօրքովը Պարսկաստան կանչուեցաւ,
 որն որ երթալու ատեն Վահանէն խնդրեց որ Հայոց
 զօրքին մէկ մասն ալ թագաւորին օգնութեան խա-
 բէ: Սպարապետը Վրէն Վանանդացիին եւ իր եղբոր-
 որդւոյն Գրիգոր Մամիկոնեանին գունդ մը զօրք տու-
 աւ ու Պարսկաստան խաւրեց, որոնք շատ քաջու-
 թեամբ պատերազմելով՝ թագաւորին թշնամիներուն
 յաղթեցին: Քանի մ'որ ետքը Վահան ալ իր ուխտա-
 կից նախարարներն ու զօրքին մնացած մասը հետն ա-
 ռած՝ Վաղարշին գնաց, որուն թագաւորը շատ պա-
 տիւ բրաւ եւ ամէն ուզածները կատարեց, եւ զանոնք
 իր կնքովը կնքուած հրովարտակով մը հաստատեց.
 նաեւ զինքը Մամիկոնեան ցեղին նախարար եւ բօլոր

Հայաստանի զօրաց վրայ սպարապետ գրաւ: Նոյնպէս ուրիշ նախարարներուն ալ պատիւներ ու պարգեւներ տուաւ եւ փառքով Հայաստան խաւրեց, որոնք եկան նախ Աաղարշապատու մայր եկեղեցւոյն մէջ շնորհակալութեան հանդէս բրին եւ աղքատաց առատ սղորմութիւն բաժնեցին եւ անկէ դարձան Գուին քաղաքն եկան:

ԼԴ. Հայաստան այսպէս ամէն կողմանէ բոլորովին խաղաղանալով, Անդեկան իշխանը թագաւորէն մարդպան գրուեցաւ: Աս իշխանն իր իշխանութեան ժամանակը Աահանին բրած իմաստուն կարգազրութիւններն եւ ամէն ձեռք զարկած գործքերը յաջողութեամբ կատարելը տեսնելով, անոր վրայ մեծ համարում ունեցաւ ու շատ սէր կապեց: Եւ երբ որ հարկաւոր գործքի մը համար Պարսկաստան գնաց, Աահանին բրած գործքերը թագաւորին առջեւ պատմելով՝ անոր ըսաւ թէ Հայաստան աղէկ ծաղկեցընելու եւ խաղաղութեամբ պահելու համար, պէտք է Աահանը մարդպան գնել: Աաղարշ առ առաջարկութեան հաճեցաւ եւ հրովարտակ մը գրելով՝ անոր մարդպանութեան իշխանութիւն տուաւ: Աահան առ հրովարտակն առածին պէս բոլոր իր ուխտակից նախարարներովն եկեղեցին գնաց, ժողովրդեան բազմութիւնն ալ ամէն կողմանէ հօն վազեցին, եւ շնորհակալութեան փառաւոր տօն կատարեցին. Յովհան կաթուղիկոսն ալ ժողովուած բազմութեան զեղեցիկ յորդորակն ճառ մը խօսեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ .

Վարդին մարզպանոսթեկն միևնև վրոն յիհր մարզպանին ժամանակը :

ԼԵ. Կաւատ Պարսից թագաւորը Հայերը Պարսից ազանգը դարձնելու համար Հայաստան զօրք կը խաւրէ . Վահան անոնց զէմ կ'ելլէ ու կը վաճակ : ԼԶ. Վահանին մահն եւ իր Վարդ եղբորը մարզպան ըլլալը (510) : Բուրզան Վարդին տեղ մարզպան կը դրուի (513) : Հոնք Հայաստան կ'արշաւեն ու Մժէժ Գնունին յաղթուելով կը փախչին : Մժէժ Հայոց մարզպան կ'ըլլայ (514—518) : ԼԷ. Գենշապուհին մարզպանութիւնը . Հայոց թուակածին հաստատուիլը (551) : Վշնաս Վահրամին, Վարազափն ու Սուրենին մարզպանութիւնը (552—563) : Սուրեն Հայերը նեղելու կը սկսի, Վարդան Մամիկոնեան զանկոյ կը սպաննէ : ԼԸ. Խոսրով Պարսից թագաւորը Հայաստան կ'արշաւէ, Վարդան անոր զէմ կ'ելլէ ու կը յաղթէ : Խոսրով Հայերը կը նուաճէ եւ Վրոն ճիհր իշխանը մարզպան կը դնէ (578) : ԼԹ. Ներսէս իշխանին, Մուշեղ Մամիկոնեանին ու Սմբատ Բագրատունիին Պարսկաստան ըրած քաջութիւնները :

ԼԵ. Հայաստան ճտարիի շափ խաղաղութիւն եւ հանգստութիւն վայելելէն ետեւ, նոր քաղաքային խռովութեան փոթորիկ մը զինքը պատեց եւ ամէն բան տակն ու վրայ բրաւ : Վասն զի Կաւատ Պարսից թագաւորը մոգերուն գրգռելովը Հայոց զէմ նորէն հալածանք հանեց, եւ Հայաստան շատ զօրք ու մոգեր խաւրեց, որոնք եկան ասոցին անգին կրակատուններ շինեցին : Վահան Մամիկոնեան մարզպանն՝ որն որ այնչափ տարի կրակապաշտութիւնը ջնջելու համար Պարսից զէմ պատերազմ ըրած էր, աս բաներս տեսնելուն պէս, աստուածապաշտ նախարարները ժողվեց ու Պարսից զէմ ելաւ, զօրքերն ու մոգերը շարդեց եւ կրակատունները կործանեց : Կաւատ սաստիկ բարկացած՝ սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել որ Հայաստան արշաւէ, բայց իր իշխաններն ապստամբելով՝ զինքն օթոռէն վար առին : Քիչ մը ետքը Կաւատ թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգեց, եւ ուզելով Յունաց զէմ պատերազմի ելլել, Հայոց հետ հաշտութիւն բրաւ :

ԼԶ. Ա շահան 25 տարիի շափ Հայաստան կառավարելէն ետեւ վախճանեցաւ, եւ իր Աւարդ եղբայրը մարզպան եղաւ. բայց իր իշխանութեան երրորդ տարին կաւատ զինքը մարզպանութենէ ձգեց, եւ Բուրղան պարսիկը մարզպան դրաւ: Ասոր ժամանակը Հոնաց զօրքը Հայաստան արշաւեցին ու շատ գաւառներ ասպատակելով՝ մինչեւ Սասուն գաւառը հասան. հոն Մժէժ Գնունի քաջ իշխանն իր զօրքովն անոնց դէմ ելաւ եւ աղէկ ջարդ մը տալով փախուց: Կաւատ Մժէժին աս քաջութիւնը լսելով՝ զանհիայ Բուրղանին տեղ Հայոց Մարզպան դրաւ, որն որ 30 տարի Հայաստան խաղաղութեան մէջ պահեց:

ԼԷ. Մժէժին մահուանէն ետքը Խոսրով Պարսից թագաւորը Գենշապուհ իշխանը մարզպան դրաւ: Ասոր իշխանութեան առաջին տարիները Մովսէս Բ. կաթուղիկոս եղաւ, որն որ աթոռն ելածին պէս առաջին փոյթն եղաւ Հայոց Տոմարը նորոգել ու կարգի դնել. աս վախճանաւ Գուին քաղաքը ժողովք մը ժողովեց, ուր շատ զիտուն մարդիկներ կանչեց եւ անոնց գործակցութեամբը Տոմարը կարգաւորելէն ետեւ, Հայոց թուական մ'ալ հաստատեց, որն որ Քրիստոսի 551 թուականէն կը սկսի: Ասիկէ ետքը տեսնելով որ Գենշապուհ նորէն Հայոց հաւատքը փոխելու կ'աշխատի եւ ժողովրդեան բռնութիւն կ'ընէ, Խոսրով թագաւորին ազալանաց թուղթ մը գրեց, որուն մէջ Աղարշ թագաւորին Հայոց հաւատքին ազատութեանը համար տուած հրովարտակն անոր յիշեցուց: Խոսրով աս ազալանքի թուղթը կարդալով՝ Գենշապուհը փոխեց, եւ անոր տեղը Աշնաս Ահհրամ իշխանը դրաւ, որուն յաջորդեց Արազդատ, անոր ալ Սուրէն՝ Խոսրովին ազգականներէն մէկը: Աս անգութ իշխանն սկսաւ նորէն Հայերը շարշարել եւ զանոնք Պարսից ազանդը գարծրնելու աշխատիլ. իշխաններուն հէա ալ թշնամանալով՝ անոնց մէջէն Մանուէլ Մամիկոնեանը սպաննեց: Աւարդան՝ Մանուէլին եղբայրն՝ որն որ արդէն Սուրէնին բրածներէն սաստիկ գառնացած էր, իր եղբորն սպաննուելուն վրայ աւելի եւս բարկանալով՝ Զունաց կայսեր հրեշտակ խաւրեց եւ

անկէ Պարսից դէմ օգնութիւն խնդրեց, խոստանալով որ անկէ ետեւ Հայերը Պարսից տուած հարկերնին իրեն կու տան: Վայսրը Հայոց հրեշտակները շատ սիրով ընդունեցաւ. եւ երգմամբ խոստացաւ անոնց օգնել: Վարդան առ խոստման վրայ վստահացած՝ նախարարներն ու զօրքն Արտաշատ քաղաքը ժողովեց, յանկարծ Սուրենին վրայ յարձակեցաւ, եւ զանիկայ բոլոր Պարսից իշխաններովն ու զօրքովն սպաննեց, ամէն ճօզերը սրէ անցուց Հայաստան կայսեր յանձնեց:

ԼԸ. Խոսրով առ բանս լսելով՝ սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել որ Յունաց եւ Հայոց դէմ ելլէ, բայց իր իշխանները զինքը համոզեցին որ բանը խաղաղութեամբ լծնցնէ. ուստի Յուստինոսին զեպան խաւրեց ու խնդրեց որ հաշտութիւն ընեն: Բայց երբ որ կայսրն անոր դրած պայմանները, մանաւանդ Հայաստան նորէն Պարսից տալը յանձն շտուաւ, խոսրով անհամար զօրքով Վարդանին վրայ եկաւ, իսկ Յուստինոս Հայոց օգնելու ամենեւին փոյթ չբրաւ: Վարդան թէպէտ ուրիշ կողմանէ օգնութիւն չուներ, ի վերայ այսր ամենայնի իր պզտիկ գնդովը թշնամւոյն դէմ ելաւ, եւ նախ անոնց բանակն աղէկ մը լրտեսելով՝ իր զօրքն երեք մաս բաժնեց, մէկը դարանի դրաւ, երկրորդը ձախ կողմը խաւրեց, իսկ երրորդն ինքն առած աջ կողմը կեցաւ, եւ երկրորդ օրն առտուանց կանուխ սաստիկ զօրութեամբ Պարսից վրայ յարձակեցաւ, որոնք դեռ կարգի մտնելու վրայ էին: Անոնք իսկզբան շփոթեցան ու խռովեցան, բայց ետքը կարգի մտնելով՝ կատաղարար սկսան պատերազմիլ եւ երկայն ատեն յաղթութիւնն անորոշ մնաց: Նոյն ժամանակը դարանը մտած հայ դունդը մէկէն դուրս ելաւ, եւ արդէն յոգնած թշնամին այնպէս մը զարկաւ որ ալ չկրնալով դիմանալ՝ ցրուեցաւ ու փախաւ: Խոսրով Հայոց վրայ աւելի մեծ բանակ մը խաւրեց Վարհամ զօրապետին հրամանին տակ. բայց Հայ նախարարներուն մէջ երկպառակութիւն ծագելով՝ Վարդան չկրցաւ զանոնք միաբանել եւ նորէն թշնամւոյն դէմ ելլել, անոր համար ընտանիքն առաւ Յուստինոսին քովը գնաց եւ անկէ օգնութիւն խնդրեց: Վայսրը Մարկիա-

նոս զօրավարին հրաման տուաւ որ շուտով Յունաց զօրքն առնու շայոց օգնութեան երթայ, որուն հետ Վարդան ալ եկաւ, եւ երկայն ժամանակ Պարսոց հետ կռուեցան, բայց վերջապէս Խոսրով յաղթող եղաւ ու շայաստանի նորէն տիրեց. եւ որպէս զի շայոց սիրտը շահի, անոնց հետ քաղցրութեամբ սկսաւ վարուիլ. ասդին անդին ցրուածներուն եւ ամուր տեղեր փախածներուն ալ հրաման խաւրեց որ տեղերնին դառնան եւ ամէն մարդ խաղաղութեամբ իր ստացուածքը վայելէ, եւ Վրոն Ճիհր իշխանը մարզպան դրաւ:

ԼԹ. Խոսրովին մեռնելէն ետքն՝ անոր յաջորդն Արմիզդ դարձեալ Յունաց դէմ պատերազմի ելլելով՝ շայաստան նորէն իր հանգիստը կորսնցուց, մինչեւ որ Մօրիկ (Մաւրիկիոս) հայազգի քաջ իշխանը Յունաց կայսր ընտրուելով՝ պատերազմներուն վերջ տուաւ ու խաղաղութիւնն հաստատեց: Ասոր ժամանակը զԽոսրով Բ. առաջին Խոսրովին թոռն՝ որն որ Արմիզդին տեղը թագաւոր դրուած էր, իր իշխանները վճնտեցին. Խոսրով Մօրիկ կայսեր դիմեց եւ անկէ օգնութիւն խնդրեց: Կայսրը՝ ներսէս հայ իշխանը Յունաց բանակով անոր օգնութեան խաւրեց, որուն հետ միացան նաեւ Մուշեղ Մամիկոնեան շայաստանին Յունաց մասին իշխանն եւ Սմբատ Բագրատունի սպարապետն իրենց զօրքովն, եւ զացին սաստիկ քաջութեամբ Խոսրովին թնամիններուն հետ պատերազմեցան, անոնց յաղթեցին եւ զանկալ նորէն իր ամթոսը նստեցուցին:

Գ Լ Ա Ի Խ Ժ Ը.

Սմբատ Բագրատունի եւ Դաւիթ Սահառունի:

Խ. Սմբատ Բագրատունին շայաստանի մարզպան կը դրուի (592): Իր շեփածակներուն դէմ ըրած քաջութիւնները: ԽԸ. Դաւիթ Սահառունին մարզպանութիւնը (600): Տարած դաւառին մէջ եղած պատերազմները:

Խ. Խոսրով Բ. երեք հայ իշխաններուն քաջութեամբը թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելով՝ ա-

նոնց շատ սպարդեւներ եւ մեծ պատիւ տուաւ, մանաւանդ Սմբատ Բագրատունիին, որուն արտաքոյ կարգի քաջութեանը համար զինքը Պարսից սպարապետ ըրաւ. եւ երբ որ անիկայ իր ուրիշ թշնամիներն ալ բուրբովին նուաճեց, զինքը Հայաստանի ու Ղրկանի կողմերուն մարզպան դրաւ: Սմբատ իշխանութիւնն առածին պէս իր երկիրներուն այցելութեան ելաւ եւ Ղրկանից դաւառն երթալով՝ տեսաւ որ հան շատ դերի տարուած Հայեր կան, որոնք իրենց ազգային լեզուն բոլորովին մոռցեր են. շուտ մը Հայաստանէն վարպետներ բերել տուաւ, եւ անոնց հայերէն սորվեցուց. Հարէլ անունով քահանայ մ'ալ անոնց կարսկոպոս դրաւ:

Կոստրով նորէն Հեփթաղներուն եւ ուրիշ թըշնամիներուն գէմ պատերազմի ելլելով՝ Սմբատն իր զօրքին սպարապետ դրաւ, որն որ իր քաջութեամբն ամենուն յաղթեց, Հեփթաղաց թագաւորին հետ ալ երկու անգամ մենամարտութիւն ըրաւ եւ զանիկայ սպաննեց: Ըստ յաղթութիւններէն ետեւ զեռ Հայաստան շղարձած՝ Տիգրան քաղքին մէջ հիւանդացաւ ու վախճանեցաւ, որուն իշխանութիւնը 8 տարի տեւեց:

ԽԱ. Սմբատին տեղը Դաւիթ Սահառունի՝ հայ իշխանը մարզպան դրուեցաւ: Ըստ իշխանութեան առաջին տարին Մօրիկ կայսրն իր զօրքէն սպաննուե-

1 Ըստ իշխանին վրայ մեր պատմագիրները շատ չփութ կը խօսին. Սակփանոս Ըսոզիկ եւ Կիրակոս կ'ըսեն թէ Պարսից Խոսրով թագաւորը զանիկայ մարզպան դրաւ. եւ նոյն իշխանութեան մէջ 30 տարի մնաց, Իսկ Յովհանն կաթողիկոս եւ Վարդան կ'ըսեն թէ Հերակղ կայսրէն կիրաւորազատ դրուեցաւ եւ միայն 3 տարի նոյն իշխանութիւնը վարեց: Ըստ իրարու ներհակ պատմութիւններէն եւ միանգամայն ժամանակին կարգէն յայտնի կ'երևայ որ Դաւիթ նախ Պարսից թագաւորէն

մարզպան դրուելով՝ 23 տարիի շափ Հայաստան կառավարելէն ետեւ, նոյն իշխանութենէ ելած, եւ քանի մը տարի ետքը Հերակղ զինքը կիրաւորազատ դրած է: Կայնպէս Դաւիթին յաջորդներուն վրայ ալ զանազան եզանակաւ կը խօսին, ոմանք առ ոմանք ուրիշ մը, ոմանք աւելի ոմանք պակաս իշխան, նաեւ անոնց իշխանութեան տարիներն ալ իրարու անհամաձայն կը գնեն: Ինչքան որ անոնց մէջէն որչափ որ կարելի էր ճշմարիտ ու հաւանական երեւցածը քաղելով գրինք:

ցաւ եւ անոր յաջորդեց Փոկաս զօրապետը: Խոսքով իր բարերարին սպաննուիլը լրածին պէս 140,000 զօրքով Յունաստան արշաւեց անոր մահուան վրէժն առնելու համար, եւ Հայաստանէն անցնելու ատենը Մուշեղ Մամիկոնեանին ալ հրաման խաւրեց որ ինքն ալ իր զօրքովն Յունաց երկիրն արշաւէ: Մուշեղ Պարսից դէմ սաստիկ ատելութիւն ունենալով՝ թագաւորին հրամանին չհնազանդեցաւ, եւ սկսաւ իր զաւառը (Տարօն) ամրացընել: Խոսքով ասոր վրայ շատ բարկացաւ եւ Յունաց երկիրն ասպատակելէն ետքը, երբ որ դարձաւ Հայաստանի Կարին քաղաքն եկաւ, իր Միհրան քեռորդին 30,000ով Մուշեղին վրայ խաւրեց, որ զանիկայ նուաճէ: Եկաւ Միհրան Տարօն մտաւ եւ Արձան բլրին վրայ բանակը դրաւ. անկէ 8000 հօգի հետն առած Մեղաթինն եւ Աստեղօն բերդին վրայ դնաց. Մուշեղ ալ Գայլ Աւհան իշխանն անոր դէմ խաւրեց, որն որ զանազան հնարքներով ու խարդախութեամբ անոր զօրքը ջարդեց, զինքն ալ սպաննեց: Մուշեղին մահուանէ ետքը Աւհան 88 տարուան ծերունին Մամիկոնեան յեղին նախարար եղաւ, եւ իր Սմբատ որդւոյն հետ Խոսքովին նորէն Տարօնի վրայ խաւրած 30,000 զօրքին յաղթեց ու փախուց, եւ ինքը նոյն տարին վախճանելով՝ Սմբատ անոր տեղն անցաւ, որն որ դարձեալ Պարսից Վախթանկ զօրապետին յաղթեց ու զանիկայ սպաննեց: Վախթանկէն ետեւ Խոսքով Տիգրան զօրապետը 20,000ով Սմբատին վրայ խրկեց, բայց ան ալ յաղթուեցաւ եւ սպաննուեցաւ: Սմբատին յաջորդեց իր որդին Աւհան՝ որն որ թէպէտ եւ Մամիկոնեան յեղէ էր բայց Կամսարական կ'անուանուէր: Ասոր ատեն 18 տարի Տարօն հանգիստ մնալէն ետեւ Պարսից Վարդուհր զօրապետը 50,000 զօրքով նորէն հոն արշաւեց: Աւհան Աստուծոյ օգնութեանն ապաւինած՝ իր Տիրան որդւոյն հետ անոր դէմ ելաւ եւ սաստիկ քաջութեամբ պատերազմեցաւ, զօրապետն սպաննեց, զօրքին ալ մէկ մասը ջարդեց մնացածը փախուց. անկէ ետքը Պարսից Տարօն յարձակիլը դադրեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ .

Վարազտիրոց մարզպանը, Դաւիթ, Վարազտիրոց,
Համազասպ եւ Գրիգոր կիւրապաղատները:

ԽԲ. Վարազտիրոցին մարզպանութիւնը (623). Դաւիթ Սա-
հառունին կիւրապաղատ դրուիլը (632): ԽԳ. Հագարացիք
Հայաստան կը յարձակին ու Գուին քաղաքը կը գերփեն:
ԽԴ. Ներսէս Գ.ին կամօղջկոս ընտրուիլը (630) եւ Վա-
րազտիրոցին ու Սմբատին կիւրապաղատ դրուիլը. ԽԵ. Հա-
գարացոց եւ Յունաց Հայաստան ըրած արշաւանքները.
Համազասպ Մամիկոնեանին կիւրապաղատութիւնն ու Հայոց
իշխաններուն Հագարացոց հնազանդիլը: ԽԶ. Գրիգոր Մա-
միկոնեանին Հայաստանի վերակացու դրուիլը (639): ԽԷրաց
դէմ ըրած յաղթական պատերազմն եւ իր մահը: Յունաց
Հայաստան արշաւելն եւ ետ քաշուիլը. Հագարացոց բու-
րովին Հայաստանի տիրելը (693):

ԽԲ. Գաւիթ Սահառունին մարզպանութեան
23երորդ տարին Վարազտիրոց Բագրատունին՝ Սմբատ
մարզպանին որդին, անոր տեղը մարզպան դրուեցաւ,
որն որ 8 տարի իշխանութիւնը վարելէն ետքն՝
իմանալով որ Արարատականի Ռոստոմ իշխանը
զինքն սպաննելու ետեւէ է, ընտանիքն առաւ Յու-
նաց երկիրը փախաւ, որուն տեղը Հերակղ կայսրը
Դաւիթ Սահառունին կիւրապաղատ դրաւ: Բայց
հազիւ թէ երեք տարի անցաւ, իշխաններն ու զօրքն
իրեն դէմ ելան ու վնասեցին, եւ իրենք սկսան
իրարու հետ հակառակութիւն ընել եւ Հայաստանը
խռովել: Միայն Թէոդորոս Ռշտունի բարեպաշտ ու
քաջ իշխանն իր զօրքովը խռովութիւնները դադար-
ցրնելու կ'աշխատէր, եւ Հայաստան յարձակող ար-
տաքին թշնամիներուն դէմ կը գնէր:

ԽԳ. Աս խռովութեանց ժամանակը, յանկարծ
Հագարացոց 18,000 զօրքն Ապտրահման իշխանին
հրամանին տակ Ասորեստանի կողմէն Հայաստան
մտան, եւ զիմացնին ելլող մը շղանուելով՝ ամէն կողմ
աւրեցին, յափշտակեցին եւ մինչեւ Տարօն անարգել
յառաջ եկան: Տիրան Մամիկոնեան՝ Վահան Կամ-
սարականին որդին, Հայոց իշխաններուն հրեշտակներ

խաւրեց եւ զանոնք յորդորեց որ զան ժողովուին եւ աս նոր թշնամին իրենց երկրէն դուրս վանանն: Երբ որ անոնք մտիկ չըրին, ինքն Աստուծոյ ապաւինած՝ իր 8000 զօրքովը թշնամւոյն դէմ ելաւ ու սաստիկ քաջութեամբ պատերազմեցաւ. բայց իր կողմանէ Սահուն Անձեւացին թշնամեաց կողմն անցնելով՝ իր զունդը տկարացաւ ու թշնամւոյն բազմութենէն պաշարուեցաւ, եւ երկայն ասան պատերազմելէն ետքը զարնուեցաւ ինկաւ, զօրքն ալ ջարդուեցան: Հազարացիք անկէ մինչեւ Գուին յառաջ քալեցին, պաշարմամբ քաղաքն առին, այրեցին, ջարդեցին եւ 35,000 հոգի գերի առած տեղերնին դարձան:

ԽԳ. Հազարացիք Հայաստանէն քաշուելուն պէս նախարարները ժողովուեցան եւ վախճանած Եզր կաթողիկոսին տեղը Ներսէս Գ. Տայոց եպիսկոպոսը կաթողիկոս դրին, որն որ ամէն ճգամբ ազգին խեղճութեան զարման տարաւ, շատ կործանած տեղեր շինել տուաւ, եւ Արարապիտոց Բազրատունին՝ որն որ կայսրմէ ապստամբած եւ անոր քովէն Հայաստան փախած էր, նորէն անոր հետ հաշտեցուց եւ Հայոց կիւրապաղատ դնել տուաւ: Քիչ մը ետքը Արարապիտոց մեռաւ, եւ անոր տեղը կայսրը Ներսէս կաթողիկոսին խնդրելովն՝ անոր Սմբատ որդին դրաւ. Թէնոսորոս Ռշտունին ալ սպարապետութեան իշխանութիւն տուաւ, եւ այսպէս երկիրը քիչ մը հանգիստ ու խաղաղութիւն գտաւ:

ԽԵ. Բայց աս խաղաղութիւնը շատ երկայն չտեւեց, որովհետեւ աս ժամանակները Հազարացիք սաստիկ զօրանալով՝ Պարսից եւ Ասիայի ուրիշ թագաւորութիւններուն վրայ յարձակեցան եւ իրենց իշխանութեան տակը նուաճեցին, անկէ արեւմտեան կողմը դառնալով՝ բոլոր զօրութեամբ Հայաստան մտան շատ զաւառներու տիրեցին ու մարդիկը ջարդեցին: Հայ նախարարները տեսնելով որ ահագին թըշնամւոյն դէմ զնելու բաւական զօրութիւն չունին, Յունացմէ ալ օգնութիւն գտնելու յոյս չկայ, Հազարացւոց ամիրապետին հրեշտակներ խաւրեցին, եւ խոստացան որ անկէ ետքն իրեն կը հնազանդին: Աստ-

տանդին կայսրն աս բանս լրածին պէս սաստիկ բարկացաւ, եւ զօրքն առած Հայաստան արշաւեց, միտքը դնելով որ բոլոր Հայերը ջնջէ. բայց Ներսէս կաթողիկոսին աղաչանքովը նորէն հաշտուեցաւ, եւ իր զօրքէն Հայաստան պահապան դնելով՝ ետ դարձաւ: Ասոր վրայ Հաղարացիք նորէն Հայաստան յարձակեցան, ամէն կողմէն Յունաց զօրքերը վաճակեցին, երկիրը նուաճեցին, եւ իշխաններուն կիներն ու որդիքը զերի առած՝ վրանին ալ սաստիկ տուրք դրած ետ դարձան: Նախարարներն աս տուրքին ծանրութենէն շատ նեղութիւն քաշելով՝ դարձեալ կայսեր գիմեցին եւ անոր հպատակեցան, որն որ Ներսէս կաթողիկոսին խնդրելովը Համազասպ Մամիկոնեանը կիրապազատ դրաւ: Ամիրապետն երբ որ Հայոց իրմէ ապստամբիլը լսեց, բոլոր անոնցմէ առած պատանդները (1775 հոգի) սպաննել տուաւ, եւ կը պատրաստուէր որ Հայաստան արշաւէ. բայց իր զօրացը մէջ մեծ խռովութիւն ծագելով՝ զինքն ալ սպաննեցին եւ երկայն ատեն իրարու հետ կռուեցան, մինչեւ որ Մաւի կամ Մաւիէ զօրապետը խռովութիւնները դադարեցուց եւ ամիրապետ եղաւ: Հայերը վախնալով որ Հազարացիք դարձեալ իրենց վրայ կը յարձակին, եւ Յունաց ալ ատելութիւն ունենալով՝ նոր ամիրապետին հրեշտակ խաւրեցին եւ անոր հպատակեցան:

ԽԶ. Համազասպ կիրապազատն իր իշխանութեան երրորդ տարին վախճանեցաւ, որուն տեղը ամիրապետը Ներսէս կաթողիկոսին խնդրելովը Գրիգոր Մամիկոնեանը Հայաստանի վերակացու դրաւ: Աս բարեպաշտ իշխանն երկիրը միշտ խաղաղ ու հանգիստ պահեցաւ ջանաց, եւ շատ շինութիւններ ու բարեկարգութիւններ բրաւ: Երբ որ Խազրաց զօրքը բազմութեամբ Հայաստան արշաւեցին, Գրիգոր իր զօրքովն անոնց դէմ ելաւ ու յաղթեց, բայց ինքն ալ թշնամիներէն վիրաւորուելով մեռաւ, եւ անկէ ետքը քանի մը տարի Հայաստան դարձեալ խռովութեան մէջ մնալէն ետեւ, Աշոտ Բագրատունի Բիրատեան իշխանն սկսաւ երկրին քիչ մը խնամ տանիլ: Աս խառնակութեան ժամանակը Յոյները նորէն բիրաւոր զօրքով

Հայաստան արշաւեցին, շատ գաւառներ ասպատակեցին ու կրակի տուին, մարդիկներն անխնայ ջարդեցին. քիչ մը ետքն ալ Հազարացիք հարաւային կողմէն Հայաստան մտան, շատ տեղեր ասպատակեցին, բերդերը կործանեցին եւ Աշոտ իշխանն սպաննեցին: Ասոր վրայ Յուստինիանոս կայսրն անձամբ Յունաց բանակին գլուխն անցած Հայաստան եկաւ, ամէն կողմանէ թշնամիները վճնակեց, երկիրն իր իշխանութեան տակն առաւ, ամէն իշխանները նուաճեց, եւ որպէս զի նորէն չապստամբին, անոնց որդիները պատանդ առաւ, Ներսէճ Կամսարականը Հայոց պատրիկ դրաւ. եւ իր զօրքէն 30,000 Հայաստան պահապան թող տալով՝ Կոստանդնուպոլիս դարձաւ: Բայց տարիէ մը Յունաց զօրքը Հայաստանէն բոլորովին քաշուեցան եւ ալ ետ չդարձան. անկէ ետեւ Հազարացիք բոլոր երկիրն իրենց տակը նուաճեցին եւ հազարացի իշխաններուն ձեռքովը կը կառավարէին:

Գ Լ ՈՒԽ ԺԳ.

Արդիացին ոստիկանութենէն սինելն Եզդիտ Բ.

ԽԷ. Արդիաց (Ապսուլաս) Հայաստանի ոստիկան կը դրուի (694). Սմբատ Բիրաւեան Յունաց հետ կը մտաբանի եւ Հազարացոց զօրքը կը ջարդէ: Մոհմատ զօրապետը Հայոց վրայ կու գայ, Ներսէճ Կամսարականէն կը յարթուի եւ Սահակ կաթողիկոսին միջնորդութեամբը հաշտութիւն կ'ընէ: ԽԸ. Կոշտին (703) ու Վլխթին (717) ոստիկանութիւնն եւ անոնց բրածները: ԽԹ. Մոհմատ, Արդիացիք, Մրուան եւ Եզդիտ իրարու ետեւէ Հայոց ոստիկան կը դրուին (727 — 758): Սմբատ Բագրատունիին պատրիկութիւնը (760) եւ Սիւլէյմանին (767) ու Պէքիբին ոստիկանութիւնը: Սմբատին սպաննուիլը՝ ՆՊ. Հասանին ոստիկանութիւնը, Հազարացոց զօրքին Հայաստան ասպատակելն ու Հայոց իշխաններուն անոնց զէմ բրածները, Եզդիտին ոստիկան դրուիլը (786) եւ Հայոց իշխանները նուաճելը՝ Յունաց իշխանութեան տակն եզոզ Հայոց ասպտամբիլը:

ԽԸ. Յոյները Հայաստանէն երթալուն պէս, Հազարացոց ամիրապետն Արդիաց անունով անգութ իշխան մը զօրքով հոն խաւրեց, զինքը Հայոց

ուստիկան անուանելով, որն որ եկաւ բոլոր երկիրը նուաճեց, Սահակ կաթողիկոսն եւ ամէն իշխանները բռնեց շղթայով կապած Գամասկոս խրկեց, եկեղեցիներուն զարդերը կողոպտեց, եւ ազգը սաստիկ տառապանաց մէջ ձգեց: Բայց քիչ մը ետքը Գամասկոս խրկուած իշխաններուն մէջէն Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունի իշխանը փախաւ Հայաստան եկաւ, եւ ազգին խեղճութիւնը տեսնելով՝ Յուստինիանոս կայսրմէ օգնութիւն խնդրեց Հազարացիները Հայաստանէն վռնտելու համար: Կայսրը Լեւոն իշխանը մեծ բանակով մը Հայոց օգնութեան խաւրեց, որուն հետ Սմբատ ալ իր ժողոված զօրքովը միանալով՝ Հազարացոց զօրքը բոլորովին ջարդեցին: Ասոր վրայ ամիրապետը Մոհամա (Ոգբայ) զօրապետը խաւրեց որ Հայերը նուաճէ. բայց անիկայ երբ որ Անանդ գաւառը հասաւ, Ներսէս Կամսարականը դէմն ելաւ ու զօրքին աղէկ ջարդ մը տալով փախուց: Մոհամա նորէն աւելի շատ զօրք ժողովեց եւ կատաղաբար Հայաստան մտաւ, միտքը դնելով որ բոլոր Հայերը օրէ անցընէ: Սահակ կաթողիկոսն առ բանիս լուրն առնելով՝ Գամասկոսէն ճամբայ ելաւ որ Մոհամատին քովն երթայ եւ անոր բարկութիւնն իջեցընէ. բայց ճամբան հիւանդանալով՝ աղաչանքի թուղթ մը գրեց եւ ինքը վախճանեցաւ: Երբ որ Մոհամատ անոր մարմնոյն քովն եկաւ, ինչպէս որ Յովհան կաթողիկոս կը պատմէ, կաթողիկոսն ողջի պէս ձեռքը շարժելով՝ նամակը զօրապետին տուաւ եւ զանիկայ հաշտեցուց:

ԽԸ. Տարի Ժ՛ ետքը Կոշմ զօրապետը Հայոց ոստիկան եղաւ, որն որ ամէն հայ իշխաններն ու զօրքը խարէութեամբ Նախիջևեան ժողովեց, ու զէնքերնին ձեռքերնէն առնելով՝ ամէնն ալ եկեղեցւոյն մէջ խաթեց եւ այրեց. ասիկէ ետքն իր զօրքն ամէն տեղ սուղատակեցին, Գուին քաղաքն ալ առին ու բնակիչներուն շատերը ջարդեցին, եւ շատ գերի առած Գամասկոս տարին:

Կոշմին ոստիկանութեան 13 երորդ տարին՝ անոր տեղն եկաւ Ալիթ ոստիկանն, որուն ժամանակը Յովհան Իմաստասէր կաթողիկոս եղաւ: Աս եւս անդնոս

Հայրապետն իր արտաքին վարձուներովն ուստիկանին եւ նոյն իսկ ամիրապետին սիրելի ըլլալով՝ անոնցմէ շատ պատիւ գտաւ եւ բոլոր իր կաթողիկոսութեան ժամանակը Հայաստան հանգիստ պահեց:

ԽԹ. Ա լիթին ուստիկանութեան 10 երորդ տարին, իր տեղն եկաւ Մոհմատ անպիտան ու խոռ վարար իշխանն՝ որն որ 4 տարի ազգը շարշարելէն ետեւ, ամիրապետէն կանչուեցաւ եւ իր տեղն Աբգար զեզը դրուեցաւ: Ասոր ալ յաջորդեց Մրուան իշխանն՝ որուն ժամանակը Հայաստան շատ հանգիստ գտաւ: Ասիկայ Աշոտ Բագրատունին իրեն գործքերուն օգնական առաւ, զանիկայ իշխանաց իշխան անուանելով. եւ երբ որ Հագարացոց մէջ խռովութիւն ծագելով՝ ամիրապետն սպաննուեցաւ, եւ ինքը Հայոցմէ եւ ուրիշ ազգերէն զօրք ժողված՝ խռովութիւնը դադրեցընելու զնաց, Հայաստանին կառավարութիւնը բոլորովին Աշոտին յանձնեց: Բայց քանի մը տարիէն Մրուան՝ որն որ ամիրապետ նստած էր, մեռնելով՝ անոր յաջորդը Հայաստան Եզիտ ուստիկանը խրկեց: Նախարարներն առ ուստիկանին դրած սաստիկ տուրքին ու ժողովրդեան հասցուցած շարութեան համար շատ նեղացան, եւ ուզեցին ամիրապետէն ապստամբիլ. եւ որովհետեւ Աշոտ Բագրատունին դէմ կը դնէր, եւ զանոնք կը յորդորէր որ պարապ տեղ նորէն խռովութեան եւ արիւնհեղութեան պատճառ չըլլան, Գաւիթ եւ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխաններն՝ որոնք արդէն յառաջագոյն Աշոտին դէմ թշնամութիւն օրնէին, զանիկայ բռնեցին եւ աշուրները հանեցին: Բայց ետքն իրենք ալ տեսնելով որ ապստամբութեամբ չեն կրնար բան մ'ընել, իրենց խորհրդէն ետ կեցան:

Ազիտ 2 տարի ետքը Պաղտատ կանչուելով՝ Սմբատ Բագրատունին Հայոց պատրիկ դրաւ, որուն իշխանութեան ճերբորդ տարին, Սիւլէյման իշխանն ուստիկան դրուեցաւ. ասոր ալ յաջորդեց Պէքիր՝ որն որ Հայոց շատ նեղութիւն տուաւ. առ պատճառաւ շատ կողմերն ոտք ելան եւ Հագարացոց զօրքը ջարդեցին: Պէքիր Միջագետաց Մուսի իշխանէն զօրք բերել

տալով՝ ապստամբները դարձեալ նուաճեց՝ Սմբատ պատրիկն ալ բռնուեցաւ եւ սպաննուեցաւ:

Ծ. Պէքիրէն ետքն եկաւ Հասան ստիկանն՝ որն որ Հայաստանին խեղճութիւնը վերջին աստիճանի հասցուց. հարուստներուն ինչքը յափշտակեց, եւ ամէն կողմ՝ ասպատակ խաւրելով՝ քաղաքներն ու գեղերը թալլեց: Մուշեղ Մամիկոնեան իր զօրքովն աս ասպատակներուն դէմ ելաւ եւ անոնց մեծ ճասը չարդեց ու ցրուեց. ուրիշ նախարարներն ալ ասկէ սիրտ առած՝ եկան իրենց զօրքովը (5000 հոգի) Մուշեղին հետ միացան եւ Հազարացիներէն բոլորովին ապստամբեցան: Բայց անոնք 30,000ով Մուշեղին հետ միարանածներուն վրայ յարձակելով՝ 3000 հոգի Մուշեղն ալ մէկտեղ սպաննեցին, մնացածը ցրուեցին, եւ սկսան դարձեալ երկիրն ասպատակել. Հայ իշխաններն ալ զարհուրած ամուր տեղեր քաշուեցան: Միայն Աշոտ Մսակեր Բագրատունի իշխանն իր Շապուհ եղբորը հետ աս ասպատակներուն դէմ ելլելով կրցաւ քանի մը դաւառ անոնց յարձակմանէն ազտ պահել. Ասապուրականին կողմերն ալ Սահակ, Համազասպ եւ Մերուտան իշխաններն իրենց զօրքովը թշնամիները վանելով՝ նոյն նահանգը հանգիստ պահեցին: Աս խառնակութիւնը հինգ վեց տարի անդադար չարունակեց, մինչեւ որ Հարոն Հազարացուոց ամիրապետ եղաւ եւ Եզիտ ստիկանը զօրքով Հայաստան խաւրեց, որն որ եկաւ ամէն իշխանները դարձեալ նուաճեց, ու Ասապուրականին երեք նախարարները բռնելով՝ ստիպեց որ հաւատքնին ուրանան. անոնցմէ երկուքը Սահակ եւ Համազասպ յանձն շտաին ու նահատակեցան. իսկ Մերուտան հաւատքն ուրանալով՝ իր տեղը դառնալու ատեն, Գաւիթ Մամիկոնեան ճամբան վրան հասաւ ու զարկաւ սպաննեց:

Աս ատենները Յունաց իշխանութեան տակ եզող Հայերը կայսրմէ ապստամբեցան, եւ քանի մ'անգամ անոր զօրքին յաղթեցին. բայց ետքը մէջերնին երկպառակութիւն ծագելով՝ յաղթուեցան ու նուաճեցան, որոնցմէ շատերն ալ Հազարացուոց իշխանութեան տակը մտան:

Խոսկիմա, Հոյ, Ապրուսիթ:

ԾԸ. Խուզիմա (792) ու ՀՈԼ (803) սատիկան կը գրուին: Սեւա-
զա Պարսիկն սատիկանութիւնը ձեռք ձգելու համար Հոյին դէմ
կ'եղէ: Հոլ ետ կը կանչուի եւ Բաղարատ Բաղրատունին Հայ-
աստանի վերակացու կը գրուի: ԾԲ. Բարան Պարսիկն պատ-
ճառաւ Հայաստանի մէջ եղած պատերազմը. Ապուսեթ սատի-
կանին Հայաստան գալը. Բաղարատին բռնուիլն եւ Սասուն-
ցիներուն զԱպուսեթ սպաննելը (849): ԾԳ. Բուխայ զօրապե-
տին Հայաստան գալն եւ ըրած աւերն ու սպանութիւնները,
նախարարներուն բռնուիլն ու գերի տարուիլը:

ԾԱ. Էջիտին սատիկանութեան Դներորդ տարին
Խուզիմա իշխանն անոր տեղ սատիկան գրուեցաւ, որն
որ 10 տարի կառավարելէն ետքը մեռաւ, եւ իրեն յա-
ջորդեց Հոլ սատիկանը: Բայց Սեւազա անունով Պար-
սիկ իշխան մը Բաղրատունեաց նախարարութենէն կին
տուած ըլլալով՝ Սմբատ Բաղրատունի սպարապետը,
Սիւնեաց Սահակ իշխանն եւ ուրիշ շատ նախարարներ
իրեն հետ միարանեց, եւ զօրք ժողոված՝ Հոյին դէմ
ելլաւ որ զանիկայ վանտէ եւ ինքը Հայաստանին իշ-
խան ըլլայ: Սատիկանն՝ որովհետեւ անոր դէմ դնելու
բաւական զօրութիւն չունէր, հայ իշխաններուն հրեշ-
տակ խաւրեց եւ ըսաւ. Թէ որ ինծի հնազանդիլ չէք
ուզեր, պատերազմէն ետ կեցէք եւ թող տուէք որ
խաղաղութեամբ տեղս երթամ. կաթուղիկոսն ալ մէջը
մտաւ ու շատ յորդորեց որ խաղաղին, բայց երբ որ Սեւա-
զա մտիկ չըրաւ, Հոլ 2000 քաջ զօրքով յանկարծ ա-
նոր բանակին վրայ յարձակեցաւ, շատերը ջարդեց՝ ու-
րոնց մէջ նաեւ Սահակ Սիւնի իշխանն ալ, իսկ Սեւա-
զա ու Սմբատ հազիւ փախան եւ ազատեցան: Ասկէ
ետքն եկաւ Գաւիթ կաթուղիկոսին հայ իշխաններուն
ըրածին համար քանքատեցաւ, անոր միջնորդու-
թեամբը Սմբատին հետ հաշտուեցաւ, եւ Հայաստան
15 տարի խաղաղութեամբ կառավարելէն ետեւ, ամի-
րապետէն կանչուելով՝ Բաղարատ Բաղրատունին
Հայոց պատրիկ գրուեցաւ:

ԾԲ. Բազարատին իշխանութեան շորրորդ տարին, Բաբան անունով Պարսիկ մ'ուղելով Պարսից թագաւոր ըլլալ եւ զանոնք ամիրապետին իշխանութենէն ազատ ընել, զօրք ժողովեց եւ Հագարացիներէն ապստամբեցաւ. քանի մ'անգամ ալ անոնց յաղթեց: Ետքը Հայաստան Սիւնեաց դաւառն եկաւ եւ սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել որ Հայերն ալ իրեն հնազանդեցրնէ, ու անոնց հետ մէկտեղ ամիրապետին դէմ դնէ: Ամիրապետն առ ապստամբին դէմ ահագին բանակ մը խաւրեց, որուն հետ Սմբատ սպարապետին զօրքն ալ միանալով՝ անոր հետ զարնուեցան ու յաղթեցին. զինքն ալ Սմբատին Սահլ որդին բռնեց Հագարացուոց Ափշին ղորապետին բերաւ: Զօրապետը Սահլին առ քաջութեանը համար շատ պարգեւներ տուաւ, եւ երբ որ ամիրապետին քովը գնաց՝ զանիկայ շատ գովեց, նայնպէս անոր հօրը Սմբատին բրած օգնութիւնն ու քաջութիւնները պատմեց, իսկ Բազարատը սաստիկ վար զարկաւ եւ ամիրապետին աչքէն հանեց: Քիչ մը ետքն ամիրապետն ուրիշ կողմանէ ալ անոր վրայ զանազան ամբաստանութիւններ լսելով՝ Ապուսէթ իշխանն ուստիկան բրաւ ու զօրքով Հայաստան խաւրեց որ Բազարատը բռնէ եւ իրեն խրկէ: Եկաւ ուստիկանը Տարօնի մէջ զանիկայ բռնեց ու շղթայով կապած՝ ամիրապետին խաւրեց 10 տարի պատրկութիւն ընելէն ետքը: Սասունցիները (Տարօն դաւառին սահմանակից) առ բանիս վրայ սաստիկ բարկացան, եւ մէջերնին միաբանելով՝ յանկարծ Ապուսէթին վրայ յարձակեցան ու բռնեցին սպաննեցին, քովի զօրքն ալ ցիր ու ցան բրին:

ԾԳ. Ամիրապետն առ բանիս լուրն առածին պէս իր ծառաներուն մէջէն Բուխա անունով անգութ եւ արիւնիկակ մարդն անհամար զօրքով Հայաստան խաւրեց որ Ապուսէթին մահուան վրէժն առնու, հրաման տալով որ ամէն հայ իշխանները բռնէ իրեն խաւրէ, ժողովրդեան մէջէն երիտասարդները մահմետական ազանդը դարձրնէ, իսկ մնացածները սրէ անցրնէ: Բուխա իրեն յանձնուած գործքն արտաքոյ կարգի անդթութեամբ կատարեց. նախ Տարօն դաւառն եկաւ:

ու Բաղարատին Աշոտ ու Գաւիթ որդիները բրոնեց շղթայի զարկաւ, եւ զօրքն ամէն կողմ ջրուեց որ սապատակեն, որոնք քաղաքներուն ու գեղերուն բնակիչներն անխնայ ջարդեցին, եւ ուզածնին բռնեցին իրենց զօրապետին տարին: Անկից Ասապուրական նահանգն անցաւ, ուր Աշոտ Արծրունի պատրաստուեցաւ որ դէմ գնէ. բայց երբ որ տեսաւ որ ուրիշ իշխանները չեն միաբանիր, ելաւ իր ընտանիքովը Բուխային գնաց, որն որ անմիջապէս զանիկայ շղթայով կապեց եւ անոր գաւառներն ալ սապատակեց: Սքմբատ սպարապետը Բուխային աս բրածները տեսնելով եւ վախնալով որ իրեն ալ մնաս կը հասցընէ, շատ ընծաներով անոր գնաց, եւ անոր առաջնորդ եղաւ, որպէս զի հաճելի ըլլայ: Անօրէն զօրապետը Գուին քաղաքն եկաւ, եւ զօրքն ամէն կողմ տարածեց, որոնք գաւառները թալլեցին, շատ մարդ ջարդեցին եւ երիտասարդները գերի բռնած Բուխային բերին. շատ բերդերու ալ՝ որոնց մէջ իշխաններն ապաւինած էին, սաստիկ պատերազմով տիրեցին եւ իշխանները բռնեցին: Բուխա բռնուած գերիներն ստիպեց որ հաւատքնին ուրանան, որոնցմէ շատերը յանձն շառնելով՝ սաստիկ տանջանքներով մարտիրոս եղան. ոմանք ալ տանջանքներուն չկրցան դիմանալ եւ հաւատքնին ուրացան: Ասիկէ ետքը բոլոր բռնուած իշխաններն առաւ ամիրապետին տարաւ: Սքմբատ սպարապետն ալ իրեն կանչեց եւ խոստանալով որ ամիրապետն իրեն հաւատարմութեան համար մեծ պատիւ ու շատ պարգեւներ պիտ'որ տայ, հաւանեցուց որ իրեն հետ գայ: Բայց երբ որ իշխանները շղթայով կապուած ամիրապետին առջեւ ելան, հրամայեց որ զանոնք բանտ դնեն. Սքմբատն ալ կապել տուաւ ու միւսներուն հետ բանտարկեց եւ ստիպեց որ հաւատքնին ուրանան: Ոմանք յանձն առին եւ ազատեցան, քանի մը հոգի ալ նահատակեցան. իսկ Սքմբատ հաւատքին վրայ հաստատուն կենալով՝ բանտին մէջ վախճանեցաւ, անոր համար խոստովանող անուանեցաւ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ ԶՈՐՐՈՐԳ

ԲԱԳՐԱՏՈՆԵԱՅ ԹԱԳԱՍՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանին կրած վերջին դառն ու սաստիկ հարուածն, որն որ իր ամբուխիւններուն մեծ մասն ապականեց, բնակիչներէն շատերն սպառեց եւ իր գլխաւոր իշխաններն իրմէ յափշտակեց, զինքն արտաքոյ կարգի Լքման ու վհատութեան մէջ ձգած, եւ աս վիճակէն ազատելու ու նորէն կազդուրելու յոյսը բոլորովին ջնջած էր: Բայց յանկարծ իր մնացած իշխաններուն մէջէն ելաւ արի, իմաստուն եւ աստուածապաշտ մէկն, որն որ չէ թէ միայն բոլոր երկրին թշուառ կերպարանքը քիչ ժամանակուան մէջ փոխեց, այլ նաեւ զանիկայ նոր փառաւորութեան ու բարձր աստիճանի մը հասցուց: Ասիկայ էր Աշոտ Բագրատունի՝ Մմբառ խոստովանողին օրդին, որմէ սկսաւ Հայոց թագաւորութեան երրորդ Հարստութիւնը, եւ իր ցեղին անուամբը՝ Բագրատունեաց թագաւորութիւն անուանեցաւ: Աս ցեղին թագաւորութեան բոլոր ժամանակը Հայաստան մշտնջենաւոր պատերազմի դաշտ մը դարձած էր. օտար թշնամեաց յարձակումներ եւ անդադարներքին խռովութիւններ խաղաղութիւնը վայելելու շատ քիչ ատեն թող տուին: Աս թէպէտ շատ քաջ թագաւորներ եւ իշխաններ երկայն ատեն արութեամբ այնչափ անհամար թշնամիներուն դէմ դրին ու ներքին խռովութիւնները զաղբեցրնելու ջանացին, բայց օրէ օր երկրին ներքին կապերը քայքայեցան եւ տէրութիւնն իր զօրութիւնն եւ անով ինքը զինքը բռնելու կարողութիւնը կորսնցուց, եւ վերջապէս իր բնտանի եւ օտար թշնամեացը դարանահալութենէն ընկճեցաւ:

Չորրորդ Գրքերնուս գլխաւոր Աւբի-բնիւն են

դարձեալ Յովհան կաթողիկոս՝ որն որ իր պատմութիւնը մինչեւ Աշոտ Բ. Թագաւորին ժամանակը կը հասցընէ: Սամուէլ երեց եւ Աարզան, որոնք Բագրատունի Թագաւորաց կարգն եւ անոնց զորօքերուն համառօտ պատմութիւնը կը գրեն: Ստեփանոս Ասողիկ, որուն պատմութիւնը մինչեւ Գաղիկ Ա. ին ժամանակը կը հասնի: Կիրակոս Գանձակեցի, Մատթէոս Ուռհայեցի, եւ Արիստակէս Լաստիվերտացի, Բագրատունեաց վերջին Թագաւորներուն զորօքերն ու նոյն ցեղին Թագաւորութեան դազբեյուն պատմութիւնը կ'աւանդեն: Աս պատմագիրներէն զատ շատ հեղինակներ ու յիշատակարաններ եւ քանի մը յոյն մատենագիրներ Բագրատունի Թագաւորաց զորօքերն եւ անոնց ժամանակը Հայաստանի մէջ պատահած դէպքերը մեզի հասցուցած են, որոնցմէ աս դրբերնուս մէջ շատ բան քաղեցինք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Աշոտ Ա:

Ա. Աշոտ իշխանաց իշխան կը դրուի (859) եւ Հայաստան կը խնամէ: Գերի դացած նախարարներն ետ կը դառնան. Աբաս Աշոտին կըրայրն սպարապետ կը դրուի: Զահապ պարսիկն Հայաստան կ'արշաւէ, Աբաս անոր կը յաղթէ: Բ. Աշոտ Թագաւոր կը պսակուի (885), Աստիւ կայսրն իրեն Թագ կը իրկէ: Գ. Աւանանգ դաւառին մէջ ծագած խռովութիւնն, Աբասին հոն իրկուիլը: Գուգարաց ապստամբիւն եւ Աշոտին Սմբատ որդւոյն ձեռքովը նուաճուիլը: Գ. Աշոտին Կոստանդնուպոլիս Յունաց կայսեր սցցելութեան երթալը: Իր հիւանդութիւնն ու մահը (889):

Ա. Աշոտ Սմբատ Խոստովանողին որդին, հօրը Պաղտատ երթալու ատենն Հայոց սպարապետութիւնն առած ըլլալով, անոր աղէտալի մահուանէ ետքն սկսաւ ազգին խնամ տանիլ, եւ ամենուն հետ սիրով վարուելով ու կարօտութիւն ունեցողներուն առատ օգնութիւն ընելով՝ ժողովրդեան սիրան իրեն հետ կապեց: Աշոտին աս վարմունքին համբաւը քիչ

ժամանակուան մէջ Մահմատ Զափր ամիրապետին ականջն ալ հասաւ , որով անիկայ ալ աս իշխանին վրայ մեծ համարուժ եւ շատ սէր ունեցաւ , եւ Ալի Արմէն անունով մէկն Հայաստան ուտիկան խաւրելով՝ անոր ձեռքովն Աշոտին իշխանաց իշխանի պատիւ տուաւ ու բոլոր հարկերը ժողովելն անոր յանձնեց : Ասոր վրայ Աշոտ սկսաւ աւելի եւս ազգը խնամել եւ երկիրը կարգի դնել , եւ երբ որ գերի դացած նախարարները նորէն Հայաստան դարձան եւ բրած ուրացութիւններնուն վրայ զղջալով՝ դարձեալ քրիստոնէութիւնն ընդունեցան , աննց շատ օգնութիւն ընելով ու շատ սէր ցուցնելով՝ ամենուն սիրելի եղաւ : Իր քաջ եւ արի եղբայրն Արաս զօրաց վրայ սպարապետ դրաւ , երկու աղջիկներէն մէկը Սիւնեաց Աստակ Գափուս իշխանին կնութեան տուաւ եւ ամիրապետին հրովարտակովը զանիկայ Սիւնեաց նախարար կարգեց . իսկ երկրորդը՝ Գրիգոր Գերենիկ Արծրունի Ասպուրականի իշխանին հետ ամուսնացուց : Աս երկու երեւելի իշխաններն Աշոտին շատ օգնութիւն բրին եւ շատ տեղեր անոր ձեռքին տակ նուաճեցին :

Իայց հազիւ թէ Հայաստան այսպէս նորէն կենդանանալու կը սկսէր , Զահապ անունով պարսիկ իշխան մը 80,000 զօրքով իր վրայ յարձակեցաւ , եւ մինչեւ Երասխ գետին եզերքն յառաջանալով , հոն կանկ առաւ կեցաւ : Արաս սպարապետն անմիջապէս 40,000 հայազունդ զօրքով անոր դէմ գնաց եւ անոր զօրքին վրայ իյնալով՝ մեծ մասը ջարդեց , մնացածը ցրուեց , զինքն ալ 16 հոգւով փախուց : Աս յաղթութեան լուրը շրջակայ ազգերուն սիրտը մեծ ահ ձգեց , եւ անկէ ետեւ ժամանակ մ'աս նոր կազմուած տերութեան վրայ յարձակելու համարձակող չեղաւ :

Բ . Անկէ ետեւ Աշոտ խաղաղութիւն գտնելով՝ իր սկսած կարգադրութիւնները յառաջ տարաւ , եւ բոլոր ջանքով Հայաստանին առաջին քաղաքականութիւնն ու պայծառութիւնը կենդանացրնելու ետեւէ եղաւ : Նախարարներն երբ որ աս իշխանին իմաստուն կառավարութիւնն եւ անոր ձեռքովը քիչ ատենուան մէջ ազգին բրած յառաջագիմութիւնը տեսան , անոր

վրայ աւելի եւս սէր ու մեծարանք մը ստացան, եւ աս իրենց մեծարանքը նշանով մ'ալ յայտնելու համար, միարան որոշեցին որ զանիկայ իրենց վրայ թագաւոր զնեն: Աս որոշումին անմիջապէս Յիսէ սասիկանին ձեռքովն ամիրապետին իմացուցին, եւ աղաչեցին որ ինքն ալ իր հաւանութիւնը տայ, խոստանալով որ միշտ իրեն հաւատարմութեամբ կը ծառայեն: Ամիրապետն որովհետեւ արդէն Աշոտին աս պատուոյն արժանաւոր ու յարմար ըլլալը գիտէր, նախարարաց աղաչանքը սիրով ընդունեցաւ, եւ նոյն Յիսէ սասիկանին ձեռքովն անոր թագ ու թագաւորական զգեստներ խորկեց: Եկաւ սասիկանը Շիրակ գաւառն, եւ Անի քաղաքին մէջ Աշոտին թագաւորական զգեստներն հազցուց եւ արքունական գահը նստեցուց: Ասկէ ետքը Գէորգ կաթողիկոսը մեծ եկեղեցական հանգէս կատարելով՝ նախարարներուն եւ անհամար բազմութեան առջեւ զանիկայ թագաւոր օծեց, եւ այսպէս Հայաստան նորէն իր գահին վրայ տեսաւ իր ազգային բուն թագաւորը: Աշոտին թագաւորելուն լուրը Վասիլ Արշակունի Յունաց կայսրն առածին պէս՝ սաստիկ ուրախացաւ, եւ ինքն ալ անոր թագ ու թագաւորական ընծաներ խրկեց:

Աշոտ թագաւորութիւնը հաստատելով՝ սկսաւ տէրութեան հարկաւոր կարգադրութիւններն ընել եւ ամէն իր իշխանութեան տակն եղող քաղաքներն ու գեղերը շէնցընել: Ան հիւսիսային ազգերն՝ որոնք ատեն մը Հայոց տէրութեան հպատակ էին, եւ թագաւորութիւնն իյնալէն ետեւ ինքնազուխ եղած էին, նորէն իր ձեռքին տակ նուաճեց: Եզերացւոց թագաւորին եւ ուրիշ չըջակայ թագաւորներուն եւ իշխաններու հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ, եւ այսպէս տէրութիւնն ամէն կողմանէ ապահովցուց:

Գ. Աս ատեններս Վանանդ գաւառն ապստամբեցաւ եւ անոր իշխաններուն մէջ երկպառակութիւն իյնալով՝ սկսան իրարու հետ կռուիլ: Թագաւորը զանոնք խաղաղցրնելու համար Աբաս սպարապետը զօրքով վրանին խաւրեց, որն որ զնաց իշխանները նուաճեց եւ երկիրը խաղաղցուց: Մի եւ նոյն ժամա-

նակ Գուգարք ալ թագաւորին դէմ ելան, զորոնք զսպելու համար Սմբատ՝ Աշոտին երեց որդին, հօրը հրամանաւր նոյն նահանգը գնաց ու հնազանդեցուց:

Գ. Արք որ առ խռովութիւնները դադրեցան, Աշոտ Հայաստանին արեւմտեան կողմերը պարտելու գնաց. անկէ Գունաց երկիրն անցաւ ու Փոքր Հայք պարտելէն ետքը, դէպ ի Կոստանդնուպոլիս ճամբայ ելաւ Լեւոն կայսեր հետ ատեսութիւն մ'ընելու համար: Կայսրն իրեն փառաւոր ընդունելութիւն ու մեծ պատիւ բրաւ եւ շատ սէր ցուցուց, եւ նոյն պատուով Հայաստան խրկեց: Աշոտ Քարսպառ ըսուած տեղը հասած ատենը՝ ծանր հիւանդութենէ մը բռնուելով՝ անկողին մտաւ, եւ իմանալով որ վախճանը մտատեցած է, կանչեց Գեորգ կաթողիկոսն ու հօգւոյն ամէն հարկաւոր բաներն հոգալէն ետեւ, ազքաաներուն եւ եկեղեցականներուն համար շատ ստակ եւ առատ պարգևներ անոր ձեռքը յանձնեց ու վախճանեցաւ որուն թագաւորութիւնը 5 տարի, իսկ բոլոր իշխանութիւնը 32 տարի տեւեց: Իր յուղարկաւորութեան հանդէտը շատ փառաւորութեամբ կատարուեցաւ. դագաղը սոկեղէն ու կերպասեղէն զարդերով զարդարուած էր, որուն առջեւէն կ'երթար կաթողիկոսն եւ եկեղեցականներու բազմութիւնն, ետեւէն իր երեք որդիքը, Սմբատէն զատ, որն որ դեռ Գուգարաց երկիրն էր. անոնց ետեւէն նախարարները, զօրքն ու ժողովուրդը. եւ այսպէս տարին իր հարցը գերեզմանը թաղեցին: Բոլոր ազգը մեծ սուգ բրաւ այսպիսի իմաստուն, քաջ եւ առաքինի իշխան մը կորսընցընելուն համար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Մմբատ Ա :

Ե. Մմբատ Տօրը մահուան համար սաստիկ սուգ կ'ընէ: Ատրներսեհ Արաց իշխանը զինքը միտնարելու համար Հայաստան կու գայ եւ գահը կը նստեցընէ: Արաց սպարապետը թագաւորութիւնն յափշտակելու մտք զԱտրներսեհ կը բռնէ բանա կը զնէ, ու Մմբատին ղէմ պատերազմի կ'ելլէ: Գեորգ կաթողիկոսն զԱրաց ու զՄմբատ իրարու հետ կը հաշտեցընէ: Արաց իր երգումը չպահելուն համար Մմբատ նորէն անոր ղէմ կ'ելլէ ու հաշտութիւն ընելու կը ստիպէ: Ատրներսեհ բանտէն կ'ազատի: Մմբատ Շիրակաւանի մէջ թագաւոր կը պսակուի (892): Արատին Գեորգ կաթողիկոսին ղէմ ըրած դաւաճանութիւնն եւ իր մահը: Զ. Ատրպատականին Ափշին սաստիկանը Հայաստան կը յարձակի, Մմբատ առանց պատերազմի անոր հետ հաշտութիւն կ'ընէ: Գուին քաղաքը Մմբատէն կ'ապստամբի, թագաւորը զանկեայ կը պաշարէ ու կը նուաճէ: Գուինին՝ երկրաշարժէն կրած վնասները (893): Է. Ափշին նորէն Մմբատին վրայ կու գայ, թագաւորն անպատրաստ գանուելով՝ ամուր տեղեր կը քաշուի: Գեորգ կաթողիկոսը հաշտութիւն ընելու համար Ափշինին կ'երթայ եւ անկէ շղթայի կը զարնուի: Գոզս զեղին քոթն եղած պատերազմը, Ափշինին յաղթուիլը: Գեորգ կաթողիկոսին ազատիլը: Ը. Ասպուրականին Աշոտ իշխանը Մմբատէն կ'ապրտամբի, իր աները Գագիկ զինքը կը բռնէ բանա կը զնէ եւ Ասպուրականին իշխանութիւնն ինքը կ'առնու: Մմբատ Աղձնեաց նահանգն ու Տարօն դաւառը Միջագետաց Ահմատ իշխանին ձեռքէն առնելու կ'երթայ, Գագիկ իշխանին խորհրդով թեամբը թագաւորական բանակը վտանգի մէջ կ'իյնայ, Գագիկ Աւան քաղքին մէջ կը սպաննուի: Թ. Նախարարաց մէջ ծագած խռովութիւնը, Ափշինին նորէն Հայաստան արշաւելը, Կարուց Բերդին պաշարուիլն եւ անձնատուր ըլլալը: Մմբատին Ափշինին հետ հաշտութիւն ընելը: Ժ. Մմբատ Արաց Ատրներսեհ իշխանը թագաւոր կը պսակէ: Ափշինին նորէն Մմբատին հետ թշնամանալն եւ իր շարաշար մահը: ԺԱ. Ատրպատականին Յուսուփ սաստիկանը Հայաստան կը յարձակի, Հայոց թագաւորն անոր ղէմ կ'ելլէ ու հաշտութիւն ընելու կը ստիպէ: ԺԲ. Կոստանդին Եգերացուց թագաւորը Հայաստանին քանի մը տեղերը կը յափշտակէ. Մմբատ Արաց թագաւորին հետ անոր ղէմ պատերազմի կ'ելլէ: Կոստանդին՝ Արաց թագաւորէն կը բռնուի ու Մմբատին կը իրկուի. Հայոց

Թագաւորը զանկից նորէն իր երկիրը կը խաւրէ: Նոր տուրքի պատճառաւ նախարարները Թագաւորին հետ կը թշնամանան, եւ Արաց Թագաւորին հետ խօսք կը դնեն զանկից սպաննելու: Սմբատ իրեն դէմ նիւթուած դաւաճանութիւնը կ'իմանայ ու միտքանկանքուն վրայ կ'երթայ: Արաց Թագաւորը Սմբատէն ներում կը խնդրէ ու դաւաճանները մեռք կու տայ: ԺԳ. Գաղիկ Արժրունիին ու Սմբատին մէջ ծագած թշնամութիւնը, Գաղիկին Բուսուփէն Թագաւոր պատկուիլը: Բովհան կաթողիկոսին բանտարկուիլը: Բուսուփ Հայաստան կ'որշուէ, Գաղիկին հետ կը միանայ ու Սմբատը բռնելու ետեւէ կ'ըլլայ: Թագաւորին Մուշեղ եւ Աշոտ որդիները Գաղիկին զօրացը վրայ կ'երթան. Ուտեացոց զնդին փախչելովք կը յաղթուին ու Մուշեղ թշնամաց մեռքը կ'իյնայ: ԺԿ. Գաղիկ կ'ուզէ Սմբատին հետ միանալ եւ զԲուսուփ Հայաստանէն վճռուել: Թագաւորն ամբարպետէն Բուսուփին դէմ օգնութիւն կը խնդրէ եւ Կապոյտ բերդին մէջ կ'ամբանայ: Կապոյտ բերդը կը պաշարուի, Սմբատ անձնատուր կ'ըլլայ (913) ու շղթայի կը զարնուի: Երբնջակ բերդին պաշարուածը, Սմբատին դառն տանջանքներով սպաննուիլը (914), Երբնջակին առնուիլն ու մէջիճննելուն ջարդուիլը:

Ե. Աշոտին յաջորդեց իր երէց որդին Սմբատ, որուն Թագաւորութիւնը խռովութեամբ սկսաւ եւ խեղճութեամբ լմրնցաւ: Հօրը մահուան լուրը Գուգարաց երկրին մէջ առնելով՝ աճապարեց Շիրակաւան եկաւ եւ մեծ սգոյ ու տրտմութեան մէջ մտաւ, եւ հազիւ Գեորգ կաթողիկոսին մխիթարական խօսքերը կրցան իր տրտմութիւնը քիչ մը փարատել: Նաեւ Ատրնեքսէ հարաց մեծ իշխանը զինքը մխիթարելու համար Հայաստան եկաւ, եւ սրովհետեւ Աբաս՝ Աշոտին եղբայրը դեռ Անանդ գաւառն էր, նախ անոր ոյցելութեան զնայ, եւ զանկից մխիթարելէն ետեւ, արքայորդւոյն գալու պատրաստուեցաւ: Բայց Աբաս Թագաւորութիւնը յափշտակելու միտք ունենալով՝ թող շտուաւ որ Ատրնեքսէ Սմբատին քովն երթայ, վախնալով որ իր խորհուրդը կ'իմացուի եւ երկուքը մէկտեղ իրեն դէմ կ'ելեն: Ատրնեքսէ հաս խօսքերով Աբասն համոզեց որ զինքը թող տայ, ցուցնելով որ իր չերթալը շատ խռովութիւններու եւ չփոթութեանց պատճառ կ'ըլլայ, եւ եկաւ Շիրակաւան Սրմ-

բառն ալ մխիթարեց, անոր սգոյ զգեստներն հանեց եւ թագաւորական զգեստ հագցնելով՝ դասը նստեցուց, եւ անկէ մեծամեծ բնծաներ ու պարզեւնէր առած՝ դարձաւ նորէն Աբասին եկաւ: Ասիկայ Ատրներսեհին բրածին վրայ սաստիկ նեղացած ըլլալով, քանի մը շարամիտներուն գրգռութեամբը բռնեց զանիկայ շղթայով կապեց եւ կարուց բերդին մէջ բանտարկեց. անկէ ետքը զօրք ժողոված Սմբատին վրայ քալեց որ զանիկայ թագաւորութենէ մերժէ եւ ինքը տեղն անցնի: Ժողովեց Սմբատ ալ իրեն հաւատարիմ մնացած զօրքն, Աբասին դէմ ելաւ եւ երկու կողմ իրարու հետ սաստիկ կատաղութեամբ զարնուեցան, երկու կողմանէ ալ մեծ կոտորած եղաւ եւ շատ զեղեր ու քաղաքներ ապականեցան: Գէորգ կաթողիկոսն աս շարիքները տեսնելով՝ մէջերնին մտաւ եւ զԱբաս յորդորեց որ պատերազմէն ետ կենայ ու զԱտրներսեհ ազատ թողու, որուն Աբաս ետեսանց հաւանեցաւ, միայն պայման գրաւ որ Ատրներսեհ ալ իր քեռայրը Գուրգէնէն առած երկու ամրոցներն ետ դարձընէ, եւ իր Գաւիթ որդին պատանդ տայ, եւ իր խոստումը պահելու համար երդման թուղթ ալ տուաւ: Բայց երբ որ իր ուզածները կատարուեցան, ինքն երդմանը դէմ զԱտրներսեհ բանտէն շաղատեց, եւ գիտնալով որ Սմբատ աս բանիս վրէժն իրմէ պիտ'որ առնու, բերդի մը մէջ մտաւ ամրացաւ: Սմբատ երբ որ Աբասին աս երդմնազանցութիւնը լսեց, բարկութեամբ բորբոքած՝ զօրքը ժողովեց անոր կողմն եզող քաղաքներուն վրայ քալեց, շատ տեղեր առպատակեց ու կործանեց եւ եկաւ անոր ամրացած բերդը սաստիկ պաշարեց: Աբաս շատ նեղն իյնալով եւ ազատելու ուրիշ ճար չգտնելով, թագաւորին գթութեանն ապաւինեցաւ. Բայց իր կենացն ապահովութեանը համար անոր Աբաս որդին եւ Շապուհ հօրեղորօն որդին Աշոտը պատանդ խընդրեց, ու խօսք տուաւ որ ինքն ալ զԱտրներսեհ ազատ թող կու տայ: Սմբատ իր խաղաղասէր բնութեամբն աս պայմանը յանձն առաւ, եւ պատանդները տալով՝ Ատրներսեհն ազատեց ու փառօք իր երկիրը խաւրեց. իսկ ինքը դարձաւ Շիրակաւան եկաւ:

* Այն ժամանակն Ատրպատականին Ափշին ոստիկանն ամիրապետին խաւրած թագն ու թագաւորական զգեստներն իրեն բերաւ, զորոնք կաթողիկոսն եկեղեցւոյ մէջ հանդիսի օրհնեց ու Սմբատին հաղցուց, եւ ան ատեն Սմբատ Հայոց թագաւոր հրատարակուեցաւ: Աբաս՝ որ դեռ թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու խորհրդէն ետ կեցած չէր, աս բանս լսելով՝ շատ բարկացաւ, եւ կարծելով որ իր խորհրդին չկատարուելուն պատճառը կաթողիկոսն է, սկսաւ ժողովուրդը գրգռել որ անոր դէմ ելլեն ու սուտ ամբաստանութիւններով կաթողիկոսութենէ ձգեն: Հատ մարդիկ՝ թէ եկեղեցականներէն եւ թէ աշխարհականներէն անոր հետ միացան կաթողիկոսը ձգելու, բայց մէջերնէն շատերը պատժուելով ու շարաշար հիւանդութիւններով մեռնելով՝ միւսները զղջացին. Աբաս ալ ըրած շարեացը վրայ ապաշխարեց ու քիչ մը ետքը մեռաւ:

Զ. Սմբատ անկէ ետքը խաղաղութիւն գտնելով՝ Լեւոն կայսեր շատ ընծաներով դեսպան խաւրեց եւ անոր հետ միաբանութեան դաշինք դրաւ. կայսրն ալ ասոր փոխարէն՝ իրեն արքունական զգեստ ու զէնք խրկեց եւ զինքն իրեն որդի անուանեց: Ափշին Ատրպատականին ոստիկանն երբ որ աս միաբանութիւնն իմացաւ, սկսաւ կասկածիլ որ Սմբատ կայսեր հետ մէկտեղ իրեն դէմ պիտ'որ ելլէ, ուստի ինքն աճապարեց զօրքը ժողովեց ու Հայաստան արշաւեց: Հայոց թագաւորն աս բանիս լուրն առածին պէս 30,000 ընտիր զօրքով Ռոստոկաց դաւառն անոր դէմ ելաւ, եւ այսպէս պատգամ խաւրեց. Ինչու պարսպ տեղ երկիրս մտեր ես, ես ձեր օգտին համար կայսեր հետ դաշինք դրի, որպէս զի ձեր վաճառականները կարող բլան համարձակ Յունաց երկիրը մտնել, եւ անկէ քեզի եւ ամիրապետին հարկաւոր եղած ազնիւ բաներն առնուլ բերել: Աս խօսքերն եւ մանաւանդ Սմբատին բանակին զօրութիւնն Ափշինին սիրան իջեցուցին, որն որ անոր հետ զարնուելու չհամարձակելով՝ ինքն ալ անոր դեսպան խաւրեց ու հաշտութիւն դրաւ. ետքն անձամբ անոր եկաւ եւ շատ ընծաներ

տալով ու սիրով տեսնուելով՝ Ատրպատական դարձաւ։ Մտքատ ալ բանակն առած ճամբայ ելաւ իր տեղը գառնալու։ Բայց երբ որ Գուին քաղքին առջեւն հասաւ, քաղաքացիք իրեն դէմ ելան եւ թող շտուին որ ներս մտնէ։ Թագաւորը սաստիկ զայրացած՝ քաղաքն ամէն կողմանէ խտիւ պաշարեց, զբոսի հետ հաղորդութիւնը բոլորովին կտրեց եւ երկու տարի հրով ու զէնքով զարնելով՝ այնչափ նեղը ձգեց որ քաղքին հրամանատարները Մահմետ եւ Ումայի ալ չկրնալով դէմ դնել՝ զիշերանց անկէ փախան։ Բայց Մտքատին զինուորներն անոնց փախուստն իմացան եւ ետեւնէն կրնալով բռնեցին թագաւորին բերին, որն որ զանոնք քիչ մը տանջելէն ետեւ, ունեցած հարստութիւննին գրաւեց եւ զիրենք շղթայով կապած Աւան կայսեր խրկեց։ Իսկ Գուին առանց իշխանի մնալով՝ նորէն թագաւորին հնազանդեցաւ։

Անկէ ետեւ Մտքատ տերութիւնն ընդարձակելու ձեռք զարկաւ, եւ կէս մը պատերազմով, կէս մը խաղաղութեամբ շատ տեղերու տիրեց եւ երկրին սահմանը Սեւ ծովին եզերքէն ու Եդերացւոց երկրէն մինչեւ Կովկաս լեռանց ծայրն, եւ անկէ մինչեւ Ատրպատական տարածեց։ Բայց աս յաջողութեանց մէջ իրեն մեծ ցաւ պատճառեց Գուին քաղքին կողմերը պատահած երկրաշարժն, որն որ ան ընդարձակ ու բազմամարդ քաղաքն աւերակ դարձուց, եւ բիւրաւոր մարդկան մահուան պատճառ եղաւ։

Է. Երկրաշարժը հազիւ թէ զազրեցաւ, Ափշին Մտքատին տերութեան օրէ օր մեծնալուն եւ ընդարձակելուն վրայ նախանձելով՝ գրած զաշինքն ոտքի տակ առաւ եւ Հայաստանի վրայ քալեց, Բայց որովհետեւ պատերազմով Մտքատին յաղթելու յոյս չունէր, խարդախութեամբ ձայն հանեց որ ուրիշ տեղ պատերազմի պիտ'որ երթայ, որպէս զի Հայոց թագաւորը պատրաստութիւն չտեսնէ, եւ ինքը կարող ըլլայ զիւրաւ յաղթութիւնն ստանալ։ Իր խորամանկութիւնն աղէկ ալ յաջողեցաւ, վասն զի Մտքատ ամենեւին կասկած չունենալով եւ անոր զաշինքին վրայ վստահացած՝ պատրաստութիւն տեսնելու փոյթ չը-

բաւ . ուստի Ափշին անարգել Հայաստան մտաւ եւ մինչեւ Նախիջեւան եւ անկէ մինչեւ Գուին քաղաքին առջևեր յառաջացաւ : Թագաւորը շուտ մը երկրին ամաւր կողմերը քաշուեցաւ եւ ամէն կողմ հրովարտակ խաւրեց որ զօրքն իր քովը զան ժողովուին : Անմիջապէս անհամար քաջ զինուորներ եւ իշխաններ զունդազունդ վազեցին իրենց թագաւորին քովն եկան , սրունցմով Սմբատ Արագած լերան մօտ Աժան գեղը գնաց եւ հոն բանակը դրած՝ թշնամին զարնելու պատրաստուեցաւ : Բայց Գէորգ կաթուղիկոսը յուսալով որ կրնայ զԱփշին համոզել եւ առանց արիւն թափուելու խաղաղութիւն բնել տալ , ելաւ անոր գնաց , զորն որ ստիկանն երեսանց սիրով բնդունեցաւ եւ սուտ խօստմունքներով խաբելով՝ թագաւորին խաւրեց որ զանիկայ իրեն գալու յորդորէ . միտքն ան էր որ այսպէսով զանիկայ ձեռք ձգէ : Սմբատ առ խորամանկութիւնն իմանալով՝ ամենեւին յանձն շառաւ անոր երթալ . ան ատեն կաթուղիկոսը դարձաւ նորէն Ափշինին գնաց , թէպէտ եւ շատերն անոր զխուսն գալիքը զուշակելով՝ շատ յորդորեցին որ չերթայ : Ստիկանն երբ որ տեսաւ որ Սմբատ իր լարած որոգայթին մէջ չբռնուեցաւ , բարկութիւնը կաթուղիկոսին վրայ թափեց , եւ զանիկայ շղթայի զարնել տուաւ . անկէ ետքը զօրաց զլուին անցած թագաւորին վրայ քալեց ու Գողս գեղին մօտ բանակը դրաւ : Երեք օր ետքն երկու կողման բանակներն իրարու մօտեցան ու դիմացէ դիմաց ճակատելով՝ սկսան կատաղաբար զարնուիլ , ուր Հայոց քաջ զօրքն իրենց թագաւորին առաջնորդութեամբն Ափշինին բանակը շարաշար յաղթեցին , զօրքին մեծ մասը ջարդեցին եւ մնացածը ցիր ու ցան փոխուցին : Ափշին առ բանէս զարհուրած՝ Սմբատին հրեշտակ խաւրեց որ հարկը տայ եւ նորէն մէջերնին խաղաղութեան դաշինք գնեն . ինքն ալ իր կողմանէ անկէ ետքը Հայաստանին վնաս չընելու երդում բրաւ : Թագաւորը նոր պատերազմի առիթ չտալու համար անոր ուզածը կատարեց եւ իր տեղը դարձուց : Ափշին՝ կաթուղիկոսն ալ հետը տարաւ եւ բանտ դրաւ . բայց երկու ամիս ետքը հայ իշխանները շատ

ստակ տալով՝ զանիկայ ազատեցին եւ նորէն իր աթոռը դարձուցին:

Ը. Աստե՛ններս Ասսպուրականին Աշոտ իշխանը Սմբատէն ապստամբեցաւ, եւ շատ բնձաներով Ափշինին երթալով՝ անկէ թագաւորին դէմ օգնութիւն խնդրեց: Բայց իր աները Գագիկ խաբէութեամբ զինքն իր Գագիկ ու Գուրգէն եղբայրներուն հետ բռնեց բանտ դրաւ, եւ Ասսպուրականին իշխանութիւնն ինքն առաւ: Սմբատ թէպէտ եւ Գագիկին աս գործքին վրայ դժկամակեցաւ, բայց որովհետեւ անիկայ իրեն աղէկ հնազանդութիւն ու հպատակութիւն կը ցուցընէր, անոր համար թող տուաւ որ նոյն իշխանութեան մէջ մնայ, եւ ինքն անկէ ետեւ բոլոր մտադրութիւնը տէրութիւնը խաղաղցընելու ու բարեկարգելու դարձուց: Երբ որ իր աս ջանքովն երկրին ամեն կողմը հանգստութիւնն հաստատուեցաւ, ուղեց նաեւ Աղձնեաց նահանգն ու Տարօն գաւառն օտարաց ձեռքէն ազատել եւ իր խնամակալութեան տակն առնուլ. որովհետեւ նոյն ատե՛նները Միջագետաց Ահմատ իշխանն՝ Աղձնեաց Ապրամիայ իշխանը բռնած եւ նոյն նահանգին տիրած էր. անկէ Տարօն գաւառն անցնելով՝ Գուրգէն Բագրատունին երկրին նախարարը պատերազմի մէջ սպաննած եւ գաւառը գրաւած էր ու կամաց կամաց յառաջ կը քալէր: Ուստի 60,000 ի չափ զօրք ժողովեց եւ եկաւ Տարօնին արեւելեան կողմը բանակը դրաւ. Ահմատ ալ նոյն գաւառին արեւմտեան կողմը բանակած կեցած էր: Բայց Գագիկ՝ Ասսպուրականին իշխանն՝ որն որ Սմբատին բանակին մէջն էր, գաղտուկ թշնամուցն հետ միաբանած ըլլալով՝ թագաւորին խորհուրդ տուաւ որ դէպ ի հարաւային կողմերն երթայ ու Հողս գեղին մօտ բանակի, ուսկից, ըսաւ, դիւրաւ կրնանք թշնամին զարնել: Սմբատ որովհետեւ անոր վրայ ամենեւին կասկած մը չունէր, անոր խօսքին անսաց եւ զինքն առաջնորդ առած՝ ելաւ դէպ ի Հողս երթալու: Տիրանենդ իշխանը շուտ մ'իւր բնելիքն Ահմատին իմացուց, եւ ժամանակ որոշեց որ յանկարծ Սմբատին վրայ յարձակի. իսկ ինքը թագաւորական զօրքին առջեւն անցած՝ զանոնք քարուտ

եւ անջուր տեղեր պտըտցընելով՝ այնչափ յոգնեցուց որ շատերը ճամբան ծարաւէն ու յոգնութենէ ինկան մեռան, ու մնացածները կէս զիշերուն ատենը Թուխ գեղին մօտ պզտիկ վտակի մը քով հասնելով՝ հոն թուլացած կիսամեռ ինկան մնացին: Հազիւ թէ արեգական ճառագայթները հորիզոնէն վեր երեւնալով լերանց գլուխները լուսաւորելու սկսած էին, Ահմատին զօրքն ամենայն պատրաստութեամբ ու կարգով Հայոց բանակին վրայ սկսան քալել: Սմբատ ամենեւին առանց շփոթելու վեր ցատքեց, շուտ մը զրահն հագաւ, զէնքերն առաւ եւ իր առողջ ձիուն վրայ աշտանակելով՝ անոնց վրայ յարձակեցաւ, իր զօրքն ալ իր օրինակին հետեւեցան, եւ յոգնութիւննին բոլորովին մոռցած՝ այնպիսի քաջութեամբ մը թշնամուցն բանակը զարկին որ անոնց կարգն ու կազմութիւնն աւերեցին, ճակատը քայքայեցին եւ ետ մղեցին: Արդէն յաղթութեան փողերն հնչելու սկսած էին, երբ որ յանկարծ անօրէն Քազիկին նենգութեամբը պատերազմին կերպարանքը փոխուեցաւ: Աս տիրամատնիչը թագաւորական զօրաց քաջութիւնն եւ անոնց զէնքին շուտացուելու յաջողութիւնը տեսնելով՝ սկսաւ բանակին մէջ պտաւ: Ալ շենք կրնար թըշնամուցն բազմութեանը դէմ դնել. իր մարդիկներուն ու բեռնակիրներուն ալ հրամայեց որ վրանները կործանեն ու փախչին: Ասով Սմբատին յաղթող զօրքն ալ շփոթեցան, եւ արդէն ստացած յաղթութիւննին բռնի թող տալով՝ ետ քաշուելու ստիպուեցան. թագաւորն ալ անոնց հետ մեկտեղ ետ քաշուեցաւ եւ Բազրեւանդ դաւառը դնաց քիչ մը հանգիստ ընելու համար: Աս օրուան պատերազմին մէջ Հայոց կողմանէ 50 հոգւոյ չափ ինկան, որոնց մէջն էր նաեւ Աշոտ իշխանը՝ Սմբատին քեռայրը:

Քազիկ իր աս չար խորհրդին յաջողելուն վրայ ուրախացած՝ Վան քաղաքը գնաց եւ սկսաւ զբօսանքի հետ ըլլալ: Բայց օր մը երբ որ փառաւոր զգեստներ հագած՝ զարդարուն ջորիով մը հրապարակին մէջ ասդին անդին սիզալով կը ճեմէր, Քազիկ իրեն բնտարկած Աշոտ իշխանին եղբայրն՝ երկու Ամատունի

քաջերու հետ միարանելով՝ իր վրայ յարձակեցաւ ու որով զարկաւ սպաննեց, եւ անմիջապէս Աշտար Գուրգէն եղբորը հետ բանակն հանեց, ու նորէն երեք եղբայր մէկտեղ Աստուրական նահանգի իշխանութիւնն առին:

Թ. Ափշին Ատրպատականին ստիկանը Սմբատին զօրքին ցրուիլն ու նախարարաց մէջ եղած խռովութիւնը լսելով, որովհետեւ նոյն տակնը Մովսէս Մուշեղ իշխանն ու Գուրգէն Անձեւացին իրարու դէմ ելած էին ու կը պատերազմէին, յարմար առիթ գտաւ ու մեծ բանակով Հայաստան արշաւեց. բայց զՍմբատ ամէն կողմանէ տկարացրնելու համար նախ Գուրգաց ու Արաց կողմերը գնաց, որպէս զի զանոնք իրեն հետ միարանէ եւ Հայոց թագաւորին օգնելու թող չտայ: Արաց իշխաններն անոր խօսքերուն ամենեւին մտիկ չըրին, եւ իրենց ամբոջներուն մէջ քաշուեցան: Տեսաւ ստիկանն որ ան ամբոջները պատերազմով առնուլը կարելի չէ, զանոնք թողուց ու բոլոր բանակովը Անանգ գաւառը մտնելով՝ Սմբատին ետեւէն ինկաւ որ բռնէ: Եւ երբ որ ան ալ Տայոց ամուր կողմերը քաշուեցաւ, Ափշին զանիկայ բռնելէն ալ յոյսը կտրելով՝ դարձաւ Վարուց բերդը պաշարեց, ու թագաւորին կինն ու հարսը (Աղերացուոց թագաւորին աղջիկն) եւ ուրիշ մեծամեծ տիկնայք ամբացած էին, թագաւորական գանձին մէկ մասն ալ հոն դրուած էր: Հասան Գնթուհի բերդին հրամանատարը տեսնելով որ շիկրնար երկայն տունն թշնամւոյն դէմ գնել, Ափշինն զեօպան խաւրեց եւ խոստացաւ բերդն իրեն յանձնել, թէ որ ինքն ալ մէջիններուն կենացը մնաս չընելու երդմամբ խօսք տայ, ստիկանն աս պայմանը յանձն առնելով՝ բերդին տիրեց ու բերդականներն ազատ թողուց, միայն Հասանը, Սմբատինն կինն ու հարսն եւ քանի մ'ուրիշ ազնուական կանայք իր քովն արգելեց, զորոնք գանձին հետ Գուին տարաւ ու պատուով պահեց. ետքը Հասանն ալ թողուց որ իր թագաւորին երթայ:

Սմբատ ձմերուան սկիզբները Տայոց գաւառէն Երասխաձոր դարձաւ ու Վաղզուան գեղն եկաւ ձմերե-

լու համար, ուր Ափշին իրեն հրեշտակներ խաւրեց եւ առաջարկեց նորէն հաշտութիւն ընել, պայման գնելով որ թագաւորն իր Աշտ որդին ու Սմբատ եղբորորդին պատանդ տայ, իր Շապուհ որդւոյն ազջիկն ալ իրեն կնութեան տայ: Թէպէտ եւ ապայմանը Սմբատին շտա ծանր էր, բայց նախարարաց իրեն եւ իրարու հետ ունեցած անմիբանութիւնը տեսնելով՝ ստիպուեցաւ յանձն առնուլ, եւ պատանդներն ու հարսնացուն խաւրելով՝ հաշտութիւնն հաստատեց: Ափշին մեծ փառաւորութեամբ հարսնիք ընելէն ետեւ, ձմեռը Գուին քաղաքն անցուց ու զարնան սկիզբը դարձաւ Ատրպատական գնաց:

Ժ. Արբ որ քիչ մը ասեն խաղաղութիւն եղաւ, Սմբատ իր սիրելւոյն՝ Աբաց Ատրներսեհ իշխանին, որն որ ամէն նեղութեանց մէջ իրեն հաւատարիմ մնացած էր, արժանաւոր հատուցում մ'ընելու համար, անոր գլուխը թագ դրաւ, Աբաց թագաւոր եւ իր երկրորդն բրաւ: Բայց խաղաղութիւնն երկայն շտեւեց, վասն զի Ափշին չարամիտ մարդիկներու զբղռութեամբ նորէն Սմբատին հետ թշնամացաւ եւ քանի մ'ապստամբ քաղաքներ նուաճելու պատրուակաւ, զօրք ժողոված յանկարծ Շիրակ գաւառը մտաւ Սմբատը բռնելու համար: Թագաւորն առ բանիս լուրն առածին պէս պղտիկ գումարտակով մը Տայոց ամուր կողմերը քաշուեցաւ, որով սասիկանին խորհուրդը չյաջողելով՝ իր Գեւդաա որդին ու ներքինապետը Գուին քաղաքը թողուց եւ Ատրպատական դարձաւ: Ան ասեն Սմբատ ալ Շիրակ գաւառն եկաւ եւ Անի քաղքին մէջ ներքինապետին հետ տեսութիւն բրաւ, որն որ թագաւորին ազնուականութեանն ու քաղցր բնութեանը վրայ դարմացած՝ անոր հետ սիրով կապուեցաւ, խոստովանելով որ կեանքին մէջ անոր նման մարդ տեսած չէ: Քիչ ատենէն ներքինապետն Ափշինին հետ թշնամանալով՝ անկէ ապստամբեցաւ, եւ Սմբատին Աշտ որդին՝ որն որ իր քոյն էր, եւ անոր Մուշեղ եղբօրը կինը հեան առած իրեն բերաւ: Թագաւորն առ բանիս վրայ սաստիկ ուրախացած՝ ներքինապետին մեծագին բնձաններ տուաւ եւ Ատրեստանի կողմերը խաւրեց:

Ափշին կարծելով որ ներքինապետին ապստամբութիւնը Սմբատին գրգռելովն եզաւ, անոր դէմ սաստիկ բարկացած՝ տէրութեանն ամէն կողմը հրովարտակ խաւրեց որ բոլոր զօրքը զան ժողվուին, միաքը դրած էր որ բոլոր Հայերն իրենց թագաւորին հետ սրէ անցընէ ու Հայաստան անապատ դարձընէ: Բայց զեռ զօրքը ժողվուելու վրայ եղած ատեն, ինքը սաստիկ հիւանդութենէ մը բռնուելով՝ փորոտիքը կտոր կտոր եզաւ, եւ այնպէս շարաշար սատկեցաւ: զօրաց մէջն ալ աս հիւանդութիւնը ճարակեցաւ եւ շատ կտորած բրաւ: Իսկ մնացածները տեղերնին ցրուեցան:

ԹԱ. Ափշինին յաջորգեց իր որդին Յուսուփ որն որ հօրն ամէն շարութիւնները ժառանգած՝ եւ իր կողմանէ ալ անոնց վրայ աւելցուցած էր: Ասոր շարամտութիւնը գիտնալով Սմբատ թագաւորն՝ ուզեց անկէ ետեւ ոստիկաններու իշխանութենէն ազատ ըլլալ, եւ հարկն ուղղակի ամիրապետին խաւրել. ուստի արժանի ընծաներով անոր հրեշտակ խաւրեց եւ աս բանս անկէ խնդրեց, զորն որ ամիրապետը շատ հաճութեամբ յանձն առաւ: Յուսուփ աս բանիս վրայ շատ նեղանալով՝ ինքն ալ ամիրապետին դեսպան խաւրեց եւ խնդրեց որ Հայոց թագաւորը յառաջուան պէս իր ձեռքին տակն ըլլայ եւ հարկն իր ձեռքովը տայ. երբ որ անիկայ խնդիրքը չկատարեց, ուզեց զէնքի զօրութեամբ զՍմբատ նուաճել, եւ զօրքն առած Փայտակարան մտաւ, եւ անկէ մինչեւ Աւտի յառաջ քալեց: Թագաւորն անոր գալուն լուրն առածին պէս, ինքն ալ շատ զօրքով անոր դէմ գնաց եւ Աշոց ու Տաշիր գաւառներուն կիրճերը բռնեց որ թշնամուցն անկից անցնելու թող չտայ. բայց Յուսուփ ճամբան փոխելով՝ ուրիշ կողմանէ Շիրակ գաւառը մտաւ եւ բանակը շուտով քալեցընելով՝ մինչեւ Գուինի առջեւն հասաւ: Լուր հասաւ Սմբատին որ թշնամին Գուինի առջեւը բանակած է, շուտ մը կիրճերը թողուց եւ Արագած լեռան մօտ Արուճ գեղն եկաւ բանակը դրաւ: Ոստիկանը Սմբատին զօրութիւնն իմանալով՝ անոր հետ զարնուելու շհամարձակեցաւ, եւ հաշտութիւն բրաւ, ու ձմեռը Գուին մնալով՝ զարնան իր տեղը դարձաւ:

ԺԲ. Ըստ ժամանակներըր Կոստանդին Եզեքացւոց թագաւորն երկիրն ընդարձակելու բաղձանքով Գուգարաց կողմերն արշաւեց: Արաց թագաւորը՝ Կոստանդինն փեօան շատ ջանաց որ զանիկայ համոզէ նոյն տեղէն ետ քաշուելու, որպէս զի Սմբատ ալ իրեն դէմ ելլելէն ետ կենայ. բայց երբ որ անիկայ ամենեւին իր խօսքերուն ականջ չդրաւ, Սմբատ եւ Ատրներսեհ անոր դէմ ելան՝ որոնց զօրութենէն Կոստանդին վախցաւ եւ իր բերդերուն մէջ քաշուելով՝ ուզեց հաշտութիւն ընել: Սմբատ Արաց թագաւորն ու քանի մը նախարար խրկեց որ խօսին. հայ նախարարներն անոր հետ խօսելու ատեննին՝ Ատրներսեհին հրամանովը բռնեցին Սմբատին տարին, որն որ զանիկայ շղթայի զարկաւ եւ Անի բերդը դրաւ. անոր բերդէն շատերն ալ դրաւեց եւ իր իշխաններէն կուսակալներ դրաւ: Բայց աս պատճառաւ Եզեքացւոց մէջ սաստիկ խռովութիւն եւ երկպառակութիւն ծագեցաւ, որոնք կ'ուզէին ուրիշ անպիտան եւ անգութ մէկն իրենց թագաւոր դնել: Սմբատ աս բանիս լուրն առածին պէս Կոստանդինը՝ շորս ամիս բերդարգելութենէ ետքն ազատեց ու թագաւորական զգեստներով զարդարելով՝ ձեռքը դունդ մը զօրք տուաւ եւ իր երկիրը խաւրեց, մտածելով որ անոր աս շնորհքն ընելով՝ սիրտը կը շահի եւ անկէ ետեւ իրեն հաւատարիմ կը մնայ. միանգամայն Արաց թագաւորին ալ հաճելի գործք մ'ըրած կ'ըլլայ անոր փեօան նորէն իր առաջին պատուոյն հասցընելով: Բայց Ատրներսեհ կարծելով որ Սմբատ իրեն նախատինք ընելու համար աս բանս ըրաւ, անոր դէմ թշնամացաւ եւ ոխ պահեց: Նոյն օրերը Յուսուփ՝ ամիրապետն ապստամբելով՝ ամիրապետը Սմբատին հրաման խաւրեց որ զօրքն առնու ապստամբին վրայ երթայ: Քաղաւորն իր Յուսուփին ըրած երզմանը դէմ ընել չուզելով՝ աս հրամանը դրսանց ընդունիլ ցուցուց, եւ պզտիկ գունդ մը Ասպուրականի կողմերը խաւրեց. բայց ամիրապետին հրեշտակներն երթալուն պէս, Յուսուփին իմացուց որ ան խրկած զօրքն իրեն օգնութիւն ընելու համար է: Ոստիկանը Սմբատին թշնա-

միներէն զրդուած, անոր խօսքին շահատաց, եւ երբ որ ամիրապետին հետ հաշտուեցաւ, անկէ վրէժ տանելու համար հարկը կրկին պահանջեց. ամիրապետէն ալ սաստիկ սպառնալիքով նոյն հրամանն եկաւ: Թագաւորը շկրնալով բռնութեամբ ասոր դէմ գնել, հրաման հանեց որ ամենուն ստացուածքին հինգերորդ մասն առնուի ու հարկը վճարուի: Նախարարներն ասոր վրայ սաստիկ նեղացան եւ խորհուրդ բրին որ Սմբատն սպաննեն, որոնց մէջէն Հասան մեծ իշխանն ուրիշ տանուհինգ իշխաններու հետ յանձն առաւ աս խորհուրդը գլուխ տանելու. Վրաց թագաւորն ալ ասոնց հետ միարանեցաւ, որովհետեւ նախարարները խոտացան զինքը Սմբատին տեղ Հայոց թագաւոր գնել: Միարանեալներն որոշեալ օրը մէջերէն քանի մը հողի թագաւորին խաւրեցին որ զանիկայ պատուելու պատրուակով շար խորհուրդը կատարեն. Հասանն ալ Վրաց թագաւորին հետ շատ զօրքով Շիրակ դաւառն եկաւ, եւ Անի մայրաքաղաքն անոր ձեռքը տուաւ, իսկ ինքն Երազդաւորս թագաւորական քաղաքը գնաց: Սմբատ նախարարաց դաւաճանութիւնն իմանալով՝ աճապարեց Շիրակ դաւառն եկաւ: Յանկարծակիի եկան միարանեալներն, ու ուրիշ բան չկրնալով բնել, ինչ որ կրօցան աւար առին եւ Տայոց դաւառին ամբոյնները փախան ապաւինեցան: Բայց ասկէ յառաջ թագաւորին վրայ մտածուած շարութեան լուրն ամէն կողմ տարածուած ըլլալով՝ զունդագունդ քաջ ու տիրասէր զինուորներ վազեցին անոր քովն եկան զանիկայ պաշտպանելու համար. Սմբատ ալ անոնց գլուխն անցած, դաւաճաններուն վրայ քայեց: Ատրներսէ՛ վտանգին մեծութիւնը տեսնելով ու Սմբատին զթած բնութիւնն ալ գիտնալով՝ ինքն իրեն անոր եկաւ ու թողութիւն խնդրեց. թագաւորը վեհանձնութեամբ մ'անոր յանցանքը ներեց, որուն փոխարէն Ատրներսէ՛ ալ դաւաճանութեան գլխաւորներն անոր ձեռքը տուաւ: Սմբատ անոնց աշուրներն հանել տուաւ ու կէտը Յունաց կայսեր, կէսն ալ Եզերացւոց թագաւորին խաւրեց:

ԺԳ. Զագիւ թէ աս վտանգն անցաւ, նոր աղմուկ ժ'երկրին խաղաղութիւնը բոլորովին վերջովեց, որուն պատճառն էր Գագիկ Արծրունի իշխանն: Ասիկայ թագաւորէն խնդրեց որ Նասիթլեւան քաղաքն իրեն տայ, պատճառ բերելով որ նոյն քաղաքն յառաջագոյն մեր ցեղին կալուածն էր. բայց թագաւորը դեռ քիչ մը յառաջ զանիկայ մասնաւոր հրովարտակով Սիւնեաց Սմբատ իշխանին պարգեւած ըլլալով՝ շուզեց իր հրամանն ետ առնուլ: Գագիկ աս բանիս վրայ շատ նեղացաւ եւ ընծաներով Յուսուփ ստտիկանին երթալով՝ թագաւորին դէմ ամբաստանութիւն բրաւ: Չարամիտ ստտիկանը Հայոց զօրութիւնը բաժնելու համար՝ Գագիկին շատ պատիւ բրաւ, ու զլուխը թագ զնելով՝ թագաւոր անուանեց եւ իր տեղը խաւրեց: Հայերն աս խորամանկութիւնն իմացան ու մեծ տրամութեան մէջ ինկան, մանաւանդ երբ որ տեսան որ ստտիկանն իր ծածուկ մեքենայած շարութիւնն սկսաւ յայտնել ու պատերազմի պատրաստուիլ: Սմբատ շարեաց առջեւն առնելու համար Յովհան կաթողիկոսը շատ ընծաներով Յուսուփին իրկեց որ զանիկայ հանդարտեցընէ. բայց նենդամիտ ստտիկանն երեսանց կաթողիկոսին պատիւ ընելով՝ ըսնեց զանիկայ բանտ դրաւ: Անկէ ետքը Գագիկ Արծրունին իրեն կանչեց եւ անոր հետ խօսք դրաւ որ երկուքը մէկտեղ Սմբատին դէմ ելլեն:

Չմեռն անցածին պէս Յուսուփ իր զօրքովը Հայաստան մտաւ ու Նասիթլեւան քաղաքին քով Գագիկին հետ միանալով՝ Չատիկ տօնին օրերը Սիւնեաց գաւառը մտաւ եւ շատ ջարդ ու քանդ ընելէն ետեւ՝ Գուին դարձաւ: Անկէ Սմբատին պատգամ խաւրեց որ եթէ աս տարւան հարկն ամբողջ վճարելու ըլլաւ, քեզի հետ կը հաշտուիմ ու խաղաղութեամբ տեղս կը գառնամ: Թագաւորը թէպէտ եւ ստտիկանին խարէութիւնը գիտէր, բայց որպէս զի շքսուի որ ստալի ազահելուն համար երկրին ապականութեան պատճառ եղաւ, շուտ մը 60,000 դահեկան խաւրեց: Ստտիկանը ստակն առաւ, բայց խոստումը չպահեց, այլ սաստիկ արագութեամբ Սմբատին ետեւէն ինկաւ, որն

որ նեղը մտնելով՝ Վրաստանի կողմերը քաշուեցաւ : Յուսուփ շատ աշխատեցաւ որ զանիկայ ձեռք ձգէ, բայց չկրնալով յաջողցընել, նորէն Գուին դարձաւ, ուր Աշոտ Հայոց սպարապետն իրեն անձնատուր եղաւ : Հոն Յովհան կաթողիկոսն իրեն շատ ստակ խաւրե-
լով՝ բանտէն ազատեցաւ :

Ղարնան սկիզբը ոստիկանը Գաղիկ արծրունիին ձեռքը մեծ գունդ մը զօրք տուաւ ու Սմբատին վրայ խաւրեց, որն որ իր Գուին դառնալէն ետեւ Վրաստանէն երազգաւորս եկած էր : Թագաւորն իր բանակն իր Մուշեղ եւ Աշոտ որդւոցը ձեռքը տուաւ ու թշնամւոյն վրայ խաւրեց, պատուէր տալով որ երթան ճամբաներն եւ անցքերը բռնեն, եւ անոնց յառաջ գալն արգելուն : Արի երիտասարդներն իրենց զօրքին դուխն անցած յառաջ քալեցին ու նիզ գաւառին մէջ թըշնամեաց հասան, որոնք տափարակ տեղ մը բանակած նստած էին. անմիջապէս պատերազմական փողերն հնչեցընել տուին եւ զօրքին օրինակ տալու համար նախ իրենք վազեցին թշնամին զարնելու սկսան, եւ անոնց բանակին կարգը շփոթելով՝ իրարմէ բաժնեցին : Բայց երբ որ պատերազմը սաստկացաւ, Սեւորդէք ըսուած Ուտէացի գունդն՝ որոնք թագաւորական բանակին մէջն էին, յանկարծ կռնակներն դարձուցին եւ սկսան մէկդի երթալ : Աշոտ արքայորդին ալ նոյն գնդին մէջն բլալով՝ ստիպուեցաւ անոնց հետ ետ քաշուիլ : Իսկ Մուշեղ քովի քիչուոր զօրքովն երկայնատեն քաջութեամբ կռուելէն ետեւ, թշնամեաց բազմութիւնը զինքը պաշարեցին ու բռնեցին Յուսուփին տարին : Անորէն իշխանն աս յաղթութեամբ զինովցած՝ սկսաւ ամէն տեսակ շարիք գործել. իր կուսակալներն Հայաստանին ամէն կողմը ցրուեց որ քանդեն, յափշտակեն ու ջարդեն. քաղաքներն ու գեղերն այրեց մոխիր դարձուց. անմեղ մարդկան արիւնովն ամէն կողմ լեցուց : Շատերն այսպիսի անօղորմ թշնամւոյ մը ձեռքէն ազատելու համար տներնին տեղերնին թող տուին եւ անմատչելի լեռներու վրայ եւ անառիկ ամրոցներու մէջ փախան ամրացան, որով շատ տեղեր անապատ եւ անբնակ մնաց :

ԺԳ. Գազիկ Արծրունին աս ամէն շարիքներն՝ որոնց պատճառն ինքն եղած էր, տեսնելով՝ սկսաւ խիղճը զարնել, եւ մտածել որ անտարակոյս ինքն ալ աս անգուժ օտարազգի իշխանին կատաղութեանը պիտ'որ հանդիպի. ուստի աս մտած մունչով՝ զաղտուկ Սմբատին իմացուց որ կ'ուզէ իրեն հետ միաբանիլ, որպէս զի աս օտարածինը Հայաստանէն դուրս վաճառելու եւ եղած շարեաց առջեւն առնելու հնարք մը գտնեն: Իմաստուն թագաւորը յայանի տեսնելով որ միայն անոր հետ միանալով ազգին խեղճութեան ճար չիկրոնար բլլալ, ինքն Երասխաձոր գաւառին ամուր կողմը քաշուեցաւ եւ Գրիգոր մեծ իշխանն ամիրապետին խաւրեց որ Հայաստանին վիճակն անոր առջեւը զնէ եւ անկէ օգնութիւն խնդրէ: Բայց ամիրապետն Եզրիպտացուց ապստամբութեան պատճառաւ չկրցաւ Սմբատին խնդրած օգնութիւնն ընել. նոյնպէս Յունաց կողմանէ գալու օգնութիւնն ալ Ղեւոն կայսեր մեռնելովն արգելուեցաւ: Սմբատ ամէն օգնութենէ զրկուած եւ իր նախարարներէն ալ թող տրուած՝ երկնից օգնութեանն ապաւինեցաւ, եւ իրեն հաւատարիմ մնացող քիչուր զօրքովը կապոյտ բերդը քաշուեցաւ: Տարիէ մը թշնամեաց զօրքն անարգել յառաջ քալեցին, եւ եկան անհամար բաղձութեամբ բերդը պաշարեցին ու շրջակայ տեղերն աւրեցին, կործանեցին, անապատ դարձուցին. բայց բերդին չկրցան մնասել, որովհետեւ մէջի զօրքը սաստիկ քաջութեամբ պատերազմելով՝ բիւրաւոր մարդիկ կը ջարդէին ու յարձակումներն ետ կը մղէին: Բայց որովհետեւ Յուսուփին բանակին մէջ շատ քրիստոնեայ զինուորներ ալ կային, անօրէն իշխանը միշտ զանոնք առաջին կարգը կը կեցընէր որ դիմացէն եկող հարուածներն իրենք ընդունին եւ սլլազգի զօրքն անմնաս մնայ: Սմբատ տեսնելով որ իր պատճառաւն այնչափ հազարաւոր քրիստոնեաներ կը ջարդուին, լաւազոյն համարեցաւ անոնց ազատութեան համար իր կեանքը վտանգի մէջ զնել, ուստի ոստիկանին իմացուց որ կ'ուզէ անձնատուր բլլալ, միայն անկէ իր եւ բերդին մէջիններուն կենացը շնորհակալութեամբ խնդրեց: Երբ որ երգումն առաւ,

բերդէն ելաւ Յուսուփին քովն եկաւ, որն որ իսկզբան անոր քիչ մը պատիւ ցուցուց եւ ետքը զանիկայ իր քովն արդելեց: Գազիկ Արծրունին Սմբատին վիճակէն իր գլխուն գալիքն ալ զուշակելով՝ առանց մէկու մ'իմացընելու յանկարծ ձի հեծաւ եւ ոստիկանին քովէն փախաւ իր երկիրը գնաց: Յուսուփ աս բանէս Սմբատին վրայ ալ կասկածի երթալով՝ հրաման տուաւ որ անոր ձեռուքներն ու ստուքները շղթայով կապեն ու տանին բանտ գնեն: Հոն տարի մը ոստիկանեղութեամբ պահելէն ետեւ, հեռն առած Երրնջակ բերդին վրայ գնաց, ուր շատ նախարարներ ու մեծամեծաց ատկնայք ամրացած էին, միտքը գնելով որ Հայոց իշխաններուն մնացորդներն ալ բոլարովին ջրնջէ: Բայց երկայն ատեն չկրնալով բերդն առնուլ, բարկութիւնը թագաւորին վրայ թափեց եւ զանիկայ դահիճներու ձեռք տուաւ որ շարշարեն: Անկարելի է աս անգութ մարդիկներուն անոր տուած տանջանքները զրով յայտնել: Հաստ գաւազաններով անխնայ ծեծեցին, մարմինը կոճղներով պնդեցին, հարկաւոր կերակուրն եւ ըմպելիքը կտրեցին, եւ շատ ուրիշ անտանելի տանջանքներ տուին: Երանելի թագաւորն աս ամէն դառն շարշարանքներն Աստուծոյ սիրոյն համար համբերութեամբ կը կրէր, եւ անդադար աղօթքով ինքը զինքն անոր կը յանձնէր. նաեւ քահանայէ մ'ալ Քրիստոսի մարմնոյն հազորգուելով՝ աւելի եւս Աստուծոյ սիրովը բորբոքեցաւ ու մեռնելու պատրաստուեցաւ: Գահիճները զինքն երկայն ատեն տանջելէն ետեւ, իր թաշկինակն առին ու բերանը խոթեցին որ շունչն արգելուի: Հաստ գաւազաններով ու գելարանով վիզը պնդեցին, ետքը գրխուն վրայ ծանր բեռեր դրին ու տասը հոգի անոնց վրայ նստան, մինչեւ որ շունչը բոլորովին կտրեցաւ: Անկէ ետեւ գլուխը կտրեցին եւ Յուսուփին հրամանովը մարմինը տարին Դուին քաղաքը խաչի վրայ գամեցին: Աս եղանակաւ մեռաւ Սմբատ 22 տարի թագաւորելէն ետեւ. բայց իր յիշատակն անմահ մնաց, չէ թէ միայն իր ան խոռովալից ժամանակներն բրած պատերազմներուն ու յաղթութիւններուն համար,

այլ գլխաւորաբար իր առաքինութեանցն եւ երանելի վախճանին համար, զորն որ նաեւ Աստուած փառաւորեց. վասն զի, ինչպէս Յովհան կաթողիկոս ականատեսն պատմագիրը կ'ըսէ, անոր արիւնը թափուած հողը շատ հիւանդներ բժրչկեց, եւ աս սրանչեղիքներով քանի մը հեթանոս ալ քրիստոնէական կրօնն ընդունեցան ու մկրտուեցան:

Յուսուփ զՍմբատ մեռցրնէլէն ետեւ, Երրնջակին պաշարումն աւելի եւս սաստկացուց ու վերջապէս առաւ. մէջիննէրէն շատերը ջարդեց ու մնացածները գերի առած՝ Գուին տարաւ բանտարկեց, որոնց մէջէն շատ ազնուական տիկիներ բանտին խտութեանը չդիմանալով՝ քիչ ատենէն մեռան:

ԺԵ. Աշոտ Հազարացիները Հայաստանէն կը վաճակ եւ Հօրը դահը կը նստի (915): Հազարացւոց Հայաստան ասպատակելը. Հայ նախարարաց ձեջ ծագած խռովութիւնն ու Հայաստանին սաստիկ սուբը (918): ԺԶ. Աշոտ Կոստանդնուպոլիս Կոստանդին կայսեր կ'երթայ, եւ Յունաց օղնական զօրքով Հայաստան կը դառնայ: Յուսուք Աշոտին Հօրեզօրորդին Աշոտ սպարապետը Հայոց թագաւոր կը պսակէ: Աշոտին եւ սուլա թագաւորին ձեջ եղած պատերազմներն եւ ըրած հաշտութիւններն: Աշոտ Գուգարաց երկիրը ձեծ վտանգի ձեջ կ'իյնայ եւ իր քաջութեամբը կ'ազատի: Աշոտ սպարապետը նորէն թագաւորին դէմ կ'ելլէ. թագաւորն անոր կը յաղթէ: ԺԸ. Աշոտ կ'ուզէ Գուգին քաղաքն սպարապետին ձեռքէն առնուլ. քանի մը հոգւոյ մասնութեամբն իր զօրքը կը յաղթուին: Յովհաննէս կամ թողկոսը թագաւորն եւ սպարապետը նորէն իրարու հետ կը հաշտեցնէ: Աւտացւոց Մովսէս իշխանը կ'ապստամբի, Աշոտ զանիկայ կը բռնէ եւ աշուրներն հանել կու տայ: ԺԹ. Աթաւ Աշոտին եղբայրն ու Գուրգէն Ափխազաց իշխանը թագաւորին դէմ դաւաճանութիւն կը նիւթեն: Սահակ իշխանն Աշոտին հետ կը թշնամանայ եւ նախարարաց սիջնորդութեամբը նորէն կը հաշտուի: Աշոտ Գուգին քաղաքը կը նուաճէ. Սմբատին, Աշոտ սպարապետին ու Գուրգէնին դէմ պատերազմի կ'ելլէ եւ անոնց կը յաղթէ: Սահակ նորէն թագաւորին հետ կը թշնամանայ. Աշոտ անոր վրայ կ'երթայ ու կը յաղթէ, զինքն ալ կը բռնէ ու կը կտրեցնէ: ԺԺ. Աշոտ Ատրպատականի Սրուկ իշխանին հետ կը բարեկամանայ եւ անկէ Աբքայից արքայի (Շահնշահի) պատուանուն կ'ընդունի: Շամշոզէ բերդին իշխանը կ'ապստամբի, Աշոտ զանիկայ նորէն կը նուաճէ: Աւտացւոց Յելկ Ամրամ իշխանին ապստամբիլը, Աշոտին անոր վրայ երթալը. իր զօրացը զինքը թշնամոյն ձեռքը մասնելու խորհուրդը եւ անոր իր քաջութեամբն անոնց ձեռքէն ազատիլը: Ի. Ասպուրական նահանգին ձեջ պատահած դէպքերը. Բիւրակն բերդին Հազարացիներէն պաշարուիլն ու մասնութեամբ առնուիլը (923): ԻԵ. Աշոտին Սեւան կղզին քաշուիլը. Պեշիբ ստաբիլանին Հայաստան ասպատակելը: Գէորգ Մարզպետունի իշխանին անոր յաղթելը: Պեշիբ Սեւան կղզւոյն վրայ կը յարձակի, Աշոտ նաւակներով անոր դէմ կ'երթայ եւ զօրքը զարնելով կը վաճակ

Պէշրին Գեղոյ բերդին քով Գեորգ իշխանէն յաղթուից։
Աշոտին իր եղբորը հետ հաշտուիլն եւ իր մահը (928)։

ԺԵ. Սմբատին բանուած ատենն, անոր երեց որդին Աշոտ սկսած էր Հայաստանն ասպատակող հազարացի զօրաց դէմ շատ քաջութիւններ ընել եւ շատ կողմեր անսնցմէ մաքրել։ Երբ որ հօրն աղէտալի մահը լսեց, ան անագորոյն ոտականին դէմ ունեցած ատելութիւնն աւելի եւս սաստկանալով՝ միտքը դրաւ որ անկէ աս բանիս վրէժն առնու, եւ իրեն հաւատարիմ զօրքը ժողովելով՝ սկսաւ ահագին քաջութեամբ անոր զօրացը հետ զարնուիլ։ Նախ եւ յառաջ բոլոր անոր Հայաստանի մէջ բռնած բերդերն առաւ, մէջի զօրքը ջարդեց եւ ինքը պահապաններով ու պաշարով զանոնք ամրացուց։ Անցաւ Բագրեւանդ գաւառն ուր թշնամեաց գունդ մը բանակած կեցած էր. զարկաւ ջարդեց անոնց բազմութիւնն եւ իրենց զօրապետը բռնելով՝ կաշին տիկի պէս հանել տուաւ ու բերդի մ'աշտարակէն կախեց միւս թշնամեաց վախ ձգելու համար. նոյնպէս բոլոր Շիրակ գաւառին ու Գուգարաց կողմերն եղող թշնամիները զարկաւ եւ իրենց երկիրը վանտեց։ Հայաստանին մեծ մասը թշնամիներէն մաքրելէն ետեւ, անցաւ Արաց երկիրն եւ Տփղիսի մէջ նստող հազարացի զօրքն ալ սաստիկ զարկաւ ու շատ իշխաններ բռնեց շղթայի զարկաւ հայ գերիներու հետ փոխելու համար, եւ անոնց բանակին աւարը ժողովեց Տաշրաց գաւառը դարձաւ։ Հոն լուր առաւ որ թշնամեաց մէկ գունդը գեռ Աղստեւի կողմերը մնացած է. քովի զօրքէն 200 քաջեր ընտրեց եւ յարձակեցաւ ու ջարդեց։ Աս յաղթութիւններն արիւնքուոյշտ հազարացիները սասանեցուցին, որոնք ամէն կողմանէ ետ քաշուեցան եւ երկիրն անոնց ասպատակութիւններէն ազատելով՝ հանգիստ ու խաղաղութիւն գտաւ։ Աշոտին աս գործքերը տեսնելով Հայոց նախարարները, Արաց թագաւորին հետ միաբանեցան եւ զանիկայ հօրը գահը նստեցընելով՝ Հայոց թագաւոր հրատարակեցին։

Իսկայ Գուսուփ իր զօրացը ջարդուելուն եւ Հայաստանէն վանուելուն վրայ սաստիկ կատաղած բլա-

լով, դարձեալ իր զօրապետներն եւ իշխաններն անհամար զօրքով Աշոտին երկիրները խաւրեց, որոնք եկան ամէն կողմ ցրուեցան եւ առաջին անգամէն աւելի կատաղութեամբ եւ անդթութեամբ սկսան երկիրն ապականել, ասպատակել, ջարդել ու գերել, ու բիրաւ որ մարդիկ դառն եւ անտանելի տանջանքներով սպաննել, եւ աս բաներս 7 տարի անգազար ընելով՝ շատ քաղաքներ ու գեղեր անբնակ աւերակ դարձան: Աս դառն ժամանակիս մէջ նաեւ ներքին խռովութիւն մ'ալ ծագեցաւ, որն որ երկրին՝ թշնամեաց տուած վնասէն շատ աւելի վնասեց. վասն զի նախարարներէն շատերն իրարու դեմ ելան եւ սկսան իրարու զօրքը ջարդել. ոմանք ալ Աջաց թագաւորին հետ միաբանած, նոյն իսկ Աշոտին կենացը դարանակալ ըլլալու ձեռք զարկին, որոնց դեմ թագաւորն իր անձին պաշտպանութեանը համար պատերազմելու ստիպուելով՝ չկրցաւ նորէն արտաքին թշնամեաց դեմ ելլել եւ երկրին թշուառութիւնները դադրեցընել:

Այսպիսի ներքին եւ արտաքին պատերազմներու պատճառաւ երկրագործութիւնը բոլորովին դադրեցաւ եւ սաստիկ սով մը երկրին շորս կողմը պատեց, զորն որ Յովհան կաթողիկոս ժամանակակից պատմիչը շատ աղէտալի կը նկարագրէ: Աս սովը, կ'ըսէ, բոլոր երկիրն ապականեց. ամէն քաղաքներուն եւ գեղերուն մէջ մարդիկ անօթիութենէ մեռելի գոյն դարձած, ազին անդին կերակուր կը փնտռէին: Հարուստներէն շատերը բոլոր ինչքերնին ապրուստի տալով՝ վերջին աղքատութեան հասան: Ոմանք ուրիշ բան չկրնալով գրտնել, ամէն տեսակ նաեւ վնասակար խոտերն ուտելու ձեռք զարկին, որով շատերը շարաշար ախտերէ բրնուեցան ու մեռան: Շատ ծնողք իրենց սիրելի որդիքը թեթեօ գնով կը ծախէին, որ գննէ անոնց ստիպն իրենց կեանքը կարող ըլլան պահել: Հրապարակները քաղցէն վերջին շունչն հասած մարդիկներով լեցուն էին, որոնք առանց օգնականութեան մնալով՝ ետեւէ ետեւ կը մեռնէին: Ալ ոչ կերակրոյ սեղան գնող կար, ոչ կարգաւորեալ կերակուր ուտող. քիչ մը յորեան գտնողն՝ առանց աղալու եւ եփելու կ'առնուր կ'ուտէր:

նոյնպէս միտք դեռ կէս եփած կրակին վրայէն կը յափշտակէին ու կ'ուտէին: Քայց աւելի սոսկալին ան էր որ գանուեցան նաեւ մարք, որոնք իրենց անօթիութենէ մահուան դուռն հասած՝ որդիքն եփեցին ու կերան. ոմանք ալ զաղտուկ իրենց ընկերները բռնեցին եւ ոչխարի պէս մորթելով՝ անոնց մտովը կերակրեցան: Այլ բարեկամ բարեկամի կը խնայէր, ոչ աղգական աղգականի եւ ոչ եղբայր եղբօր. ամէն մարդ սովէն ստիպուած՝ իրարու վրայ կը բռնանային իրար կը տանջէին ու կը ստիպէին որ եթէ պահուած կերակուր ունի յայտնէ: Քաղցէն մեռնողներուն մարմիններովն հրապարակներն ու փողոցները լեցուեցան, զորոնք թագէն անկարելի ըլլալով՝ անոնց հոտէն կատաղի շներ ու գայլեր եւ շատ գիշափշ թռչուններ քաղաքները լեցուեցան, որոնք նաեւ ողջ մարդիկներու ալ շատ վնաս տուին:

ԺԶ. Արկողայոս Առստանդնուպոլսի պատրիարքը Հայաստանին թշուառ վիճակին լուրն առնելով՝ Յովհանն կաթուղիկոսին մխիթարական թուղթ մը գրեց, որուն մէջ զանիկայ կը յորդորէր որ ջանայ հայ իշխաններն իրարու հետ հաշտեցնել եւ միաբան թշնամիոյն դէմ զինել, ան ատեն, կ'ըսէր, մեր կայսրն ալ ձեզի շատ զօրք օգնութեան կը խաւրէ: Արթուղիկոսն աս նամակը մեծ ուրախութեամբ ընդունեցաւ, եւ նախ Աջաց թագաւորն՝ որուն քովն ինքը նոյն ժամանակը կը կենար, համոզեց որ Հայոց իշխաններուն հետ միաբանի. անկէ Տարօն գաւառն եկաւ ազգն ալ մխիթարելու եւ միաբանութեան յորդորելու. բայց տեսնելով որ Յուսուփ անօրէն իշխանը Գուինի մէջ նստած՝ իր ասպատակութիւններն եւ արիւնհեղութիւններն անդադար կը շարունակէ, Առստանդին կայսեր նամակ մը գրեց, որուն մէջ Հայաստանին վիճակը տեղն ի տեղը նկարագրեց եւ խնդրեց որ իրենց օգնէ: Կայսրն աս նամակս առածին պէս Թէոդորոս իշխանը Հայաստան խաւրեց եւ Աշոտ թագաւորն ու կաթուղիկոսն իրեն կանչեց որ հարկաւոր բաներու վրայ խօսին եւ թշուառութեանց առջեւն առնելու հնարք մը մտածեն: Յովհանն կաթուղիկոսն աս հրուէրը շնորհունեցաւ, ու ստի

Աշտ առանձին ելաւ կայսեր գնաց, որուն Կոստանդին շատ պատիւ բրաւ ու մեծ սէր ցուցուց, եւ անկէ Հայաստանին վիճակին վրայ աղէկ տեղեկութիւն առնելով՝ շատ բնծաներով եւ մեծ գունդ մը յունական զօրքով իր տեղը խաւրեց:

Յուսուփ երբ որ կայսեր Աշտին բրած օգնութիւնը լսեց, սկսաւ վախնալ, եւ որպէս զի Հայաստանին զօրութիւնը բաժնէ ու տկարացընէ, Աշտ սպարապետը՝ Սմբատ թագաւորին Շապուհ եղբօրն որդին՝ որն որ իր քովն էր, թագաւորական զգեստներով զարդարեց, գլուխը թագ դրաւ, եւ Հայոց թագաւոր անուանելով Հայաստան խաւրեց: Իրօք ալ շարամիտ իշխանին խորհուրդը կատարուեցաւ, վասն զի աս սուտ թագաւորն իր կողմնակիցներէն զօրք ժողովելով՝ բուն թագաւորին վրայ գնաց, զանիկայ մերժելու եւ բոլոր թագաւորութիւնն յափշտակելու համար: Ժողովեց Աշտ թագաւորն ալ իր զօրքն եւ երկու կողմ սկսան իրարու հետ սաստիկ զարնուիլ: Եովհան կաթուղիկոսն աս բանս իմացածին պէս փութաց եկաւ երկու հակառակող կողմանց միջնորդ եղաւ, եւ շատ դժուարութեամբ իրարու հետ հաշտեցուց ու մէջերնին խաղաղութեան ու միաբանութեան դաշինք հաստատեց: Ասկէ ետքն Աշտ թագաւորը Գուգարաց կողմերը Շամհողէ բերդը գնաց, ան նահանգին Ասոսակ եւ Աշտ իշխաններն՝ որոնք ժամանակէ մը վեր իրմէ ապստամբած էին, հնազանդեցընելու համար: Բայց ան տեղը պաշար դժուարաւ գտնուելուն համար, զօրքը մօտաւոր դաւառները խրկեց որ համբար ժողովեն, իսկ ինքը 250 զինուորով Սակուրէթ բերդը գնաց: Ապստամբ իշխաններն երբ որ թագաւորին զօրացը ցրուիլը լսեցին, շուտ մ'իրենց զօրքը ժողովեցին, շրջակայ հազարացի իշխաններէն ալ քիչ մ'օգնութիւն առին ու 4000 հոգւով Աշտը բերդին մէջ պաշարեցին: Բայց արի թագաւորն աս յանկարծական վտանդէն ամենեւին չվհատեցաւ, այլ շուտ մ'իր պզտիկ գնդովը շանթի պէս թշնամուցն զօրացը վրայ յարձակեցաւ, զարկաւ ցրուեց անոնց բաղմութիւնը եւ շատերը ջարդեց, մէկ մասն ալ գերի բռնեց, որոնց մէջէն այլազգիներուն

քթերն եւ ականջները կտրել տուաւ, եւ անցաւ Արատան գնաց: Հոն լուր առաւ որ Աշոտ սպարապետն իր դաշինքին եւ երգմանը դէմ նորէն զօրք ժողովեր ու Աաղարշապատ քաղքին կազմերը գրաւեր է. ինքն ալ անմիջապէս բանակն առաւ ու գիշերանց անոր վրայ հասաւ, երբ որ անիկայ Աաղաւեր ըսուած աւանն անհող նստած էր. զարկաւ անոր բանակն եւ յաղթութեամբ Աաղարշապատ մտաւ. իսկ սպարապետը փախաւ իր քաղաքը գնաց: Կաթուղիկոսն աս բանս լսելով՝ նորէն անոնց մէջ մտաւ եւ շատ աշխատութեամբ դարձեալ հաշտեցուց. բայց անոնք քիչ ժամանակէն դրած դաշինքնին աւրեցին եւ սկսան կատաղաբար իրարու հետ պատերազմիլ, եւ երկու տարի այսպէս շարունակելով՝ շատ արիւն, աւեր եւ ապականութիւն բրին:

ԺԷ. Ասկէ ետքն Աշոտ թագաւորը Սահակ իշխանին աղջիկն իրեն կին առնելով՝ անոր զօրքովն աւելի եւս զօրացաւ, եւ Գուին քաղքին վրայ գնաց որ հոն Աշոտ սպարապետին հետ նորէն զարնուի ու բուրովին նուածէ. կաթուղիկոսը շատ Զանաց որ զանոնք հաշտեցրնէ բայց պարապ տեղ, վասն զի թագաւորն իր զօրքին շատութեանը վրայ վստահացած՝ անոր խօսքին ականջ չդրաւ. եւ երբ որ սկսան զարնուիլ, Սահակ իշխանին սրգւոյն դաւաճանութեամբք թագաւորական զօրքը յաղթուեցաւ ու ցրուեցաւ: Աշոտ բարկացած գնաց Ափխազաց Գուրգէն իշխանէն նոր զօրք առաւ եւ Աաղարշապատին վրայ եկաւ որ նորէն սպարապետին հետ զարնուի. բայց աս անգամ Յովհանն կաթուղիկոսը շատ զօրաւոր խօսքերով զանոնք համոզելով՝ իրարու հետ հաշտեցուց:

Աս հաշտութիւնն հաստատուելուն պէս Աշոտ իր Սահակ աներոջը հետ Ուտի գաւառին Մովսէս իշխանը հնազանդեցրնելու գնաց: Մովսէս թեպէտ եւ թագաւորին զօրութեանը դէմ զնելու կարողութիւն չունէր, ի վերայ այսր ամենայնի չուզելով անոր հնազանդիլ, Ուտիին բիրտ ու կատաղի բնակիչներէն մեծ զունդ մը կազմեց եւ անոր դէմ ելաւ: Թագաւորն անոր սիրով պատգամ խաւրեց ու յորդորեց որ պարապ տեղ

ընդդիմութիւն չընէ եւ արեան պատճառ չըլլայ, եւ երբ որ անիկայ մտիկ չըրաւ, յարձակեցաւ զարկաւ անոր գունդն ու բոլորովին ցիր ու ցան ըրաւ, զինքն ալ՝ որ Սիւնեաց Սմբատ իշխանին քովը գացած էր, բռնեց եւ աշուրները փորել տուաւ :

ԺԸ. Աշոտ Աւտին կարգի դնելէն ետեւ Շիրակ գաւառը դարձաւ, եւ իր Աբաս եղբայրն ու Ափխազաց Գուրգէն իշխանն իրեն կանչեց տեսութիւն ընելու համար: Աս երկու իշխաններն արդէն թագաւորին վրայ նախանձ ունենալով՝ զանիկայ սպաննելու ետեւէ էին, ուստի աս հրաւերն իրենց դաւաճանութիւնն ի գործ դնելու ազէկ առիթ համարեցան եւ ելան Արմբանի գեղն եկան, ուր որ թագաւորը կը կենար: Բայց հոն խորհուրդն չկրնալով յաջողընել, երբ որ Աշոտ Երազգաւորս քաղաքը դնաց, երկուքը մէկտեղ յանկարծ անոր վրայ յարձակեցան: Թագաւորն արդէն քիչ մը յառաջ անոնց խորհուրդն իմացած էր, անոր համար դեռ իրենք չհասած, Աբասին որդին ու քաղաքացւոց մէկ մասը հետն առաւ Աւտի կողմերը քաշուեցաւ: Աբաս ու Գուրգէն եկան տեսան որ Աշոտ հոն չէ, քաղքին մէջ մնացած բաները թալլեցին եւ ելան գացին: Նոյն օրերը Սահակ իր աներն ալ իրեն դէմ թշնամացաւ ու պատերազմի ելաւ, բայց նախարարներուն միջնորդութեամբն առանց զարնուելու նորէն հաշտուեցաւ: Անկէ ետեւ Աշոտ Գուրգէնի վրայ դնաց, որն որ իրմէ ապստամբած էր, ու սաստիկ պատերազմաւ նուաճելով՝ անցաւ Աբաց երկիրը դնաց, եւ Ատրներսեհ թագաւորին հետ մէկտեղ Գուրգէնին վրայ քալեց անոր ըրած շարիքներուն վրէժն առնենելու համար: Գուրգէն՝ Աբասին եւ Աշոտ սպարապետին հետ միաբանելով՝ թագաւորին դէմ ելաւ, բայց յաղթուելով ու նեղը մաննելով՝ հաշտութիւն խնդրեց, եւ յանձն առաւ ըրած մնասներուն կրկին հատուցում ընել:

Գեռ աս խօսակցութեան մէջ եղած ատեննին Աշոտին դոյժ հասաւ որ Սահակ իր երդումն ոտքի տակ առնելով՝ Աւտի նահանգը կ'ստպատակէ, ամբողջերէն թագաւորական զօրքը կը վճնտէ եւ երկրին բնակիչ-

ներք կ'առնու իր բերդերը կը տանի: Թագաւորն Ատրը-
 ներսեհին խորհրդովը Գուրգենին հետ բրած խօսա-
 կցութիւնն ի կախ թողուց, եւ շուտ մը զօրքն առաւ
 երգմնազանց իշխանին վրայ քալեց. բայց որպէս զի
 շուտով անոր հասնի բանակին մէջէն 300 քաջեր բն-
 տրեց հետն առաւ ու մնացած զօրքէն բաժնուած՝ ե-
 կաւ Չորափոր գաւառը քարուտ բլրի մը վրայ կեցաւ:
 Անկէ Սահակին եպիսկոպոսի մը ձեռքով այսպէս պատ-
 դամ խրկեց. Ես քեզի ի՞նչ վնաս բքի որ դուն բ-
 րած երգումնդ աւրելով՝ իմ երկիրներս այսչափ ազա-
 կանեցիր, եւ կ'ուզես նաեւ իմ արիւնս ալ թափել,
 բայց եկու յափշտակած բերդերդ եւ առած զերկներդ
 ետ տուր եւ քեզի հետ նորէն հաշտուինք: Սահակ
 եպիսկոպոսն իր վրանին մէջ արգելեց եւ ըսաւ. Գուն
 հոս կեցիր, ես կ'երթամ սրովս անոր պատասխանն կու
 տամ. աս ըսաւ եւ 8000էն աւելի զօրքով եկաւ թա-
 գաւորին կեցած բլուրը պաշարեց, վահանաւոր հետեւ-
 ակներն առաջին կարգը շարելով՝ ու ձիաւորներն ա-
 նոնց ետեւը կեցրնելով: Աշտ առանց շփոթելու իր
 300ին մէջէն 100 հօգին՝ որոնք ճամբորդութեամբ եւ
 աշխատութեամբ սաստիկ յոգնած էին, զատեց բլրին
 վրայ թողուց, եւ 200ովը բլրէն վար իջաւ: Հոն Սա-
 հակին տուած երգման թուղթը ձեռքն առած՝ ա-
 շուրներն երկինք վերցուց եւ այսպէս ըսաւ. Տէր թէ
 որ ես աս երգման դէմ գործեցի, աս շարեաց պատիժն
 իմ գլուխս թափէ. իսկ թէ որ Սահակ ասոր դէմ
 գործեց, անկէ վրէժն առ եւ զիս աս զուր մահուանէն
 ազատէ: Ասկէ ետքը նոյն երգման թուղթն իր բանա-
 կին հետ տարած խաչելութեան վրայ կապել տուաւ,
 եւ փոքրիկ զնդին առջեւն անցած՝ սաստիկ աղաղա-
 կաւ թշնամեղյն զօրացը վրայ յարձակեցաւ, որոնք
 խռոված ու շփոթած՝ ցիր ու ցան եղան, այնպէս որ
 եւ ոչ երկու հօգի իրարու քով մնացին. իսկ Սահակ
 իր Գրիգոր որդւոյն հետ թագաւորական զօրաց ձեռքն
 ինկաւ: Աշտ մտածելով որ եթէ զանոնք ողջ պահե-
 լու կամ բանտարկելու ըլլայ, նորէն իրեն դէմ դաւա-
 ճանութիւն կ'ընեն, երկուքին ալ աշուրներն հանել

ԺԹ. Աս խառնակութեան ատենը Յուսուփ ստիկանն ամիրապետէն ապստամբեցաւ, եւ անկէ իր վրայ խաւարուած զօրքէն բռնուելով՝ իր տեղը Սբուկ իշխանն Ատրպատականի ստիկան զբուեցաւ, որն որ Աշոտին հետ բարեկամութեան դաշինք հաստատեց եւ անոր Արքայից արքայի (Շահնշահի) պատուանուն տուաւ: Հազիւ թէ Հայաստան քիչ մը հանդշելու սկսած էր, յանկարծ Ասասկ Գնթունի՝ Շամշոզէ բերդին իշխանը՝ թագաւորէն ապստամբեցաւ եւ Գուրգէնին հետ դաշինք դրաւ բերդն իրեն տալու, աս պայմանաւ որ ինքն ալ իր երկրին բերդերէն մէկն իրեն տայ: Գուրգէն պայմանն յանձն առաւ, բայց երբ որ Ասասկ անոր տուած երդմանը վրայ վստահացած՝ ելաւ քովը զնաց, զինքը բռնեց հետը Շամշոզէին առջեւը բերաւ, ու մէջի զօրքն ստիպեց որ բերդն իրեն յանձնեն: Անոնք պատասխան տուին թէ Մինչեւ որ Ասասկը մեզի չես յանձներ, բերդը չենք տարան ատեն Գուրգէն սկսաւ բերդը զարնել: Ներսիսներն աս բանս թագաւորին իմացուցին, որն որ շուտ մը զօրքն առաւ հոն հասաւ ու Գուրգէնը վռնակեց բայց բերդապահները բերդն անոր ալ չուզեցին տալ, մինչեւ որ Ասասկ իրենց շարուի: Աշոտ տաքցած՝ պաշարեց բերդն ու մէջինները նեղը ձգեց: Աս միջոցիս Գուրգէն բերդապահներուն դազտուկ մարդ խաւրեց եւ երդմամբ խօսք տուաւ իրենց իշխանն իրենց յանձնելու, որոնք ասկէ յորդորուած՝ բերդին մէկ ծածուկ դուռը բացին, եւ անոր զօրքէն 300 հօգի ներս առին: Ասոնք ներս մտածնուն պէս, իրենց խաւրեայ իշխանին հրամանին համեմատ, սկսան բերդապահները ջարդել. ան ատեն անոնք ալ միջնաբերդը փախան եւ Գուրգէնին զօրացը դէմ դնելու եւ դուրս վռնակելու կը ձգնէին: Թագաւորը ներսի ազմուկն եւ ազադակը լսելով՝ եւ պատճառը չգիտնալով՝ կարծեց թէ բերդականներուն մէջ երկպառակութիւնն ինկեր է եւ իրար կը ջարդեն, սկսաւ ինքն ալ դրոշն բերդը զարնել: Անոնք ներսէն պտտալով իրեն իմացուցին թէ պատերազմը Գուրգէնին զօրքին հետ է: Աթէ այնպէս է, ըսաւ թագաւորը, շուտով դռները բա-

ցէք որ ներս մտնեմ ու կռիւր լմնցընեմ: Բերդա-
կաններն անմիջապէս վազեցին դռները բացին. Աշոտ
իր գնդովը ներս մտաւ ու Գուրգէնին բոլոր զօրքը
գերի բռնեց: Անկէ դարձաւ եկաւ Կոտայք գաւառն
եւ Աշոտ սպարապետը հրաւիրեց որ գայ իրեն հետ
հաշտուի եւ մէջերնին միաբանութեան դաշինք դնեն.
Յովհան կաթողիկոսն ալ կանչեց որ աս բանիս
յորդոր ու միջնորդ ըլլայ: Կաթողիկոսն աս զօրձքը
յանձն առաւ եւ երկու կողման մէջ մշտնջենաւ որ խա-
ղաղութեան դաշինք հաստատեց, որուն համար Գուրգէն
քաղքին մէջ մեծ ուրախութեան հանդէսներ կա-
տարուեցան: Հանդէսը լմրննալէն ետեւ թագաւորն
սպարապետէն բաժնուեցաւ եւ ճամբայ ելաւ Ռուսի
նահանգն երթալու: Բայց զեւ ճամբան եղած ատենը,
գոյժ առաւ որ Յլիկ Ամրամ՝ նոյն նահանգին իշխանն
ապստամբեր ու Գուրգէնին հետ միացեր է: Աճապա-
րեց Ռուսի հասաւ որ անկէ զօրք ժողվէ եւ աս նոր
ապստամբին վրայ երթայ, կարծելով թէ նահանգին
բնակիչներուն մեծ մասն իրեն հաւատարիմ մնացած
է. բայց երբ որ իմացաւ որ բոլոր նահանգն ապրա-
սամբին կողմն անցեր է, դարձաւ Եզերացւոց թա-
գաւորին քովն եկաւ, եւ անկէ գունդ մը զօրք օգ-
նութեան առած՝ Ամրամին վրայ քաղեց: Ապստամբ
իշխանն իր բնտանիքը Տաւաշ բերդը դրաւ, եւ իր օգ-
նականներուն հետ շատ զօրք ժողված՝ Կուր գետին
քովն անտառներու մէջ ամբացաւ, անոր համար Աշոտ
չկրնալով անոր հետ զարնուիլ, ինքն ալ բերդի մը
մէջ քաշուեցաւ, որն որ ամէն կողմէն խիտ անտառ-
ներով պատած էր եւ միայն նեղ ճամբայ մ'ունէր,
ուսկից դուրս ելլելն ու կերակուր կամ ջուր բերելը
շատ դժուարին էր, մանաւանդ որ թշնամիք ալ հոն
մօտ ըլլալով՝ դուրս ելլելու թող չէին տար: Ասկէ
Աշոտին զօրաց սիրտը լքաւ, որոնք վասնդէն ազա-
տելու համար խորհուրդ ըրին որ թագաւորը բռնեն
կապեն ու թշնամւոյն ձեռքը տան: Թագաւորն աս
խորհուրդը ժամանակին իմացաւ, եւ իրեն հաւատա-
րիմ մնացողներէն քանի մը հողի հետն առած՝ կէս
գիշերուան ատեն հեծաւ իր առոյգ ձին, ճեղքեց իր

զօրքն ու կրճէն անցաւ կաքաւաքար բերդը զնաց: Ամբամ ասոր լուրն առածին պէս, եկաւ զօրքովը կրճին բերանը բռնեց ու մէջի զօրքը գերեց. ետքն ամենուն զէնքերն առաւ եւ զիրենք ազատ թողուց:

Ի. Հայաստանին մէկ կողմն աս բաներս եղած ժամանակը Աստուրական նահանգը խաղաղութեան մէջ էր, վասն զի Գագիկ՝ նոյնաեղաց թագաւորն ամէն իր իշխանութեան տակն եղող իշխաններուն հետ սիրով ու քաղցրութեամբ վարուելով՝ ամենուն սիրան իրեն հետ կապած էր, միանգամայն արտաքին թշնամեաց յարձակումն ալ դադարած էր: Բայց աս հանգիստը շուտով աւրուեցաւ, երբ որ Յուսուփ ամիրայեալին հետ հաշտուելով՝ բանտէն ելաւ եւ նորէն իր առաջին իշխանութիւնն առաւ: Գագիկ անոր շարամտութիւնն եւ իրեն դէմ ունեցած թշնամութիւնն ազէկ զիտէր, անոր համար հանգիստ եւ անհոգ նստին ապահով չսեպեց, այլ իր երկրին բնակիչներն ամուր տեղեր դրաւ եւ ինքն իր Գուրգէն եղբօրը հետ զօրքով պատրաստ կեցաւ որ հարկ եղած ատեն երկիրը պաշտպանէ: Ոստիկանն Արապատական հասածին պէս զօրքը ժողովեց եւ Աստուրական մշտաւ. բայց տեսնելով որ ամէն կողմ անբնակ է եւ միանգամայն Գագիկին պատրաստութենէն վախնալով՝ անոր գետպան խրկեց եւ հարկերուն համար շատ ստակ առաւ. անկէ ետեւ անոր հետ բարեկամութեան դաշինք դնելով՝ նորը իշխանը Հայոց ոստիկան դրաւ եւ ինքը նորէն Արապատական դարձաւ: Աս անպիտան ոստիկանն իր իշխանութեան սկիզբէն սկսաւ ազգին նեղութիւններն ու տառապանքներն աւելցընել. շատ իշխաններ խաբէութեամբ կը բռնէր կը բանտարկէր եւ անոնց սաստիկ տանջանքներ կու տար. Յովհան կաթողիկոսն ալ ձեռք ձգելու կը ջանար, ասոր համար անիկայ ժողովողեան թախանձելովը Սեւան կղզին քաշուեցաւ. բայց քիչ մը ետքն անկէ ելաւ Բիւրակն բերդն եկաւ եւ՝ Նարրին նամակ մը դրեց, որուն մէջ անկէ իր կենացն ապահովութեանը համար երդմնագիր կը խնդրէր, խոստանալով որ ինքն ալ կըրցածին չափ ասոր հատուցու մը կ'ընէ: Ոստիկանն անմիջապէս

աս երգման թուղթը տուաւ, որով կաթողիկոսն ապահովցած՝ Բիւրակն կեցաւ: Բայց մահմետական զատաւորի մը զրգում թեամբը՝ Նորք քիչ մը ետքն երգումն աւրեց եւ Բիւրակն զօրք իրկեց որ կաթողիկոսը բռնեն: Անիկայ աս բանս յառաջագոյն իմացաւ եւ բերդէն փախաւ Աշոտ թագաւորին քովը դնաց: Ոստիկանին զօրքն եկան բերդը պաշարեցին եւ սկսան զարնել մէջիններն ալ Աստուծոյ ապաւինած՝ սաստիկ քաջութեամբ դէմ կը դնէին ու թշնամիներէն շատ մարդ կը ջարդէին: Բայց նոյն միջոցին ներսէն քանի մը զինուոր թշնամեաց հետ զաղտուկ խօսք բնելով՝ բերդն անոնց մատնեցին: Մտան ներս կատաղած հազարացիներն ու բերդականներն անխնայ ջարդեցին, շատ եկեղեցականներ ալ բռնեցին դառն տանջանքներով նահատակեցին. անկէ ետքը բոլոր քաղքին աւարը ժողվեցին եւ մնացած կանայքն ու տղաքը գերի բռնած՝ ոստիկանին տարին. նաեւ բերդը մատնող զինուորներն ալ հետերնին տարին որ Նորք անոնց արժանաւոր հատուցում բնէ. բայց անիկայ անմիջապէս աս մատնիչներուն գլուխը կտրել տուաւ, իսկ զերիններն ազատ թողուց:

ԻԱ.՝ Այն օրերը Նորք Յուսուփէն ապստամբներու վրայ խաւրուելով՝ անոր տեղ ոստիկան զբուեցաւ Պէշիբ իշխանն, որուն առաջին գործքն եղաւ զօրք ժողվել եւ Աշոտ թագաւորին վրայ երթալ, զանիկայ իրեն հնազանդեցընելու համար: Բայց որովհետեւ Աշոտ նոյն ժամանակը Սեւան ամուր կղզին էր, շկրցաւ միտքը դրածը յաջողընել. ուստի ան կողմերն ապատակելու եւ ժողովուրդը ջարդելու ու գերելու ձեռք զարկաւ: Գէորգ Մարզպետունի՝ Աշոտին իշխաններէն մէկն աս բանիս լուրն առածին պէս, պրզտիկ զունդ մը քաջ զինուորներ ժողվեց եւ ապատակներուն վրայ յարձակելով՝ ցրուեց ու փախուց: Պէշիբ ասով աւելի եւս զրգումեցաւ եւ նորէն մեծ պատրաստութեամբ Գեղամայ ծովին եզերքն եկաւ որ Սեւան անցնի եւ Աշոտը բռնէ սպաննէ: Մեծ էր թագաւորին վրայ հասած վտանգը, վտան զի իր անձին պաշտպանութեանը համար քովը 100 հոգիէն աւելի

զօրք շունէր, բայց իր արութիւնն եւ անվեհեր քաջարտութիւնը զինքն աս վտանգէն ալ փառօք ազատեց: Շուտ մը հրաման տուաւ իր մարդիկներուն որ 10 նաւակ պատրաստեն, եւ անոնց մէջ 70 քաջ ազնւոյնացիներ զնելով՝ ինքն ալ անոնց մէկուն մէջ մտաւ ու ծովեզերքը բանակած թշնամւոյն վրայ քալեց, եւ սաստիկ արագութեամբ նաւակներուն մէջէն անոնց վրայ նետ թափելով՝ զանոնք շիւթեց ու փախուց: Պէշիր իր ցրուած զօրքը նորէն ժողովելով՝ Գեղայ բերդին վրայ գնաց, յուսալով որ բերդականներն անպատրաստ կը գտնէ եւ կրնայ բերդին տիրել. բայց Գեորգ իշխանն՝ որն որ նոյն բերդին մէջն էր, թշնամւոյն մօտենալն իմացածին պէս, իր գնդովն յանկարծ դուրս յարձակեցաւ, եւ անոնց ազնի ջարդ մը տալով՝ մնացածը Գուին փախուց: Ասկէ ետքը քիչ մ'ատեն ասպատակութիւնները դադրեցան. Աշտ ալ Սեւանէն ելաւ եւ սկսաւ ազգը խնամել. իր Աբաս եզրօրք հետ ալ հաշտուեցաւ ու քիչ մը ետքը վախճանեցաւ, որուն թագաւորութիւնը 15 տարի չափ տեւեց:

Իր արութեանն ու սաստիկ զօրութեանը համար ժողովուրդը զինքն երկաթ կ'անուանէին. իսկ Յունաց պատմագիրները կը պատմեն որ Աշտ կոստանդնուպոլիս եղած ատենն՝ երկաթէ հաստ դաւազան մը երկու ծայրերէն բռներ եւ իր սաստիկ ու ժովը պակի պէս կըրցուցեր է:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ԱՐՄԱ :

ԻՒ. Արաս եղբորը տեղ թագաւոր կը դրուի (928) եւ Հայաստան կը խաղաղցընէ : Ապլխարիպ զօրապետը՝ Վասպուրականի Աշոտ Գերեհնիկ թագաւորն այլազգիներուն կը մատնէ, եւ ետքը նորէն կ'ազատէ : ԻՊ. Վարսին մայր եկեղեցւոյն շինուիլը : Ափխազաց բեր թագաւորին Հայաստան արշաւէն եւ Արասէն յաղթուիլը : Արասին մահը (951) :

ԻՒ. Որովհետեւ Աշոտ թագաւորն որդի չունէր, նախարարները Գագիկ Արծրունի Վասպուրականի թագաւորին խորհրդովն անոր Արաս եղբայրն իրենց վրայ թագաւոր դրին, որն որ զահն ելածին պէս Հայաստան խաղաղցընելու ու ժողովուրդը տառապանքներէն ազատելու ձեռք զարկաւ : Երկիրն ամէն կողմերէն ասպատակները վռնտեց, Գուին նստող ոստիկանին հետ խաղաղութեան դաշինք հաստատեց, ամէն Հազարացիներէն զերի բռնուած նախարարներն ազատեց ու տեղերնին խրկեց, եւ քիչ ժամանակուան մէջ ամէն կողմ հանդէպեց : Աս տեսնելով ասդին անդին ցրուած հայերը, զունգազունգ զարձան իրենց տեղերն եկան :

Արասին թագաւորութեան ութերորդ տարին Գագիկ Արծրունի Վասպուրականի թագաւորը 29 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետեւ մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Աշոտ Գերեհնիկ : Ասիկա Ապլխարիպ Հաւնունի զօրապետին վրայ կասկած ունենալով՝ անոր իշխանութիւնը ձեռքէն առաւ : Զօրապետն ստրանիս վրէժն առնելու համար Հեր ու Զարեւանդ գաւառներուն ոստիկանը գաղտուկ զրգռեց որ Գերեհնիկին վրայ գայ, խոստանալով որ ինքն ալ իրեն կ'օգնէ : Ոստիկանը շուտ մը զօրքը ժողվեց Վասպուրական մտաւ, Գերեհնիկին հետ զարնուեցաւ՝ յաղթեց, զինքն ալ բռնեց ու տարաւ բանտարկեց. եւ շատ անգամ զբօսանքի գայած ատենը հետը կը տանէր ու ծառաներուն ձեռքը կու տար որ ծաղրեն ու հետը խաղան : Կրօնաւորներն Ապլխարիպին սա գործքին վրայ շատ

նեղացան եւ զանիկայ նզովեցին, որով զօրապետին սիրտը շարժեցաւ եւ բրածին վրայ զղջալով՝ Գերենիկին զաղտուկ մարդ խաւրեց եւ ըսաւ. Ոստիկանին ծառաները հետդ խաղացած ատենը, դուն անոնց քովէն փախիր դէպ ի Որմիայ ծովը գնա, ես հոն կը սպասեմ եւ զքեզ կ'ազատեմ: Թագաւորն աս խօսքէս յորդորուած՝ որոշեալ օրը ծառաներուն ձեռքէն ծովին կողմերը փախաւ, անոնք ալ ետեւէն ինկան որ բռնեն: Գուրս ցաթքեց Ապլխարիպ իր դարանած տեղէն ու ծառաներուն վրայ վազեց, շատերն սպաննեց մնացածը փախուց եւ սկսաւ հալածել: Փախչողներուն մէջէն յաղթանդամ ու զօրաւոր մարդ մը յանկարծ ետ դարձաւ ու սուրը ձեռքն անոր վրայ յարձակեցաւ: Արի զօրապետն անոր շարժելու ատեն թող շտուաւ, այլ իր քաջասուր սրովն անոր ձախ թելին այնպէս ուժով մը զարկաւ՝ որ զանիկայ մէջքէն երկու կտոր բրաւ. եւ մինչեւ քաղքին առջեւը հասնելով՝ երբ որ դռները դոց դտաւ, զարկաւ պողովատէ սուրն երկաթէ դրան ու խորունկ ներս խոթեց: Անկէ դարձաւ Ասապուրական Գերենիկին իր աթոռը նստեցուց, ինքն ալ անկէ նորէն մեծ պատիւ դտաւ. բայց Գարենիկ քիչ մը ետքը վախճանեցաւ եւ իրեն յաջորդեց իր եղբայրն Աբուսահլ Համազասպ:

ԻԳ. Ասապուրականին կողմերն աս բաներս պատահած ատեն, Աբաս թագաւորն իր երկիրը շէնցընելու ու զարդարելու փոյթ կը տանէր. Կարս քաղաքն իր թագաւորութեան մայրաքաղաքն բրաւ, եւ հոն մեծ ու փառաւոր եկեղեցի մը շինել տուաւ, որուն շինութիւնն հինգ տարի տեւեց: Բայց դեռ եկեղեցւոյն օժման հանդէսը չկատարուած, Ափխազաց Բեր թագաւորն Հայաստան արշաւեց եւ Կուր գետին եզերքը բանակեցաւ: Աբաս անոր դեսպան խրկեց եւ զարան պատճառն հարցուց, որուն Բեր պատասխան տուաւ. Կ'ուզեմ զալ քու շինել տուած եկեղեցիդ Աբայ ծէսով օժել տալ: Բարկացաւ Աբաս աս պատասխանին վրայ, եւ շուտ մ'ինքն ալ Հայոց զօրքը ժողովեց անոր վրայ գնաց ու գետին առդի եզերքը բանակելով՝ Գեորգ Մարզպետունի քաջ իշխանը պզտիկ

զնորով մը խրկեց որ գետէն անդին անցնի ու թշնամին շփոթէ: Գէորդ անմիջապէս իր գունդը ծածուկ տեղէ մը միւս կողմն անցուց եւ Բերին զօրքն անհոգ կեցած ատենն՝ յանկարծ վրանին յարձակեցաւ ու զանոնք խռովեց. գետին միւս կողմէն ալ թագաւորական զօրքն սկսան անոնց վրայ նետ տեղալ, եւ այսպէս զանոնք բոլորովին ցրուեցին ու փախուցին: Բեր իր ցրուած զօրքը նորէն ժողվեց ու գետէն ասդին անցնելով՝ Հայոց բանակն այնպէս սաստիկ զարկաւ որ զօրքը խռովեցան ու սարսափած մնացին: Բայց Աբասարի թագաւորն առանց այլայլելու շուտ մը ձի հսկաւ, քաշեց սուրն ու կայծակի պէս թշնամուցն զօրացը մէջ մտաւ, առջեւը պատահողը զարկաւ գետինը ձգեց. իր օրինակէն՝ լքած զօրքն ալ նոր հոգի առին եւ ամէնը մեկտեղ Բերին բանակին վրայ ինկան, կէսը սրով զարկին կէսն ալ գետին մէջ ձգեցին, Բերն ալ բանեցին թագաւորին բերին: Աբաս առաւ զանկայ հետը Աբաս բերաւ եւ նորաշէն եկեղեցին խոթելով՝ Տես, ըսաւ, ան եկեղեցին՝ զորն որ դուն քու ծէսովդ օծել տալ կ'ուզէիր. աղէկ նայէ, վասն զի մէյ մ'ալ պիտ'որ շտեմնես. եւ դուրս հանելուն պէս աչուրներն հանել տուաւ: Ափխաղներն երբ որ առ բանս լսեցին, շատ բնձաներով եկան Աբասին ոտքն ինկան, եւ անկէ ետեւ Հայոց դէմ թշնամութիւն չընելու խոստում տալով՝ իրենց թագաւորն առին տարին:

Աբաս ասկէ ետքը Ծ տարի ալ ապրեցաւ ու խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, սրուն բոլոր թագաւորութիւնը 24 տարի տեւեց: Իրեն յաջորդեց իր երէց որդին Աշոտ Գ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Աշոտ Գ. Մկրտիմոս :

ԻԳ. Աշոտ Տօրը կը յաջորդէ (952) եւ Հայաստան ասպատակներէն կը մաքրէ: Իր թագաւոր պսակուիլը (961): Մուշէղ Աշոտին պզտիկ եղբայրը Կարս քաղաքին մէջ թագաւոր կը պսակուի: Համառուն հազարացի զօրապետն Աշոտին զէմ պատերազմի կ'ելլէ: Թագաւորն անոր կը յաղթէ, զինքն ալ կը սպաննէ: Աշոտին ողորմածութեան գործքերը: ԻԵ. Յովհաննէս Չմշկիկ կայսեր Հայաստան արչաւելլը, Աշոտին անոր զէմ բրած պատրաստութիւնը. Կայսեր Հայոց հետ հաշտութիւն ընելլը: Աշոտին մահը (977):

ԻԳ. Աշոտ Տօրն իշխանութիւնն առածին պէս, սկսաւ Հայաստանն իր խաղաղութեան մէջ պահելու խնամ տանիլ. եւ որովհետեւ Տօրը մահուրնէ ետեւ ամէն կողմանէ թշնամիք Հայաստան արչաւած՝ կ'ասպատակէին, ինքն անմիջապէս Շիրակ գաւառն եկաւ եւ 2000 ընտիր զօրք ժողովելով՝ ամէն կողմ պարտեցաւ եւ ասպատակները զարկաւ ու վռնտեց: Աս գործքիս լուրը բոլոր Հայոց թշնամիներուն սիրտը վախ մը ձգեց, որոնք ամէն կողմանէ ետ քաշուեցան ու երկիրը խաղաղացաւ: Անկէ ետեւ Աշոտ 60,000 ի շափ զօրք ժողովեց եւ Գեորգ Մարզպետունիին Գոռ որդին անոնց վրայ սպարապետ դրաւ. 30,000 զօրք ալ Գոռ ժողովեց եւ առաջին զօրաց հետ միացընելով՝ 90,000 ի բանակ մը կազմեց, որով բոլոր շրջակայ ազգերը զարհուրեցան եւ ընծաներ ու պարգեւներ խաւրելով՝ անոր հետ խաղաղութեան գաշինք հաստատեցին: Աշոտ այսպէս 9 տարի ազգը խնամելէն ետեւ նախարարներն ուղեցին զինքը թագաւոր օձել տալ, ուստի Աղուանից Փիլիպպոս թագաւորն եւ անոնց Յովհաննէս կաթողիկոսն Հայաստան հրաւիրեցին որ աս հանդիսութեան ներկայ ըլլան, եւ քառասունի շափ Հայ եպիսկոպոսներ իշխաններուն հետ մէկտեղ Շիրակ գաւառին Անի քաղաքը գալով՝ մեծ փառաւորութեամբ Աշոտը Հայոց թագաւոր օձեցին: Իսկ անոր Մուշէղ եղբայրն որն որ

Ղանանդ գաւառին գաւառապետ դրուած էր, իր կողմնակիցներուն հաւանութեամբը կարս քաղքին մեջ թագաւոր օծուեցաւ, թէպէտ եւ միշտ եղբորը հետ միարան մնաց եւ անոր հրամաններուն կը հնազանդէր:

Նոյն ժամանակներն Համաուն Հազարացւոց զօրապետն ամիրապետէն սպասամբելով՝ Աշոտին դեսպան խրկեց եւ անկէ հարկ պահանջեց, եւ երբ սր անիկայ մտիկ չբրաւ ու դեսպանները վաճակեց, զօրապետն իր բանակն առած՝ անոր վրայ եկաւ: Թագաւորն իր զօրքովն անոր դէմ ելաւ, զարկաւ յաղթեց, զինքն ալ բռնեց սպաննեց: Ամիրապետն առ բանիս լուրն առնելով՝ շատ ուրախացաւ, եւ շնորհակալութեան համար Աշոտին արժանաւոր բնծաներու թագաւորական թագ խրկեց: Անկէ ետեւ Աշոտ բոլոր Զանքն իր ժողովուրդը խեղճութենէ ազատելու դարձուց. զանոնք արտաքին թշնամեաց արշաւանքներէն ապահովցրնելու համար, երկրին ամեն կողմը բերդեր եւ ամրոցներ շինել տուաւ. նաեւ Անի մայրաքաղաքն ալ նոր բերդով զօրացուց: Բոլոր իր գանձն աղքատացու կարօտելոց բաշխեց. ան աստիճանի էր իր բարեպաշտութիւնն եւ ողորմածութիւնն, որ չէր կրնար առանց իր սեղանին վրայ աղքատ կամ հաշմանդամ մ'ունենալու հանդիստ կերակուր ուտել: Ամեն օր քաղքին կաղերը, կոյրերն ու բորոտներն իրեն հետ սեղան կը նստեցընէր եւ ամենուն պէտքը կը հոգար: Ասոնց համար շատ քաղաքներ մասնաւոր աղքատանոցներ շինել տուաւ եւ ամենուն մուտք կապեց, որոնց շատ անգամ ինքն այցելութեան կ'երթար եւ կը ծառայէր: Այսպիսի գթութեան գործքերուն համար ազգն ալ իրեն արժանաւոր պատուանուն տուաւ եւ Ողորմած անուանեց:

Ինչ որ այսպէս ամեն տեղ թագաւորին խնամակալութեամբը ժողովուրդը խաղաղութիւն ու հանդիստ կը վայելէր, յանկարծ անակնկալ կողմանէ մ'աս հանդիստն աւրուեցաւ: Յովհաննէս Չմբշկիկ Յունաց կայսրը մեծ պատրաստութեամբ Հազարացւոց վրայ երթալու տանն, քանի մ'անգղամ մարդիկներու զրդուութեամբը յանկարծ զօրքն Հայաստան գար-

ձուց եւ եկաւ Տարօն գաւառը բանակեցաւ: Աշտ իսկզբան առ բանէս շատ խռովեցաւ, բայց ետքն ինքը զինքը զօրացընելով՝ ամէն կողմ հրաման խրկեց որ զօրքը քովը ժողվուին: Շուտ մ'ամէն գաւառներուն գումարաակներն իրենց իշխաններովը վազեցին Շիրակ գաւառն եկան. նաեւ Վասպուրականին Աշտ թագաւորն՝ որն որ հօրն Աբուսահլին յաջորդած էր՝ Աշտին հետ միաբանեցաւ, եւ իր Գուրգէն ու Սենեքերիսմ եղբայրները գունդ մը զօրքով անոր օգնութեան խաւրեց: Ասոնցմով թագաւորական բանակը 80,000ի հասաւ, զորն որ Աշտ առաւ Հարք գաւառն եկաւ եւ անկէ կայտեր դեսպան խրկեց որ շուտով Հայաստանէն դուրս ելլէ: Կայսրն արդէն անոր զօրութենէն վախեցած ըլլալով՝ դեսպաններուն խօսք տուաւ որ ետ կը քաշուի, միայն թագաւորէն օգնական զօրք խնդրեց: Աշտ անոր 10,000 ընտիր զօրաց գունդ մը խրկեց, զորոնք 2մըշկիկ առածին պէս Հայաստանէն դուրս ելաւ: Աշտ ասկէ ետքը քանի մը տարի ալ խաղաղութեամբ թագաւորեց եւ վախճանեցաւ: Իր 26 տարւան տէրութեան ատենը բոլոր իր իշխանութեան տակն եղող ժողովուրդն ամէն տեսակ հանգիստը վայելէց, եւ իր մահուրնէ ետքն ալ՝ ազգին մէջ իր բարի յիշատակն անմահ մնաց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Սմբատ Բ.

ԻԶ. Սմբատ հօրը կը յաջորդէ (977). Անի քաղաքը կ'ամբացընէ ու շէնքերով կը զարդարէ: (Անիին աւերակները) ԻԷ. Սմբատին ու Կարօի Մուշեղ թագաւորին մէջ ծագած թշնամութիւնը: Մուշեղին մահն եւ իր Աբաս որդւոյն ըրած բարեկարգութիւնները: ԻԸ. Սմբատին՝ թագաւորութեանը վերջին ժամանակներն ըրած գործքերն եւ իր մահը (990):

ԻԶ. Սմբատ՝ Աշտ Ողորմածին երէց որդին, հօրը տեղ թագաւորեց եւ անոր նման քաջութեամբ ու իմաստութեամբ ազգը խնամեց: Ամէն բանէ յառաջ իր արքունի քաղաքն ամրացընել ուզելով՝ անոր չորս

կողմը սաստիկ ամուր ու բարձր պարիսպ մը շինեց եւ գեղեցիկ աշտարակներով ու զարդերով զարդարեց. պարսպին առջեւն ալ խորունկ փոս մը փորել տուաւ : Ասոնք ու թը ասրւան մէջ կատարելէն ետեւ, քաղքին մէջը զարդարելու ձեռք զարկաւ, եւ նոյն ատենուան անուանի Տրդատ ճարտարապետին ձեռքովը շատ մեծամեծ եկեղեցիներ շինեց. նաեւ մայր եկեղեցին ալ արտաքոյ կարգի փառաւորութեամբ սկսաւ շինել տալ. բայց չկրցաւ իր կենդանութեան ատենը լմնցընել :

Անի քաղաքը Ամբասին ատենն այնչափ մեծցաւ ու գեղեցկացաւ, որ նոյն ժամանակուան ամենէն անուանի քաղաքներուն մէկը կը համարուէր. միայն իր եկեղեցիներուն թիւը 1001 ի հասած է : Իր բնակչացը թուոյն համար հիմակուան իր աւերակները տեսնող եւրոպացի ճամբորդները կ'ըսեն թէ մէկ միլիոնի հասած պիտ'որ ըլլայ : Աս քաղքին աւերակները մինչեւ այսօր կեցած են, որոնք իրենց տեսար փիճակին մէջն ալ մեր զարուն երեւելի ճամբորդներուն մեծ զարմանք կը պատճառեն, եւ քաղքին յառաջուան գեղեցկութեանն ու փառաւորութեանը ցոյցը կու տան :

Գեր Բորզըր Անգլիացին 1817 ին առ աւերակը պաշտեցաւ, որն որ թէպէտ եւ մտաւոր աւազակաց զախէն չկրցաքանի մը ժամէն աւելի հան թալ, ի վերայ այսր ամենայնի այսչափ քիչ ժամանակուան մէջ տեսածներն ալ իրեն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրին եւ զարմանքը շարժեցին, ինչպէս իր ստորագրութիւնը կը ցուցընէ : «Քաղաքը, կ'ըսէ առ զիտունը, զղեակներով, աշտարակներով, ու պալատներով լեցուն է : Իր մեծ դրան վրայ քարէ փորուած ինծ մը կայ : Կրեւոր մեծ քարէ խաչեր ամեն կողմ կը տեսնուին. կոտրած սիւներ ու խոյակներ խառն ի խուռն զիգուած կը կենան : Հոս է հին Հայոց թագաւորներուն պալատներն, ամեն մէկը մէյմկ քաղքի ընդարձակութեամբ, որոնք նաեւ իրենց կործանած փիճակին մէջ այնպիսի գեղեցկութիւն մ'ուսին որ զբիւր չիկրնար նկարագրել : Իրենց ամեն սրահներն սրանչելի քանդակներով եւ ամենագեղեցիկ խճանկարներով (mosaique) զարդարուած են : Որ կողմն որ գացի, Հայոց հին արքայանիստ քաղաքին հաստատուն ու գեղեցիկ ճարտարապետութեանը վրայ ստիպուեցայ զարմանալ, որուն նմանն իմ հայրենեացս մէջ երբեք տեսած չէի : Եկեղեցիները բարձրաբերձ կամարներով ծածկուած, զարմանալի խճանկարներով պատած, որոնց բոլորաթիւր կար-

մեր, սեւ ու զեղին քարերէ Եւրուսկեան եղանակաւ շինուած շէնքանակներ կը պատեն, սիւներով ու կամարի զարդերով զարդարուած, այնպէս անարատ անցած են որ կարծես թէ երէկ ճարտարապետին ձեռքէն ելած են, եւ կը ցուցնեն որ չէ թէ ժամանակն, այլ մարդիկ, պատերազմն եւ երկրաշարժը քաղաքն աս վիճակի մէջ ձգած են: Աձն կողմ հայերէն գրուածներն ու զարդերն իրենց վրայ նոր խորհրդածութիւններ ընելու կը հրաւիրեն, բայց ասպակաց վախն՝ որոնք միշտ աս կողմերէս անցնող ճամբորդներուն ընչիցն ու կենացը գարանակաւ կ'ըլլան, շուտով ասկէ հեռանալու կը ստիպեն:

Գեր Բորգըրէն աւելի ճիշդ եւ ընդարձակ տեղեկութիւն կու տայ Անիին աւերակներուն վրայ Ասլաուիչ Համբրըրն, որն որ 1836ին Յունիսի 13ին Կարսի քաղաքապետին մարդիկներէն մէկուն հետ հոն գնաց եւ ամբողջ օր մը պարտեցաւ: «Աւերակը, կ'ըսէ, հիմակուան Անի ըսուած գեղէն մէկ անգղիական մղոն եւ Կարսին ուղղակի արեւելեան կողմն, անկէ 24 մղոն հեռու Ախուրեան գետին քովն է: Դիրքն երեքանկիւնի մեւ մ'ունի եւ ասպռածուտ թերակղզոյ մը վրայ է, որուն արեւելեան կողմը ժայռերով կը պաշտպանուի եւ անոնց ստորաքը գետին հոսանքը կը թանայ: Արեւմտեան կողմը ցամաք փոս մը կայ, որուն երկու կողմերը խոռոչներով եւ այրերով խորունկցուած են: Իսկ երրորդ կողմն որ առաջին երկու կողմերուն հետ միանալով՝ երեքանկիւնը կը կատարէ, ամուր, լայն եւ շատ տեղ կրկին պարսպով պատած եւ անհամար կլոր աշտարակներով ասպհովացած է: Քաղքէն դուրս միայն երկու հայերէն արձանագիրներով լեցուն մատուռ կայ, որոնց շէնքը պարսպին ներսի շէնքերուն նման է: Ասոնց բարձրութիւնը տեղ տեղ մինչեւ 40—50 սանալափի կը հասնի. իրենց շինուածքը շատ սքանչելի է. գրեւէ՛ զարմանալի ճարտարութեամբ իրարու վրայ ազուցուած մեծամեծ շրեքկուսի քարեր զիրենք կը պատեն: Քաղքին մէջը մտնելու միայն երկու դուռ կրցայ տեսնել. արեւմտեան դրան երկու կողմը շատ բարձր աշտարակներ շինուած են, բայց շէնքերէն թափուած նիւթերը զանիկայ բոլորովին գոցած եւ անմտանելի ըրած են: Արեւելեան դռնէն մտնելու ատեն, պէտք է կրկին պատերէ անցնիլ, բայց աս երկու պատերուն մուտքերն մէկ ուղղութեան մէջ (գիմարէ գիմար) շին, այլ ներքինն արտաքինոյն գեղ ի մտնելու կողմն՝ անկէ բուսական հեռու է: Դրսի մուտքին անմիջապէս գիմարն ինկող պատը հայերէն արձանագիրներ կը ծածկեն. ասոնց մէջ

քարի վրայ նուազ արուեստով փորուած առիւծի պատկեր մը կայ, որն որ Հայոց ճարտարագետութեան հասարակ զարդերէն մէկն է: Կաււ ներքին դրան երկու կողմերն ալ կըտր աշտարակներ կը բարձրանան, որոնց ձախ կողմին ստորուն, անմիջապէս դրան մուտքին քով երեք խորշեր եւ անոնց առջն մէկուն մէջ մշտեկ վրանին խաչի պատկեր փորուած խոշոր քարեր կան:

Աս դռնէն ներս մտնուելուն պէս, զարմանալի քաղքին բոլոր տեսարանը կը բացուի: Ամէն կողմ պզտիկ շէնքերու եւ բնակութեան տներու աւերակներով լեցուն է, որոնց մէջ 20ի շափ մեծամեծ շէնքեր (ըստ մեծի մասին եկեղեցի ու մատուռ), կանգուն կը կենան: Ասոնցմէ զատ են երկու բարձր մղկթի աշտարակներն եւ երկու թաղաւորական պալատները: Բայց ասոնց մէջ ամենէն աւելի մտադրութիւնն իրեն զարձընողը մեծ ու փառաւոր եկեղեցին է, զորն որ միւսներէն զանազանելու համար մայր եկեղեցի կրնանք անուանել: Աս ընդարձակ խաւանէ շէնքը դրան ծածրուն հարաւային կողմը կ'իջնայ, եւ զեռ անարատ Քաջած է. սրածայր յարկը խոշոր շորեկուտի քարերով ծածկուած եւ ներսէն կամարի վրայ հաստատուած է, որն որ իր կենդրոնին վրայ եզոշ դմբեթէն (կաթողիկէն) զատ ամբողջ կը կենայ: Եկեղեցւոյն զլխաւոր դուռը շէնքին արեւմտեան ծայրը կ'իջնայ, որուն երկու կողմէ հայերէն արձանագիրներ կը ծածկեն. ասոնք թէ որ օրինակուելու եւ հրատարակուելու ըլլան. Հայոց պատմութեան շատ լուսաւորութիւն կրնան տալ: Անին մէջ գրեթէ շէնք չկայ որ հայերէն արձանագրով լեցուն ըլլայ: Եկեղեցւոյն ներսի կողմը մէկ զլխաւոր միջին ճիւղ եւ երկու կողմական թեւեր բաժնուած է. առաջինը 107 սանաւափ երկայնութիւն եւ 66 սանաւափ լայնութիւն ունի: Շինութեան կերպը հին Սարակինստեան եւ Բիզանդեան ոճին խառնուրդ մըն է, եւ աս ճարտարագետութեան ոճը բոլոր Անիի մէջ կը տեսնուի. բայց շէնքերէն շատերուն մէջ քարշերտ ու քանդակներու զանազանութիւն մը կայ, որոնք միշտ Արարացոց կամ Մարտիտանացոց հարուստ քարշերտն կը նմանին:

Քաղքին հարաւային կողմէ երեքանկեան ծայրին մտր բարձր ապառաժ մը կայ, որուն վրայ միայն առանձնականաց տներ եւ 34 մատուռ շինուած են: Աս մատուռներէն մէկը զեռ անկործան կեցած է, որուն շէնքը շատ ազեկ ու հարուստ է: Ապառաժին ու մայր եկեղեցւոյն մէջերն ուրիշ եկեղեցի մ'ալ կայ, որն որ թէպէտ եւ զեանի հա-

ասար եղած է, բայց իր աւերակներուն մէջն ալ ճարտարապետութեան ամենարարակ գործուածներ կը տեսնուին: Ասկէ քաղքին արեւմտեան կողմը դասնալոյժ՝ շատ հարուստ զարդարուած շէնքեր կու գան, որոնց մէջ 30 սանալափ տրամագծով ութանկիւն մատուռ մը կայ: Ատիկայ իր պատերուն վրայ եօթը բոլորակէ խորշեր ունի. վրան գմբեթ մը ծածկած է եւ ութը կողմանէ մուտք ունի: Շէնքին ներսի կողմը շատ պարզ է, բայց դուրսը քանդակներով ու գոգուածներով զեղեցիկ զարդարուած: Աս մատրան հիւսիսային արեւելեան կողմը շատ հարուստ զարդերով զարդարուած եկեղեցի մ'ալ կայ, որուն կից է արտաքոյ կարգի զեղեցիկ կամարով մատուռ մը: Կամարը զանազան դաշտեր բաժնուած է, զորոնք գոյնզգոյն քարերով շինուած խճանկարներ կը զարդարեն: Պատերն՝ ամենազեղեցիկ արաբացի քանդակներ փորուած են, որոնց մէջ կրկնաթեւ խաչեր յաճախ կը տեսնուին:

Անիին աւերակներուն ամեն մէկ մասին, իր կամարներուն, խոյակներուն, սիւնակներուն, սիւներուն եւ ամեն տեսակ զարդերուն վրայ սարակինոսեան ու գոթացի հարուստ ճարտարապետութեան ծագումը կատարեալ կրնայ սորգուիլ:

Կոր խորհրդածութեան դաշտ մ'ալ կը բանայ, քաղքին պարսպին արեւմտեան ծայրն եղող հսկայակէ շէնքի մ'աւերակը, որն որ անտարակոյս թագաւորական պալատն է: Իր դասիկաններն հարիւրուոր խուցեր ունին. մեծ դուռը սարակինոսեան ամենազեղեցիկ սճով է, եւ իր մեծ սրածայր կամարին վրայ պատուհան մ'ունի: Բոլոր պատին երեսը խճանկարներով հարուստ զարդարուած է. խոշոր շորեկուսի քարերէ շինուած պատին արուեստն ան աստիճանի կատարեալ է՝ որ քարերուն կցուածները զեռ պսօր շինուածի պէս կ'երեւան: Պալատին կից ապառաժ պատերուն մէջ քանի մ'այրեր կան որոնց ներսի կողմը քանդակներով լեցուն են, բայց անոնց մէջ շատ անարուեստ եւ անկատար կերպարանքներ ալ կան: Աս այրերէն մեկուն պատերուն վրայ ճարտար արուեստով սիւներ փորուած են իրենց խոյակներովն ու պսակներովը: Մայր եկեղեցւոյն վարի կողմը խիստ բարձր բայց նեղ կամրջի մը թացորդները կը նշմարուին, որն որ ժամանակաւ Ախուրեան զեռին երկու եզերքն իրարու հետ կը միացընէր. բայց հիմայ միայն իր խորիւսիներն երկու եզերքին առջեւը թացած են.:

Եւզինէս Պորէ գաղղիացի գիտուն ճանապարհորդը 1838ին Անիին արևանազիրներն օրինակեց, ինչպէս ինքն իր

նամակներուն մէջ (Բ. Հատոր, 2 էջ) կ'ըսէ. բայց կ'երեւայ որ զանոնք Գաղղիա խաւրած ատենը ճամբան կորսուած ըլլան: Աս արձանագիրներէն մէկ քանին, Սակերլեան Տէր Յովհաննէսին Հոյսատան պարտած ատենն օրինակած յիշատակարաններուն մէջ կը գտնուին. բայց երեւելի բաներ չըլլալուն համար հոս գնեւն աւելորդ կը համարինք:

Ի՛նչ. Սմբատ աս շինութիւններուն ատենն ստիպուեցաւ նաեւ զէնքի ձեռք զարնել իր տէրութեանը վտանգած խաղաղութիւնը նորէն հաստատելու համար: Ասան զի Մուշեղ իր հօրեղբայրն՝ որն որ ժամանակէ մը վեր սրտին մեջ իրեն դէմ թշնամութիւն կը նիւթէր, յանկարծ սկսաւ զանիկայ երեւան հանել եւ գործքով ալ ցուցնել, որով երկրին հանգիստն ալ վրդովելու սկսաւ: Թագաւորն ասոր վրայ բարկացած, անոր յանդգնութիւնը պատժելու համար զօրքն առաւ անոր երկիրները մտաւ եւ շատ տեղեր սպականեց. Հատիկ բերդն ալ ձեռքէն առաւ: Բայց Տայոց նահանգին կիւրապաղատը շատ զօրքով Մուշեղին օգնութեան հասնելով եւ մինչեւ Շիրակ դաւառն յառաջանալով՝ Սմբատին հարկ եղաւ հաշտութիւն բնել եւ առած բերդն եւս դարձնել:

Մուշեղ ասիկէ ետքը տարի մ'ալ ապրեցաւ եւ մեռաւ. իրեն յաջորդեց իր Աբաս որդին, որն որ կառավարութիւնը ձեռք առածին պէս իր պզտիկ տէրութիւնը ծաղկեցրնելու հոգ տանել սկսաւ: Հատ տեղեր դասատուններ բանալ տուաւ որ տղաք ուսում աւ գիտութիւն սորվին: Երկրորդ գործքն ալ հօրը ժամանակները բազմացած աւաղակներէն երկիրը մաքրելն եղաւ, որոնք այնչափ յանդգնած էին որ նոյն իսկ Կարս քաղքին մէջ ցորեկ ատեն ժողովուրդը յայտնի կը կողպտէին: Աբաս ասանց ետեւէն իյնալով բռնածն անիննայ սպաննել տուաւ, որով քիչ ժամանակուան մէջ զանոնք բոլորովին ջնջեց:

Ի՛նչ. Սմբատ իր թագաւորութեան վերջին ժամանակները քանի մ'անարժան գործքերով իր բարի անունն աղարտեց: Օր մը թագաւորական խոտի մթերանոցը յանկարծ բռնկելով՝ բոլորովին այրեցաւ: Թագաւորը շատ ետեւէ եղաւ որ աս բանիս պատ-

Ճառ եզոզը գտնէ: Նոյն օրերը խենդ մարդ մը եկեղեցւոյ մէջ կեցած ատենը, յանկարծ վազեց բուրվաոր յափշտակեց դուրս ելաւ. երբ որ ժողովուրդը վրան հասան որ բռնեն, խենդն անոնց ըսաւ, թող տուէք որ երթամ թագաւորին մթերանոցն այրեմ: Աս խօսքը Սմբատին ականջն հասնելով՝ կարծեց թէ խտան այրողը նոյն մարդն է, հրամայեց որ անոր աշուրներն հանեն ու եղեգի մէջ պատելով այրեն, մարմինն ալ քաղքէն դուրս դաշտը նետեն: Քանի մը կրօնաւորներ անկից անցած ատեննին աս ողորմելիին մարմինը գտան եւ տարին թաղեցին. բայց թագաւորն իմացածին պէս հրաման տուաւ որ նորէն հանեն ու չնեբուն առջևը նետեն: Կրօնաւորներն ասոր վրայ նեղացան, եւ գուշակութեամբ ըսին թէ թագաւորին մարմինն ալ այսպէս անթաղ պիտ'որ մնայ: Ասկէ զատ եկեղեցական պատուիրանի դէմ իր քրոջն աղջիկն իրեն կնութեան առաւ. բայց քիչ ատենէն սաստիկ տենդէ մը բռնուելով՝ մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր եղբայրը Գաղիկ Ա: Իր թագաւորութիւնը 13 տարի տեւեց, եւ այսչափ ժամանակուան մէջ շատ քաջութիւններ ընելով՝ թշնամեաց ահարկու եղաւ եւ ազգը խաղաղ ու հանգիստ պահեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է:

Գաղիկ Ա. Արքայից արքայ (ՅահնՅահ):

ԻԹ. Գաղիկին զահ նստիլը (990), իր բարեպաշտութիւնն եւ եկեղեցւոյ ըրած բարիքները: Լ. Սմբատ թագաւորին մարմնոյն գերեզմանէն հանուիլն. Գաղիկին կենաց վերջին դործքերն եւ իր մահը (1020):

ԻԹ. Գաղիկ եղբօրը զահը նստելուն պէս, անոր քաջութեանն եւ իմաստութեանը հետեւող եղաւ եւ իր ժողովրդեան հանգստին ու խաղաղութեան հոգ տարաւ: Իր քաջութիւններուն համբուրը Հայաստանին միշտ դարանակալ եղող թշնամիներն այնչափ վախցուց՝ որ եւ ոչ մէկն համարձակեցաւ անոր վրայ յարձակելու եւ երկրին հանգիստն աւրելու: Բարե-

պաշտութեան կողմանէ ալ իր նախորդներն անցուց-
 եկեղեցւոյ շատ բարիքներ բրաւ . Անի մայրաքաղաքին
 մէջ Գրիգոր Լուսաւորչին պատուոյն մեծ ու փառաւոր
 եկեղեցի մը շինել տուաւ : Շատ անգամ եկեղեցական
 ժամերգութեան ներկայ կը գտնուէր եւ պաշտօնէից
 հետ աստուածային պաշտօն կը կատարէր : Ազգատաց
 ալ շատ ողորմութիւն կ'ընէր : Իր բարեպաշտութեան
 նմանող եղաւ իր ամուսինը Կատրամիտէ թագուհին՝
 Սիւնեաց Աստակ իշխանին աղջիկն, որն որ շատ բարե-
 բարութիւններէն եւ բարեպաշտական գործքերէն
 զատ, Անիին մէջ Սմբատ թագաւորին սկսած մայր ե-
 կեղեցին իր ծախքովը լմբնցուց եւ զանազան ընծանե-
 րով զարդարեց :

Լ . Գաղիկին թագաւորութեան առաջին օրերն
 Անիին մէջ թեթեւամիտ կին մը սկսաւ ժողովրդեան
 պատմել որ երազիս մէջ Սմբատ թագաւորը տեսայ,
 որն որ ինծի բաւ թէ ես մեռած չեմ, այլ գերեզմա-
 նին մէջ ողջ առողջ կեցած եմ : Միամիտ ժողովուրդն
 ու զօրքն աս բանս ճշմարիտ կարծեցին եւ աղմուկ մը
 ծագելու նշաններ սկսան երեւալ : Թագաւորն ասոր
 առջեւն առնելու համար շուտ մը Սմբատին գերեզմա-
 նը մարդ խաւրեց, մարմինն հանել տուաւ եւ հրա-
 պարակի մէջ դրաւ որ ամէն մարդ տեսնէ, ասով ա-
 մէնը հանդարտեցան :

Անկէ ետքը Գաղիկ խաղաղութեամբ տէրու-
 թիւնը կատարեց . Հայաստանին շատ բերդերը
 թշնամեաց ձեռքէն ազատեց եւ իր իշխանութեան
 տակն առաւ : Իրեն սահմանակից հայազգի իշխան-
 ներուն ալ շատ օգնութիւն բրաւ եւ զանոնք թշնա-
 մեաց յարձակումներէն ազատեց . եւ իր երկիրը շատ
 տեսակ բարեկարգութիւններով զարդարելէն ու պայ-
 ծառայքներէն ետեւ, խոր ծերութեան մէջ վախճա-
 նեցաւ, որուն թագաւորութիւնը 30 տարի տեւեց :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Յոզիսանկու Սմբատ :

ԼԱ. Սմբատին թագաւորելը (1020) եւ իր Աշտ եղբօրը հետ թագաւորութեան համար ունեցած գժաութիւնը : Աշտին ու Սմբատին մէջ եղած պատերազմն եւ իրենց հաշտութիւնը : Սմբատին Ափխազաց թագաւորէն բանա զրուիլն եւ ազատիլը : ԼԲ. Աշտ Սմբատին որոգայթ կը լարէ եւ կ'ուզէ սպաննել . Ապիրատ իշխանը զանիկայ մահուանէ կ'ազատէ եւ նորէն դահը կը նստեցընէ : ԼԳ. Թաթարաց Ասապուրական յարձակիլը . Հայոց անոնց հետ ըրած պատերազմները . Սենեքերիմ թագաւորին իր երկիրներն Եօնաց կայսեր տալն եւ Սերաստիա քաշուիլը (1021) : ԼԴ. Թաթարաց Տուղթիլիկ իշխանին Սըմբատին երկիրները մտնելը : Ասասկ Պահլաւունի սպարապետին մահը : ԼԵ. Ասսիւ կայսեր Հայաստանի կողմերը դալը . Սմբատին նամակով մ'Անի քաղաքը կայսեր տալու խոստում ընելը , եւ Պետրոս կաթողիկոսին պատճառաւ եղած խռովութիւնը : ԼԶ. Կաստանդին կայսրը (Ասսիւն յաջորդը) Սմբատին Անիին համար տուած նամակը հայ քահանայի մը ձեռքով ետ կու տայ (1029) . քահանան նամակը քովը կը պահէ եւ նորէն Միքայէլ կայսեր կու տայ : Սմբատին եւ Աշտին մահը (1040) :

ԼԱ. Գաղիկին մահուանէ ետքն՝ իր երկու որդւոցը մէջ թագաւորութեան յաջորդութեան պատճառաւ մեծ խռովութիւնն ծագեցաւ . վասն զի Եօլհաննէս Սմբատ անոր երէց որդին՝ որն որ իրաւամբ հօրը իշխանութեանը ժառանգն էր , թէպէտ եւ իմաստուն՝ բայց պատերազմի անհմուտ եւ ծանրամարմին ըլլալով՝ իր պզտիկ եղբայրն Աշտ , առոյգ եւ քաջ պատերազմող երիտասարդը կ'ուզէր որ թագաւորութիւնն ինքն առնու : Եւ երբ որ տեսաւ որ Սմբատ բռնութեամբ դահը նստաւ , ինքն ալ զօրք ժողովեց եւ քիչ մը ժամանակ ասդին անդին ասպատակելէն եւ թագաւորին երկիրներն ապականելէն ետեւ , Ասապուրականի Սենեքերիմ թագաւորին քովը գնաց , եւ անկէ ալ շատ զօրք օգնութեան առնելով՝ եկաւ Անի քաղաքին առջեւը բանակեցաւ : Սմբատ աս բանէս շատ այլայլեցաւ , եւ շուտ մը հրաման տուաւ որ պատերազմի փողերը զարնուին եւ զօրքն՝ որոնք 40,000 հետեւակ

եւ 20,000 ձիաւոր էին, քաղքէն դուրս ելլեն եւ Աշոտին բանակը զարնեն: Այն ժամանակը վրացի իշխան մը՝ որն որ Ափխազաց թագաւորին կողմանէ գեսպան խրկուած էր, Սմբատին առջեւն ելլելով՝ Ինծի հրաման տուր, բաւ, եւ ես Աշոտը բռնած քու առջեւդ կը բերեմ: Թագաւորն իր եղբորը քաջութիւնը գիտնալով՝ անոր պատասխանեց. Առիւծին կորիւնը շտեւած՝ զանիկայ մի արհամարհէր: Երբ որ բանակներն իրարու գիմաց ճակատեցան, վրացի իշխանը նիզակը ձեռքը բռնած յառաջանցաւ եւ սկսաւ պռաւլ. Աշոտ սվ է նէ յառաջ գայ: Արի երիտասարդն աս խօսքին վրայ բարկացած՝ քաշեց պողովատիկ սուրն ու ձին վազցրնելով՝ Արացւոյն մօտեցաւ, եւ թեթեւ շարժմամբ մ'անոր նիզակէն պրծելով՝ սրովն անոր երկաթէ սաղաւարտին այնպիսի ուժով մը զարկաւ որ զանիկայ մինչեւ կուրծքն երկու ճղքեց ու ձիէն վար ձգեց: Ասկէ ետքը զօրաց հրաման տուաւ որ զարնուելու սկսին, որոնք իրենց առաջնորդին աս զօրծքէն օրինակ առնելով՝ սաստիկ քաջութեամբ զարնուցան ու Սմբատին զօրքը շարաշար յաղթելով քաղքին մէջ փախուցին, որոնց շատերն ալ չկրնալով ներս մտնել՝ Ախուրեան գետին մէջ ինկան ու խղզուեցան:

Ախարարներն երբ որ այսչափ կոտորածն եւ եղած ապականութիւնները տեսան, ուղեցին միջնորդ ըլլալ եւ երկու եղբայր իրարու հետ հաշտեցրնելու ստի Պետրոս կաթողիկոսն եւ Ափխազաց Գորգի թագաւորն հետերնին առած՝ անոնց զացին, եւ շատ խօսքերով երկու կողմն իրարու հետ հաշտեցուցին: Երկիրն ալ երկու մաս բաժնեցին. Անի քաղաքն իր մերձաւոր գաւառներովը Սմբատին, իսկ Պարսից եւ Արաց սահմանակից երկիրներն Աշոտին տուին, եւ որոշեցին որ Սմբատին մեռնելէն ետքն՝ Աշոտ բոլոր Հայոց թագաւոր ըլլայ: Բայց Սմբատ աս խաղաղութեան պտուղը չկրցաւ վայելել. վասն զի Աշոտին կողմնակից իշխաններէն մէկը Գորգիին իր վրայ ամբաստանութիւն ընելով՝ թէ Շատիկ գաւառն՝ որն որ իմ կալուածս էր, անիրաւութեամբ ձեռքէս յափշտակեց, զանիկայ թագաւորին դէմ գրգռեց, եւ աս պատճա-

ուս Գորգի Սմբատին վրայ զօրք խաւրեց, որոնք
 Հայաստան մտնելով՝ իմացան որ անիկայ տեղ մ'ի-
 ջեւաներ է. գիշերանց յանկարծ վրան յարձակեցան
 երբ որ անիկայ հանգիստ կը քնանար: Սմբատ անկող-
 նէն ցատքեց եւ փախչելու աճապարեց. բայց մարմնոյն
 ծանրութեան համար չկրնալով շուտով փախչիլ, Գոր-
 գիին զօրքն հասան բռնեցին. իսկ իր քովի նախարար-
 ները քաջութեամբ ետ քաշուելով՝ իրենց ետեւէն
 ինկող զօրքը մինչեւ Անիին դրան առջեւը սաստիկ
 ջարդեցին, բոլոր ճամբաներն անոնց զխակներովը լե-
 ցուցին եւ անվտանգ քաղաքը մտան: Թշնամւոյն
 զօրքն անկէ դարձան եկեղեցիները կողոպտեցին ու
 Սմբատը հետերնին առած՝ իրենց թագաւորին տարին:
 Գորգի զանիկայ բանտ դնել աուաւ, բայց քիչ մը
 ետքն անկէ երեք բերդ առնելով՝ ազատ թողուց:

ԼԲ. Ազիւ թէ Սմբատ աս վտանգէն զերծաւ,
 ուրիշ մեծագոյն վտանգի մը մէջ ինկաւ. որովհետեւ
 իր եղբայրն Աշոտ միշտ թագաւորութիւնը ձեռք ձգե-
 լու ետեւէ ըլլալով՝ եւ տեսնելով որ քանի որ Սմբատ
 կենդանի է՝ իր բաղձանքին հասնիլը կարելի չէ, միտքը
 դրաւ որ զանիկայ սպաննէ, եւ աս խորհուրդը դիւրաւ
 զլուխ հանելու համար այնպիսի հնարք մը մտածեց:
 Ինքը զինքը ծանր հիւանդ ձեւացընելով՝ անկողին
 մտաւ եւ իր պառկած սենեկին մէջ դարան մը շինել
 աուաւ. աս բնելէն ետքն եղբօրը մարդ խաւրեց եւ իր
 վիճակն իմացընելով՝ ազաշեց որ իր քովը գայ եւ ան
 սաստիկ ցաւերուն մէջ զինքը մտիթարէ: Բարեսիրտ
 թագաւորն եղբօրը սիրոյն համար անմիջապէս ելաւ
 անոր քովը դնաց, բայց անկողնոյն մօտեցած ատենը՝
 դարանին մէջ ինկաւ եւ սկսաւ Աշոտին ազաշել որ ի-
 բրեն ինայէ: Ապիրատ իշխանն՝ որուն Աշոտ յառաջա-
 գոյն պատուիրած էր որ Սմբատ դարանն իյնալուն պէս
 առնու առ անձին տեղ մը տանի եւ սպաննէ, եկաւ
 զանիկայ դարանէն հանեց իբրեւ թէ Աշոտին հրամանը
 կատարելու համար, եւ տարաւ Անի քաղաքն իր ա-
 թոռը նստեցուց, ըսելով թէ Աւագոյն է որ իմաստուն
 թագաւոր ունենանք, քան թէ անգութ բռնաւոր մը.
 իսկ ինքը Գուին քաղաքն Ապուսլար ամիրային քովը

զնաց, վախճալով որ Աշտ իր աս բրածին համար իրեն շարիք մը կը հասցընէ, եւ հան անհիմն կասկածանքի մը համար ամիրայէն սպաննուեցաւ :

ԼԳ. Աս ատեններէրս Թաթարաց (Սկիւթացւոց) մէջէն Թիւրք բոււած ցեղը Ասսպուրական արշաւեց, եւ շատ կողմեր սրով ու հրով սկսաւ ապականել : Սենէքերիմ թագաւորն աս բանիս գոյժն առածին պէս, իր զօրքը պատրաստեց եւ իր Գաւիթ որդւոյն ու Շապուհ զօրապետին ձեռքը տալով՝ թշնամւոյն վրայ խաւրեց : Եկան շարուեցան Հայոց զօրքը թշնամեաց դիմացը, սրոնց անշափ բազմութիւնն եւ այլանդակ կերպարանքը թէպէտ եւ իրենց քիչ մը վախ պատճառեց, բայց իրենց քաջ առաջնորդներուն օրինակը չուամասերկիւզը փարատեց եւ զիրենք քաջութեամբ պատերազմելու յորդորեց : Պատերազմն սկսածին պէս Թաթարներն սկսան իրենց սաստիկ նետերն Հայոց վրայ թափել եւ անոնցմէ շատ մարդ վիրաւորեցին : Հայ զօրքն՝ սրոնց մեծ մասը սուսերաւոր ու տիգաւոր էր, տեսնելով որ կը տկարանան, սուրերնին քաշեցին եւ թշնամւոյն վրայ յարձակելով՝ անոնցմէ շատ մարդ ջարդեցին, ու դաշտին երեսն անոնց դիակներովը ծածկեցին. բայց կատարեալ յաղթութիւնը չկրցան ստանալ, վասն զի իրենցմէ տասնապատիկ աւելի թշնամին իր նետերուն տարափն անդադար տեղալով՝ իրենց մեծ մասը վիրաւորած էր : Շապուհ սպարապետը տեսաւ որ ալ զէմ դնելը կարելի չէ, արքայորդւոյն բտաւ. Պէտք ենք ետ քաշուիլ, վասն զի զօրաց մեծ մասը վիրաւորած ինկած է, եւ աս նետերուն դէմ նոր տեսակ զգեստ մը պատրաստելու ենք : Բայց արի պատանին անոր խօսքին ականջ չդրաւ, եւ նորէն զարնուելու սկսաւ, ու զելով յաղթութիւնը բռնի ստանալ : Շապուհ տեսնելով որ վտանգն երթալով կը մեծնայ, արքայորդին ալ չկրնալով խօսքով համոզել որ ետ դառնայ, բարկութեամբ անոր վրայ յարձակեցաւ, եւ կռնակին սաստիկ զարնելով՝ ստիպեց որ ետ քաշուի : Այսպէսով պատերազմը դադրեցաւ եւ Շապուհ ու Գաւիթ Սենէքերիմին քովը դարձան, սրոնցմէ թագաւորը պատերազմին գծբախտ վախճանն իմանալով՝

Մեծ տրամութեան ու հոգի մէջ ինկաւ, վասն զի գիտէր որ թշնամին կամաց կամաց յառաջ պիտ'որ քալէ եւ իրեն եւ իր ժողովրդեան մեծամեծ շարիքներ պիտ'որ հասցընէ: Աւտի ասոնց առջեւն առնելու համար, շուտ մը բոլոր իր իշխանները կանչեց եւ ասոնց հետ խորհուրդ ընելով՝ որոշեց որ երկիրը Յունաց կայսեր յանձնէ, եւ ինքն անոր իշխանութեան տակը խաղաղ տեղ մը քաշուի ու հանգիստ կեանք անցընէ: Աս խորհուրդով նամակ մը գրեց եւ իր Գաւիթ որդւոյն ձեռքովը կայսեր խաւրեց, որուն մէջ բոլոր իր երկիրներն անոր կու տար, եւ անոնց փոխարէն Սերաստիա քաղաքն իր շրջակայ դաւառներովը կը խընդրէր: Աստիլ կայսրը Գաւթին մեծ ընդունելութիւն բրաւ, եւ անոր հօրը խնդիրը սիրով յանձն առնելով՝ մասնաւոր հրովարտակով մը Սերաստիան իրեն տուաւ: Սենեքերիմ աս հրովարտակն առածին պէս, բոլոր ընտանիքն, ազգականներն, իշխաններն ու զօրքը ժողովեց Սերաստիա գնաց, եւ դաշանց թղթով Ասպուրականը կայսեր յանձնեց:

ԼԴ. Թաթարները Ասպուրականի մէջ Հայոց յաղթելէն ետեւ՝ ամէն կողմ տարածուեցան, որոնցմէ Տուղբիլեկի անունով իշխան մը մեծ դուժարտակով մը Սմբատին երկիրը մտաւ եւ սկսաւ Նիգ դաւառն ասպատակել: Աստակ Պահլաւունի սպարապետն՝ որն որ նոյն ժամանակն ան դաւառին Բջնի բուռած բերդին մէջ կը նստէր, շուտ մ'աս յարձակուեմը թաղաւորին իմացուց. իսկ ինքը նոյն ատենը քովը դանուած 500 զօրքն առած՝ Բջնին իր Գրիգոր որդւոյն յանձնեց եւ թշնամւոյն վրայ գնաց, եւ նախ վանք մը մտնելով՝ ինքն ու բոլոր զօրքը մեղքերնին խոստովանեցան եւ այնպէս սկսան աներկիւզ յառաջ երթալ: Ճամբան գեղի մը պատահեցան, ուր թշնամեաց մէկ մասը մըտած բոլոր դեղացիներն անխնայ ջարդած՝ աներկ թալլելու հետ էր: Սպարապետն աս անողորմ գործքին վրայ սաստիկ բարկացաւ, եւ անոնց վրայ վաղելով՝ նոյն տեղը 200 հոգի ջարդեց, մնացածն ալ իրենց բանակն հալածեց եւ յաղթանակաւ յառաջ անցնելով՝ անոնց բուն բանակին հասաւ: Իր քիչուր

զօրքն իրենց առաջին յաղթութենէն քաջալերուած՝ անոնց բազմութիւնը բանի տեղ շղթին եւ աներկիւղութեամբ անոնց վրայ յարձակեցան ու մեծ կոտորած բրին: Պատերազմին սաստկացած ատենը թաթարաց մէջէն վիթխարի խափշիկ մը՝ որն որ իր սաստիկ քաջութեանը համար Եօթնդայլ կը կոչուէր, Հայոց բանակին ձայն տուաւ եւ Վասակը յառաջ կանչեց որ իրեն հետ մենամարտի: Յառաջ անցաւ քաջ սպարապետն եւ անոր նիզակին հարուածը պարապի հանելով՝ ինքը սրովն անոր գլուխը զարկաւ երկու կտրեց ու մեռած գետինը փռեց: Ըսով թաթարները սաստիկ կատաղեցան ու պատերազմն աւելի եւս սաստկացրնելով՝ երկու կողմանէ ալ շատ կոտորած եղաւ: Սպարապետը տեսաւ որ իր սակաւաթիւ զօրքը տկարանալու վրայ է, զարկաւ ճղքեց թշնամոյն բազմութիւնն ու Սերկելոյ լեռան վրայ ելաւ որ քիչ մը հանդչի: Հոն բարձր տեղ մը քնացած ատենը, շար գեղացի մը զինքը հրելով վար նետեց եւ սպաննեց:

Ո՞ճաք կը պատմեն թէ Վասակ թաթարաց զօրքին յաղթելէն ետեւ, Սերկելոյ լեռան վրայ ելած՝ Ըսաուծոյ գոհոթեան աղօթք կը մատուցանէր: Երբ ժամանակը թշնամիներէն մէկն՝ որ հոն պահուրած էր, զլիսուն մեծ քար մը զարկաւ եւ սպաննեց:

ԱՅ. Սմբատին թագաւորութեան երրորդ տարին Գորգի Ափխազաց թագաւորը Յունացմէ ապստամբեցաւ, որուն՝ Աեդրենոս յոյն պատմագրին պատմածին նայելով՝ նաեւ Սմբատ շատ օգնութիւն բրաւ: Եւ երբ որ Վասիլ կայսրը Գորգիին վրայ դալով՝ անոր յաղթեց եւ սկսաւ Հայաստանի սահմանը մօտենալ, Արմբատ վախցաւ որ անիկայ իր երկիրն ալ կը յարձակի, ուստի շուտ մը Պետրոս կաթողիկոսին ձեռքովն անոր նամակ մը խաւրեց, որուն մէջ կը խոստանար իր մահուանէ ետքն Անի քաղաքն ու բոլոր իր տիրած երկիրներն իրեն տալ, որովհետեւ ինքն որդի չունէր որ իրեն յաջորդէր: Կայսրը շատ ուրախութեամբ նամակն ընդունեցաւ, եւ թագաւորին հետ հաշտութիւն բրաւ:

Կաթողիկոսն աւս պատգամաւորութիւնը կատա-

բեւեռն ետեւ, Սեբաստիա քաղաքը Սենեքերիմ՝ թագաւորին քովը դնաց, եւ քանի մը տարի հոն, Քիչ Տ՛ալ Գազիկ՝ Կարուց թագաւորին քովը մնալով՝ Անի քաղաքն իր աթոռը դարձաւ: Բայց հոն թագաւորին եւ իշխաններուն բրած անկարգութիւնները տեսնելով՝ թող տուաւ Ասսպուրական զնաց: Սմբատ Պետրոսին աս գործքին վրայ զայրացած, ուզեց զանիկայ ձեռք ձգել ու պատժել, ասոր համար անոր նամակ գրեց ու նորէն Անի հրաւիրեց, խոստանալով որ անկէ ետեւ իրեն կ'անայ. Ասսպուրականին յոյն իշխաններն ալ միջնորդ բռնեց: Կաթողիկոսն աս նենգութենէն խարուեցաւ եւ դարձաւ նորէն Անի եկաւ. բայց թագաւորն հրաման տուաւ որ զինքն անմիջապէս բռնեն բանա դնեն, եւ անոր տեղը Գէոսկորոս Սանահնի վանքին առաջնորդը կաթողիկոս դրաւ: Գէոսկորոս կաթողիկոսութիւնն առածին պէս սկսաւ ամէն տեսակ անկարգութիւնը գործել. շատ անարժան մարդիկ եպիսկոպոս ձեռնադրեց. յայտնի յանցանաց համար իրենց աթոռէն մերժուածները նորէն ետ դարձուց եւ ասոնց նման շատ գործքեր բրաւ: Հայոց եպիսկոպոսներն ու բոլոր եկեղեցականներն աս անկարգութիւնները տեսնելով՝ զթագաւորն եւ Գէոսկորոսին կաթողիկոս ըլլալուն մասնակից եղող իշխանները նզովեցին, ու կաթողիկոսին անունն եկեղեցիներու մէջ յիշելէն դադարեցան: Աս նզովքը թագաւորին եւ իշխաններուն շանթի հարուածի մը պէս եկաւ, ուստի շուտ մը Պետրոսը՝ մէկ ու կէս տարի բանաք կենալէն ետեւ հանեցին եւ շատ ազաւանքով հաւանեցրնելով՝ նորէն իր աթոռը նստեցուցին. իսկ Գէոսկորոս Սանահնի վանքը քաշուեցաւ:

19. Աթոռ տարիի չափ ետքը Կոստանդին կայսրը՝ Ասպին եղբայրը հիւանդանալով եւ մահուան մօտ ըլլալն իմանալով, իր ծառաներուն հրաման տուաւ որ Հայոց ազգէն մէկը գտնեն եւ իրեն բերեն: Ծառաները Վիրակոս անունով քահանայ մը գտան, որն որ Կաթողիկոսարանին մէջ հիւրերու հողարարձու էր, եւ նոյն ժամանակը Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, եւ առին կայսեր բերին: Կոստանդին Սմբատին Անիին

Համար տուած նամակն առ քահանային ձեռքը տուաւ եւ ըսաւ : Աս զիրը տար Հայոց թագաւորին տուր եւ իմ կողմանէս ըսէ : որովհետեւ ինծի ալ ամէն հողածիններուն պէս մահուան հրաւեր եկաւ, առ քու նամակդ ու թագաւորու թիւնդ որդւոցդ տուր : Կիրակոս նամակն առաւ քովը պահէց, եւ երբ որ Միքայէլ Գ. (Ե.) Յունաց կայսրութեան զահը նստաւ, տարաւ անոր տուաւ, եւ ասոր փոխարէն շատ ոսկի առաւ : Աս անզգամութեան գործքին դառն հետեւութիւնները քիչ ժամանակէն մէջ սկսան երեւալ, որոնց վրայ իրաւամբ կ'ողբայ Արիստակէս Լաստիվերտացի ժամանակակից պատմագիրն՝ որն որ ան ամէն տառապանքներն աչքովը տեսաւ :

Արիստակէս առ ատեններս Աստուրական նահանգին Բերկրի քաղքին մէջ պատահած զարհուրելի դէպք մը կը պատմէ : Բերկրի քաղաքը, կ'ըսէ, ժամանակէ մը վեր Պարսիկները Յունաց ձեռքէն առած՝ եւ իսարիկ սնունտով անդուծ եւ անողորմ իշխան մը հոն քաղաքապետ դրած էին : Յունաց իշխանները Գանձի հայ իշխանին հետ մեկտեղ նորէն զանկալ պատերազմաւ ետ առին, իսարիկը քաղքին միջնարեւոյզը փախուցին, եւ անկէ ետքն սկսան անհոգ նստիլ : Քաղաքապետը մտաւոր ամբաստանութիւն ժամուկ մարդ խաւրեց եւ օգնութիւն խնդրեց, որոնք շուտ մը զօրքերնին առին եւ եկան յանկարծ յոյն ու հայ զօրաց վրայ ինկան, շտտերը չարդեցին ու մէկ մասն ալ զերի բռնեցին : Ան ատենը իսարիկ միջնարեւոյզէն դուրս ելաւ, եւ իր զազանային վրէժն հանելու համար, հրաման տուաւ որ մէկ մարդաշար խորունկ փոս մը փորեն եւ զերիններէն այնչափ մարդ մտնեն, մինչեւ որ անոնց արեամբք փոսը լեցուի : Եւ երբ որ հրամանը կատարուեցաւ, ինքը մտաւ նոյն արեամ մէջ լուացուեցաւ :

Մտնաւ 20 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետեւ Անիին մէջ վախճանեցաւ : իր եղբայրն Աշուտ ալ՝ որն որ թագաւորութեան յաջորդ պիտ'որ ըլլար, իրմէ քիչ մը յառաջ մեռած ըլլալով՝ միայն անոր որդին Գագիկ թագաւորութեան ժառանգ մնաց :

Գագիկ Բ. ին նրեք տարեան թագաւորոյթնան ժամանակը:

ԼԵ. Հայաստանին խռովութիւնը, Միքայէլ կայսեր Հայոցմէ Անին պահանջելը: Յունաց Հայաստան արշաւելն եւ ասպատակելը: Աեսա Սարգսին թագաւորելու համար ըրածները: Անի քաղքին առջեւն եղած մեծ պատերազմը. Յունաց յաղթութիւլը: ԼԶ. Գագիկին թագաւոր պատկուիլը (1040). Սարգսին անոր դէմ ըրած դաւաճանութիւնը: Կոստանդին Մոնամարիոս Հայաստան զօրք կը խաւրէ, Գագիկ անոնց կը յաղթէ: Կիկոզայոս զօրապետը նորէն Գագիկին վրայ կը խաւրուի, թագաւորն անոր ալ կը յաղթէ: ԼԸ. Կայսրը Սարգսին խորհրդովը Գագիկըն իրեն կը կանչէ. թագաւորը նենդաւոր նախարարաց երգման վրայ վտառհասցած՝ Կոստանդինուպոլիս կ'երթայ եւ հոն կ'արգելուի (1045): Նախարարաց Անին համար ըրած խորհուրդը. Պետրոս կաթողիկոսին Անին բանալիներն Յունաց կայսեր խաւրելը: Գագիկ բռնի Անին կայսեր թող տալու կը հաւանի, եւ անոր տեղ Պիղու քաղաքը կ'առնու: Խ. Պարսկամանոս զօրապետին զօրքով Անի գալը. Հայոց անոր վրայ յաղթութիւնն եւ Անին իրեն յանձնուիլը:

ԼԿ. Սմբատ մեռնելուն պէս Հայաստանին խաղաղութիւնը բոլորովին խռովեցաւ, նախարարաց իրարու հետ ունեցած կապը քակուեցաւ. արտաքին թըրշնամիք ալ երկիրն անտէրունչ տեսնելով՝ ամէն կողմանէ ներս յարձակեցան, եւ Հայոց թագաւորութեան խախտած ու քայքայած շէնքին սաստիկ բախելով՝ անոր վերջին կործանումը բերին, որուն աղէտալի նկարագիրն աս ու հետեւեալ գլխուն մէջ պիտ'որ տանք:

Ինչպէս վերը պատմեցինք, Յովհաննէս Սմբատ թագաւորն իր կենդանութեան ատենը Յունաց կայսեր թուղթ տուած էր որ իր մահուանէ ետքն Անի քաղաքն եւ անոր շրջակայ գաւառներն իրեն տայ: Երբ որ ինքը վախճանեցաւ Միքայէլ կայսրն Հայոց զեսպան խաւրեց ու պահանջեց որ քաղաքն իրեն տան: Անոնք աս բանս յանձն չառին, ասոր համար կայսրն երեք անգամ մեծ բանակներ խաւրեց, որոնք համարձակ Հայաստան մտան, շատ տեղեր աւար առին,

Զարգեցին ու քանդեցին . շատ քաղաքներ ալ զիրենք պաշտպանող չգտնելով՝ Յունաց անձնատուր եղան : Նախարարներն ու զօրքն իրենց մէջ ծագած երկպառակութեան համար չկրցան միարան Յունաց դէմ ելլել եւ երկիրը պաշտպանել : Ասան զի Աեստ Սարգիս իշխանը՝ Սմբատին տերութեան հողաբարձուն, անոր մահուան ատենը բովանդակ արքունի զանձը ժողված իրեն առած էր, եւ կ'ուզէր ինքը թագաւորել . շատ ամբողջներ ու քաղաքներ ալ իրեն կողմնակից զօրքերով բռնած էր : Իսկ Աահրամ Պահլաւունի սպարապետն եւ ուրիշ շատ իշխաններ Սարգսին դէմ զատ միաբանութիւն մ'ըրած էին :

Աս խառնակութեան մէջ Գաւիթ Անհողին Աշուանից թագաւորը Հայաստան յարձակեցաւ ու շատ աւեր եւ ապականութիւն ըրաւ . նոյնպէս Յոյներն ալ առաջին երեք ասշուանքներնուն յաջողելուն վրայ վստահացած՝ չորրորդ անգամ 100,000 զօրքով Հայաստան մտան եւ մինչեւ Անիին առջեւն հասնելով՝ ամէն կողմանէ սաստիկ պաշարեցին : Քաղքին մէջն եղող զօրքն՝ որոնց թիւը 30,000 էր, տեսնելով որ վերջին վտանգի մէջ են, եւ միանգամայն յոյն զօրքին ամէն օր իրենց սուած սաստիկ անարգանքէն եւ խօսած հայհոյութիւններէն արտաքոյ կարգի գրգռուելով՝ իրենց Աահրամ սպարապետին առաջնորդութեամբ քաղքին Ծաղկոց ըսուած դռնէն յանկարծ դուրս յարձակեցան, եւ այնպիսի կատաղութեամբ մը յոյներն սկսան զարնել որ անոնք սարսափած՝ կոնակնին դարձուցին ու խառն ի խուռն փախան : Հայոց զունդն անոնց ետեւէն ինկաւ եւ որուն որ հասաւ առանց ինայելու զարկաւ սպաննեց, եւ քաղքին առջեւի կանաչաղարդ դաշտը կոյտ կոյտ դիակներով լեցուց, մինչեւ արեան յորդութիւնն Ախուրեան գետին ջուրը կարմիր ներկեց : Աահրամ սպարապետին սիրտն աս ողորմելի տեսարանէն շարժելով՝ աղաչանօք ու յորդորանքով հազիւ իր զօրքն համոզեց որ պատերազմը զադրեցընեն : Յոյները պատերազմի դաշտին վրայ 20,000 մեռած ու խոցուած թող տուին . իսկ բանակին մնացած մասը ցիր ու ցան եղած փախաւ :

ԼԸ. Ըստ յաղթութենէն ետքը Առհրամին հետ միաբանած նախարարները խորհուրդ բրին եւ Պետրոս կաթողիկոսն ալ կանչելով՝ Սմբատին եղբորորդին Քաղիկ Բ. առջոյ եւ իմաստուն երիտասարդն Հայոց թագաւոր օծել տուին: Սարգիս առ բանս իմացած ին պէս, զանձերն առաւ Անիի բերդը մտաւ ամբողջաւ: Քաղիկ արիական քաջասրտութեամբ ելաւ մինակ անոր քովը զնաց ու յորդորեց որ անկէ ելլէ երթայ. ան ալ հաւանեցաւ եւ Սուրմատի բերդաքաղաքը զնաց. բայց իր ձեռքին տակն եղող քաղաքներն ու բերդերը թագաւորին շտուաւ, այլ կը մտածէր որ Յունաց երկիրն անցնի եւ անոնց ամէնը կայսեր տայ: Քաղիկ անոր միտքն իմանալով՝ քանի մը հողի հետն առած՝ անոր բանակը զնաց, մտաւ աներկիւղ անոր վրանն ու բռնեց Անի բերաւ, եւ սաստիկ պատիժներով ստիպելով՝ ամէն բերդերն ու թագաւորական զանձը ձեռքէն առաւ: Երբ որ այսպէս բոլոր հայրենի երկիրներուն տիրեց, զօրքը ժողովեց ամէն կողմ պարտեցաւ, եւ իրեն հնազանդիլ շուրջները նուաճեց. անկէ ետքը Քրիզոր Պահլաւունին՝ Առհրամ սպարապետին եղբորորդին հետն առած՝ թաթարներուն վրայ յարձակեցաւ, որոնք նոյն ատենները բազմութեամբ իր երկիրը մտած կ'աւրէին ու կ'ասպատակէին. զարնուեցաւ անոնց հետ Հուրաստան զեօին քով, ու շատերը ջարդելով՝ մնացածը փախուց, եւ այսպէս թագաւորութիւնն ամէն կողմանէ ապահովցրնելով՝ իր աթոռը դարձաւ:

Բայց հազիւ թէ տարի մը խաղաղութեամբ անցաւ: Սարգիս՝ անհաւատարիմ ու տիրանենդ իշխանն սկսաւ դարձեալ թագաւորին դէմ դաւաճանութիւն բնել: Ասան զի Քաղիկ տոնենդաւորին կեղծաւորութենէն խարուելով՝ անոր յանցանքին թողութիւն տուած եւ նորէն մեծ պատուոյ հասցուցած էր: Սարգիս առ բարերարութեան երախտագէտ ըլլալու տեղ, զանիկայ իր միտքը դրածն յառաջ տանելու դործածեց: Ըստ ժամանակները պատանդին Մոնոմախոս Միքայէլ Ե. ին յաջորդելով՝ Սարգիսն զազանի գրգռութեամբը Քաղիկին դեպքան խարեց եւ Անին իր դաւաճոյն անկէ ուզեց: Թագաւորն ամենեւին յանձն

շառաւ իր արքունի քաղաքն օտարի տալ . ան ատեն կայորը Միքայէլ Ասիտ իշխանը մեծ բանակով Հայաստան խրկեց որ քաղաքը բռնութեամբ առնու : Գազիկ հայազունդ զօրքով անոր զիմացն ելաւ , զարկացրուեց անոր բանակն ու յաղթանակաւ իր քաղաքը դարձաւ : Կոստանդին իր զօրացն յաղթուելուն գոյժն առածին պէս՝ Նիկողայոս զօրապեան աւելի շատ զօրքով Գազիկին վրայ խաւրեց . Գուինի Ապուսվար ամիրային ալ թուղթ մը գրեց որ ինքն ալ արեւելեան կողմանէ անոր վրայ յարձակի , եւ այսպէս զանիկայ ամէն կողմէն նեղը ձգեն : Այսպիսի ծանր ու վտանգաւոր վիճակի մէջ էր Հայոց երիտասարդ թագաւորը , բայց իր անվեհեր քաջութիւնը շուտ մ'իրեն ինչ ընելէքը սորվեցուց : Անիջապէս իր զօրութիւնը մէկտեղ ժողովելով՝ իմացաւ որ շիկրնար երկու մեծ թշնամիներուն մէկտեղ յաղթել . ուստի անպարեց Ապուսվարին շատ ընծաներով հրեշտակներ խաւրեց , եւ անոր հետ հաշտութիւն ըրաւ : Անկէ ետքը բանակին գլուխն անցած՝ քալեց Յունաց վրայ , որոնք յաղթութիւնն ստոյգ զնելով՝ կը փութային ժամ մը յառաջ Հայոց հետ զարնուիլ : Բանակներն իրարու մօտեցանուն պէս , հրաման տուաւ Հայոց թագաւորն որ փողերը հնչուին ու զօրքը զարնուելու սկսի : Պատերազմն երկայն շտեւեց , վասն զի հայ զօրքը սաստիկ յարձակմամբ մը յունական բանակը ցրուեց ու փախչելու ստիպեց :

ԼԹ . Կոստանդին կայսրը տեսնելով որ շիկրնար իր կամքը բռնութեամբ յառաջ տանիլ , յունական նենգութիւնը ձեռք առաւ , որուն վետ Սարգիս ալ իր կողմնակիցներովն աղէկ օգնական ըլլալով՝ Հայոց թագաւորութեան վերջին կործանումը բերաւ : Որովհետեւ աս իշխանին խորհրդովը կայսրը Գազիկին սիրոյ թուղթ մը գրեց , եւ զանիկայ հրաւիրեց որ գայ իրեն հետ տեսութիւն մ'ընել , ու խաչի եւ աւետարանի վրայ երգում ընելով՝ կը խոստանար զինքը նորէն իր երկիրը խաւրել որ խաղաղութեամբ թագաւորէ : Միայն կ'ըսէր , անգամ մը զքեզ տեսնեմ , անկէ ետեւ քեզի քու թագաւորութիւնդ

որդւոց որդի թող կու տամ. բայց իմաստուն թա-
 գաւորն Յունաց խաբէութիւններն ու նենգաւորու-
 թիւնք գիտնալով՝ ամենեւին յանձն շառաւ: Ան
 ատենը Սարգիս եւ իր դաւակիցներն սկսան թագաւ-
 որն յորդորել որ երթայ, եւ Պետրոս կաթողիկոսը
 միջնորդ բռնելով՝ խոստում տուին որ իրենք հաւա-
 տարիմ կը մնան եւ իրեն համար կեանքերնին կը
 զնեն: Աս խոստումին հաստատուն պահելու հա-
 մար կաթողիկոսն եւ ամէն իշխանները Քրիստոսի
 արեամբն երգման գիր մը գրեցին թագաւորին տուին:
 Գագիկ ասոր վրայ վստահացած՝ Անին բանալիները
 Պետրոս կաթողիկոսին յանձնեց եւ ելաւ կայսեր
 քովը զնաց, թէպէտ եւ Ահհրամ սպարապեան եւ
 ուրիշ զինքը թագաւորեցընող իշխանները խորհուրդ
 կու տային որ չերթայ: Աստանդնուպոլիս հասածին
 պէս բոլոր կայսերական իշխանները հանդիսութեամբ
 զինքը դիմաւորելու եկան, եւ առին կայսեր տարին.
 Աստանդին քանի մ'որ անոր պատիւ բուաւ, եւ ետքն
 սկսաւ պահանջել որ Անին իրեն տայ. եւ երբ որ
 Գագիկ ամենեւին մէկ եղանակաւ անոր շգիջաւ:
 բարկանալով՝ զինքը կղզւոյ մը մէջ բանտի պէս ար-
 զելեց: Հայոց իշխաններն աս բանս իմացածնուն պէս
 խորհրդի ժողովուեցան, եւ ոմանք կ'ուզէին Անին Ափ-
 խազաց Բագարատ թագաւորին, ոմանք ալ Աղուա-
 նից Գաւիթ թագաւորին տալ: Կաթողիկոսը տես-
 նելով որ ինչպէս որ ըլլայ քաղաքն օտարաց ձեռք
 պիտ'որ անցնի, Սամուսատ նստող յոյն իշխանին
 այսպէս թուղթ մը գրեց. «Թագաւորիդ իմացուր
 որ ես Անին եւ բոլոր մեր տէրութեան երկիրներն
 իրեն կու տամ. բայց անիկայ ասոր ինչ հատուցում
 կ'ընեմ»: Կայսրը Սամուսատի իշխանէն կաթողիկոսին
 միտքն իմանալով՝ շուտ մ'անոր շատ ստակ խաւրեց
 եւ զանազան պատիւներ շնորհեց, որոնցմով Պետրոս
 հաճելով՝ Անին 40 բանալիները կայսեր խրկեց.
 բանալիներուն հետ մէկտեղ տիրանենդ իշխաններն
 ալ կայսեր թուղթ մը խաւրեցին, որուն մէջ կ'ըսէին
 թէ Անին եւ բոլոր արեւելեան (Հայոց թագաւորին
 տակն եղող) երկիրները քեզի կու տանք: Մոնոմա-

խոս երբ որ աս նամակն առաւ, կանչեց Գագիկն եւ զանիկայ անոր առջեւը դնելով՝ ըսաւ. Ահա առիկ քու իշխաններդ բոլոր քու երկիրներդ ինձի տունն: Թագաւորը սաստիկ այլայլեցաւ, եւ հառաչելով պատասխանեց. Աստուած, իմ եւ նենգաւոր իշխաններու մէջ դատաստան ընէ. բայց Հայաստանին տէրն ու Թագաւորն ես եմ, ուստի թէպէտ եւ իշխաններս զանիկայ քեզի տան, ես ամենեւին չեմ տար: Կայորը 30 օր անդադար աշխատեցաւ որ Գագիկն հաւանութիւն առնու, բայց անկարելի եղաւ. վասն զի անիկայ միշտ հաստատութեամբ պատասխան կու տար թէ Չեմ կրնար իմ հայրենեացս երկիրն ու մայրաքաղաքս քեզի տալ: Ետքը տեսնելով որ իրեն Հայաստան դառնալու եւ նորէն Թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու ամենեւին յոյս եւ միջոց մը չկայ, ակամայ կայսեր զիջաւ, եւ Անիին տեղ Պիղու քաղաքն ու քանի մ'ուրիշ քաղաքներ առնելով՝ հոն քաշուեցաւ: Անկէ ետեւ Յունաց երկրին մէջ միշտ առդին անդին կը պտրտէր, եւ ուր որ կ'երթար, Յոյներուն շատ նեղութիւն կու տար անոնց իրեն ըրած շարեացը վրէժն առնելու համար:

Խ. Աստանդին կայսրը Գագիկէն հաւանութիւն առածին պէս՝ Պարակամանոս ներքինին զօրքով Հայաստան խրկեց որ Անին առնու. բայց անիկայ երբ որ քաղաքին առջեւն հասաւ, դռները զոց գտաւ, որովհետեւ Թագաւորին հաւատարիմ մնացած զօրքն ու ժողովուրդն՝ իրենց տիրօջը վրէժն առնելու համար Անիի մէջ ժողովուած եւ պատերազմի պատրաստուած էին: Պարակամանոս քաղաքը պաշարեց եւ սկսաւ զարնել. ներսիններն ալ քաջութեամբ դէմ կը դնէին եւ բիւր հայհոյութիւններով ու թշնամանիշ խօսքերով բոլոր Յունաց ազգը կը նախատէին: Քիչ մը ժամանակ այսպէս անցնելէն ետեւ, օր մը քաղաքացիք ու զօրքը կարգի մտնելով՝ յանկարծ դուրս յարձակեցան, յունական բանակը շարաշար զարկին եւ ցիր ու ցան ըրած փախուցին, եւ անոնց աւարը ժողվեցին քաղաքը դարձան: Գեռ աս յաղթութեան ու բախութեան մէջ էին, երբ որ դոյժ հասաւ որ Գագիկ թա-

գաւորն Յունաստան արգելուեր է եւ ալ ետ պիտ'որ չդառնայ. ամենուն ուրախութիւնը տրտմութեան փոխուեցաւ, բոլոր քաղաքը մեծէն մինչեւ պղտիկ սուգմտան եւ կոծով ու լացքով սկսան իրենց թագաւորն որդալ եւ անոր դաւածանութիւն ընողներուն զէմ աւելծք ու նզովք կարդալ. վասն զի իրենց ապագայ վիճակն յայտնի կը դուշակէին: Եւ տեսնելով որ ուրիշ հնարք չկայ, Յունաց զօրապետն ետ կանչեցին ու խաղաղութեամբ քաղաքն իրեն յանձնեցին:

Ահաւասիկ աս վախճանն ունեցաւ Քաղաքատունեաց ցեղին 160 տարւան թագաւորութիւնն՝ որուն իյնալովն Հայաստանի մէջ աղէտից ու թշուառութեան ընդարձակ ասպարէզը բացուեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ.

Գագիկ Բ. ին երեսուներկու տարւան պանդխտութեան ժամանակը:

ԽԱ. Յունաց Հայոց ըրած շարիքները. Պարսից Հայաստան արշաւելն եւ ասպատակելը: Մհրատայ բերդին առնուիլն եւ մջն եղած կոտորածը: Արծն քաղքին կործանումը: ԽԲ. Տուղբիլ Պարսից թագաւորին Հայաստան գալն եւ ըրած ասպատակութիւնները: Գագիկ Կարուց թագաւորին անոր զէմ ելլելն ու յաղթուիլը: Թաթուլ իշխանին սպաննուիլը: Մանազկերտի պատերազմին նկարագիրը: ԽԳ. Արծիկ քաղքին առումը: Պարսից զանազան անդամ Հայաստան ըրած յարձակումները: ԽԴ. Պարսից Աւիստան թագաւորին Հայաստան գալն. Անի քաղքին առնուիլն ու կործանուիլը (1064): Կարուց Գագիկ թագաւորին Յունաց երկիրը քաշուիլը: ԽԵ. Գագիկ թագաւորը Կեսարիայի յոյն մարտադրիտը կը սպաննէ. Պիգիստրա բերդին յոյն իշխաններէն կը բռնուի ու կը սպաննուի (1079):

ԽԱ. Հասանք հիմայ այնպիսի տեղ մը, ուր չէ թէ պատմութիւն՝ այլ որք եւ աշխարանք պէտք ենք դրել Հայաստանի վրայ հասած անհնարին թշուառութեանց համար, որոնք իր թագաւորութիւնն իյնալուն պէս սկսելով՝ անդադար շարունակեցին. որովհետեւ ազգին պաշտպան ըլլող եւ զանի-

կայ թշնամեաց յարձակումն պահող իշխանները
ցրուելով ու ջնջուելով՝ կատաղի եւ անգութ թըշ-
նամիք ամէն կողմանէ անարգել յառաջ կու գային,
անմեղ եւ անտէրունչ ժողովրդեան արիւնը գետի պէս
կը վազցընէին, եւ երկրին երեսն անոնց դիակներովը
ծածկելով՝ անոնց բնակած քաղաքներուն աւերակներն
իրենց դիերուն գերեզման կ'ընէին: Բայց մնք աս
աղէտից վրայ ողբալն Արիստակէս Լաստիվերացոյն
ճարտար գրչին թողունք, որն որ անոնց մեծ մասն
աչքովը տեսած ըլլալով՝ կենդանի եւ սրտաշարժ
եղանակաւ մ'անոնց վրայ ողբերգութիւն կրնայ գրել,
եւ սկսինք անոնց համառօտ պատմութիւնը պատմել:

Կենդաւոր Յոյները Բագրատունեաց թագաւո-
րութիւնը ջնջելէն ետեւ, Հայաստանին քանի մը
քաղաքներուն մէջ տկար զնդեր պահապան դրին, եւ
սկսան ջանալ որ Հայոց ազգը բոլորովին անհետ ընեն
եւ իրենց մէջ ընկղմեն: Անոնց կաթողիկոսին ալ՝
որուն զէթ Հայաստանն իրենց տալուն համար երախ-
տագէտ պէտք էին ըլլալ, դարանակալ ըլլալով՝ բըռ-
նեցին Կոստանդնուպոլիս տարին: Պարսից Տուղթիլ
թագաւորն Հայաստանին այսպիսի խառնակ եւ ան-
տէրունչ վիճակը տեսնելով՝ հոն մեծ դուժարտակ մը
զօրք խրկեց, որոնք եկան ամէն կողմ ասպատակելով՝
մինչեւ Բասեան դաւառը յառաջացան, եւ ՉԳ դաւառ
հրով ու սրով անապատ դարձընէին ետքը, բիւրաւ-
որ գերիներով ետ դարձան: Երկրորդ տարին աւելի
եւս բաղմութեամբ եկան մասն Հայոց երկիրն եւ
դարձեալ առաջին անգամէն աւելի ջարդ ու քանդ
ընելով՝ մինչեւ անոր արեւմտեան սահմանը հասան.
ամէն կողմ իրենց բաղմութեամբը ծովու պէս ծած-
կեցին, եւ սկսան անյազ երկաթն անմեղ արեամբ
ներկել. ոչ ծերի խնայեցին, ոչ երիտասարդի, ոչ
տղու, այլ կատաղի գազաններու պէս որուն որ պա-
տահեցան՝ զարկին սպաննեցին: Բայց ամէն տեղէն
աւելի Մանանաղի դաւառին Սմբատոյ բերդ բուռած
ամուր քաղաքն առ անազորոյն զօրքին կատաղու-
թեան հանդիպեցաւ. վասն զի տեղւոյն ամբու-
թեանը համար հոն ամէն կողմանէ շատ բաղմութիւն

իրենց ինչքերովն եւ անասուններովն եկած ժողովուած էին: Պարսիկներն եկան քաղքին շորս կողմը պատնէշով փակեցին ու պարիսպները փլցընելով ներս յարձակեցան. բնակչաց մեծ մասն անխնայ ջարդեցին ու մնացածները քաղքին հարուստ աւարովը հետերնին առած ելան զացին: «Ասոնց երթալէն ետեւ, կ'ըսէ Լաստիվերտացին, շատ խղճալի եւ ողբոց արժանի էր քաղքին տեօիլը: Ախրաւորուածներէն ոմանք դեռ կէս մը կենդանի եւ լեզունին ծարաւէն ցամքած, տկար ձայնով մ'իրենց ծարաւին հնար մը գտնելու կը ջանային, բայց օգնութեան հասնող մը չկար. ոմանք ալ սաստիկ վերք մ'առած ու ձայներնին կտրած՝ անդադար կը հեւային: Ոմանց վիզը կէս մը կտրուած ու կիսամեռ գետինն ինկած՝ ցաւին սաստկութենէն կը հառաչէին եւ ոտուրնին ձեռուրնին գետինը կը զարնէին: Բայց ասոնցմէ աւելի ողորմելի պղտիկ տղոց վիճակն էր. վասն զի անողորմ Պարսիկները գերիները քաղքէն հանելէն ետեւ, տղաքը ծնողքներնուն զրկէն յափշտակեցին ու գետինը զարկին, որոնց բազմութենէն բանակին տեղը կ'եռար ու կը շարժէր: Ոմանք քարի զարնուած ու շարաշար մեռած էին. ոմանց փորը պայթած ու փորոտիքը դուրս թափուած. իսկ ողջերէն շափահասներն ասդին անդին վազելով՝ արտասուալից աչօք մայրերնին կը փնտռէին, որոնց լալուն ձայնը լեռները կը թնդացընէր. բայց որոնք որ դեռ չէին կրնար քալել, գետնին երեսը սողալով կը ճշէին»:

Սմբատոյ բերդէն դարձան Պարսիկներն Արծն բազմամարդ ու հարուստ քաղքին վրայ եկան. քաղաքացիք անոնց դէմ դրին եւ մէջերնին երկայն եւ արիւնահեղ պատերազմ մ'եղաւ, այնպէս որ քաղքին շորս կողմի արտերը զիականերով լեցուեցան: Բայց վերջը Պարսիկներն յաղթելով՝ ներս մտան եւ անխնայ ջարդեցին, աներն ալ կրակի տուին, որոնց մէջ հազարաւոր մարդիկ ալ այրեցան: Այսպէսով աս հռչակաւոր քաղաքը մոխրակոյտ մը դարձաւ. իր 140—150,000 բնակիչները կէս մը սրով կէս մը հրով մեռան ու մնացածներուն մեծ մասն ալ գերութեան տարուեցան:

Աս սաստիկ կոտորածներն ու կործանումները տեսնելով Յունաց կոմսենոս զօրապետն, իր 60,000 զօրքովը Պարսից վրայ քալեց որ անոնց արշաւանացը վերջ տայ. իրեն հետ միացան նաեւ Ասսպուրականին Ահարոն իշխանը, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունի, եւ Լիպարիտ Աբաց քաջ թագաւորը: Եկան զարնուեցան թշնամւոյն զօրքին հետ, բայց իրենց մէջ ծագած անմիաբանութեան պատճառաւ շարաշար յաղթուեցան, Աբաց թագաւորն ալ զերի բռնուեցաւ:

ԽԲ. Տուղրիլին զօրքը վեց եօթը տարի այսպէս Հայաստանն արեամբ լեցրնելէն ետեւ, ինքը թագաւորն անհամար զօրքով ու փղերով անձամբ հոն եկաւ եւ Ազահունեաց գաւառին մէջ Մանազկերտ ամուր քաղաքին մօտ բանակը դրաւ: Անկէ ամէն կողմ իր արիւնքաւ շտ ասպատակները սփռեց, որոնք առաջին կոտորածներէն զերծ մնացած գաւառներն ու քաղաքներն անմարդացուցին ու կործանեցին: Մտան նաեւ Խորձենն ու Հանձիթ գաւառներն ուր շատ բազմութիւն ամբացած էին, եւ առհասարակ սրէ անցուցին. նոյնպէս Գերջան եւ Եկեղեաց գաւառներն ու Տայոց նահանգը սաստիկ կատաղութեամբ ասպատակեցին եւ զարձան մտան Անանդ գաւառը: Հոն հայ իշխանները Գագիկ Աբասեան Կարուց թագաւորին հրամանին տակ ժողվուած՝ իրենց զօրքովը թշնամւոյն դէմ ելան, եւ թէպէտ անոնց մէջ մեծ կոտորած ըրին, բայց ետքը շորս կողմանէ պաշարուելով՝ յաղթուեցան, իշխաններէն երեսուն հոգի զարնուեցան մեռան ու թաթուլ քաջ իշխանը բռնուած Տուղրիլին տարուեցաւ: Թաթուլ նոյն պատերազմին մէջ Պարսից Աբուսրան ամիրային որդին վերաւորած ըլլալով՝ որն որ Տուղրիլին շատ սիրելի էր, թագաւորն անոր ըսաւ. Եթէ աս արդան ապրի, զքեզ ալ կ'ազատեմ, իսկ եթէ մեռնի, զքեզ անոր զահ կ'ընեմ. որուն թաթուլ պատասխանեց. Թէ որ զարնուածքն իմն է, չ'ապրիմ, իսկ եթէ ուրիշին է, ան չեմ գիտեր: Երբ որ քիչ մը ետքը թագաւորը տղուն մեռնելուն գոցժն առաւ, զթաթուլ ալ սպաննել տուաւ եւ աջ թելը կտրելով Աբուսրանին

խաւրեց զանիկայ միսիթարելու համար, ըսելով թէ Որդիդ վատ բազկէ մեռած չէ:

Տուղբիլ աս ասպատակութիւններուն զբազած ատեն, Մանազկերտցիք պատրաստութիւն տեսնելու հետ էին, վասն զի յայտնի կը գուշակէին որ անիկայ իր ահագին սուրն իրենց վրայ ալ պիտ'որ դարձընէ. եւ որովհետեւ հունձքի ատեն էր, զիւրաւ կըցան բաւական պաշար ժողվել քաղաքը խոթել. պատերազմի հարկաւոր բաներն ալ ըստ բաւականի հոգացին, եւ քիչ մը ետքն իրենց գուշակութիւնն իրօք կատարուեցաւ: Ասան զի Պարսից ասպատակներն իրենց բանակը զարձածնուն պէս, Տուղբիլ հրաման տուաւ որ Մանազկերտը սաստիկ պաշարեն ու զարնեն. քաղքին բարեպաշտ իշխանն աղօթքով ՂԱտուած օգնութեան կանչելէն ետեւ, սկսաւ քաղաքացիները քաջակրել որ չվախնան եւ յոյսերնին Աստուծոյ վրայ զնեն. եկեղեցականներուն ալ պատուէր տուաւ որ անդադար աղօթք ընեն: Պարսից զօրքն ամբողջ ամիս մը սաստիկ աշխատեցան եւ օրն երկու անգամ, մէյ մ'առտու մէյ մ'ալ իրիկունը քաղքին վրայ յարձակում կ'ընէին, բայց մէջինները քաջութեամբ դէմ զնելով՝ չկրցան բան մ'ընել: Շատ անգամ ուզեցին ականներ բանալով պարսպին մօտենալ ու հիմը փորել, բայց չկրցան յաջողցընել. որովհետեւ Տուղբիլին իշխաններէն մէկը քաղաքացւոց վրայ զթալով՝ Պարսից ամէն խորհուրդները մագաղաթի վրայ կը գրէր եւ նետին ծայրը կապած՝ պարսպէն ներս կը նետէր եւ քաղաքացւոց կիմացընէր թէ այսօր աս կողմը պիտ'որ զարնեն, կամ քաղքին աս կողմն ական պիտ'որ բանան: Քաղաքացիք ալ ասկէ խրատուած՝ բոլոր մտազրութիւննին թրշնամուցն դարան զօրծած կողմերը կը զարձընէին եւ պարսպի կը հանէին: Տուղբիլ երկայն ատեն պարսպ տեղ աշխատելէն ետեւ, խոշոր քարընկէց մեքենաներ բերել տուաւ եւ սկսաւ անոնցմով պարիսպը զարնել. բայց ծերունի երէց մը՝ որն որ աս տեսակ մեքենաներուն գիտութեանն աղէկ տեղեակ էր, թրշնամուցն մեքենաներուն դէմ ուրիշ գործիքներ շխտկեց, եւ մեծամեծ քարեր նետելով՝ զանոնք կտորեց եւ ան-

դորձունեայ բրաւ: Պարտից աս փորձն ալ չյաջողեցաւ, բայց անոնք ասով ալ չյուսահատեցան, այլ շուտ մը թագաւորին հրամանաւը Բաղէշ քաղքէն ահագին բարան մը բերին՝ որով 60 լիար ծանրութեամբ քար կը նետուէր, եւ քաղքին դիմացը կանգնեցին. եւ որպէս զի ներսէն նետուած քարերն անոր վնաս չհասցընեն, առջեւը բամբակի բեռերէ եւ ուրիշ բաներէ պատնէշ մը շինեցին: Սարսափեցաւ Մանազկերտ առահագին մեքենան տեսնելով, բայց իր սարսափն աւելի եւս մեծցաւ, երբ որ անով նետուած առաջին քարը քաղքին պարսպին զարնելով՝ անոր մէկ մասը կործանեց վար ձգեց: Աստիլ քաղաքագետը տեսաւ որ քաղաքը վերջին վտանգի մէջ է, կանչեց իր զօրքերն եւ ըսաւ. Ով որ առ մեքենան այրելու հնարք մը կը գտնէ, զինքն առատ պարգեւներով կը վարձատրեմ եւ կայսրմէ իրեն համար մեծ պատիւ կ'առնում. եւ եթէ ինքը մեռնի, իր ընտանեացն ու ծնողացը հատուցում կ'ընեմ: Ընտանի Փռանկ ազգաւ քաջասիրտ զինուոր մը յառաջ անցաւ եւ ըսաւ. Ես քաղքին փրկութեան համար կեանքս կը զնեմ, ու Աստիլն հաւանութիւն ասնելով՝ նախ եւ ծծըմբէ քաղաքուած զիբաւառ հեղուկ մը շինեց շիշերու մէջ լեցուց, ու կէս օրան սաստիկ տաքին տեսնն, երբ որ թշնամոյն զօրքն իրենց վրաններուն մէջ կը հանդչէին, երազնութեաց ձիւ մը վրայ հեծած՝ կռնակն ալ խոշոր վահան մը զարկած՝ քաղքէն գորս ելաւ, եւ ձեռքը թղթով մը սկսաւ գէպ ի Պարտից բանակն երթալ, Մ-Ն-Գ-Գ, Մ-Ն-Գ-Գ պոռալով՝ այսինքն պատգամաւոր կամ թղթարեր: Պարտիկները ձեռքի թուղթը տեսնելով՝ կարծեցին թէ քաղքին կողմանէ թագաւորին նամակ կը բերէ, եւ անհոգ եղան: Փռանկն երբ որ բարանին մօտեցաւ, կանկ առաւ եւ սկսաւ մտադրութեամբ մ'անոր նայիլ, այնպէս ցուցընելով թէ անոր մեծութեանը վրայ կը զարմանայ. բայց յանկարծ ծոցէն շիշերն հանեց ու պատրաստած հեղուկը բարանին վրայ թափեց, ու սկիից շուտ մը ծիրանազոյն բոց մը սկսաւ ելլել, եւ առջեւի բամբակներուն օգնութեամբ բիշ ժամանակուան մէջ ան փայտակերտ բլուրը լափեց

լմբնցուց. իսկ ինքը ձին դարձուց եւ փախաւ մտաւ քաղաքը: Պարսիկ զինուորները թէպէտ եւ անապարեցին ետեւէն ինկան, բայց չկրցան հասնիլ: Աստղեցաւ Տուղրիլ եւ հրաման տուաւ որ մեքենաներով պարսպին հիմերը փորեն. բայց քաղաքացիք իրենց ունեցած յաջողութիւնն ներէնդի առած՝ պարսպին վրայէն սրածայր գերաններ ու խոշոր քարեր վար կը նետէին ու փորողները չարաչար կը սպաննէին. նաեւ երկաթի ճանկերով զանոնք վեր կը քաշէին ու կը մեռցընէին. որոնց մէջ Որտեւրիզ պարսիկ զօրապետն ալ պարսպին առջեւը պատերազմելու ատենը ճանկով վեր քաշեցին: Ասոր վրայ թագաւորը յուսահատեցաւ, ետ ետ քաշուելու հրաման տուաւ. բայց Աղկան զօրապետին աղաչելովն՝ որ մ'ալ կեցաւ եւ ուղեց վերջին փորձն ընել, ու նոյն օրւան պատերազմը բոլորովին աս զօրապետին յանձնեց: Աղկան շատ հնարքներով ջանաց որ պարսպին մօտենայ ու խրամատելով ներս յարձակի, բայց ներսիններուն քաջութիւնն անոր հնարքները պարապի հանեց: Երկու քաջասիրտ հայ պատանիք ալ յանկարծ բերդէն դուրս յարձակելով՝ բռնեցին զինքը Ասպին տարին, որն որ անմիջապէս անոր գլուխը կտրեց մեքենայով Տուղրիլին բանակը նետեց. ժողովրդեան ալ հրամայեց որ պարսպին վրայէն բարձր ձայնով զթագաւորը ծաղրեն: Նաեւ, կ'ըսէ Մատթէոս Ուռհայեցի, քաղաքացիք խոզ մ'առին մեքենայով Տուղրիլին առջեւը նետեցին, ու բերդին վրայէն պոռացին. Առ ասիկայ քեզի կին բրէ, ու մենք ան ատեն Մանազկերտը քեզի օժիտ կու տանք:

ԽԳ. Տուղրիլ բարկութեամբ ու տրտմութեամբ ժողովեց բանակին մնացորդն ու դարձաւ եկաւ Արձկէ քաղքին վրայ: Քաղաքացիք ամենեւին հոգ չունեցան, վասն զի քաղքին կէսն անառիկ պարսպով պատած էր, կէսն ալ Բզնունեաց ծովը կը պաշտպանէր ու թշնամուոյն անմատչելի կ'ընէր: Բայց Պարսիկները ծովին մէջ ծանծաղ տեղ մը գանելով՝ անկէ ներս մտան ու բոլոր բարկութիւննին անոր վրայ թափեցին. բնակչացը մեծ մասը ջարդեցին ու մնացածը գերելով՝ հետերնին Պարսկաստան տարին:

Քանի մը տարի ետքը նորէն դարձան մտան Հայաստան, եւ ուր որ մարդ գտան անխնայ ջարդեցին ու գերեցին. խեղճ ժողովուրդը շէր գիտեր ուր ապաւինի, որովհետեւ կատաղի թշնամիք ամէն տեղ ետեւնէն կը հասնէին եւ արտաքոյ կարգի տանջանքներով կը սպաննէին: Յունաց զօրքը քանի մ'անգամ փորձեցին անոնց դէմ ելլել եւ վռնտել, բայց իրենք յաղթուեցան եւ ետ քաշուելու ստիպուեցան: Անկէ ետեւ Պարսիկներն աւելի եւս համարձակութիւն առած, բոլոր երկրին երեսը տարածուեցան, խլաթ դաւառն անապատ դարձուցին. անկէ անցան Հարք դաւառն եւ Մանկան զոմ ըսուած գեղն ու բոլոր անոր ճօտաւոր գեղերը թալլելէն ետեւ, բնակիչները բռնեցին սառած գետի վրայ նետեցին, ուր սառոյցները կոտրելով՝ խեղճերը ջրին մէջ թափեցան ու շարաշար մեռան: Աս ժամանակս նաեւ Հայաստանի շրջակայ ազգերն ալ անդադար ներս կը յարձակէին, եւ Հայոց սակաւաւոր մնացորդն ալ կէս մը ջարդելով կէս մը գերելով կը սպառէին:

ԽԳ. Տուրիլին մահուանէ ետքն անոր Ալփասլան եղբայրը Պարսից թագաւորեց, եւ իր նախորդին նման Հայաստան արշաւելով՝ եկաւ Անի քաղաքը պաշարեց: Քաղաքացիք երկայն ատեն քաջութեամբ դէմ դրին, մինչեւ Պարսիկներն յուսահատած՝ ետ քաշուելու սկսան: Բայց քաղքին իշխանները կարծելով թէ թշնամին նորէն յարձակում ընելու պատրաստութիւն կը տեսնէ, եւ իրենց երկայն ատեն անոնց դէմ զնենն անկարելի համարելով, քաղքին միջնաբերդը քաշուեցան: Ժողովուրդն երբ որ ինքը զինքն առանց առաջնորդի տեսաւ, սկսաւ պոռալ եւ սաստիկ վայնասուն մը փրցրնել. շատերն ալ քաղքին ետեւի դռներէն դուրս ելան եւ սկսան փախչիլ: Պարսից վերջապահ զօրքը շուտ մ'աս բանս թագաւորին խնայուցին, որն որ նորէն ետ դարձաւ եւ առանց ընդգիծութեան ներս մտաւ: Չիկրնար ստորագրուիլ պարսիկ զօրաց քաղքին մէջ բրած անդթութիւնները. «Տղաքը, կ'ըսէ Աստիվերտացին, մօրերնուն գրկէն կը յափշտակէին ու քարի զարնելով կը մեռցընէին, եւ մայրերն իրենց

որդիքն իրենց արցունքովն եւ արեամբը կը թանային, Հայրն ու որդին մէկ սուր կը սպաննէր, ծեր եւ երիտասարդ, քահանայ ու սարկաւազ մէկ թրով իրենց մահը կը գանձին, եւ այսպէս քաղաքը ծայրէ ծայր գիւղներով լեցուեցաւ: Սպաննուողներուն բազմութենէն քաղքին առջեւէն անցնող մեծ գետակն (Ախուրեան գետը) արեան գոյն դարձաւ. վայրենի եւ բնտանի դազանները մեռելներուն գերեզման եղան, վասն զի չկար մէկն որ զանոնք թաղէր: Նաեւ քաղքին մէջ սաստիկ կրակ մ'ալ բորբոքեցաւ, որով բոլոր քաղաքն հազարլուր մը դարձաւ.:

Ալփասլան Անին առածին պէս՝ Գազիկ Աարսի թագաւորին գետպան խաւրեց ու պահանջեց որ զայ իրեն հազատակի: Գազիկ ուզելով ճարտարութեամբ մը Պարսից թագաւորին բարկութենէն անվնաս ազատիլ, շուտ մը սեւ զգեստներ հագաւ ու սուգ մտաւ: Ալփասլանին գետպանը զանիկայ աս կերպարանքի մէջ տեսնելով՝ երբ որ պատճառն հարցուց, Գազիկ պատասխան տուաւ. Քանի որ իմ բարեկամս Տուզըիլ՝ Ալփասլանին եղբայրը մեռած է, ես այսպէս սոգը զգեստ կը հագնիմ: Գետպանը զարմացած՝ զնաց թագաւորին պատմեց, որն որ անմիջապէս ելաւ Աարս եկաւ ու Գազիկին հետ սիրով տեսնուելով՝ անոր փառաւոր թագաւորական զգեստներ հագցուց եւ խաղաղութեամբ ետ դարձաւ: Բայց Գազիկ անիկ ետքը Աարս մնալն ապահով չհամարեցաւ, անոր համար քանի մ'օրէն իր իշխաններն հետն առած՝ Յունաց երկիրը զնաց եւ կայսրմէ Փոքր Հայոց Ծմեղաւ բերդն առնելով՝ հոն բնակեցաւ:

Ալփասլան քանի մը տարի ետքը դարձեալ եկաւ մտաւ Հայոց երկիրն, ու շատ դաւառներէն Յունաց զօրքը վճնաւելով՝ իր տակը նուաճեց եւ զանազան դաւառապետներու յանձնեց, որոնք ժողովրդեան սաստիկ տառապանք ու նեղութիւն տուին: Յոյները քանի մ'անգամ մեծ զօրութեամբ Աարսից դէմ ելան եւ ուղեցին զանոնք իրենց սահմաններէն վճնաւել, բայց չկրցան յաջողընել. իրենց Ռոմանոս Գիողիսէս (Գիոժէն) կայսրն ալ գերի բռնուեցաւ:

բայց իր հաւատարիմ շունը (Արմէն) ամենեւին իրեն չինայեց, մինչեւ որ զինքը կտոր կտոր ընելով՝ սպաննեց: Ասկէ ետքը Գազիկին ծառաներն իրենց տիրոջն հրամանովը Մարկոսին տունը թալլեցին եւ ելան զացին: Աս գործքին լուրը քիչ ժամանակուան մէջ ամէն կողմ տարածուելով՝ բոլոր Յոյները շատ կատղեցուց. ուստի ամէնն ալ սկսան ջանալ որ Գազիկը բռնեն եւ սպաննեն, եւ շուտով ալ յաջողցուցին: Որովհետեւ նոյն օրերը Գազիկ 1000 հոգւով Արղիստրա բոււսած բերդին կողմերը գնաց, եւ զօրքն անկէ քիչ մը հեռու կեցընելով՝ ինքը 3 հոգւով դէպ ի նոյն բերդը գնաց: Բերդին յոյն իշխանները հեռուէն զինքը տեսածնուն պէս, 50 հոգի ծածուկ տեղ մը պահեցին, եւ իրենք մեծ յարգութեամբ Գազիկին զիմացն ելլելով՝ յանկարծ զանիկայ ձիւն վար նետեցին: Նոյն ժամանակը պահուրած Յոյներն ալ դուրս ելան եւ զանիկայ բռնեցին բերդը տարին. իսկ քովի երեք հոգին փախան ազատեցան: Գազիկ Աբասեան Արուց թագաւորն եւ Ատոմ ու Աբուսահլ՝ Սենեքերիմ թագաւորին որդիքը Գազիկին բռնուիլը լսելուն պէս, ածապարեցին զօրքով Արղիստրայի վրայ եկան եւ քանի մ'որ անդադար զարկին, բայց սաստիկ ամուր բլլալուն համար չկրցան բան մ'ընել, ու թող տուին ետ դարձան: Բերդին իշխանները Գազիկը շուանով խղզեցին, եւ որ մը պարսպէն կախելէն ետեւ, տարին դուրսը թաղեցին. բայց վեց ամիս ետքը Բանիկ անունով հայազգի մ'եկաւ զազտուկ անօր ոսկրները գերեզմանէն հանեց ու տարաւ անոր Պիղու քաղքին մէջ շինել տուած վանքը թաղեց:

Իր մահուանէն քիչ մը ետքն իր պղտիկ որդին Գաւիթ ալ՝ անհիմն կասկածանքի մը համար Ապլիտարիպ իշխանէն թունաւորուելով՝ մեռաւ: Իսկ երեց որդին Յովհաննէս՝ որն որ Անի քաղքին յոյն դքսին փեսայացած էր, Պարսից զԱնի առնելէն ետեւ իր Աշոտ որդւովը կոտանդնուպոլիս գնաց, ուսկից Աշոտ նորէն Հայաստանի կողմերը դառնալով՝ Գանձակ քաղքին ամիրայէն Անիի իշխան գրուեցաւ, եւ այլ-

ազգիներէն թունով սպաննուեցաւ: Իր մարմինն իր ծառաներն առին Կոստանդնուպոլիս բերին. բայց զեռ ճամբան եղած ատենը Յովհաննէս ալ հիւանդացաւ ու վախճանեցաւ, որով Բագրատունեաց թագաւորական ցեղը բոլորովին լմրնցաւ:

Եսկէ ետեւ Հայաստան ամէն ազգաց պատերազմի սուպարէզ մը դարձաւ: Իր բնակիչներէն շատերն իրենց հայրենի երկիրն ամայացած եւ թշուառութեան մէջ տեսնելով՝ ասդին անդին, ու գլխաւորաբար ամուր եւ ապահով տեղեր սկսան տարածուիլ. որոնցմէ մէկ մեծ մասն ալ Տաւրոս լեռանց վրայ եւ Ախիկիայի ամուր կողմերը գաղթեց: Իսկ Հայաստանի մէջ մնացող Հայերն՝ անդադար իրարու ետեւէ եկող յարձակումներէն հետեւած տառապանքներուն տակը կը հեծէին, մինչեւ որ աս վերջին խաղաղութեան ժամանակները գալով՝ անոնց նեղութիւններուն սիւսիւթիւն տուին: Բայց մեր ասոնց պատմութիւնը մեր վեցերորդ դարին թողունք, եւ հիմայ սկսինք Հայոց թագաւորութեան Չորրորդ Հարստութեան, այսինքն Ռուբենեան ցեղին պատմութիւնը պատմել:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ՌՈՒԲԵՆԵԱՆՑ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուբենեանց տէրութիւնը Քաղաքապետներէս
ցեղին թագաւորութեան դադրելէն ետեւ Հայաս-
տանէն դուրս Ալիլիկիայի մէջ Ռուբեն իշխանին
ձեռքովն հաստատուեցաւ, որմէ նաեւ իր անունն
ալ առաւ, եւ 300 տարի երբեմն խաղաղութեամբ
եւ երբեմն պատերազմով տեւեց: Աս հայական թա-
գաւորութեան Չորրորդ հարստութիւնն իր սկիզբները
թէպէտ եւ պղտիկ եւ աննշան բան մըն էր, բայց իր
առաջին իշխաններուն քաջութիւնն եւ իմաստութիւնը
կարող եղան զինքն իր դարանակալներէն պահպանել,
եւ հետզհետէ պայծառացրնելով ու զօրացրնելով
զանիկայ բարձր աստիճանի մ'ընդունակ ըրին: Աս իշ-
խանաց քրիստոնէութեան ըրած մեծամեծ օգնու-
թիւնները զիրենք բոլոր եւրոպական ազգաց առջեւը
շատ անուանի ըրին. Հռոմեական արքունիքն ալ անոնց
արդիւնքը ճանչնալով՝ զանոնք արժանաւոր հատուց-
մամբ մը վարձատրելու համար թագաւորական թագ
խաւրելով՝ արքունական պատուոյ հասցուց, զորն որ
նաեւ Գերմանական եւ Յունական կայսրներն ալ
հաստատեցին: Ռուբենեան ցեղը թագաւորական իշ-
խանութիւնը ժամանակ մը փառօք վայելելէն ետեւ,
Եգիպտացոց յարձակումներն սկսան, որոնք խաչա-
կրաց զօրութիւնը խորտակելով՝ կ'ուզէին նաեւ կիլի-
կեան թագաւորութիւնն ալ ջնջել: Ալիլիկիա իսկզբան
Հռոմայ Քահանայապետներուն խնամակալութեամբն
եւ անոնց ըրած բարոյական ու նիւթական օգնականու-
թիւններովը, նաեւ թաթարաց ազգին իրեն թիկունք
ըլլալովը կարող եղաւ զինքը պաշտպանել ու կանգուն
բռնել: Բայց հետզհետէ իր օգնութեան աղբիւրները

զաղբեցան եւ թշնամիներն օրէ օր աւելցան, որոնց բանութեան զէմ չկրնալով զնեւ, բոլորովին ընկճեցաւ եւ ինկաւ :

Ռուբենեանց պատմութիւնը գրող Հեղինակները շատ են, որոնց մեծ մասը ժամանակակից կամ մօտաւոր ժամանակաւ ըլլալուն համար արժանահասաւ կրնայ համարուիլ: Ազգային պատմագրաց գլխաւորներն են Մատթէոս Աւսայեցի (ԺԲ. դարուն), որն որ Ռուբեն Ա.ին ժամանակէն մինչեւ Լեւոն Ա.ին ժամանակը (1130) կը պատմէ: Ասոր գործքին շարունակողն եղաւ Գրիգոր Երէց ու մինչեւ 1160—70 հասցուց: Աիրակոս Գանձակեցիին ու Աարդան (ԺԳ) իրենց պատմութիւնը մինչեւ Հեթում Ա. կը հասցընեն: Սամուէլ Երէցին պատմութիւնն իր շարունակութեամբը մինչեւ Լեւոն Ե.ին զահ ելլելը կը հասնի: Ահհրամ իր համառօտ տաճաւոր շափով պատմութիւնը մինչեւ Լեւոն Գ.ին թագաւորելը կը հասցընէ եւ հօն կը լինցընէ: Ասոնց կարգը կրնանք զնեւ նաեւ Հեթում պատմիչն ալ՝ որն որ իր Թաթարաց պատմութիւն անուանուած գրքին մէջ Ռուբենեան թագաւորաց շատ գործքերը կը գրէ, եւ մինչեւ 1310 Լեւոն Գ.ին ժամանակը կը հասցընէ: Աս Հեթումը Ռուբենեան թագաւորաց ցեղէն իշխան եւ Աորիկոսայ բերդին հրամանատարն էր. բայց ետքը կրօնաւորական վիճակ ընդունելով՝ իր ժամանակեան գաղղիներէն լեզուան իր պատմութիւնը գրեց: Ասիկայ նաեւ հայերէն լեզուաւ համառօտ ժամանակագրութիւն մ'ունի, որուն մէջ ալ Ռուբենեան իշխանաց շատ պատմութիւնները կը բովանդակին: Հեթումէն ետեւ կու գան Սմբատ, Ս. Ներսէս Արցեցի, Մաղաքիա արեղայ եւ շատ անանուն հեղինակներու գրուածներն ու յիշատակարաններ, որոնք աւ Հարստութեան գործքերուն աւանդապահն եղած եւ զանոնք մեզի հասցուցած են:

(Օտարազգի պատմագրաց մէջէն Աուլիէլմոս Տիւրացին Թորոս Բ.ին, Մլեհին եւ Ռուբեն Բ.ին գործքերը կը պատմէ. իսկ Բասիլիոս Յովհաննէս Հերոլտ Լեւոն Բ.ին ու Հեթում Ա.ին ըրած պատերազմներուն պատմութիւնը կը գրէ: Հենրիկոս Սպոնզանոս

և Աստուտոս՝ Լեւոն Բ.ին թագաւոր պսակուիլը կը գրեն. Նիկեոսա ու Աիննամոս յոյն պատմագիրները թորոս Բ.ին ու Մլեհին Յունաց դէմ ըրած պատերազմներուն պատմութիւնը մեզի կ'աւանդեն: Ռայնալտոս իր Եկեղեցական Տարեգրութեանցը մէջ Լեւոն Բ.ին թագաւոր պսակուելէն սկսեալ՝ մինջև Ռուբենեան թագաւորութեան ջնջուիլը Արիեիայի մէջ պատահած երեւելի դէպքերուն եւ պատերազմներուն պատմութիւնը կը գնէ, զորոնք ըստ մեծի մասին Վատիկանեան դիւանին նամակներէն հանած է: Իննովկենտիոս Գ. Քահանայապետին նամակներուն հաւաքման մէջ՝ զորոնք Ստեփանոս Բաղուզիոս հաւաքած է, Լեւոն Բ.ին նոյն Քահանայապետին գրած նամակներն եւ առ թագաւորին ու Տրիպոլոյ կոմսին մէջ եղած երկայն գժտութեան պատմութիւնը կը բովանդակի: Յովհաննէս Մարիանոս՝ Սպանիայի պատմութեան մէջ Լեւոն Զ.ին Եգիպտոսի բանակն ազատին եւ Եւրոպա գալը, իսկ Յովհաննէս Փրոսասար եւ Յովհան Ժիւլենալ տեղ Խբզէն² անոր Գաղղիայի մէջ անցուցած կեանքին ստորագրութիւնն, եւ Անդղիայի ու Գաղղիայի թագաւորներն իրարու հետ հաշտեցրնելու համար ըրածները կը գրեն: Աս պատմագիրներէն զառկայ նաեւ բոլոր Ռուբենեան ցեղին սկիզբէն մինչև վերջը պատմող պատմագրութիւն մը, որուն հեղինակն է Ստեփանոս Լուսինեան³. բայց առ պատմութեան մեծ մասն անհիմն եւ ուրիշ հեղինակաց աւանդածին անհամաձայն ըլլալուն համար, անկէ շատ քիչ բան առինք:

1 Johannes Mariana, Historia de rebus Hispaniae.

2 Jean Juvenal des Ursins, Histoire de Charles VI. roi de France.

3 Etienne de Lusignan, Histoire general des Royaumes de Hierusalem, Cypre, Armenie.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Տրոսքենի Ա .

Ա . Ռուբեն Տաւրոս լեւանց վրայ իր տէրութեան հիմը կը դնէ (1080) : Իր մահը (1095) :

Ա . Գազիկ Բ . ին բռնուած տակնը, քովի երեք ընկերներուն մէջն էր իր ազգականը Ռուբեն քաջ եւ իմաստուն իշխանը : Ասիկայ թագաւորին Արղիսարայի աշտարակէն կախուիլն աչքովը տեսնելով՝ Յունաց ազգին դէմ վրէժխնդրութեան ոգւով բորբոքեցաւ, ու միտքը դրաւ որ անոնց իշխանութեան տակ եղող Հայոց մէկ մասին զլուխն անցնի, եւ անոնց հետ ընդհանուր Յունաց դէմ ելլէ, եւ իր ազգն անոնց հարստահարութիւններէն ազատէ : Ստուգիւ մեծ ու շատ դժուարին էր Ռուբենին խորհուրդը, մանաւանդ Հայոց ան ցրուած վիճակին մէջ . բայց իր իմաստութիւնն, իրեն հետ միաբանողներուն անվեհեր քաջութիւնն եւ անոնց յոյն ազգին դէմ ունեցած սաստիկ գրգռութիւնը դիւրաւ յաջողեց ու զլուխ հանեց : Ռուբեն Հայոց ընդհանուր վիճակն ու դիրքն իր աչքին առջեւը բերելով՝ եւ անոնց զանազան տեղ ունեցած դժուրութիւնը կշռելով, մտքին մէջ որոշեց որ իր ձեռք զարնելու գործքին ամենէն յարմար տեղ Տաւրոս լեւանց վրայ է, ուր թէ հայազգիներուն շատութիւնն եւ թէ տեղւոյն ամուր դիրքն իրեն մեծամեծ յաջողութիւններ կը խոստանային : Անմիջապէս ելաւ հոն գնաց եւ իր մտածմունքը տեղւոյն հայ բնակիչներուն հաղորդեց, որոնք զինքն ու բախութեամբ ընդունեցան եւ շատ քաջասիրտ մարդիկ իրեն զինուորեցան : Ասոնցմով քիչ ժամանակիւն մէջ բոլոր Յոյները նոյն լեւանց վրայէն վռնակեց, եւ ան կողմերուն տիրելով՝ իր տէրութիւնը հոն հիմնեց :

Ռուբեն 15 տարի իշխանութիւնը վարեց ու վախճանեցաւ, եւ բոլոր աս ժամանակն իր ձեռքին տակ եղող ժողովուրդն հանդիստ պահէլու հոգ տարաւ : Նաեւ Տաւրոս լեւանց մտերբ տիրող հայազգի իշխաններն իր տէրութեան հետ կապակցելու ետեւէ

եղաւ եւ զլուխ ալ հանեց, որոնց մէջ զլխաւորներն էին Գող Ղասիլ, Ապիրատ եւ Օշին՝ Լամբրոն բերդին իշխանը: Ասոնք իր հաստատած փոքրիկ տէրութեան մեծնալուն ու զօրանալուն օգնական ու զօրծակից եղան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Կոստանդին Ա .

Բ. Կոստանդին հօրը կը յաջորդէ (1095) եւ երկիրները կ'ընդարձակէ: Իր խաչակրաց ըրած օգնութիւնները, Կոստանդին Կաթուղի ընդունիլն եւ իր մահը (1100):

Բ. Ուրբնին յաջորդեց իր որդին Կոստանդին Ա. որն որ իշխանութիւնն առածին պէս սկսաւ իր մեծ հանձարն ու քաջութիւնն ի զօրծ գնել: Ժողովեց Հայոց քաջերն եւ անոնցմով երկիրն ընդարձակեց: Յունաց ձեռքէն շատ քաղաքներ ու բերդեր առաւ. նաեւ Ղահկայ բերդին տիրեց եւ ամթոռը հոն հաստատեց:

Առ ատեններս Արեւմտեան ազգերն Ուրբանոս Բ. Քահանայապետին յորդորելովը Ս. երկիրն Եգիպտացոց ձեռքէն ազատելու համար ահազին պատրաստութեամբ Ասիա արշաւեցին: Կոստանդին աս բարեպաշտական զօրծքին մասնակից ըլլալու համար խաչակրաց իշխաններուն հետ նիզակակցութեան դաշինք զրաւ, եւ անձամբ անոնց շատ պատերազմներուն մէջ զանուելով՝ շատ քաջութիւններ ըրաւ: Խաչակիրք քանի մ'անգամ եգիպտական զօրքին յաղթելէն ետեւ՝ Անտիոք քաղաքը պաշարեցին. բայց հոն զօրքին պաշարը պակսելով՝ բանակին մէջ սաստիկ սով ինկաւ: Կոստանդին աս բանս լսածին պէս, իր երկրին ամէն կողմէն ուտելիք ժողովեց ու խաչակիր բանակին խրկեց: Իր օրինակին հետեւեցան նաեւ Օշին ու Բագունի իշխաններն եւ ուրիշ շատ իշխաններ ու Սեաւ լեռան վանքերուն կրօնաւորներն, որով խաչակիրք հողի առին եւ Անտիոքին տիրեցին. եւ աս բանիս արժանաւոր հասուցում մ'ընելու համար, բանակին իշխանները

կոստանդնին Մարգեղի ու Կոմնի պատիւ տուին, շատ ալ մեծագին ընծաներ խաւրեցին :

Կոստանդին քաջութեամբ եւ իմաստութեամբ 5 տարի ազգը ինամեկէն ետեւ վախճանեցաւ, եւ Կոստաղոն վանքն՝ իր հօրը թաղուած գերեզմանը թաղուեցաւ : Իրեն յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Թորոս Ա :

Գ Լ Ո Ի Խ Գ .

Թորոս Ա .

Գ. Թորոս հօրը կը յաջորդէ (1100) եւ բոլոր Արեւիկան իր իշխանութեան տակը կը նուաճէ : Պարսիկները Արեւիկա կը յարձակին . Գոռ Աւսիւ անոնց կը յաղթէ ու կը վռնտէ : Գ. Թորոսին Արեւսարա բերդն առնուին ու Գազիկ թագաւորը մոռցընող իշխանները բռնէն եւ սպաննելը : Իր մահը (1123) :

Գ. Թորոս հօրը քաջութեանն եւ իմաստուն կառավարութեանը հետեւող ըլլալով՝ երբ որ անոր մահուանէ ետեւ տէրութիւնն ինքը ժառանգեց, բոլոր փոյթն ու մտադրութիւնն իր ազգը կարգի դնելու եւ երկիրն ընդարձակելու զարձուց : Զարկաւ վանանց բոլոր Արեւիկայէն յունական զօրքն՝ եւ ինքը նոյն դաւանան իր իշխանութեան տակն առնելով՝ սկսաւ քաղաքները զանազան շէնքերով ու փառաւոր եկեղեցիներով զարդարել : Բայց այնպիսի յաջողութեամբ տէրութիւնն յառաջ տարած ատեն, յանկարծ 12,000 պարսիկ ասպատակներ Տաւրոս լեռանց կողմերը յարձակեցան, Անարզարա դաւառը թալլեցին, եւ անհամար գերիներով զարձան մտան Գոռ Աւսիւ իշխանին երկիրը : Աճապարեց Աւսիւ զօրքը ժողովեց եւ անոնց վրայ հասաւ, ու սաստիկ պատերազմով անոնց յաղթելով՝ շատերը բռնեց, մնացածը փախուց եւ Արեւիկայէն առած գերիներնին ձեռքերնէն առաւ : Երկրորդ տարին Պարսիկներն աւելի շատ բազմութեամբ Աւսիւն վրայ եկան առաջին յաղթուելուն վրէժն առնելու համար . բայց անիկայ նորէն իրենց դէժ ելաւ ու վնասեց :

Հագիւ թէ Թորոս Պարսից առաջին անգամ տուած վնասները նորոգած էր, դարձեալ այլազգեաց մեծ դունդ մը Արիկիիա յարձակեցաւ եւ Անարզաբային կողմերը նորէն ասպատակեց: Թորոս իսկզբան չէր համարձակած անոնց անհամար բազմութեանը դէմ պատերազմի ելլել, բայց իրենց բրած աւերն եւ ապականութիւնները տեսնելով՝ իր պզտիկ դունդն առաւ եւ իր Ղեւոն քաջ եղբորը հետ անոնց վրայ յարձակեցաւ եւ զարկաւ վաճակեց, թէպէտ եւ իր զօրքէն եւ իշխաններէն ալ շատ մարդ կորսընցուց:

Դ. Արբ որ այլազգեաց արշաւանքները դադրեցան, Թորոս դարձեալ իր զէնքը Յունաց վրայ դարձուց եւ անոնցմէ շատ քաղաքներ առաւ: Աս ատեններս Գազիկ թագաւորն սպաննող երեք եղբարք Մանտալէի որդիքը դեռ Արիկիստրա բերդին մէջ կ'իշխէին, որոնցմէ մէկը Թորոսին հետ խնամութիւն ունենալով՝ խոստացած էր որ նոյն բերդն իրեն տայ: Թորոս՝ որովհետեւ իր աէրութիւնը մինչեւ Ասպազովկիայի սահմանը տարածած էր, ուզեց Արիկիստրան ալ՝ որն որ նոյն կողմերը կ'իյնար, շուտով իր իշխանութեան տակն առնուլ. ուստի դունդ մը զօրքով Մանտալեան իշխաններուն այցելութեան դնաց, որպէս զի աս առ թով բերդն անոնցմէ ուզէ: Արբ որ բերդին մօտեցաւ քովիններէն մէկը ներս խաւրեց եւ իր գալն իմացուց: Յոյն իշխաններն անմիջապէս մէջներէն մէկն ընծաներով անոր դիմացը խաւրեցին: Ակաւ իշխանը բերած ընծան որն որ ծանրագին դաշոյն ու փառաւոր զգեստ մըն էր, Թորոսին տուաւ, եւ անոր հետ սիրով խօսակցելէն ետեւ կերակրի նստան: Սեզանը լմընցածին պէս Թորոս յոյն իշխանին դառնալով՝ Գուբ, ըսաւ, խոստացած էք որ Արիկիստրա բերդն ինծի տաք. արդ հիմայ ժամանակն է, զանիկայ ինծի յանձնեցէք, եւ իմ տէրութեանս մէջ ուր որ կ'ուզէք ձեզի ուրիշ երկիր մը տամ: Իշխանը տուած խոստումը կատարել շուզելով՝ պատասխանեց թէ Արիկիստրա մեր հայրենական ժառանգութիւն ըլլալով՝ չենք կրնար քեզի տալ: Աս պատասխանին վրայ Թորոս սաստիկ բարկացաւ, իմանալով որ անոնք զինքը

խաբեր են, եւ իշխանին բերած բնծաներն եւս դարձուց ու բուս . Եւ տունդ գնա եւ ասկէ ետքը պատրաստ եղէք . ինքն ալ ճամբայ ելաւ ու բերդէն հեռացաւ : Բայց զիշերն եկածին պէս եւս դարձաւ ու քովի հետեւակները բերդին ճօտ դարանի գնելով՝ ինքը ձիաւորներովը նորէն եւս քաշուեցաւ : Աստուանց բերդականներն ամենեւին բանէ մը տեղեակ չըլլալով՝ սկսան բերդէն դուրս ելլել, եւ յանկարծ Հայոց գունդէն անոր առջեւը տեսնելով՝ զարհուրած ներս փախան ու դռները գոցեցին : Բայց Թորոսին զօրքը բերդին բարձունքներն յարձակմամբ առին եւ սկսան մէկ կողմանէ ներսիններուն հետ պատերազմիլ, միւս կողմանէ ալ դռներուն կրակ տալ, որն որ քիչ ժամանակեան մէջ սաստիկ բորբոքեցաւ եւ ամէն կողմը պատեց : Բերդականները վաանդին մեծութիւնը տեսնելով՝ քովի կողմանէ դուռ մը բացին եւ սկսան փախչիլ : Հոն հասան հայական զօրքն ու բերդը բռնեցին . փախչողներուն ալ ետեւէն ինկան եւ առ հասարակ ամէնը բռնեցին : Ասկէ ետեւ Թորոսին աւետաւորներ խրկեցին եւ բանն իմացուցին, որն որ շուտ մը հոն եկաւ եւ Մանտալեան երեք իշխաններն առջեւը բերել տալով՝ բարկութեամբ հրամայեց որ երթան Գաղիկ թագաւորին սուրն եւ զգետները բերեն, եւ երբ որ բերին Թորոսին սիրան ելաւ եւ սկսաւ աչքէն արցունք թափել . բոլոր զօրաց սիրան ալ շարժեցաւ եւ ամէնը մէկտեղ սկսան իրենց դժբախտ թագաւորն ողբալ : Թորոս հրամայեց որ բերդին զանձերն ալ առջեւը բերեն, բայց յոյն իշխանները յանձն չառին . ասոր համար Հայոց իշխանապետը զանոնք տանջել տուաւ որ զանձերուն տեղերն յայտնեն : Նոյն միջոցին մէջերնէն մէկը պատուակաւ մը զինուորաց ձեռքէն պրծաւ, եւ ինքը զինքը բարձր տեղէ մը վարնետեղով՝ շարաշար մեռաւ . իսկ երկրորդն արտաքոյ կարգի յանդգնութեամբ մը սկսաւ Թորոսն յանդիմանել եւ սպառնալիքներ բնել . Ինչ պատասխան պիտ'որ տաս, բուս, Եունաց կայսեր որ զմեզ՝ իր իշխաններն այսպէս կը շարշարես : Աս խօսքը Թորոսին բարկութիւնն աւելի եւս բորբոքեց,

որն որ հաստ գաւազան մ'առած լիբբ յոյնին վրայ յարձակեցաւ եւ ըսաւ. Գուք ո՛վ էք որ Հայոց օժեւալ թագաւորն սպաննեցիք, կամ ինչ պատասխան տուիք Հայոց ազգին աւ անօրէնութեան գործքին համար. աւ ըսելով արտասուալից աշուրներով սկսաւ անօր զարնել, մինչեւ որ հոգին փչեց: Անկէ ետքը բերդին առէն զանձերը ժողովել տալով՝ հոն իր զօրքէ նպահապան դրաւ ու Աւահայ բերդը զարձաւ. իրեն հետ բերաւ նաեւ Արզիստրային երբօրդ իշխանը:

Ասկէ ետեւ 10 տարիի շափ ալ ազգը խնամեց եւ իր իշխանութեան 23 երօրդ տարին խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, եւ իր շինել տուած Գրազարկ վանքը թաղուեցաւ: Իր քաջութիւնները զինքն օտար ազգաց առջեւ շատ անուանի բրած էին, որոնք Արշիկեան Թորոսի երկիր կ'անուանէին: Իրեն յաջօրդեց իր եղբայրը Լեւոն Ա. վասն զի իր մեկհատիկ որդին Կոստանդին՝ քանի մը շարագործներէն թունաւորուած եւ իրմէ յառաջ մեռած էր:

Գ Լ ՈՒ Խ Գ.

Լեւոն Ա.

Ե. Լեւոն Արշիկայի իշխանութիւնը կը ժառանգէ (1123). Անտիոքի իշխանին սպանութիւն կ'ընէ: Նենգութեամբ կը բռնուի ու բանտ կը դրուի, եւ քանի մը քաղաքներ ու պատանդ տալով կ'ազատի: Զ. Յովհաննէս Կոմնենոս կայսեր Արշիկայ արշաւէն. Անարզարտ քաղքին պատերազմեւ եւ Յունաց նոյն քաղքին տիրելը: Ե. Աւահայ բերդին պատերազմեւ եւ անոր Յունաց զօրքէն առնուիլը: Ը. Լեւոնին իր երկու որդիներովք բռնուիլը (1137) եւ Կոստանդնուպոլսոյ բանտին մէջ մեռնիլը (1141):

Ե. Լեւոն Արշիկայի տերութեան զահն ելածին պէս իր երկիրն ընդարձակելու ձեռք զարկաւ, եւ իր մեծամեծ յաղթութիւններովք քիչ ժամանակուան մէջ շատ անուանի եղաւ: Նախ եւ յառաջ Յունաց դէմ պատերազմի ելլելով՝ անոնց յաղթեց եւ Մամեստիա ու Տարսան երեւելի քաղաքներուն տիրեց.

անկէ ետեւ Անտիոքի Ռոզերիոս (Ռոճեր) իշխանին օգնութեան զնայ, որն որ Ազազ բերդաքաղաքին այլազգի իշխանին զէժ պատերազմի ելած էր, եւ այլազգի զօրքին յաղթելով՝ բերդին տիրեց ու յաղթանակաւ ետ դարձաւ: Բայց Ռոզերիոսին մահուանէ ետքն՝ Անտիոքին նոր իշխանը Լեւոնին զէժ թշնամութիւն ունեցաւ, ու Մարաշի Բաղասինոս (Բաղասին) կոմսին հետ միարանալով՝ անոր ձեռքովը զանիկայ նենգութեամբ բռնեց եւ Անտիոք քաղաքին մէջ բանադրաւ: Լեւոն քանի մ'ամիս բանադր կենալէն ետեւ, Ատանա ու Միսիս քաղաքներն եւ 60,000 դահեկան, որդիներէն մէկն ալ պատանդ տալով՝ անկէ ազատեցաւ: Բայց Աիլիկիա եկածին պէս շուտ մը զօրքը ժողովեց ու տուած քաղաքները պատերազմաւ ետ առաւ. անկէ յառաջ քալեց եւ Անտիոքի իշխանին երկիրը մտաւ, ու շատ տեղեր ասպատակելով եւ աւրելով՝ զանիկայ այնչափ նեղը ձգեց՝ որ ստիպուեցաւ առած պատանդն ետ տալ եւ իրեն հետ հաշտութիւն ընել:

Զ. Աս հաշտութիւնը հաստատուելէն քիչ մը ետքը, Յովհաննէս կոմսենոս Պերփերուժէն կայսրը լսելով որ Լեւոն Աիլիկիայի մէջ բոլոր Յունաց երեւելի քաղաքներն առեր է, եւ նաեւ Սելեւկիա քաղաքն ալ առնելու կը սպառնայ, հրաման տուաւ որ պատրաստական զօրքերը ժողովուն եւ նոր զօրաժողով ալ ըլլայ. շատ ալ պաշար պատրաստել տուաւ, եւ այսպիսի ահագին զօրութեամբ Աիլիկիայի վրայ քալեց, ու Աիլիկեան դրունք ըսուած լեռանց անցքերէն անցնելով՝ Մամեստիա, Տարսոն եւ Ատանա քաղաքներուն առանց աշխատութեան տիրեց: Աս յաջողութեան վրայ արտաքոյ կարգի օւրախացած, ուզեց բոլոր Աիլիկեան տէրութիւնն իր տակը նուաճել, ուստի զօրքին մէկ դումարտակն՝ որն որ պարսկական վաշտերէ կազմուած էր, Անարզաբա ամուր բերդաքաղաքին վրայ խաւրեց, որ անոր բնակիչները գրգռեն եւ ինչմաքի վրայ ըլլալնին իմանան: Անարզաբա նոյն ժամանակն իր անհամար բնակիչներէն զատ՝ ամէն կողմանէ հոն ապաւինողներուն բազմութեամբն ու քաջ սպա-

ազգէն զինուորներով լեցուն էր, որոնք բոլոր ջանքով
 աշխատելով՝ բերդին առջևէր մարտիցներ շինած եւ
 պատերազմական մեքենաներով քաղաքն աւելի եւս
 ամրացուցած էին: Եկան յունական զօրքը քաղաքին
 առջևէր, զորոնք քաղաքացիք տեսածնուն պէս, գրո-
 ներէն դուրս ելլելով՝ վրանին յարձակեցան, շատերը
 նոյն տեղը ջարդեցին, մնացածները փախուցին եւ եր-
 կայն ատեն ետեւնէն ինկան ու հալածեցին: Բայց նոյն
 ատենը բոլոր կայսերական բանակն հոն հասաւ, որով
 քաղաքացւոց հարկ եղաւ ետ քաշուիլ ու քաղաքին
 մէջ մտնել. կայսերական բանակն ալ յառաջ եկաւ
 եւ քաղաքը պաշարեց: Հոս սկսաւ բուն սաստիկ եւ
 արինահեղ պատերազմը: Յոյները մեքենաներն յա-
 աջ քշեցին, եւ անոնցմով մեծամեծ կլոր քարերնե-
 տելով՝ աշտարակները խախտելու ու կործանելու կ'աշ-
 խատէին. Հայերն ալ իրենց պատնէշներուն ետեւը
 կանգնած բարաններէն խոշոր քարերու տարափ կը
 տեղային եւ յունական զօրքին շատ վնաս կու տային:
 Ասկէ զատ անոնց մեքենաներուն վրայ կրակ կտրած
 երկաթի կտորներ նետելով՝ անոնց փայտէ սիւները
 կ'այրէին եւ զօրծիքներն անզօրծածական կ'ընէին:
 Այսորն իր զօրաց կտորուիլն ու տկարանալը տեսնելով՝
 սկսաւ վհատիլ եւ ետ քաշուելու պատրաստուիլ. բայց
 իր Իսահակ որդւոյն մէկ հնարքը պատերազմին կեր-
 պարանքը բոլորովին փոխեց, եւ յաղթութիւնն Յու-
 նաց կողմը դարձուց: Աս պատանին տեսնելով՝ որ
 իրենց զժբախտութեան գլխաւոր պատճառը ներսէն
 նետուած հրեղէն երկաթներն են, հօրը խորհուրդ
 տուաւ որ մեքենաներուն փայտեղէն մասերը կաւով
 ծեփել տայ: Այսորն անմիջապէս աս խորհուրդն ի
 զօրծ դրաւ, եւ երկրորդ օրը նորէն քաղաքը զարնելու
 սկսաւ. բերդահանները թէպէտ եւ դարձեալ իրենց
 բոբբոքեալ երկաթներովը կայսերական զօրաց մեծ
 վնաս տուին, բայց անոնց մեքենաներուն չկրցան վնա-
 սել, վասն զի զանոնք պատող կակուղ ու խոնաւ կան
 աս բորբոքիչ սուճերուն զօրութիւնը կը կտրէր
 որով անոնցմէ նետուած քարերը բերդին քանի մը
 կողմը կործանեցին ու զօրաց ներս մտնելու խրամատ-

ներ բացին: Քաղաքացիք ասով ալ չվհատեցան, այլ կատաղաբար ներս մանողներուն վրայ յարձակելով՝ անոնցմէ շատ մարդ ջարդեցին, մինչեւ որ բոլոր յունական բանակը քաղքին մէջ մտաւ, ամէն կողմ բռնեց ու պատերազմը դադրեցուց:

Է. Անարգաբա առնուելէն ետեւ կայսրը բոլոր զօրութեամբ Առհկայ բերդին վրայ եկաւ, զորն որ բնութիւնը ժայռերով եւ արուեստն ամուր պարսպով ամրացուցած էր, եւ ներս պատգամ խաւրեց որ բերդը խաղաղութեամբ իրեն տան: Բերդականներն աս առաջարկութիւնը մերժեցին եւ իրենք զիրենք պաշտպանութեան վիճակի մէջ դրին. ան ատեն կայսրը քաղաքն ամէն կողմանէ պաշարեց, եւ նարէն մարդ խաւրելով՝ բերդականաց ծանոյց որ եթէ առանց պատերազմի անձնատուր ըլլան, իրենց հետ քաղցրութեամբ կը վարուի, իսկ եթէ դէմ գնեն ու բռնութեամբ բերդն առնուի, իրենց վրայ ամէն տեսակ խտուածիւն կը բանեցընէ. բայց հաւատարիմ բերդականք աս խօսքին ալ ականջ չդրին: Աստանդին՝ բերդին արի հրամանատարը շատ քաջալերիչ խօսքերով իր զօրքը մինչեւ վերջին շունչը դէմ գնելու պատրաստելէն ետեւ, շատ անգամ պարսպին վրայ կ'ելէր եւ յունարէն լեզուաւ կայսրն եւ անոր զօրքը կը նախատեր ու ծաղր կ'ընէր, եւ իր սառտիկ զօրութեանը վրայ վստահացած՝ կ'առաջարկէր որ մէջբնէն մէկն բնտրեն իրեն հետ մենամարտելու: Այսորը Աստանդին տուած նախատինքներուն վրայ բարկացած, բոլոր զօրապետներուն հրաման տուաւ որ բանակին մէջէն թշնամույն դէմ ելլելու մէկը գտնեն: Մակեդոնական գնդէն Եւստրատիոս անունով զինուոր մ'աս բանիս յարմար գատուեցաւ, եւ մարդու երկայնութեամբ վահան մը՝ աջ ձեռքն ալ նոր սրուած սուր մ'առած, բանակէն զատուեցաւ, ու բլրին ստորոտն իջնալով՝ Աստանդինն ձայն տուաւ որ վար իջնայ ու մենամարտին: Աստանդին շուտ մը պզտիկ վահան մ'առաւ ու կայծակի նման սլացաւ. Եւստրատիոսին դիմացն եկաւ, եւ սրովն սկսաւ անոր վահանին անգաղար զարնել: Յոյն զինուորներն՝ որ հետուէն կեցած աս բանս

կը դիտէին, սկսան ազազակով իրենց ընկերն յորդորել որ ինքն ալ թշնամւոյն զարնէ. բայց անիկայ միայն երբեմն երբեմն սուրբ վեր կը վերցընէր եւ ետքը նորէն վար կ'առնուր: Աս բանս քանի մ'անգամ կրկնելէն ետեւ, յանկարծ այնպիսի սաստիկ ուժով մը Աստանդնին վահանին զարկաւ. որ զանիկայ երկու կտոր բրաւ, որով հայ իշխանն առանց պաշտպանութեան մնալով՝ ստիպուեցաւ փախչիլ ու քաղքին մէջ ծածկուիլ: Երբ որ Եւստրատիոս բանակը դարձաւ, կայսրը զինքնառջէր բերել տուաւ եւ սուրբ վերցընելուն ու վար առնելուն պատճառն հարցուց, որուն Մակեդոնացին պատասխան տուաւ թէ Աուգէի մէկ հարուածով թէ թշնամին եւ թէ անոր վահանն երկու կտոր ընէլ. բայց որովհետեւ անիկայ միշտ վահանը մարմինէն հեռու կը բռնէր, չկրցայ յաջողցընել: Քանի մ'որ ետքը Յոյները պատերազմաւ բերդին տիրեցին, Աստանդնին ալ բռնեցին եւ կայսեր հրամանաւ շղթայով կապած՝ նաւ գրին որ Աստանդնուպոլիս տանին: Բայց հազիւ թէ նաւին շուանները քակուեցան եւ ցամաքէն սկսաւ հեռանալ, քաջասիրտ իշխանը գիշերն իրեն օգնական առնելով՝ պահապաններուն վրայ ինկաւ ու շատերն սպաննեց. եւ իր ծառաներուն օգնութեամբը շղթաներէն արձակուելով՝ ցամաք ելաւ ու փախաւ: Բայց քիչ մը ետքը նորէն ձեռք ինկաւ ու կայսեր յանձնուեցաւ:

Ը. Կայսեր բուն բանակին աս գործողութեանց զբաղած ատենն, անոր մէկ գումարտակը Ալեոնին ետեւէն իյնալով՝ զանիկայ իր Ռուբենն ու Թորոս որդիներուն հետ՝ իրենց ապաւինած լեռներուն վրայ բռնեց, ու շղթայով կայսեր բերաւ, (ամանք կը պատմեն որ կայսրը Ալեոնին սուտ երգում ընելով՝ զանիկայ իր որդւոցը հետ իրեն կանչեց ու բռնեց,) զորոնք կայսրը հետը Աստանդնուպոլիս տարաւ ու բանաարկեց: Բայց քիչ մը ետքն անոնց վրայ զթալով՝ բանտէն հանեց եւ իր պալատին մէջ բնակեցուց, ու միշտ իրեն հետ զբօսանքի կը տանէր: Օր մը երբ որ զանոնք հետը բազնիք տարած էր, Ռուբենն կայսեր պատիւ մ'ընելու համար մարմորէ աւազաններուն մէկը ջրով լեցուց, եւ

իր սաստիկ զօրութեամբը վեր վերցրնելով՝ անոր առջևը բերաւ : Ռուբենին աս գործքը թեպէտ եւ տեսնողներուն մեծ զարմանք պատճառեց, բայց միանգամայն յոյն զօրաց նախանձն ալ շարժեց, որոնք անոր վրայ կայսեր զանազան զբազարտութիւններ ընելով՝ աշուրներն հանել տուին եւ նաեւ կեանքն ալ յափրշտակեցին . իսկ Ղեւոն թորոսին հետ նորէն բանազրուեցաւ, ուր սաստիկ տառապանքներուն չդիմանալով՝ քիչ ատենէն մեռաւ : Իր իշխանութիւնը 14 տարի տեւեց . իսկ Աստանդնու պոլսոյ մէջ պանդխտութիւնը 4 տարի :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Թորոս Բ .

Թ . Թորոսին Աստանդնու պոլսէն Արիկիա գալն ու հօրը տէրութիւնն առնուլը (1144) : Մանուէլ կայսեր Արիկիա արշաւելը : Անդրոնիկոս զօրապետին Թորոսին վրայ խարուիլն եւ անոր Հայոց զօրքէն յաղթուիլը (1145) : Թ . Թորոս Երուսաղեմի թագաւորին օգնութեան կ'երթայ . Յունաց զէմ նորէն պատերազմի կ'ելլէ : Անդրոնիկոս նորէն Արիկիայի վրայ կը խրկուի . Թորոս անոր վրայ մեծ յաղթութիւն կ'ընէ : Աստանդին Աւլամանոս զօրապետին Թորոսին վրայ գալն եւ անկէ յաղթուիլը : ԺԵ . Թորոսին երկրակալութիւնները . Փրլլճ Աւլան Իկոնիոնի (Ղոնեպի) սուլթանին Արիկիա յարձակիլն, իր զօրքին կոտորածը, եւ Թորոսին հետ հաշտութիւն ընելը : Յոյները Թորոսին Ստեփանէ եղբայրը կը սպաննեն . Թորոս ասոր վրէժն առնելու համար նորէն անոնց զէմ պատերազմի կ'ելլէ ու բոլոր Արիկիան ձեռքերնէն կ'առնու : ԺԲ . Մանուէլ կայսեր Թորոսին վրայ գալն եւ Երուսաղեմի թագաւորին միջնորդութեամբն անոր հետ հաշտուիլը (1159) : Թորոսին մահը (1168) :

Թ . Թորոս հօրը մահուանէ ետեւ կայսեր հրամանաւ բանտէն ազատելով՝ կայսերական զօրաց մէջ մտաւ, եւ իր քաջութեամբը քիչ ժամանակեան մէջ երեւելի եւ անուանի եղաւ : Նոյն ատենները Թաթարաց արշաւանքներուն պատճառաւ Յովհաննէս Առնենոս կայսրը զօրքով Արիկիա երթալով՝ զինքն ալ հետը տարաւ, եւ երբ որ հոն կայսրը դիպուածով մը

դարնուելով՝ մեռաւ եւ զօրքն ետ դարձան, Թորոս Հոն մնաց եւ հայ քահանայի մը քովն երթալով՝ անոր իմացուց որ ինքը Ղեւոնին որդին է: Քահանան զինքը շատ սիրով ընդունեցաւ, եւ քիչ մը ժամանակ ոչխարներու վրայ հովիւ դրաւ եւ զնաց Արիկիայի մեծերուն ու ժողովրդեան ծածուկ իմացուց որ Ղեւոնին որդին իր քովն է: Հայերն արդէն Յունաց բրած բրունութիւններէն սաստիկ նեղացած ըլլալով՝ մեծ բաղձանքով իրենց առաջին տէրերուն կը փափայքէին, որոնց ժամանակը խաղաղ ու հանդիստ կեանք կ'անցընէին. ասոր համար քահանային իրենց տուած անակնկալ աւետիքն իրենց մեծ ուրախութիւն պատճառեց, եւ շուտ մը շատ քաջասիրտ պատերազմողներ ժողովուեցան ու Թորոսն իրենց իշխան անուանելով՝ անոր զինուոր գրուեցան: Արի պատանեակն այսպէս հօրը տէրութիւնը ձեռք ձգելէն ետեւ, նախ Աահկայ բերդին վրայ զնաց, պատերազմաւ անոր օտրեց եւ տէրութիւնն հոն հաստատեց. անկէ ետեւ կամաց կամաց յունական զօրքը Արիկիայի քաղաքներէն վճռուեց եւ իր հայրենական երկիրներուն նորէն օտրեց:

Թորոսին աս զօրձքերուն լուրը Մանուէլ Առմեննոս կայսրն առնելով՝ շատ խռովեցաւ, եւ շուտ մը Հունգարացուց հետ բրած պատերազմը լմրնցընելով՝ բանակն առաւ Արիկիայի վրայ քալեց եւ Ատանա ու Տարսոն քաղաքներուն օտրեց: Անկէ ետքն Անգրոնիկոս զօրապետը Թորոսին վրայ խաւրեց որ զանիկայ բռնէ: Թորոս՝ որ նոյն ատենը Քարձրբերդ ամրոցը քաշուած էր, Անգրոնիկոսին իր վրայ զալն իմացածին պէս, անոր զեւպան խաւրեց եւ ըսաւ. թէ որ կայսրն արդարութեամբ եւ իրաւամբ կառավարէ, ես անոր ամէն հրամաններուն կը հնազանդիմ. որուն յոյն զօրապետն այսպէս պատասխան խրկեց. Այստեղ արդար եւ իրաւացի հրամանն աս է որ զքեզ ալ հօրդ կապուած շղթայովը կապենք: Աս պատասխանին վրայ Թորոս սաստիկ զայրացաւ, եւ շուտ մ'իր պատերազմական կարգադրութիւններն ընելով՝ ամենայն զօրութեամբ Յունաց զէմ գնելու պատրաստուեցաւ: Հետեւակ

զօրքն ան լերանց կիրճերուն մէջ, ու սկից որ կայսերական բանակը պիտ'որ անցնէր, դարանի դրաւ, իսկ ձիաւոր զօրքն ինքը հետն առած Բարձրբերդ կեցաւ: Եկաւ Անդրոնիկոս իր բանակովն սկսաւ կիրճերէն անցնիլ: Հայոց դարանակալներն իրենց դարաններէն յանկարձ դուրս ցատքեցին եւ անոնց վրայ իյնալով՝ մեծ կոտորած բրին, ու շատ մեծամեծ իշխաններ ու զօրապետներ գերի բռնեցին իրենց իշխանին բերին: Այսրն իր իշխաններուն բռնութիւն լսելով՝ Թորոսին գեօպան խաւրեց եւ ուզեց զանոնք գնել եւ ազատել: Թորոս ամբարտաւան Յոյներն իր առջեւն ազաւելլու եկած տեսնելով՝ հարցուց անոնց. Քանի կ'արժեն ձեր իշխաններն որոնք հիմայ իմ գերիներս են: Գեօպանները շփոթեցան եւ ուրիշ բան չկրնալով բռնել, ինչ արժեքնին դուն գիտես, բռին. ան ալ վնասանձնութեամբ մը պատասխան տուաւ. Թէ որ արժէք ունեցող բաներ բլլային, չէի ծախեր. ինչ որ կ'ուզէք տուէք եւ առէք տարէք: Գեօպաններն իրենց իշխաններուն պատիւ բնելու համար շատ սակի վճարեցին: Թորոս հրաման տուաւ որ անոնց ամէնն ալ իր զօրքին բաժնեն: Զարմացան գեօպաններն ու պատկառանօք մը հարցուցին թէ ինչ պատճառաւ այնչափ ստակն անարգ զինուորներուն բաժնել կու տաս. Արպէս զի, պատասխանեց Թորոս, աւելի քաջալերուին եւ ուրիշ անգամ նորէն ձեր իշխանները բռնեն: Ասոր վրայ կայսրն Անտիոքի իշխանին միջնորդութեամբը Թորոսին հետ հաշտութիւն բրաւ եւ բարեկամութեան դաշինք հաստատեց:

Ժ. Աս տեսներս Նուբատին Հալէպի սուլթանը շատ զօրանալով՝ Ատինացւոց Ասորիքի մէջ ունեցած քաղաքներէն շատերն առած եւ քանի մ'անգամ ալ պատերազմաւ խաշակիր զօրքին յաղթած էր, ու կամաց կամաց յառաջ կ'երթար: Բաղաուինոս Գ. Երուսաղէմի թագաւորն աս շարեաց առջեւն առնելու համար բոլոր լատին իշխանները ժողովեց եւ պատրաստուեցաւ անոր դէմ ելլելու. եւ որովհետեւ Թորոս իր պատերազմական հմտութեան եւ բրած քաջութիւններուն համար շատ անուանի եղած էր, թա-

գաւորն անոր ալ գեազան խաւրեց ու հրաւիրեց որ ինքն ալ զօրքովն իրենց բանակը գայ, եւ միաբան հասարակաց թշնամին վանեն: Թորոս առ պատգամաւորութիւնը շատ ուրախութեամբ ընդունեցաւ, եւ որովհետեւ, կ'ըսէ Գուլիէլմոս Տիւրացի, հզօր ու ժիր մարդ էր, շուտ մ'իր անհամար զնդերուն գլուխն անցած՝ Անտիոք քաղաքը թագաւորին բանակն եկաւ, որուն վրայ Լատինացիք սաստիկ ուրախացան, եւ յաղթութիւնն ստոյգ զնեւով՝ բանակնին շարժեցին ու թշնամին զարկին. շատ քաղաքներ ալ ձեռքէն առին:

Հազիւ թէ Թորոս առ արչաւանքն ալ լմրնցնեւով՝ իր յաղթական զօրքովը Ալիլիկա դարձաւ, նենգաւոր Յոյներն իրենց գաշինքն աւրեցին, ուստի եւ արի իշխանը զէնքն անոնց վրայ դարձուց եւ Անարզաբա քաղաքը՝ զորն որ հաշտութեան ատենը կայսեր տուած էր, պատերազմաւ նորէն ետ առաւ. նաեւ Մամեստիա (Մոպսուեստիա) քաղքին տիրեց: Առ բաներուն լուրը կոստանդնուպոլիս հասածին պէս, կայսրը նորէն Թորոսին դէմ զինեցաւ, եւ ահեղ պատերաստութեամբ Անդրոնիկոս իշխանը Ալիլիկայի վրայ խաւրեց, որուն անհամար զանձեր տալէն զատ, հրաման տուաւ որ Ախարոսի տուրքերն ալ ինքն առնու, որպէս զի կարող ըլլայ պատերազմին հարկաւոր եղած բաներն աղէկ հոգալ եւ թշնամոյն դիւրաւ յաղթել: Եկաւ մտաւ Անդրոնիկոս Ալիլիկա, եւ բոլոր զօրութեամբ Մամեստիայի վրայ քալեց, ուր որ Թորոս իր զօրքը կենդրոնացուցած էր: Հոն սաստիկ եւ արիւնասեղ պատերազմ մ'եղաւ եւ Յունաց բանակը շարաշար յաղթուեցաւ, որուն պատմութիւնը յոյն պատմագիրները զանազան եղանակաւ կը պատմեն: Աիննամոսին պատմութեան նայելով՝ Անդրոնիկոս Մամեստիան ամէն կողմանէ պաշարեց, եւ անկէ ետքը ինքը զինքը կերուխումի եւ զբոսանաց տալով՝ բոլորովին անհոգ կը կենար: Թորոս առ բանս դիտելով՝ մութ գիշերուան մը ժամանակ, երբ որ երկինքէն սաստիկ տարափ կը տեղար, քաղքին ամէն դռները բանալ տուաւ, եւ յանկարծ դուրս յարձակելով՝ յունական բանակը զարկաւ ու խառնիխուռն փախուց:

Անդրոնիկոս աս խառնակութեան մէջ շատ արտաքոյ կարգի փորձերու ձեռք զարկաւ որ յաղթութիւնն ինքն ստանայ, բայց բան մը չկրցաւ ընել. եւ հազիւ իրեն սպառնացող վտանգէն պրծելով՝ զօրացը մնացորդովն Անտիոք քաշուեցաւ: Այսպէս Աիննամոս, որուն նման կը պատմէ նաեւ Աշահրամ հայ պատմագիրը: Իսկ Նիկեոսա Քոնիատոս առանց Մամեստիան յիշելու, կը պատմէ թէ Անդրոնիկոս Թորոսին հետ քանի մ'անգամ զարնուելէն ու յաղթուելէն ետեւ, վերջին անգամ դաշտի վրայ անոր հետ մեծ պատերազմ մ'ալ բրաւ ու խայտառակութեամբ յաղթուեցաւ: Ասն զի, կ'ըսէ, աս զօրավարն իր զօրքն ազէկ կարգի դրած չէր, այլ խառնիխուռն շարած կեցուցած էր. ասոր հակառակ Թորոս իր զօրքը կարգաորեալ գնդեր ու գումարտակներ բաժնելով՝ ազէկ դիրքով շարեց. մէկ մասն ալ դարանի դրաւ: Եւ երբ որ սկսան զարնուիլ, զարանամուտներն յանկարծ սաստիկ զօրութեամբ իրենց դարաններէն դուրս յարձակեցան, որոնց յարձակմանն Յունաց փաղանգները չկրնալով դէմ դնել, ցիր ու ցան սկսան փախչիլ: Անդրոնիկոս այլայլած ու շփոթած՝ ձեռքի նիզակն ու զոզեց ու ձին վազցրնելով՝ Թորոսին քովն եկաւ, որն որ իր առոյգ ձիուն վրայ նստած, իր թիկնապահներուն հետ հանդարտ կեցեր՝ հայ զօրքին թշնամին հալածելէն ետ դառնալուն կը սպասէր. զարկաւ նիզակն ասոր վահանին ու զանիկայ ձիէն վար ձգեց, եւ իր երազութեամբն անոր թիկնապահներուն ձեռքէն պրծելով՝ փախաւ գնաց. բայց Թորոսին վնաս մը չկրցաւ ընել, վասն զի անոր կարծր զրահն ու հսկայածեւ վահանը նիզակին հարուածը պարապի հանեցին: Ասկէ ետքն Անդրոնիկոս բանակին մնացորդը ժողվեց եւ Անտիոք գնաց:

Մանուէլ կայսրն իր զօրքին յաղթուելուն գոյժն առածին պէս՝ Աստանդին Աալամանոս իշխանը նոր բանակով մը Աիլիկիա խուրեց, հրաման տալով որ հոստեղաց Հայերը բոլորովին նուաճէ եւ անոնց տէրութիւնը ջնջէ: Բայց Թորոս իր յաղթական զօրքովը Տարսոն քաղքին քով անոր դիմացն ելլելով՝ զարկաւ

յաղթեց, զինքն ալ գերի բռնեց, զորն որ ետքը կայսրը շատ գանձ տալով գերութենէ ազատեց:

ԺԱ. Թորոս աս յաղթութիւններով քաջալերուած՝ եւ տեսնելով որ յունական զօրքն իրեն դէմ գնելու կարողութիւն չունի, ժողովեց իր քաջ զօրքն եւ Ախիկիային ամէն կողմն արշաւելով՝ իր ձեռքին տակ նուաճեց եւ տէրութիւնը մինչեւ ծովին եզերքն հասցուց: Անկէ դէպ ի արեւմուտք քալելով՝ Իսաւրիա գաւառին ալ տիրեց եւ այսպէս երկիրը գրեթէ կրկնապատիկ ընդարձակեց: Աս բաներուն լուրն հետզհետէ կայսեր ականջն հասնելով՝ զանիկայ մեծ հոգի մէջ ձգեց, վասն զի իր երկու մեծ բանակները Թորոսէն զարնուած ըլլալով՝ չէր կրնար շուտով նոր պատրաստութիւն տեսնել եւ անոր վրայ երթալ. ասոր համար Ղոնեայի (Իկոնիոնի) Գրլըճ Ասլան սուլթանին շատ ընծաներ խաւրեց ու յորդորեց որ Թորոսին վրայ ելլէ եւ զանիկայ բռնէ: Սուլթանը Հայոց իշխանապետին հետ երդմամբ դաշինք դրած ըլլալով՝ աս բանէս հրատարեցաւ, բայց ետքը կայսեր նորէն խաւրած մեծագին ընծաներոյն եւ բրած մեծամեծ խոստումնքներոյն անոր ուզածին հաւանեցաւ, եւ զօրքն առած յանկարծ Ախիկիա մտաւ, եւ Անարզաբա քաղքին մօտ Թիլի բնուած ամրոցը պաշարեց: Բայց հոն բանակին մէջ սաստիկ ժանտախտ մ'իյնկաւ ու զօրքին շատ կտորած բրաւ. անոնց մէկ գումարտակն ալ՝ որն որ իր Եաղուպ որդւոյն տակ ասդին անդին ասպատակութիւն կ'ընէր, Թորոսին Ստեփանէ եղբայրը զարկաւ եւ շատերը՝ նաեւ Եաղուպն ալ մէկտեղ սպաննեց, մնացածը ցրուեց: Նոյն ժամանակն ինքը Թորոս ալ իր զօրքովը Ղոնեայի կողմերն յարձակեցաւ եւ անկէ շատ աւար ու գերի առած Ախիկիա դարձաւ, ու վեհանձնութեամբ մ'անոնց ամէնն ալ Գրլըճ Ասլանին պարգեւ խաւրեց: Ասոր վրայ սուլթանը զօրքն առած իր երկիրը քաշուեցաւ. բայց որովհետեւ կ'ուզէր իր յաղթուելուն վրէժը Թորոսէն առնուլ, քիչ մը ժամանակ ետքը նորէն Ախիկիա յարձակեցաւ: Հայոց յաղթող զօրքն իրենց քաջ իշխանին առաջնորդութեամբը շուտ մ'անոր դէմ ելան եւ նորէն մեծ յաղթութեան

նշան կանգնեցին, որով սուլթանն ստիպուեցաւ Թորոսին հետ հաշտութիւն ընել :

Աս պատերազմն ալ յաջողութեամբ լմրննալէն ետեւ, Թորոս իր զէնքը նորէն Յունաց վրայ դարձուց, անոնցմէ իր Ստեփանէ եղբորը վրէժն առնելու համար: Վասն զի աս իշխանն ալ եղբորը նման քաջութեամբ Յունաց հետ պատերազմելով՝ անոնցմէ շատ քաղաքներ եւ նաեւ Գերմանիկ բերդն ալ առած, եւ Սեաւ լեառն բուռած տեղն առանձին իշխանութիւն մը հաստատած էր: Յոյները ծածուկ դարան զրին ու բռնեցին զինքն եռացած կաթսայի մէջ նետելով՝ սպաննեցին. եւ որովհետեւ աս սպանութեան պատճառն Անգրոնիկոս Եւփերբենոս՝ Արիկիային Յունաց ձեռքը մնացած պզտիկ մասին կուսակալը կը կարծուէր, Թորոս անոր վրայ զնաց եւ Յունաց իշխանութիւնը Արիկիայի մէջէն բոլորովն ջնջեց:

ԺԲ. Մանուէլ կայսրը Արիկիայի մէջ եղած բաները լսելով՝ պատրաստուեցաւ անձամբ Թորոսին դէմ ելլել, եւ ուզելով որ յանկարծ անոր վրայ հասնի, ձայն հանեց թէ Պարսից վրայ պիտ'որ երթայ, եւ այսպէս սաստիկ արագութեամբ բանակը յառաջ քալեցուց, ու Արիկիայի սահմանն հասածին պէս յանկարծ ձամբան փոխեց եւ հոն մտաւ: Անտարակոյտ Թորոս մեծ վտանգի մէջ կ'իյնար այսպիսի անակնկալ յարձակման մը դէմ անպատրաստ գտնուելով՝ թէ որ բախտն իրեն օգնութեան շահաներ: Վասն զի Լատինացի ու խառնորներէն մէկն, որոնք Ս. Երկիրն երթալու համար լեբանց եւ անտառներու մէջէն ստքով ձամբայ կ'ընէին, կայսեր Արիկիայի սահմանը մտնելը տեսնելով՝ աճապարեց Տարսն եկաւ, ուր որ նոյն ժամանակը Թորոս կը կենար, ու բանն իմացուց: Արի իշխանն ասկէ շատ այլայլեցաւ, բայց մէկու մը բան մը չըսաւ, միայն Թովմաս ու Գէորգ իշխաններուն յայտնեց եւ շուտ մը լեբանց վրայ զնաց ամբացաւ: Երկրորդօրը կայսրը Արիկիա մտաւ ու Թորոսը տեղ մը չգտնելով՝ Լամաս ու Արտարամն քաղաքներուն վրայ զնաց եւ առաւ. անկէ յառաջ անցաւ եւ Անարզարա ու Ղանգինիատոն քաղաքներուն ալ տիրեց, նոյնպէս

Թիլի ամրոցն ու Տարսնն ամուր քաղաքը նուաճեց եւ դարձաւ Մամեասիա եկաւ: Ընն Բաղտու ինստերուսադեմի Թագաւորն իրեն այցելու թեան եկաւ, եւ տեսնելով որ կայսերական զօրքը քաղքէն դուրս բանակեր է, հարցուց տեղեկացաւ որ Թորոսին զէմ երթալու կը պատրաստուին. ինքը միջնորդ եղաւ եւ զԹորոս քովը կանչելով՝ կայսեր հետ հաշտեցուց:

Թորոս աս հաշտութենէ ետեւ Զ տարի ալ տէրութիւնը վարեց եւ իր իշխանութեան 24 երորդ տարին խաղաղութեամբ վախճանեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Թովմաս Պայլ ու Մլին:

ԺԳ. Թովմաս Թորոսին որդւոյն ու Արիկիայի տէրութեան յանձնէիլ կը դրուի (1168): Մլեհ անոր զէմ կ'ելլէ եւ Արիկիայէն դուրս ելլելու կը ստիպէ: ԺԴ. Մլեհ եղբորն իշխանութիւնը կ'առնու (1169) եւ իր սահմանակիցներուն զէմ պատերազմի կ'ելլէ: Լատինացի իշխաններն իրեն զէմ կ'ելլեն: ԺԵ. Մլեհին Յունաց վրայ բրած յաղթութիւններն, իր կայսեր հետ հաշտութիւն եւ Հայոց զօրքէն սպաննուիլը (1174):

ԺԶ. Թովմաս մահուան անկողինն ինալուն պէս, իր աները (չառ Լատին պատմագրաց իր աղջկանը որդին) Թովմաս Պայլն Անտիոքէն կանչեց, եւ իր դեռ անչափահաս որդին եւ բոլոր տէրութիւնն անոր յանձնեց: Երբ որ ինքը վախճանեցաւ, երկրին իշխանները Թովմասն իրենց գլուխ ճանչցան եւ ամէնն անոր հնազանդեցան: Բայց Մլեհ՝ Թորոսին եղբայրն, որն որ ժամանակէ մը վեր Հալէպի Նուբատտին սուլթանին քովը կը կենար, եղբօրը մահը լսելով՝ սուլթանէն խնդրեց որ իր զօրացը մէկ մասն իրեն տայ, որպէս զի երթայ զԹովմաս վաճակ եւ Արիկիայի տէրութիւնն ինքն առնու՝ եւ աս առաջարկութիւնն անոր բնգունելի բնելու համար անոր նպատաւոր ու հաճոյական պայմաններ դրաւ: Նուբատտին խնդիրքն յանձն առաւ եւ իր բանակին մեծ մասը Մլեհին յանձնեց որ երթայ ու զածը գլուխ տանի: Արդ եկաւ Մլեհ բռնութեամբ

իր հայրենեացը երկիրը մտաւ, եւ զանիկայ պլազգի ու բարբարոս զօրաց օտից կօխան բրաւ. շատ զեղեր ու քաղաքներ ապահանեց, եւ շատ տեղեր ասպատակեց: Թովմաս առ ասպատակու թիւններն սրգելելու բաւական զօրութիւն չունենալով, մանուանգ որ իր զէշ վարձունքովն իշխաններուն հաճելի եղած շէր, քաշուեցաւ նորէն Անտիոք գնաց. իսկ Թորոսին որդին շարամիտ մարգիկներու ձեռք իյնալով՝ սպաննուեցաւ:

ԺԴ. ՄԼԵՀ առ եղանակաւ եղբօրը տէրութիւնը բնութեամբ ձեռք ձգեց, եւ անմիջապէս Տաճարականաց՝ Արիկիկայի մէջ ունեցած կալուածներն ու ստացուածները ձեռքերնէն առաւ եւ զիրենք երկրէն զուրս վանեց: Ասկէ ետքը Նուրատինին ու Թուրքաց ցեղին իշխաններուն հետ նորէն դաշինք դրաւ, եւ անոնցմէ օգնութիւն առած իր սահմանակից քրիստոնեայ իշխաններուն դէմ պատերազմի ելաւ ու շատ տեղերու տիրեց. եւ որչափ որ թէ պատերազմի եւ թէ առած քաղաքներուն մէջ քրիստոնեայ կը բռնէր, զամէնն ալ անհաւատներու երկիր տանել կու տար եւ իբրեւ զերթի կը ծախէր: Լատինացի իշխաններն առ բաներուս առջեւն առնելու համար խորհրդի ժողովուցան, եւ միաբան որոշեցին որ Մլեհին դէմ պատերազմի ելեն, վասն զի անիկայ բարբարոս թշնամիներէն աւելի իրենց վնասակար ըլլալու սկսած էր: Բայց երբ որ առ որչափն Արուսազէմի թագաւորը լսեց, ու զեցինքը մէջ մտնելու բանը խաղաղութեամբ լմնցնելուս վախճանաւ քանի մը մարդով Անտիոք եկաւ ու Մլեհին գետպան խաւրեց եւ առաջարկեց որ որոշեալ օր մը երկու կողմանէ սահմանուած տեղ մը գայ, եւ հոն իրարու հետ խօսելով՝ մէջերնին դանեն: Աս վարձը քանի մ'անգամ բրաւ, բայց Մլեհ ամենեւին չանսացան առնելն ինքն ալ Լատինական զօրքն առաւ Արիկիկամտաւ, ու դաշտային տեղերն եւ անպարիսպ քաղաքներն ասպատակեց եւ աւարեց, ու որչափ ցորեն եւ ուրիշ երկրի բերք գտաւ, ամէնն ալ կրակի տուաւ:

1 Տաճարականները տեսակ մը զինուորական կրօնաւորներ էին, որոնք Ս. երկրին ա-

զատութեան համար պատերազմելու պարտաւորութիւն ունէին:

Աս գործողութեան մէջ եղած ատենը, յանկարծ գոյժ հասաւ որ Նուբատաին իր երկիրները մտեր է ու կ'ապատակէ, քանի մը բերդէր ալ պաշարեր է. շուտ մը Աիլիկիայէն ելաւ եւ իր երկիրը պաշտպանելու գնաց, որով Մլէհ իրեն սպաննացող վտանգէն զերծաւ:

ԺԵ. Ասկէ ետքը Մլէհ Յունաց հետ պատերազմելու սկսաւ, եւ անոնց շատ փնաս հասցուց: Իրեն դէմ եկաւ նախ Միքայէլ Բրանաս դուքսը, բայց բան մը չկրնալով բնել, իր տեղն Անդրոնիկոս Եւփերբենոսը խրկուեցաւ. բայց աս ալ չկրցաւ երեւելի գործք մը գործել: Անկէ ետեւ կայսրը հետզհետէ Աիլիկիայի վրայ շատ զօրապետներ խաւրեց, զորոնք Մլէհ միշտ զարկաւ ու յաղթեց: Ամենէն ետքն եկաւ Կոստանդին Կալամանոս, եւ իր զօրացը բազմութեամբը Հայոց շատ փնաս տուաւ, բայց վերջն ինքն ալ իր առաջիններուն նման չարաչար յաղթուեցաւ ու մեծ կորստով վարձուեցաւ: Մլէհ աս յաղթութիւններուն վրայ վրաստահացած՝ Նուբատաինին, Լիկայոնիայի սուլթանին ու Քաղատիայի իշխանին հետ դաշնագրութիւն մ'ըրաւ եւ անոնց հետ մեկտեղ Յունաց դէմ նորէն պատերազմի ելաւ: Ան ատենը Փանուէլ կայսրը մեծ բանակով անձամբ իրեն դէմ եկաւ, բայց առանց զարնուելու իրարու դէսպաններ խաւրելով հաշտութիւն բրին:

Արբ որ պատերազմները դադրեցան, Մլէհ իր շարասիրտ եւ անդութ բնութեամբն սկսաւ ժողովուրդը սաստիկ շարշարել ու տառապեցընել: Զօրքն աս բանիս վրայ զայրացան ու Սոյ մէջ զարկին զինքն սպաննեցին ճաարի իշխանութեան մէջ մնալէն ետեւ:

Ք Լ Ո Ւ Խ Է :

Մոսկեն Բ.

ԺԶ. Ռուբեն Ախլիկիսցի իշխան կը դրուի (1174): Անտիոքի իշխանէն կը բռնուի ու կը բանաստեղծուի: Իր Լեւոն եղբայրը փնջը կ'ազատէ: Ռուբեն իշխանութենէն կը հրատարի (1185)
եւ Լեւոնն իր տեղը դնելով՝ ինքը վանք կը բաշտուի:

ԺԶ. ՄԼԵՏԻՆ սպաննուելէն ետքը՝ Հայոց իշխաններն անոր Ստեփանէ եղբորը որդին Ռուբենը կանչեցին եւ իրենց գլուխ ու իշխանապետ դրին, որն որ տերութիւնը խաղաղութեամբ վարեց եւ իր իմաստութեամբն ու բարութեամբը շատ անուանի եղաւ: Իր ժամանակը Ախլիկիս արտաքին թշնամեաց յարձակումէն ազատ մնաց եւ ժողովուրդն երջանիկ հանգրտութիւն մը վայելեցին:

Իր իշխանութեան առաջին տարիները, Պեմունդ Անտիոքին իշխանն իրեն հետ բարեկամութիւն հաստատեց, ու Տարսն քաղաքը՝ զորն որ ինքը Յոյներէն առած էր, սակով իրեն ծախեց, որովհետեւ Տարսն Ռուբենին երկրին մէջ եւ Անտիոքէն շատ հեռու բլաւով՝ ինքը շէր կրնար զանիկայ դիւրաւ կառավարել: Բայց շատ ատեն շանցաւ ասոնց բարեկամութիւնն աւրուեցաւ, որուն պատճառն եղաւ Հեթում Լամբրոն բերդին իշխանը: Ասիկայ շնչին բանի մը համար Ռուբենին հետ թշնամանալով՝ Ռուբեն անոր վրայ գնաց ու Լամբրոնը պաշարեց: Հեթում նեղն ինկաւ եւ ազատութեան ուրիշ հնարք չգտնելով՝ Պեմունդի գաղտուկ մարդ խաւրեց եւ օգնութիւն խնդրեց: Իշխանը չուզեց Ռուբենին դէմ յայտնի պատերազմ բանալ, ասոր համար նենգութեան ձեռք զարկաւ, որուն գործիք առաւ իր անոր հետ ունեցած բարեկամութիւնն, եւ շուտ մ'անոր գետն պան խաւրելով՝ կոչունքի հրաւիրեց: Ռուբեն բանէ մը կասկած չունենալով՝ ելաւ անոր քովը գնաց, բայց յանկարծ Պեմունդին մարդիկը զինքը բռնեցին եւ Անտիոքի մէջ բանտարկեցին: Պեմունդ երբ որ տեսաւ որ իր նենգութիւնն այսպէս դիւրաւ յաջողե-

ցաւ, միտքն ուրիշ խորհուրդ մ'ինկաւ, այսինքն Ռուբենին բոլոր երկիրներն իր տակը նուաճել. կը կարծէր որ Աիլիկիա անտէրունչ մնացած ըլլալով՝ կրնայ իր աս խորհուրդն ալ դիւրութեամբ գլուխ տանիլ: Բայց բանն իր կարծածին պէս չկատարուեցաւ. վասն զի Ղեւոն, Ռուբենին եղբայրն՝ անոր բռնուելուն վրայ զայրացած՝ ժողվեց Հայոց զօրքն եւ երկիրը թընամնաց դէմ քաջութեամբ պաշտպանեց եւ անոնց իր սահմանէն անցնելու թող չտուաւ. նաեւ Լամբրոնի իշխանէն ալ՝ որն որ եղբօրը բռնուելուն բուն պատճառն էր, վրէժ առնելու համար, զնաց անոր բերդը սաստիկ պաշարեց եւ այնչափ նեղը ձգեց որ Հեթում ստիպուեցաւ իրմէ թողութիւն խնդրել ու հաշտութիւն ընել: Ասկէ ետքը Պեմունդին շատ ստակ խաւրելով՝ եղբայրն աղատեց ու Աիլիկիա բերաւ:

Ռուբենն նորէն իր աթոռը դառնալով՝ սկսաւ ժողովուրդն աւելի եւս հոգալ ու խնամել, եւ զանոնք միշտ խաղաղ ու հանգիստ պահելու փոյթ ունեցաւ: Աս եղանակաւ 11 տարի իշխանութիւնը վարելէն ետեւ, կառավարութիւնն իր Ղեւոն եղբօրը ձգեց, եւ ինքը վանք քաշուեցաւ կրօնաւոր եղաւ, ուր կենացը մնացած քիչ ժամանակը ճգնութեամբ եւ առաքինի գործքերով անցընելով՝ բարի մահուամբ վախճանեցաւ ու Գրազարկ վանքը թաղուեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը ,

Լնննն Բ:

ԺԷ. Լեւոնին՝ իշխանութեանն առաջին տարիներն ըրած գործ-
քերը. Ղոնեայի սուլթանին յաղթելն, Իսաւրիա դաւառին տի-
րելն եւ Լալէպի սուլթանին վրայ ըրած յաղթութիւնը (1186):
ԺԸ. Ասորիքի մէջ պատահածները. Փրեղերիկոս կայսեր Ասիա
արշաւելն ու Լեւոնին անոր զօրաց ըրած օգնութիւնը: ԺԹ.
Լեւոնին թագաւոր պսակուիլը (1198): Ի. Անտիոքի իշխանու-
թեան յաջորդութեան պատճառաւ Լեւոնին ու Տրիպոլոսի
կոմսին մէջ ծագած գժտութիւնը (1199): Տաճարականաց Լեւ-
ոնին դէմ ըրածները. Լեւոնին անոնց դէմ ելլելն եւ Իննով-
կենտիս Գ. քահանայապետին թուղթ գրելը: Գաստան զղե-
կին խնդիրը: Լեւոն իր թշնամեաց երկիրը կ'ասպատակէ. Ղո-
նեայի սուլթանին վրայ յաղթութիւն կ'ընէ եւ Հոսոմ քահա-
նայապետին զեօպան կը խաւրէ: ԻԱ. Իննովկենտիս քահանայ-
ապետը Աոփրեա ու Պեարոս կարգինալներն Անտիոքի խնդրոյն
գտաւար կը կարգէ: Լեւոն նորէն Անտիոքի վրայ կը յարձակի:
Տաճարականներն Հայոց դէմ նենդութիւն կ'ընեն, Լեւոն զա-
նոնք Վիլիկիայէն դուրս կը վռնտէ: ԻԲ. Պեարոս կարգինալը
Լեւոնն եւ իր երկիրը կը նշոյժէ. Հայոց կաթողիկոսը չ'ուզէր
նշոյժքն հրատարակել: Աոփրեաին Լեւոնն ու Տրիպոլոսի կոմսն
իրարու հեռ հաշտեցընելու ջանքը. կոմսին անոր անսալ ըու-
զելն ու Լեւոնին նորէն քահանայապետին բողբոջելը (1205):
Քահանայապետին՝ Անտիոքին խնդիրն ուրիշ գաստաւորներու
յանձնելը: ԻԳ. Անտիոքայ վէճին զաղբիլը (1211): ԻԴ. Լեւոն
Վիպրոսի թագաւորին ազլկանը հեռ կը պսակուի (1210). Իրեն
գարանող թշնամիներուն կը յաղթէ եւ զՀեթում Լամբրոնին
սպստամբ իշխանը կը բռնէ: ԻԵ. Լալէպի սուլթանը Վիլիկիա
կը յարձակի, Լեւոն անոր կը յաղթէ (1212): ԻԶ. Լեւոնին
Ղոնեայի սուլթանին հեռ ըրած պատերազմն ու հաշտութիւնը
(1216): ԻԷ. Լեւոնին մահն (1219) եւ իր թագման համար ե-
ղած հակառակութիւնը:

ԺԸ. Լեւոն Ռուբենին եղբայրն, որն որ անոր
կենդանութեան ատենը Վիլիկիայի իշխանութեան
գահն ելած էր, իր քաջութեամբն եւ աստուածպաշ-
տութեամբն իր նախորդներէն աւելի փառաւոր եւ ա-
նուանի եղաւ, եւ իր իմաստութեամբը՝ հարեւնեացը տե-
րութիւնը մեծցուց ու պայծառացուց: Իրեն սահմա-

Նակից իշխաններուն զէժ պատերազմի ելաւ եւ անոնց շատ քաղաքներուն տիրեց. շատերն ալ իրեն հարկատու բրաւ, որով իր թշնամիներուն ահարկու եղաւ: Աւելոնին առ յաղթութիւնները Ղանեայի սուլթանը տեսնելով՝ սկսաւ կասկածիլ որ զուցէ անիկայ զէնքն իր վրայ ալ կը դարձընէ. անոր համար զօրքը ժողվեց եւ յանկարծակի Ախլիկիա յարձակեցաւ, յուսալով որ զանիկայ անպատրաստ գտնելով՝ կրնայ յաղթել ու նուաճել: Աւելոն թէպէտ եւ թշնամոյն զօրութեանը համեմատ պատրաստութիւն չունէր, բայց իր անվահեր քաջութեամբը քովն եղած քիչուր զօրքով անոր զէժ ելաւ եւ յաղթեց. սուլթանն ալ խառնուրդին չժ հայ զօրքէն զարնուեցաւ մեռաւ: Աւելոն անկէ զէպի արեւմուտք դարձաւ եւ Իսաւրիա գաւառը նորէն իր իշխանութեան տակ նուաճելէն ետեւ, արեւելեան կողմը քայլեց եւ հոն ալ շատ քաղաքներու տիրեց. եւ որովհետեւ Հայկապի ու Շամի սուլթանը մեծ պատրաստութեամբ Ախլիկիայի վրայ կու գար, անոր վրայ դնաց եւ զարկաւ վաճակեց: Տէրութիւնն այսպէս ամէն կողմանէ բնդարձակելէն եւ ապահովընելէն ետքը, բոլոր մտադրութիւնն երկիրը բարեկարգելու դարձուց, ու շատ շինութիւններով զանիկայ զարգարեց: Սահմանադրուիները շատ ամբողջներ ու զղեակներ շինել տուաւ. որ տէրութիւնը թշնամոյն յարձակմանէն պաշտպանուի. տեղ տեղ ուրիանոցներ հաստատեց եւ բոլոր բորտաներն, որոնք յառաջագոյն անդարման մնացած էին, անոնց մէջ ժողվեց եւ անոնց առատ ուժիկ կապեց. շատ ալ վանքեր շինել տուաւ, եւ ամենուն մասնաւոր մուտք հաստատեց:

ԺԸ. Բայց ան ժամանակն որ Ախլիկիա իր արթուն ու հսկող իշխանին խնամակալութեանը տակ, խորին խաղաղութիւն մը կը վայելէր, Ասորիքի ու Պաղեստինի կողմերն ահագին պատերազմի մը մէջ կը ծփար: Որովհետեւ առ ատեններս Սալատին Եգիպտոսի սուլթանը սաստիկ զօրանալով՝ լատին իշխաններուն մէջ ծագած խռովութենէն եւ երկպառակութենէն առիթ առած, ահագին պատրաստութեամբ անոնց վրայ յարձակեցաւ, եւ քանի մ'անգամ անոնց յաղ-

Թեքէն ետքը, Երուսաղէմն ալ առաւ ու Պաղեստինի եւ Ասորոց մեծ մասին տիրեց: Աս բոթալից լուրը Երուզայի Թագաւորներուն հասածին պէս՝ նորէն անհամար խաչակիր զօրք պատրաստեցին, եւ Փրեզերիկոս Ա. Գերմանացոց կայսրն անոնց գլուխն անցած՝ Ասիա արշաւեց, քանի մը տեղ այլազգի իշխաններուն զօրքը զարկաւ եւ յաղթութեամբ յառաջ գալով՝ Ղոնեա քաղաքն ալ առաւ: Անկէ Լեւոնին գետպան խաւրեց եւ հրաւիրեց որ ինքն ալ զօրքն առած՝ Խաչակրաց բանակը գայ, որպէս զի միաբան Ս. Երկիրն երթան եւ զանիկայ թշնամոյցն ձեռքէն ազատեն. կաթողիկոսին ալ աս բանիս յորդորիչ բլլալու համար մասնաւոր գետպան խաւրեց: Լեւոն արդէն ասկէ յառաջ Աղեմէս Քահանայագլետին իրեն ու կաթողիկոսին դրած նամակներն առած բլլալով՝ երբ որ գետպաններն ալ եկան եւ կայսեր հրաւերը ծանուցին, շատ մը կաթողիկոսը Տարսոն կանչեց եւ անոր հետ մեկտեղ Միսիս քաղաքը գնաց, ու կայսեր նամակ մը գրելով ծանոյց որ ինքը Միսիսի մէջ իր գալուն կը սպասէ: Նոյն ատենը լուր առաւ որ կայսերական բանակին կերակուրը պակսեր է, եւ զօրքը մեծ նեղութեան մէջ են. անմիջապէս Ափիկիային ամէն կողմը հրաման խաւրեց եւ շատ պաշար ժողովել տալով՝ կայսեր խրկեց:

Փրեզերիկոս Լեւոնին իրեն բրած օգնութեան վրայ սաստիկ ուրախացաւ, եւ անոր թուղթ մը գրելով՝ խոստացաւ որ զինքը Թագաւոր պսակէ, ու բանակն յառաջ շարժելով՝ Խաւրիա մտաւ, ուր Լեւոն՝ կաթողիկոսին հետ զինքը զիմաւորելու գնաց: Բայց զեռ հոն չհասած՝ կայսեր արեւտայի մահուան զոյժն առաւ. զման զի Փրեզերիկոս լուացուելու համար Սելեւկիայի առջեւէն անցնող գետը մանկելով՝ եւ շիրնալով ջրին սաստիկութեանը դէմ գնել, հոն խղղուեցաւ:

ԺԹ. Աս դժբախտ զէպքը թէպէտ եւ բոլոր Հայոց մեծ տրամութիւն պատճառեց, որոնք անյող բաղձանքով իրենց սիրելի իշխանին Թագաւորական պսակով պսակուելուն կը սպասէին, բայց քանի մը տարի ետքն իրենց տրամութիւնը փարատեցաւ եւ

բաղձանքնին մեծ փառաւորութեամբ կատարուեցաւ : Վասն զի Վեւոն իր ամէն կողմանէ ունեցած յաջողութիւնները տեսնելով՝ եւ Փրեզերիկոս կայսեր խոստումն ալ միշտ միտքն ունենալով, իր իշխաններուն հետ խորհուրդ բրաւ եւ Աեղեւտինոս Գ. Քահանայապետին դեսպանի ձեռքով նամակ մը խաւրեց, եւ անկէ ինդրեց որ իրեն թագաւորական պատիւ տայ. նամակ մ'ալ Հենրիկոս Զ. կայսեր՝ Փրեզերիկոսին որդւոյն խրկեց, որուն մէջ անոր հօրն բրած խոստումը յիշեցրնելով՝ կը ինդրէր որ ինքը նոյն խոստման կատարիչն ըլլայ : Քահանայապետը Վեւոնին դեսպանը սիրով ընդունեցաւ, եւ կայսեր հաւանութեամբը Մոզուտիայի արքեպիսկոպոս Աոնրագոս կարդինալին փառաւոր թագ մը տուաւ ու Ալիկիա խրկեց որ զՎեւոն հանդիսիւ թագաւոր պսակէ : Վեւոն Աոնրագոսին Ալիկիա հասնիլն իմացածին պէս, ամէն մտաւոր գաւառները դեսպան խաւրեց ու բոլոր եկեղեցական եւ աշխարհական մեծամեծներն հրաւիրեց որ գան իրեն օժման հանդէսին ներկայ ըլլան : Եւտ մ'ամէն կողմանէ անհամար եպիսկոպոսներ, փանհայրներ եւ երեւելի իշխաններ եկան Տարսոն՝ Ալիկիայի նոյն ժամանակեան մայրաքաղաքը ժողովուրդան, եւ Մկրտութեան տօնին օրը քաղքին Ս. Սոփիա մայր եկեղեցւոյն մէջ մեծ ու փառաւոր հանդիսութեամբ Վեւոնը թագաւոր օժեցին : Օժման հանդէսը լմբնալէն ետքը, Աոնրագոս զՎեւոն Անտիոքի Պեմօնդ իշխանին հետ հաշտեցրնելու ետեւէ եղաւ, որովհետեւ քանի մը տարի յառաջ առ երկու իշխաններուն մէջ թշնամութիւն մը ծագած ըլլալով՝ Վեւոն զՊեմօնդ բռնած՝ Սոյ բերդին մէջ բանտարկած էր, եւ իր անխանջ ջանքովը զլուխ տարաւ, եւ անոնց մէջ բարեկամութիւն հաստատեց :

Վեւոնին թագաւոր պսակուիլն երբ որ շրջակայ ազգաց իշխանները լսեցին, ամէնն ուրախակցութեան համար անոր դեսպաններ ու ծանրագին ընծաներ խաւրեցին. նաեւ Ալեքս Անդեղոս Զունաց կայսրն ալ փառաւոր թագ մը խրկեց :

Եւսն արքայական ակտոն ելածին պէս՝ սկսաւ տէրութիւնը նոր կարգի մը մէջ խոթել եւ անոր թագաւորական կերպարանք տալ: Նախ արքունի քաղաքը փոխեց ու Սիս քաղաքը տէրութեան մայրաքաղաքն բրաւ, եւ հոն իր անուամբն ու պատկերովն ստակ տպելու սկսաւ: Պարտաին պաշտօնները բարեկարգեց եւ շատ նոր թագաւորութեան հարկաւոր պաշտօնատէրներ դրաւ: Աս ամէն բան կարգի դնելէն ետքը, հարկ համարեցաւ իր Հռոմայ Քահանայապետէն ընդունած պատուոյն համար՝ անոր իր շնորհակալութիւնը նշանով մը ցուցրնել. եւ որովհետեւ Աեղեւտինոս նոյն տարին վախճանած էր, անոր յաջորդն Իննովկենտիոս Գ. ին յարգութեան ու հպատակութեան նամակ մը եւ շատ մեծագին ընծաներ խրկեց: Աս ակտով նաեւ Գրիգոր կաթողիկոսն ալ Քահանայապետին հպատակութեան նամակ գրեց, որոնց Իննովկենտիոս նոյն տարին պատասխան տուաւ:

Ի. Աս թղթակցութիւնն եղած տարին, յանկարծ Անտիոքի իշխանութեան յաջորդութեան պատճառաւ մեծ վէճ մը ծագեցաւ՝ որն որ երկայն ատեն շատ վնասներու եւ արիւնհեղութեան պատճառ եղաւ: Վէճին բուն սկիզբը Ռայմոնտոս իշխանին մահուանէն անմիջապէս ետքն սկսաւ: Որովհետեւ աս Ռայմոնտոս Պեմունդին՝ Անտիոքայ տիրող իշխանին որդին էր եւ Լեւոնին եղբօրը աղջկանն՝ Ալիզային հետ ամուսնացած ըլլալով՝ անկէ Ռուբեն անունով որդի մ'ունեցած էր: Երբ որ ծանր հիւանդութենէ մը բանուեցաւ եւ իմացաւ որ մահը մօտ է, կանչեց իր հայրն եւ աղաչեց որ յաջորդութեան իրաւունքն՝ որն որ ըստ օրինաց իրեն կ'իյնար, իր որդւոյն Ռուբենին տայ: Հայրն անոր աղաչանքն ընդունեցաւ, եւ որդւոյն մահուանէ ետքը, Ռուբենն իր առջեւ կանչելով՝ բոլոր իր տէրութեան իշխաններուն առջին հրատարակեց որ անիկայ իր յաջորդը պիտ'որ ըլլայ: Ասկէ ետքն ամենուն ալ խաշի եւ աւետարանի վրայ հաւատարմութեան երդում ընել տուաւ: Բայց Տրիպոլի կամը՝ վախճանեալ Ռայմոնտոսին եղբայրը, կարծեալով թէ եղբօրը մեռնելէն ետեւ Անտիոքի իշխանու-

Թիւնն իրեն կ'իյնայ, եւ աս զործքով ինքն իր իրաւունքէն զրկուեցաւ, Տաճարականաց եւ Ասպնջականաց հետ միաբանեցաւ եւ Աւետիկն զէմ պատերազմի ելաւ, որովհետեւ անիկայ Ռուբենին զլիաւոր պաշտպանն էր. եւ քանի մ'անգամ անոր հետ զարնուելէն ու յազթուելէն ետեւ, զէնքն Անտիոքի վրայ դարձուց, եւ իր հայրը Պեմունդն եւ անոր հաւատարիմ մնացող իշխաններն անկէ վաճակեց: Ասկէ ետքը քաղքին բնակիչները սուտ խօսքերով համոզեց որ իշխանութեան օրինաւոր ժառանգն ինքն է, նաեւ շատ ստակ տալով հաւանեցուց որ իրենց տիրոջն բրած երդումներնուն զէմ իրեն հաւատարմութեան երդում բնեն: Աւետն աս բանիս լուր առածին պէս, զորքն առաւ Անտիոք ամապարեց, Պեմունդը նորէն իր ամբողջ նստեցրնելու համար. եւ միանգամայն Ռոպերդոս Մարկատեանը Հռոմ Քահանայապետին խաւրեց եւ ամէն բան տեղն ի տեղը պատմելով՝ դատին որոշումն անոր յանձնեց:

Արք որ ինքը Տրիպուլայ կոմսին հետ կը պատերազմէր որ զանիկայ Անտիոքէն վաճակ, իր ղեսպանը Հռոմէն դարձաւ ու Քահանայապետէն նամակ մը բերաւ, որուն մէջ Կննովկենտիոս կը խոստանար որ դասն իր նոյն օրերն արեւելք գալու հրեշտակներուն կը յանձնէ. միանգամայն կը յորդորէր որ պատերազմը դադարեցնէ, մինչեւ որ հրեշտակները դասն որոշեն: Գեապանն աս նամակին հետ Ս. Պետրոսի դրօշն ալ բերաւ, զորն որ Քահանայապետն իրեն ընծայ կը խրկէր պատուէր տալով որ զանիկայ միայն անհաւատներու զէմ բրած պատերազմներուն մէջ զործածէ: Եւ որովհետեւ նոյն ատենները Գառտոն զղեկին պատճառաւ Աւետիկն ու Տաճարականաց մէջ ալ զժտութիւն մը ծագած էր, Քահանայապետը թաղաւորին աս բանիս համար ալ զատ նամակ մը գրեց, որով անոր խրատ կու տար որ նոյն զղեակը Տաճարականաց ետ դարձրնէ. վասն զի զանիկայ սարակինոսներն իրենցմէ առած եւ ետքը խաչակրաց նոր արշաւներէն վախնալով թող տուած էին, զորն որ Աւետն դատարկ գանակով իր զորքովը բռնած էր, համարելով որ անի-

կայ յառաջագոյն Մէլհիին իր հօրը հօրեղբօրն էր: Բայց
 առ նամակը Տաճարականաց առաջնորդին խրկեց որ
 Լեւոնին ապ: Չառ նամակ մ'ալ գրեց Քահանայա-
 պետը Տրիպոլոյ կամսին ու պատուիրեց որ ուրիշին
 իրաւունքէն ետ կենայ: Բայց առ պատուէրն օգուտ
 մը չըրաւ, ու խնդիրն երթալով աւելի եւս սաստկա-
 ցաւ: Ասան զի Տրիպոլտի կաման եւ Անտիօքացիները
 տեսնելով որ շեն կրնար իրենք առանձին Լեւոնին
 զօրութեանը դէմ դնել, Ղանեայի Ռուզնատին սուլ-
 թանին գետպան խաւրեցին եւ անոր հետ զաշինք
 գնելով՝ որոշեցին որ ինքք մէկ կողմանէ, իրենք ալ
 միւս կողմէն Լեւոնին վրայ ելլեն եւ զանիկայ բոլորս-
 վին յաղթահարեն: Լեւոն առ բանս իմանալուն պէս
 լքեաներ խաւրեց որ կամսին գետպանները բռնեն,
 որոնք զանազան հնարքներով զանոնք ձեռք ձգեցին
 ու բռնադատելով՝ իրենց գետպանութեան վախճանն
 յայտնել տուին: Ասոր վրայ թագաւորը սաստիկ բար-
 կացած՝ նորէն Անտիօքի վրայ քալեց եւ հակառա-
 կօրդներուն երկիրն երեք ամիս շարունակ աւրչարկեց,
 բայց ետքն անոնց հետ առժամանակեայ զինադադար
 մը հաստատելով՝ բոլոր զօրքովը Ղանեայի սուլթանին
 վրայ դարձաւ՝ որն որ ահագին բանակով դէպ ի կիւ-
 կիս յառաջ կու գար: Տաճարականաց ալ 20,000
 բիւզանդեան սօկի խաւրեց որ զան իրեն հետ միանան
 եւ մէկտեղ հասարակաց թշնամին վանեն: Անոնք յօ-
 ժարութեամբ յանձն առին եւ մինչեւ Անտիօք եկան,
 Լեւոն ալ զանոնք դիմաւորելու համար նոյն կողմերը
 գնաց, ուր անոնց առաջնորդը Քահանայապետին
 Գաստոնի համար դրած նամակն իրեն տուաւ: Ասոր
 վրայ թագաւորը նոյն առաջնորդին հետ խօսելով՝
 մէջերնին որոշեցին որ երկու կողմն ալ Քահանայա-
 պետին հրեշտակ խաւրեն եւ առ դատին որոշումն ալ
 անոր յանձնեն: Տաճարականներն երբ որ այլազգեաց
 ահագին զօրութիւնը տեսան, շուզեցին Լեւոնին հետ
 անոնց դէմ պատերազմի երթալ, ու խաւրած զօր-
 քերնին ետ կանչեցին: Լեւոն աղաշեց որ գոնէ ինքք
 թշնամւոյն վրայ գացած ատեն, իրենք կիւլիկան
 պահպանեն. Տաճարականներն առ ալ յանձն չառին:

Բայց թագաւորն իր բանակովը թշնամւոյն յաղթեց, եւ անմիջապէս Տեւտոնեան կարգէն Գեռնեբիոս զինուորը նամակով մը Քաջանայապետին խրկեց, եւ ամէն բան պատմելով՝ Տաճարականաց եւ Անտիոքացիներուն ըրածներուն վրայ տրտունջ ըրաւ:

ԻԱ. Վաջանայապետն՝ ինչպէս որ իր նամակին մէջ խոստացած էր, Անտիոքի խնդրոյն դատաստանը Սոփրեա ու Պետրոս կարգինալներուն յանձնեց, զորոնք ինքն հրեշտակութեամբ արեւելք կը խաւրէր: Ասոնք երբ որ Ասիա եկան, Ղեւոնին եւ Անտիոքացւոց մէջ պատերազմը նորէն աւելի եւս սաստկութեամբ սկսած էր: Սոփրեա անմիջապէս սկսաւ իրեն յանձնուած պաշտօնն ի գործ դնել, եւ որովհետեւ Ղեւոն Անտիոքին առջեւ բանակը դրած՝ քաղաքը կը զարնէր, անոր աղաչեց որ քիչ մը ժամանակ պատերազմը դադրեցընէ, մինչեւ որ իրեն հետ խօսի. Ղեւոն Յ որ զինադադար շնորհեց եւ նոյն միջոցին Սոփրեա իրեն գալով՝ զինադադարն Գ որ ալ երկնցընել տուաւ: Բայց կարգինալին ամէն ջանքը պարապի գնաց, վասն զի թէպէտ եւ Ղեւոն ինքը զինքը բոլորովին անոր դատաստանին յանձնեց, եւ անոր որոշմանը գլուխ ծռելու պատրաստ ցուցուց, բայց հակառակորդ կողմն ամէն լատին իշխաններն իրեն կողմնակից ունենալով՝ Սոփրեաին պատասխան տուաւ որ աս խնդիրը ոչ քեզի ոչ ալ Հռոմոյ եկեղեցւոյն կը վերաբերի, եւ այսպէս կարգինալը բան մը չկրնալով ընել Մարգատ քաղաքը գնաց: Ղեւոն տեսնելով որ խնդիրը դատաստանաւ որոշուելիք չունի, ուզեց ինքն իր սրովն որոշել. ուստի Անտիոքին վրայ յարձակում ըրաւ եւ դիշերանց անոր պարսպին մէկ կողմանէ ներս մտաւ. բայց իմանալով որ շատ արիւն պիտ'որ թափուի, քաղաքին հայրապետը կանչել տուաւ եւ աղաչեց որ իրեն ու քաղաքացւոց մէջ միջնորդ ըլլայ ու հաշտութիւն ընել տայ: Գեռաս խօսակցութիւնն ըլլալու ատենը, յանկարծ Տաճարականներն՝ որոնց հետ Ղեւոն հաշտութիւն ըրած էր, սկսան աշտարակներէն Հայոց զօրքին վրայ նետ թափել եւ անոնց շատ վնաս տուին. միանգամայն Հալէպի սուլթանին հետ դաշինք դրին եւ զանիկալ ալ

Թագաւորին դէմ հանեցին: Ասոր վրայ Լեւոն զայ-
բացած՝ Ախիլիկա գարձաւ, եւ անմիջապէս իր տէրու-
թեանը մէջ գտնուող Տաճարականաց կալուածներն
ու ստացուածները ձեռքերնէն առնելով՝ զամէնն ալ
իր երկրէն դուրս վաճակեց:

Ի Բ.՝ Առոյն ժամանակը Պետրոս կարգինալն Անտիոք
եւ անկէ Ախիլիկա եկաւ. Սոփրեաթին անկատար թողու-
ցած գործքն յառաջ տանելու համար, եւ Լեւոնին ու
Տաճարականաց մէջ ծագած նոր դժտութիւնն իմա-
նալով՝ ուզեց նախ զանիկայ խաղաղընել: Բայց որով-
հետեւ ինքն աւելի վերջիններուն կողմն էր, անձամբ
Լեւոնին եկաւ եւ ստիպեց որ Տաճարականաց ինչքը
նորէն իրենց դարձընէ, որուն Լեւոն պատասխան տու-
աւ. Պատրաստ եմ քու հրամանդ կատարելու, միայն
աս պայմանաւ որ Տաճարականներն ասկէ ետքը Անտիո-
քի խնդրոյն մէջ չխտանուելու խօսք տան: Բայց անոնք
աս պայմանն յանձն չառնելով՝ թագաւորն ալ անոնց
կալուածներն եւ դարձընել շուղեց: Պետրոս քանի
մ'անդամ ալ թէ նամակով թէ դեպքանի ձեռքով
զԼեւոն ստիպելով՝ երբ որ միշտ նոյն պատասխանն ա-
ռաւ, քանի մը եպիսկոպոսաց հետ ժողովք բրաւ, ու
զԹագաւորն եւ բոլոր անոր երկիրը նշովեց. Յովհան-
նէս կաթողիկոսին ալ հրաման խրկեց որ աս նշովքն
իր վիճակին մէջ հրատարակէ: Կաթողիկոսն այլայլած՝
իր արքեպիսկոպոսները ժողովքի կանչեց, եւ անոնց
հետ խորհուրդ բնելով որոշեց որ նշովքը չհրատարա-
կէ. Լեւոն ալ Քահանայապետին բողոքեց: Սոփրեա
կարգինալը Պետրոսին աս գործքին վրայ շատ դժկա-
մակեցաւ, եւ ինքը մէջ մանելով՝ նոյն կարգինալին
հետ մէկտեղ Լեւոնը Տաճարականաց հետ հաշտեցուց:

Պետրոս ասկէ ետքն Անտիոքի խնդրոյն ձեռք
զարկաւ ու շատ ջանաց որ երկու կողմն ալ գտան իրեն
եւ Սոփրեաթին յանձնեն. բայց երբ որ անկարելի եղաւ,
յանուն Քահանայապետին պատու իրեց որ պատերազմն
երկու կողմանէ ալ դադարեցընեն, եւ դարձաւ Ակիոն
քաղաքը դնաց: Հոն Երուսաղէմի թագաւորին եւ ու-
րիշ մեծամեծ իշխաններուն հետ խորհուրդ բնելով՝ ու-
րոշեցին որ ամէնը մէկտեղ երկու կողման ալ գեպան

խաւրեն եւ ստիպեն որ զիրենք առանց պայմանի իրենց դատաստանին յանձնեն, եւ իրենց վճիռն հաստատուն պահելու երաշխաւորութեան համար պատանդ տան. եւ որ կողմն որ առ բանս յանձն շառնու, ամէնք մէկտեղ անոր դէմ ելլեն ու հալածեն, նաեւ եկեղեցական նզովքով ալ պատժեն: Աս դեպքանութեան բնորոտեցաւ Արեւմտեացւոց եպիսկոպոսն, որուն ձեռքը կարգի նախները նամակ մը տուին հակառակորդ կողմանց ցուցնելու համար. հրաման ալ տուին որ եթէ անոնցմէ մէկն իրենց անալ չուզէ, անմիջապէս իրենց կողմանէ զանիկայ նզովէ: Աւսն կարգինալաց դեպքանք մեծարանօք բնդունեցաւ, եւ յանձն առաւ 40 որ զինադադար բնել, նաեւ դեպքան ալ խրկեց որ իր կողմանէ խօսի. իսկ հակառակորդ կողմը կարգինալաց պահանջաձր յանձն շառաւ, եւ՝ ոչ անձամբ ոչ ալ դեպքանով ուզեց անոնց հետ խօսիլ: Ան ատեն Աւսնին դեպքանք կարգինախներէն պահանջեց որ ըստ իրենց որոշմանք Տրիպոլոյ կամքը նզովեն եւ անոր օգնութիւն բնելէն ետ կենան. բայց Պետրոս զանազան պատճառանքներով առ բանէս ետ կեցաւ: Սփրեւտ տեսնելով որ Աւսնին դեպքանին խնդրածն արդար եւ իրաւացի է, որովհետեւ Ակիոնի մէջ Երուսաղեմի թագաւորին եւ այնչափ իշխանաց միաբան հաւանութեամբն որոշուած էր որ իրենց շանսացողը պատժուի, կ'ուզէր որոշումն ի գործ դնել, բայց Պետրոս ամենեւին անոր շահանեցաւ, եւ այսպէս խնդիրը դարձեալ չկրցաւ որոշուիլ:

Ասոր վրայ Աւսն նորէն Քահանայապետին թուղթ գրեց, եւ ամէն բան կարգաւ պատմելէն ետեւ՝ Պետրոսին վրայ քանքատեցաւ որ միշտ հակառակորդին կողմը կը բռնէ եւ արդար դատաստան չ'ընէր, եւ աղաչեց որ իր դատն ուրիշ արդար մարդիկներու յանձնէ, որոնք խնդիրն անաշառութեամբ որոշեն: Քիչ մը ետքն երկու կարգինախներուն Աստանդնուպոլիս երթալ հարկ ըլլալով՝ Իննովկենտիոս անոնց տեղ քանի մը վանահայրներ եւ իշխաններ Անտիոքի խնդրոյն դատաւոր կարգեց, եւ անոնց պատուէր խաւրեց որ երկու կողմն ալ խրատեն որ կամ իրարու հետ միաբանին, կամ խնդիրը դատաւորաց յանձնեն որոնք մինչեւ ե-

րեք ամիս որոշեն. եւ կամ իրենք անձամբ քննեն ու որոշումը տան: Իսկ թէ որ աստիճանի չի յաջողիր, երկու կողմն ալ Հոռոմ փաստաբաններ խաւրեն եւ դատն ինքն անձամբ կտրէ: Միանգամայն պատուիրեց որ անոնց նորէն իրարու հետ պատերազմելու թող չտան, եւ սլ որ ասոր ծախի շ'ըներ, բտու, բոլոր Ասիա դրտնուող քրիստոնեաներն անոր դէմ ելլեն ու նուաճեն: Բայց երբ որ աս ամէն բան ամենեւին օգուտ մը չբրաւ եւ վէճն ու խռովութիւնն անզողար շարունակեց, Քահանայապետը քանի մը փորձեր ալ փորձելէն ետքն, երկու կողման ալ նամակ գրեց եւ խնդրին նոր գատաւորներ դնելու խոստում տալէն ետքը, պատուէր տուաւ որ Անտիոքը նոյն քաղաքին հայրապետին յանձնեն, եւ իրենք քաղաքին պահպանութեան համար հարկաւոր եղած ստակն անոր տան, մինչեւ որ գատաւորներն անոր օրինաւոր իշխանը որոշեն: Երկու տարի ետքը Քահանայապետն իր խոստումը կատարեց, եւ գատաւոր բնարեց Երուսաղէմի թագաւորն եւ նոյն քաղաքին եւ Անտիոքայ հայրապետները, որոնց զատ զատ թղթեր գրելով աս գործքն եւ Տաճարականաց խնդիրն յանձնելէն ետեւ, պատուէր տուաւ որ ամենայն խոստութեամբ եւ նաեւ նզովքով ալ իրենց որոշումը պահել տան:

ԻԳ. Բայց թէ ինչ եղանակաւ աս վէճը զազրեցաւ, Լեւոն իր Իննսովկենտիոսին գրած թղթին մէջ այսպէս կը պատմէ: «Ինչպէս որ մինչեւ հիմայ ձեր հայրական սիրտը մեր եւ Անտիոքացւոց մէջ եղած խռովութեան պատճառաւ շատ ցաւ կրեց, նոյնպէս հիմայ ալ անոր յաջողութեամբ լմիննալուն լուրը ձեզի մեծ ուրախութիւն պիտ'որ պատճառէ: Աս խռովութեան պատճառաւ քրիստոնէից շատ մեծ վտանգներ ու մեծաներ պատահեցան, որոնք ամենէն աւելի Անտիոքին ու Տրիպոլոցի կամսին ձեր եւ ձեր հրեշտակներուն հրամանը կատարել չուզելէն յտաջ եկան: Քաղաքին (Անտիոքի) հայրապետն աս երկայն պատերազմին պատճառաւ քաղաքացւոց կրած նեղութիւնը, տառապանքն եւ անբաւ կորուսաները տեսնելով՝ աս մեծ եւ անասնելի վտանգէն քաղաքն ազտակալ համար,

բոլոր կղերքը, տառապեալ ժողովուրդն ու զօրաց մեծ մասը հաւանեցուց, եւ ամէնը միաբան մեզի դեօպան ու նամակ խաւրեցին, աղաչելով որ շուտով մեր զօրքովը Ռուբենն ալ հետերնիս առած Անտիոք գանք, ու կը խոստանային որ զանիկայ իբրեւ իրենց օրինաւոր տէրը կ'ընդունին. որովհետեւ կը ճանչնանք եւ ամենեին տարակոյս չունինք, կ'ըսէին, որ անիկայ իր հաւուն՝ Աեմունդ իշխանին օրինաւոր ժառանգն է: Անմիջապէս անոնց աղաչանքը կատարեցինք եւ մեր զօրքովը մինչեւ քաղքին դուռը հասանք՝ որն որ մեզի բացուեցաւ ու խաղաղութեամբ եւ առանց խռովութիւն մը ծագելու եւ արիւն թափուելու ներս մտանք. մանաւանդ թէ ամէն կողմանէ ժողովուրդը վազեց մեր եւ Ռուբեն իշխանին առջեւն եկաւ, եւ փողով ու նուագարաններով եւ ցնծութեան երգերով զանիկայ Ս. Աետրոսի եկեղեցին տարաւ, ինչպէս որ իշխանաց սովորութիւնն է, ուր հայրապետը զինքն ընդունելով՝ իշխանութեան դրօշն անոր ձեռքը տուաւ եւ քաղքին ու բոլոր իշխանութեան երկիրներուն տէրութիւնն անոր յանձնեց:

Այսպէս զադրեցաւ աս երկայնժամանակեան վէճն՝ որն որ 12 տարի շատ արիւնհեղութեան պատճառ եղաւ: Ըսոր դադրելովը նաեւ Լեւոնին ու Տաճարականաց մէջ եղած թշնամութիւնը՝ զորն որ արդէն յառաջագոյն Սովրեա կարդինայը դադրեցուցած էր, բոլորովին վերջուեցաւ եւ Լեւոն անոնցմէ առած երկիրներն ետ դարձուց: Անտիոքի հայրապետն ալ աս խաղաղութիւնը գլուխ հանելուն համար Լեւոնէն զանազան շնորհքներ եւ արտունութիւններ ընդունեցաւ:

Իննովիներտու Գ. Քահանայապետին նամակներէն կ'երեւայ որ Անտիոքին վէճն այսպէս զադրելէն ետքը, նորէն մէկ անգամ մ'ալ սկսած եւ նոյն Քահանայապետը դարձեալ զանազան երեւելի անձանց եւ իրաւարարներու ձեռքով զանիկայ դադրեցընելու աշխատած ըլլայ: Բայց թէ աս անգամ երբ եւ ինչպէս բոլորովին լմնցաւ, պատճառքաց մէջ յայտնի յիշատակութիւն մը չի գտնուիր:

Ի Գ . Անտիոքի վեճին զազրելու մտեցած ատենները, Լեւոն Արարոս կղզին անցած եւ հոննայն կղզւոյն թագաւորին քրոջը հետ պատկուած էր : Քիչ մը ետքն երբ որ թագուհւոյն ազգականներուն այցելու թիւն ընելու համար նորէն Արարոս գնաց, իր թշնամիներն իմանալով՝ շատ պատերազմական նաւերով դարանեցան որ զինքը բռնեն : Թագաւորն առ բանէս տեղեակ չըլլալով՝ առանձին նաւով մը ետ դառնալու ատեն, թշնամիք վրան յարձակեցան . բայց անիկայ շուտ մը նորէն Արարոս դառնալով՝ անիկ պատերազմական նաւեր առաւ ու թշնամեաց վրայ քալեց, անոնց նաւերէն շատերն ընկղմեց, մնացածը ցրուեց եւ յազմանակաւ Ալիլիկիա մտաւ : Հոն հասածին պէս լսեց որ Հեթում՝ Ղամբրոն բերդին իշխանն իր հեռաւորութիւնն առիթ առնելով՝ ապստամբեր է եւ թագաւորական երկիրները կ'առապատակէ . անոր զեապան խաւրեց ու յորդորեց որ նորէն հնազանդի, բայց երբ որ անիկայ շանաց, թագաւորը զինքն իր երկու որդիներուն հետ բռնեց բանտարկեց, ու Ղամբրոն բերդն եւ ապստամբին բոլոր կալուածները յարքունիս գրուեց :

Ի Ե . Հաղիւ թէ ասոր վրայ քիչ մը ատեն անցաւ, նոր թշնամի մը զինքը պատերազմի ասպարէզը կանչեց : Ասիկայ էր Ղայասէտտին Ղազի Հալէպի սուլթանն՝ որն որ Չատիկ տօնին օրերը մեծ բանակով Ալիլիկայի սահմանները դալով՝ զեապաններու ձեռքով Լեւոնին պայպէս պատգամ խաւրեց . Թէ որ ինձի չես հնազանդիր եւ հարկ չես տար, բոլոր զօրքովս երկիրդ կը մրտնեմ, ժողովուրդդ անխնայ կը ջարդեմ եւ ուրախութեան օրերդ սգոյ ու տրամութեան օրեր կ'ընեմ : Թագաւորը սուլթանին արշաւանքն եւ իրեն զեապան խաւրեցն յառաջագոյն իմանալով՝ հրաման տուաւ իր ծառաներուն որ զեապաններուն զիմացն երթան, եւ զանոնք զանազան պատրուակներով ասդին անդին պտըտցընեն : Իսկ ինքը զօրքը ժողվեց յանկարծ սուլթանին բանակին վրայ ինկաւ, որն որ անհոգ նստած՝ իր զեապաններուն ետ դառնալուն կը սպասէր : Աս անակնկալ յարձակումն անոր զօրաց մէջ սաստիկ վախ մը ձգեց, որոնք այլայլած ու շփոթած՝ ամէն բան թող

տուին ու փախչելով կեանքերնին ազատելու նայեցան. սուլթանն ալ առ խռովութեան մէջ հազիւ կրցաւ փախչիլ եւ ազատիլ: Հայոց զօրքը թ շնամուտն ետեւէն ինկան, շատերը գերի բռնեցին մնացածը ցիր ու ցանրբին, եւ դարձան անոնց պարագ թող տուած բանակը կողպատեցին: Աւելն յազթանակաւ դարձաւ եկաւ Ախիկիա եւ զօրքին հրաման տուաւ որ թ շնամուտն վրանները գետի մը քով կանգնեն, անոնց դրոշները վրաններուն դրան առջեւ անկեն, եւ աւար առած զէնքերնին ու պատերազմական կարասիքնին անոնց մէջ շարեն: Անկէ ետեւ կանչել տուաւ սուլթանին զեօզաններն եւ անոնց իրենց տիրոջը բանակը ցուցուց, որոնք սարսափած՝ թ աղաւորին սոքն ինկան եւ աղաչեցին որ իրենց կեանքը շնորհէ: Աւելն զանոնք թող տուաւ որ երթան, ու սուլթանին իրմէ ուղած հարկէն շատ աւելի ինքն անոր վրայ գրաւ:

ԻՉ. Աւելն նոյն յաջողութիւնը չունեցաւ քանի մը տարի ետքը Անեայի Աղետարին Գայգաուզ սուլթանին հետ բրած պատերազմին մէջ: Ասոն զի երբ որ Գայգաուզ մեծ բանակով մը Ախիկիա արշաւեց եւ Ասպան բերդը պաշարեց, Աւելն պատրաստութիւն չունենալով՝ անոր դէմ պզտիկ դումարտակ մը իրկեց, պատուէր տալով որ միայն պաշտպանողական պատերազմ ընեն եւ թ շնամուտն յառաջ դաշն արգելուն, մինչեւ որ ինքը բոլոր զօրքը ժողվէ եւ իրենց օգնութեան գայ: Բայց անոնք Գայգաուզին բանակին հասածնուն պէս, առանց թ աղաւորին սպատելու յարձակական պատերազմի սկսան եւ թ շնամուտն բազմութենէն յազթուելով՝ շատերը ջարդուեցան, ու Աստանդին աւագ պարոնը, Աստանդին՝ Ամբրոնի իշխանին որդին, Աեասակ Մամլայի իշխանն եւ որդին, եւ ուրիշ շատ երեւելի իշխաններ գերի բռնուեցան: Աս զժբախտութեան գոյժը Աւելնին շանթի հարուածի պէս եկաւ, բայց անիկայ ինքը զինքը զօրացրնելով՝ շուտ մը քովի զօրքին հրաման տուաւ որ ճամբայ ելլեն. ինքն ալ անոնց գլխին անցած յարձակեցաւ մտաւ Գայգաուզին երկիրը, շատ տեղեր ապականեց եւ բիրաւոր գերի բռնեց: Սուլթանն իր յազթութեանն ու-

բախութիւնը կատարած ատենը՝ բօթարերներն եկան իրեն իր երկրին վիճակը պատմեցին. շատ մը Ալիլիկիան թողուց իր երկրին աճապարեց, եւ հօն Լեւոնին հետ հաշտութիւն ընելով՝ իրարմէ առած զերիներն ետ գարծուցին:

Իէ. Ասայիսի քաջութիւններով եւ իմաստուն կռաւաքութեամբ 34 տարի իր տէրութիւնը վարեց Լեւոն յաղթող թաղաւորք. 13 տարի իրբեւ իշխանաց իշխանն եւ ազգապետ տիրեց, իսկ թաղաւորական պսակով պսակուելէն ետքը 21 տարի, ու Սիս քաղքին մէջ վախճանեցաւ, իրեն յաջորդ եւ ժառանգ բնտրելով իր մեկհատիկ աղջիկը Չապէլ, զորն որ մասնաւորապէս Ասասանդին աւագ պարսնին եւ Ատան իշխանին յանձնեց: Բոլոր ժողովուրդն՝ որն որ իր ինամակալութեան տակ հանգիտաւ եւ երջանկութիւն վայելած էր, զինքը կորսնցրնելուն համար շատ ցաւեցաւ ու խորունկ սգոյ մէջ մտաւ. նոյնպէս զօրքն որ անոր առաջնորդութեամբն այնչափ յաղթութիւններ բրած էին, անկէ զրկուելուն համար սաստիկ ցաւեցան, եւ երկայն ժամանակ ամենուն սիրտը տխրութիւն մը պատած էր: Մեծ հակառակութիւն եղաւ իր մարմինը թաղելու պատճառաւ, վասն զի ոմանք կ'ուզէին որ Սիս մայրաքաղաքին մէջ թաղուի, իսկ ոմանք կ'ըսէին թէ Ակներ վանքը տարուի՝ զորն որ Լեւոն շատ կը սիրէր: Բայց ետքը մտածելով որ նոյն վանքը Ալիլիկիայի սահմանին վրայ ըլլալով՝ կրնան իր թշնամիները մարմինը գերեզմանէն հանել եւ այրել իրենց անկէ կրածներուն վրէժն առնելու համար, միաբանեցան եւ փառաւոր յուզարկաւորութեամբ Սիսի մէջ թաղեցին եւ վրան գեղեցիկ շիրիմ մը շինեցին, եւ միայն սիրան Ակներ վանքը տարին:

Չասյիչ թագաւոնի եւ Փիլիպպոս :

ԻԸ. Ռուբեն Անտիոքին իշխանը Լեւոնին թագաւորութիւնը մեռք ձգելու համար կիլիկիա կու գայ (1219). Կոստանդին իշխանը զինքը կը բռնէ : Չասյէլ հօրը կը յաջորդէ (1220) եւ Փիլիպպոս իշխանին հետ կը պատկուի : Փիլիպպոս բանախ մէջ կը մեռնի (1225) : Չասյէլ Անուկիա կը փախչի. Կոստանդին զանկիայ Սիս կը բերէ եւ իր Հեթում որդւոյն հետ կը պատկէ (1226) :

ԻԸ. Թուէպէտ եւ Լեւոն իր մեռնելէն յառաջ իրեն յաջորդն որոշած էր, բայց այնպէսով ալ յաջորդութեան պատճառաւ մեծ խռովութիւն ծագեցաւ : Ռուբեն Անտիոքին իշխանը՝ զորն որ Պեմունդ իշխանը նոյն քաղքէն վանտած էր, երբ որ Լեւոնին մահը լսեց, աճապարեց կիլիկիա եկաւ, յուսալով որ թագաւորութիւնն ինքը կրնայ առնուլ. իշխաններուն մէջէն ալ Ղահրամ սպարապետն եւ ուրիշ քանի մը երեւելիներ անոր կողմը բռնեցին : Կոստանդին մեծ իշխանն՝ որն որ Չասյէլին խնամակալ դրուած էր, առ խռովարարը զսպելու համար, շուտ մը թագաւորական զօրքը ժողովեց եւ զնայց Տարսոն քաղքին մէջ անոր զօրքին սաստիկ ջարդ մը տուաւ, եւ զինքն իր կողմնակից իշխաններովը բռնեց : Ասկէ ետքը Չասյէլը թագաւորական դահր նստեցուց եւ Պեմունդ Գ. Անտիոքի իշխանին Փիլիպպոս որդին անոր փեսայացրնելով՝ Հայոց թագաւոր անուանեց :

Փիլիպպոս 4 տարի թագաւորութիւնը վարելէն ետեւ, սկսաւ արքունական պալատը կողոպտել եւ անոր ծանրադին զարդերն ու զանձերը, նսեւ թագաւորական թագն՝ Անտիոք իր հօրը խաւրեց : Չօքքն առ բանիս վրայ սաստիկ զայրացան ու բռնեցին զինքը բանտ դրին, եւ ստիպեցին որ Անտիոք խրկածներն ետ բերել տայ. բայց իր հայրն ոչ զանոնք ետ տուաւ, ոչ ալ որդին բանտէն ազատելու փոյթ բրաւ, եւ այսպէս անիկայ բանտին մէջ տառապանօք մեռաւ : Ան ատեն Կոստանդին իշխանն

ուզեց կաթողիկոսին եւ միւս իշխաններուն հաւանութեամբն իր Հեթում որդին Զապէլին հետ պատկելու թագաւորեցընել. բայց թագուհին ասոր ամենեւին չհաւանեցաւ եւ ելաւ Սելեւկիա քաղաքն՝ իր մօրն ազգականներուն քովը գնաց: Աստանդին շատ աշխատեցաւ որ զանիկայ համոզէ, բայց երբ որ անկարելի եղաւ, ժողովեց զօրքն ու գնաց Սելեւկիա պաշարեց, մինչեւ որ քաղաքացիք նեղը մտնելով՝ ստիպուեցան թագուհին անոր ձեռքն յանձնել: Զապէլ տեսնելով որ մեծ խռովութեան պատճառ պիտ'որ բլլայ, յանձն առաւ Աստանդինն ու զածը կատարել եւ անոր հետ Սիս մայրաքաղաքն եկան, ուր հարսանեաց հանդէսը կատարուելէն ետեւ՝ Հեթում Հայոց թագաւոր օծուեցաւ, որուն թագադիր եղաւ Աստանդին իշխանը Լամբրոն բերդին իշխանին որդին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ .

Հեթումի Ա :

ԻԹ. Հեթում թագաւորական գահը կը նստի (1226) եւ զանազան բարեկարգութիւններ կ'ընէ: Թաթարները դէպ ի կիւրեակա յառաջ կու գան. Հեթում անոնց հետ բարեկամութեան դաշինք կը դնէ: Լամբրոնին իշխանին ապստամբիլը, Հեթումին անոր հետ ըրած պատերազմները: Լ. Հեթում թաթարաց ինքնակալին կ'երթայ (1253), եւ անոր հետ բարեկամութեան դաշինք կը դնէ: Ղանկայի սուլթանին դէմ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը յաղթէ: Հեթումին թաթարաց օգնութեան երթալն եւ Մսորիքի մէջ ըրած պատերազմները: ԼԱ. Եզիպտացոց կիւրեակա արշաւելը, Հեթումին որդւոցն անոնց դէմ ելլելը. Թորոսին մեռնիլն ու Լեւոնին գերի բռնուիլը: Լեւոնին ազատիլը (1269). Հեթումին թագաւորութենէ հրաժարիլն ու վաճաք մանելը (1270), եւ իր մահը:

ԻԹ. Փիլիպպոսին մահուան երկրորդ տարին Լեւոն Բ. ին գահը նստաւ անոր արժանաւոր յաջորդ Հեթում Ա. առոյգ ու քաջասիրտ պատանին, որն որ իր հռչակաւոր նախորդին երեւելի գործքերուն նմանելու բարի նախանձ մ'ունենալով՝ ակտուն ելած օրէն ակտութիւնը բարեկարգելու եւ պայծառացընելու ձեռք

զարկաւ: Իրենն աս բարի փափաքին օգնականն ու գործակից ունեցաւ իր իմաստունն ու գործունեաց հայրն, որուն տէրութեան ամէն գործքերն յանձնած էր: Աստանդին ուղելով ամէն բանէն յառաջ որդւոյն թագաւորութիւնը ներքուստ հաստատել, իր երեց որդին Սմբատը բոլոր զօրաց վրայ սպարապետ դրաւ. Աստանդին թագադիր իշխանն ալ դարձեալ Լամբրոն բերդին հրամանատար ըրաւ, յուսալով որ ասով զանիկայ կը շահի եւ անկէ ետեւ թագաւորութեան հաւատարմութեամբ կը ծառայէ: Սահմանակից ազգաց իշխաններուն, եւ մասնաւորապէս Ղանեայի Ալայէտտին սուլթանին հետ՝ որն որ Լեւոնին մահուանէ ետքը Արիւկիա յարձակած ու քանի մը քաղաքներ առած էր, խաղաղութեան ու բարեկամութեան գաշինք դրաւ:

Արիւկիա այսպէս խաղաղութիւն վայելած, ատեն, բուն Հայաստան թաթարաց արշաւանքներէն սաստիկ նեղութեան մէջ էր. ասոր համար ան կողմերը բնակող Հայերը գունդագունդ Արիւկիա սկսան գալ, զորոնք Հեթում իր խնամակալութեան տակն առաւ եւ իր տէրութեան քաղաքներուն մէջ տեղաւորեց: Թաթարներն ամէն տեղ իրենց դէմ ելլողներուն յաղթելով՝ կամաց կամաց Արիւկիայի սահմանները մօտեցան: Անոնց դէմ ելաւ Ղայասէտտին Քէյխիսրէվ՝ Ղանեայի սուլթանը, բայց շարաշար յաղթուելով փախաւ. իր մայրն եւ բնտանիքն ալ Հեթումին քովը փախան ասպսիներցան: Հեթում տեսնելով որ թաթարներն ամէն կողմ նուաճեցին եւ իր սահմանը հասան, շուտ մ'անոնց Բաշու գորապետին շատ բնձաներով գեւազան խաւրեց ու խնդրեց որ իրեն հետ բարեկամութեան գաշինք դնէ: Զօրապետը թագաւորին ուղածը յանձն առաւ, միայն պահանջեց որ Ղայասէտտինին բնտանիքն իր ձեռքը տայ: Հեթումին շատ ծանր եկաւ աս պայմանը, բայց մեծագոյն շարիքներէ վախնալով՝ զանոնք ակամայ Բաշուին յանձնեց:

Արեւուայ որ Հեթումին ու Ղայասէտտինին մէջ բարեկամութեան գաշինք մը կար, որուն յիշատակին համար գուցէ սպուած է ան նշանաւոր ստակն՝ որն որ մինչև

տատէ: Բայց իրմէ յառաջ իր Սմբատ եղբայրը՝ Հայոց ուպարապետը խաւրեց որ անկէ հրաման խնդրէ, որն որ զնաց գետպանութիւնը կատարեց, եւ շորս տարիէն հրամանն առած ետ դարձաւ: Բայց Հեթում ճամբաց ելլելու պատրաստուած ատենն, ինքնակալը մեռաւ եւ անոր յաջորդեց Մանգոյ խանն. ուստի Թաթարաց զօրապետին ձեռքովը նոր ինքնակալէն ալ իրեն երթալու հրաման խնդրեց, եւ երկրորդ տարին հրամանն ընդունելով՝ ելաւ Ամէլէք քաղաքը զնաց: Հոն Մանգոյ Հայոց թագաւորին փառաւոր ընդունելութիւն քրաւ, եւ անոր խնդիրքները լսելով՝ որոնց զլիաւորներն էին Թաթարաց ու Հայոց մէջ մշտնջենաւոր սէր ու բարեկամութիւն կապուիլ. իր ուզած ատենն իրեն օգնութիւն խրկել, եւ Թուրքաց իրմէ առած տեղերն ետ առնուլ եւ իրեն տալ. ամենուն ալ հաւանեցաւ, եւ մասնաւոր հրովարտակաւ հաստատեց: Ասկէ ետքը զանիկայ իր Հուլաւոն եզրօրը հետ՝ որն որ զօրքով Սարակինոսաց զէմ կ'երթար, պատուով Ախլիկիա խաւրեց:

Հեթում երեք ու կէս տարի տէրութենէ զուրս մնալէն ետեւ, նորէն իր աթոռը դարձաւ եւ անմիջապէս Ղանեայի Ազգէտաին սուլթանին զէմ պատերազմի ելաւ, որն որ իր Թաթարաց հետ բարեկամութիւն հաստատելուն վրայ բարկանալով՝ Ախլիկիա արշաւած էր: Զարկաւ ցրուեց անոր բանակն եւ շաքաղաքներ՝ որոնց մէջ նաեւ Գերմանիկ ու Պեհեսանի բերդերն ալ ձեռքէն առաւ: Երկու տարի ետքը Հուլաւոն զօրապետէն իրեն հրաւեր եկաւ որ զօրքն առած Ուռհա քաղաքը գայ, որպէս զի միաբան Ս. Երկրին վրայ երթան ու Սարակինոսաց ձեռքէն ազատեն, ինչպէս որ ինքը Հեթում Թաթարաց ինքնակալէն խնդրած էր: Թագաւորը շուտ մը 40,000 հետեւակ ու 12,000 ձիաւոր զօրքով զնաց Հուլաւոնին հետ միացաւ, եւ անոր խորհուրդ տուաւ որ նախ Հալէպի վրայ գալէ, ուր Մէլիք Նազար սուլթանը կը տիրէր, եւ զանիկայ նուաճելէն ետքն, Երուսաղէմի վրայ երթայ: Հուլաւոն առ խորհրդին հաւանեցաւ եւ բոլոր զօրութեամբը Հալէպը զարնելով՝ քիչ ժամա-

նակուան մէջ առաւ. սուլթանն ալ բոլոր բնասիր-
քովը բռնեց Պարսկաստան խաւրեց: Անկէ ետքը
Հայոց թագաւորին՝ աւարին մեծ մասն ու Արխիկիայի
ժող շատ բերգեր պարգեւեց եւ Երուսաղէմի վրայ
երթալու պատրաստուեցաւ. բայց նոյն ժամանակը
լուր առաւ որ Մանգոյ մեռեր է, ուստի շուտ մը զօրքն
առաւ ետ դարձաւ, եւ միայն Արսղայ զօրապետն,
կամ ըստ ոմանց իր Ապաղա որդին 20,000 զօրքով
Ասորոց երկիրը թողուց որ քրիստոնէից օգնէ ու Ս.
Երկիրը Սարակինոսաց ձեռքէն ազատէ:

ԼԱ. Թաթարաց զօրքին այսպէս ետ քաշուելէն
Եգիպտացւոց Փնտուխտար սուլթանը Համարձակու-
թիւն առած՝ մեծ պատրաստութեամբ Ասորիք ար-
շաւեց, Արսղային յաղթեց եւ շատ քաղաքներ՝
նաեւ Անտիոքն ալ առաւ: Աս բանիս լուրը Երուսա
Հասածին պէս Աղեմէս Գ. Քահանայապետը բոլոր
քրիստոնէայ թագաւորներուն նամակներ խրկեց որ
նորէն Ս. Երկիրն օգնութեան երթան. նամակ մ'ալ
Հեթումին խաւրեց, որով զանիկայ կը յորդորէր որ
նեղութեան մէջ եղող քրիստոնէից օգնութեան
Հասնի: Բայց նոյն ժամանակը Թաթարաց մէջ մեծ
խռովութիւն ծագելով՝ Հեթումին Հարկ եղաւ զօրքով
Թաթարաստան երթալ, որով Սարակինոսաց դէմ
երթալն արգելուեցաւ: Փնտուխտար երբ որ Հեթում-
ին Արխիկիայէն Հեռանալը լսեց, իր Սմբմթ զօրա-
պետը Եգիպտական բանակին մէկ մասովն անոր եր-
կիրը խաւրեց: Աւսն ու Թորոս՝ թագաւորին որդիքն
անմիջապէս որչափ կրցան զօրք ժողովեցին եւ թշնա-
մւոյն դէմ ելան, բայց խառնուրդին առենը Թորոս
զարնուեցաւ մեռաւ, եւ Աւսն Եգիպտացի զօրքէն
բռնուեցաւ: Ասկէ ետքն Եգիպտացիք ամէն կողմ
տարածուեցան եւ շատ աւեր եւ ապականութիւն
բրին. Սիս մայրաքաղաքն ալ առին ու կրակի տուին,
եւ թագաւորաց ու իշխանաց դերեգմանները բանա-
լով՝ անոնց ոսկրներն Հանեցին եւ ոյրեցին: Հեթում
ասոնց գոյժը շատ ուշ առաւ եւ շուտ մ'աճապարեց
Արխիկիա եկաւ. բայց թշնամին արդէն ամէն բան
ընդնուցած՝ ու գերութեամբ եւ աւարով դարձած

զացած էր: Շատ մեծ ցաւ պատճառեց իրեն իր որդւոցը կորուստն, անոր համար Թաթարաց Ապաղախանը շատ յորդորեց որ իրեն հետ միանայ եւ Եզիպտացիներէն՝ որդւոցը վռէժն առնուն. բայց անիկայ իր սահմանակիցներուն հետ պատերազմ ունենալով՝ չկրցաւ Հայոց Թաղաւորին օգնել: Հեթում երբ որ Թաթարներէն յոյսը կտրեց, Աղեմէս քահանայապետին դիմեց եւ անկէ օգնութիւն խնդրեց, որուն Քահանայապետը միտթարական նամակ մը դրեց, եւ խոստացաւ որ կարելի եղածին չափ շուտով իրեն օգնութիւն կը խրկէ: Բայց Թաղաւորն իր գերութեան մէջ եղող որդւոյն յիշատակաւը միշտ տանջուելով՝ զանիկայ որ մը յառաջ ազատելու համար, Փնտուխտարին ղեսպան խաւրեց եւ աղաչեց որ Ղեւոնն իրեն զարձընէ ու մէջերնին բարեկամութեան զաշինք հաստատեն: Սուլթանը սիրով յանձն առաւ, միայն իրնդրեց որ Հեթում ալ իր Վանկոլասար բարեկամը՝ զորն որ Թաթարները գերի բռնած էին, անոնց ձեռքէն ազատէ եւ իրեն խրկէ, միանգամայն Հալէպ քաղաքն ալ իրեն զարձընէ: Թաղաւորը շուտ մ'անոր խնդիրքը կատարեց, եւ այսպէս Ղեւոննը գերութենէ ազատելով՝ տարի մը եւ տասն ամիս Եզիպտոս մնալէն ետեւ Ախլիկիա դարձաւ: Մեծ ուրախութիւն պատճառեց թէ Հեթումին եւ թէ բոլոր ժողովրդեան արքայորդւոյն գալուստը, եւ անոր Ախլիկիա մտնելը յաղթանակի հանդէսի մը նման եղաւ: Ամէն իշխանները՝ Թաղաւորին հետ անոր դիմացը զացին ու մեծ փառաւորութեամբ առին Տարսն բերին:

Ասոր վրայ տարի մ'անցնելէն ետեւ Հեթում Թաղաւորութենէ հրաժարեցաւ, եւ տէրութիւնը Ղեւոննին յանձնելով՝ ինքը վանք մտաւ կրօնաւոր եղաւ. անունն ալ փոխեց Մակար դրաւ, ու քիչ ժամանակէն բարի մահուամբ վախճանեցու, 46 տարի Թաղաւորելէն ետեւ, եւ մարմինը Գրազարկ վանքը թաղուեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ը .

Լեւոն Գ .

ԼԲ. Լեւոն Տօրը մահուան ցաւն կը հիւանդանայ: Տարսնի Քջ թագաւոր կ'օծուի (1270): ԼԳ. Իշխանները Լեւոնին զէմ դաւաճանութիւն կ'ընեն, թագաւորը զանոնք կը բռնէ: Փնտուխտար կիլիկիա կը յարձակի ու կ'ասպատակէ (1274): Տարսն քաղաքը կ'առնուի: ԼԴ. կիլիկիա պատահած զբարխա զէպքերը. Փնտուխտարին նորէն Լեւոնին վրայ գալը. Հայոց թագաւորին անոր յաղթելը (1276): ԼԵ. Լեւոն Ղոնկայի սուլթանին կը յաղթէ. Եգիպտոսոց զէմ թաթարաց օգնութեան կ'երթայ (1282) եւ թաթար զօրապետին երկրասութեամբն՝ յաղթութիւնը կը կորսնցընէ: Լեւոնին մահը (1289):

ԼԲ.] Լեւոն Տօրը մահուանը վրայ սաստիկ տրտմելով ու ցաւելով՝ զեռ թագաւորական դահը չնստած՝ ծանր հիւանդութենէ մը բռնուեցաւ եւ անկողին մտաւ. ասոր համար ամէն մտաւոր ազգաց իշխաններն, եւ նոյն իսկ թաթարաց խանն եւ Եգիպտոսի սուլթանը զինքը միտիթարելու համար զեւպաններ խաւրեցին: Նաեւ հայ իշխաններն ալ շատ աշխատեցան որ անոր տրտմութիւնը փարատեն եւ թագաւոր օծել տան, բայց աշխատութիւննին պարապի զնաց: Հազիւ երեք ամիս ետքը արքայորդւոյն հիւանդութիւնն ու տրտմութիւնը մեղմացաւ, եւ ան ատեն թագաւոր օծուելու հաւանութիւն տուաւ. ուստի կաթողիկոսն ու բոլոր եկեղեցական եւ աշխարհական մեծամեծները Տարսն քաղաքը ժողվուեցան եւ մեծ փառաւորութեամբ օծման հանդէօք կատարեցին:

Լեւոն դահն ելածին պէս բարեբարութեան ու բարեպաշտութեան դործքերու ձեռք զարկաւ: Ամէն իրեն զէմ յանցանք բնօղներու բնդհանուր թողութիւն շնորհեց, ազքատաց առատ ողորմութիւն բաշխեց եւ անոնցմէ շատերուն ամէն օր թագաւորական սեղանէն կերակուր կը բաժնէր: Իր մեծ ուրախութիւնն ուրիշներուն բարիք բնել էր, որով իր ժամանակն ամէն կարօտեալներն ազէկ դարման ու միտիթարութիւն գտան: Լեւոն նաեւ արքունիքն ալ շատ

զարգարեց, պաշտօնեաները շատցուց ու զօրաց սոճիկն աւելցուց: Աւսման եւ ուսումնականաց ալ շատ սէր ունենալով՝ իր ժամանակեան գիտունները կը յարգէր եւ ամենուն առատ վարձք կու տար, որոնց համար մասնաւոր տեղեր ալ շինել տուաւ: Ամէն հայերէն գրքերէն շատ օրինակներ գրել տուաւ եւ ամէն տեղ տարածեց որ կարգալ ուզողները կարող ըլլան դիւրաւ գտնել. եւ տեղ տեղ դպրոցներ՝ բանալ տուաւ, աղոց բարոյական ու մտաւոր կրթութեան համար: Եկեղեցիներու եւ եկեղեցականաց ալ շատ շնորհքներ ըրաւ, եւ շատ տեղեր նորոգեց:

ԼԲ. Բայց առաքինի ու բարերար թագաւորին այս ամենայն՝ ժողովուրդն երջանիկ ընելու եւ երկիրը հանգիստ պահելու ջանքը, ներքին եւ արտաքին թշնամիներէն եւ բնական պատահարներէն շատ արգելքներ գտաւ: Իր թագաւորութեան երկրորդ տարին, իշխաններն եւ նոյն իսկ իր ազգականներն իրեն դէմ ոտք ելան եւ ուզեցին զինքը դաւել. բարերարութեամբ բանը շուտով երեւան ելաւ ու Ղեւոն կարող եղաւ անոնց զլիաւորները դեռ իրենց շար խորհուրդը կատարելու շսկսած՝ բռնել: Բայց իր գթութեամբն անոնց ամէնն ալ առանց պատիժ մը տալու ազատ թողուց, միայն իրենց բերդերն եւ ամրոցները ձեռքերնէն առաւ որ նորէն ապստամբութեան խորհուրդ չունենան:

Ներքին խռովութեան երկիւղն այսպէս փարատելու ատենը, միւս կողմանէ եգիպտական զօրքը Թիւրքերուն եւ Արաբացիներուն հետ միացած՝ իրենց Փնտուխտար սուլթանին առաջնորդութեամբը յանկարծ Արլիկիա մտան: Ղեւոն սկսաւ պատրաստութիւն տեսնել որ անոնց դէմ ելլէ, բայց իր անհաւատարիմ իշխանները շուզեցին իրեն հնազանդիլ եւ միաբան թշնամւոյն դէմ երթալ, որով թագաւորն ալ ստիպուեցաւ ամուր տեղեր քաշուիլ եւ երկիրը թշնամւոյն առջեւը բաց մնաց: Մտան կատաղի զօրքն եւ անարգել ամէն կողմ տարածուեցան, անպարիսպ քաղաքները թալլեցին, բնակիչները ջարդեցին եւ շատ տեղեր այրեցին: Աւզեցին նաեւ Միս բերդաքաղաքն ալ

անուշ ու կործանել, բայց մէջինները սաստիկ քաջութեամբ դէմ դրին եւ զանոնք վանեցին, ուր քաջասիրտ քահանայ մը սաստիկ արիութեամբ պատերազմելով եգիպտական զօրաց մեծ մնաս տուաւ եւ անոնց զօրապետն սպաննեց, թէպէտ եւ ետքն ինքն ալ զարնուեցաւ ինկաւ: Նոյն բախար շունեցաւ Տարսոն հարուստ ու մարդաշատ քաղաքը. վասն զի չկրնալով երկայն ատեն թշնամեաց յարձակմանը դէմ դնել, անոնք շատ կողմերէն ներս մտան, ամէն երեւելի շէնքերն եւ եկեղեցիները կրակի տուին, աները թալլեցին ու բնակչաց մեծ մասը որէ անցուցին: Անկէ ետեւ աւար առած բիւրաւոր անասուններովն եւ անշափ հարստութեամբ ու գերութեամբ ելան զային: Աւանին շատ մեծ ցաւ պատճառեց աս ասպատակներուն ըրած մնասներն ու ժողովրդեան խեղճութիւնն, եւ ամենուն առատ սղորմութիւն ու պարզեւ բաշխելով՝ վշտացեալ ժողովրդեան շատ մեծ միտթարութիւն եղաւ:

ԼԴ. Աս ազէտայի դէպքին յաջորդեցին դժբախտ պատահարներն, որոնք զթած թագաւորին սրտին շատ ցաւ ու տրտմութիւն պատճառեցին: Արքայորդւոց մէկուն մահն աս դժբախտութեանց սկիզբն եղաւ, եւ անկէ ետեւ իրարու ետեւէ եկան թագաւորին ծանր հիւանդութիւնն, իր աղջկան մահն որն որ իր դեռ հիւանդ պառկած ատենը վախճանեցաւ, սաստիկ ժանտամահն որ շատ կատորած ըրաւ, եւ երկրին անբերութիւնը: Բայց առաքինի թագաւորն իր ցաւերուն մէջ արիութիւնն ամենեւին չկորսնցուց եւ աս ամէն բան իբրեւ Աստուծոյ ձեռքէն ընդունելով՝ համբերութեամբ տարաւ, որով երկնից այցելութիւնն ալ իր վրայ դարձուց եւ անկէ ետեւ իր դործքերուն մէջ մեծ յաջողութիւն ունեցաւ:

Ազգիպտոսի փնտուխտար սուլթանն իր առաջին անգամ ըրած յաղթութենէն համարձակութիւն առած՝ երկու տարի ետքը մեծ բանակով նորէն Ալիկիայի վրայ քալեց, եւ զօրքը զանազան առաջքներ բաժնելով՝ ամէն կողմ սիռեց որ աւարեն ու քանդեն. բայց աս անգամ բանն առաջին անգամէն շատ տար-

բեր վախճան ունեցաւ : Լեւոն տեսնելով՝ որ թշնամին ամենայն համարձակութեամբ իր ասպատակութիւնը կը կատարէ, շուտ մ'իր կարգազրութիւններն ընելով՝ զօրքը քանի մը դուժարտակ բաժնեց եւ ծերունի Սմբատ սպարապետին հետ յանկարծ անոնց վրայ յարձակեցաւ : Եզիպտացիք նոյն տեղերուն անտեղեակ ըլլալով՝ չկրցան Հայոց յարձակումն յառաջագոյն իմանալ եւ անոնց դէմ պատրաստուիլ. ասոր համար Հայերը զանոնք ամէն կողմանէ պաշարեցին եւ չարաչար զարկին, որոնք ժողոված աւարնին մէկդի նետելու եւ զէնք առնելով՝ իրենք զիրենք պաշտպանելու ստիպուեցան : Փնտուխտար ամապարեց իր բանակին օգնութեան հասաւ, եւ սկսաւ ցրուածները ժողովել ու կարգի խօթել, եւ փախչողները զապել ու պատերազմելու ստիպել. բայց աս միջոցին իրեն նետ մը գալով՝ շարաշար վիրաւորեցաւ : Քովի մարդիկները շուտ մը զինքն առին բանակատեղը տարին, ուսկից զօրացը մնացորդովը դարձաւ Գամասկոս գնաց : Աս յաղթութեան լուրը թաթարաց Ապաղա խանը լսելուն պէս Լեւոնին շատ ընծաներ խաւրեց եւ զանիկայ իրեն կանչեց, ուզելով թուրքաց երկիրը՝ զօրն որ ինքը պատերազմաւ առած էր, անոր յանձնել. բայց Լեւոն աս պարզեւէն հրաժարեցաւ, ցուցնելով որ իրեն շատ դժուարին է երկու թագաւորութիւն մէկտեղ կառավարել եւ այնչտօ թշնամեաց դէմ պաշտպանել : Միայն խանին խորհուրդ տուաւ որ նոյն երկիրն աղէկ կարգի մը դնէ որ Սարակինոսները կարող չըլլան նորէն անոր տիրել :

ԼԵ. Լեւոն Եզիպտացւոց դէմ ըրած յաղթութենէն զատ մեծ յաղթութիւն մ'ալ Ղոնեայի սուլթանին վրայ ըրաւ, որն որ իր հեռաւորութեան աստնը Արիկիա արշաւած եւ ասպատակած էր : Ասով իր թշնամիներուն սիրաբ վախ ձգեց, եւ անկէ ետեւ անոնցմէ մէկը խլրտելու չհամարձակեցաւ : Երբ որ Արիկիա ամէն կողմանէ ասպահովցած՝ սկսաւ խաղաղութիւն ու հանգիստ վայելել, թաթարաց եւ Եզիպտացւոց մէջ նոր պատերազմ մը բորբոքեցաւ, որուն պատճառաւ նաեւ Լեւոնին ալ հարկ եղաւ նորէն

զէնք առնուլ: Ասան զի Ապագա խանն ուղելով
 Եգիպտացիները բոլորովին Ասորոց երկրէն վանեւ,
 իր Մանգոտամուր եղբայրը 30,000 Թաթար զօրաց
 զօրավար դրած եւ աս գործքս անոր յանձնած էր:
 Մանգոտամուր թշնամին մեծ զօրութեամբ մը զար-
 նելու համար Լեւոնն ալ իրեն օգնութեան կանչեց,
 որն որ շուտ մը զօրքն առաւ անոր քովը գնաց եւ
 միաբան Ասորիք մտան ու մինչեւ Համս քաղաքն
 յառաջ դացին: Սոյժեատին ալ Ալֆի Եգիպտոսի
 սուլթանը Համսին մօտ դաշտին վրայ զօրքը ճակա-
 տեցուցած՝ Թաթարաց զալուն կը սպասէր, եւ երբ
 որ անոնք հոն մօտեցան սաստիկ զօրութեամբ վրանին
 յարձակեցաւ: Թաթարաց բանակին աջ թեւը Լեւոն
 իր հայազունն զօրքովը կեցած էր, ձախ թեւն Ալմախ
 թաթար զօրապետն, իսկ կենդրոնն ինքը Մանգո-
 տամուր կը կառավարէր: Լեւոն իր գունդը զեզեցիկ
 դրիւք շարած ըլլալով՝ Եգիպտացոց ձախ թեւն ետ
 մղեց եւ զանիկայ բուն բանակէն բաժնելով՝ առջեւն
 առաւ սկսաւ հալածել, եւ Համսէն անդին մինչեւ
 երեք օրուան հետու տեղ քշեց, նոյնպէս Ալմախ
 թշնամուցն աջ թեւը քայքայեց եւ մինչեւ Գարա
 քաղաքն՝ որն որ պատերազմի դաշտէն երեք օր հետու
 էր, մղեց տարաւ: Բայց Մանգոտամուր Եգիպտա-
 ցոց Ախաին բոււած գնդէն՝ որնոր իր գիմացը ճակա-
 տած էր, վախնալով՝ ետ քաշուեցաւ եւ Եփրատ
 գետին կողմերը գնաց: Ալֆի որ արդէն յաղթու-
 թիւնը կորսուած կը համարէր ու բոլորովին լքած էր,
 երբ որ ճակատատեղը պարպուած տեսաւ, քովը
 մնացած զօրքովը բլրոյ մը վրայ ելաւ եւ նոյն տեղը
 բռնեց կեցաւ: Լեւոն թշնամին բոլորովին ցրուելէն
 ետեւ դարձաւ եկաւ ճակատին տեղը, ու Մանգոտա-
 մուրը հոն չգտնելով՝ ինքն ալ անոր ետեւէն գնաց-
 նոյնպէս Ալմախ երկու օր սպասելէն ետեւ, մեծ զօրա-
 պետին ետ քաշուիլը լսելով՝ ինքն ալ գնաց անոր հետ
 միացաւ: Ան ատենը Մանգոտամուր Թաթարներն
 առաւ իր տեղը դարձաւ, Լեւոնն ալ իր երկիրը խա-
 րեց. բայց ճամբան Հայոց զօրքին պաշարն ու ձիերուն
 կերակուրը պահպելով՝ շատ նեղութիւն քաշեցին:

Եզրիպտացուց զօրքն ալ շատ անգամ վրանին յարձակում ըրին եւ անոնց մեծ մնաս տուին: Այսպիսի դժուարութեամբ դարձաւ եկաւ Լեւոն իր երկիրը, զօրքէն եւ իշխաններէն շատերը կորսնցընելով:

Լեւոնին Եզրիպտացուց հետ ըրած վերջին պատերազմին պատճառով Յովհաննէս Հերոլտ տարբեր կը պատձ: Նախ Փնտուխտարին Հայոց հետ ըրած վերջին պատերազմը զննելն ետեւ, ուր կ'ըսէ թէ անիկայ նետով մը վիրաւորուելով՝ դամաւկոս դարձաւ եւ նոյն վերջէն մեռաւ, պատճառովն այսպէս յառաջ կը տանի: «Փնտուխտարին յաջորդեց Հելլիս (Ալէքի), որն որ իր ազգականին մահուան վրէժն առնելու համար դարձեալ Հայոց դէմ պատերազմ ելաւ: Ասոնք պարագ սեղ մեզմէ օգնութիւն խնդրելն ետքը, որովհետեւ ըստը արեւմտեան աշխարհքը խռովութեան եւ երկպառակութեան մէջ էր, երբ որ լսեցին թէ Թաթարաց մէջ քաղաքային պատերազմը դադար է, Ապազա խանին ազաւեցին որ իրենց օգնէ: Թաթարն աշաշանքը լսեց եւ իր Մանսուգամար եղբայրը 30,000 ձիաւոր զօրքով (Հայոց) թագաւորին օգնութեան խաւրեց՝ որ իր զօրքն անոնց հետ միացընէ եւ Ասորիք երթալով Սարակինոսները զսպէ: Հելլիս նոյն ժամանակն Համա քաղաքը պաշարած էր, որն որ Անտիոքէն ու Կեսարիայէն (Անտիոքի մօտ քաղաք մը) շատ հեռու չէ, ուր հուստարթմ հայ բերդապահներ սասակութեամբ դէմ կը դնէին: Երբ որ Թաթարը Հայոց զնդերով հոն մտնեցաւ, Սարակինոսը մեծ վախի մէջ ինկաւ, յայտնի տեսնելով՝ որ թշնամին զօրութեամբ, թուով ու ճարտարութեամբ իրմէ շատ վեր է: Աւստի հնարքը ձեռք առաւ ու Թաթար զօրապետին մարդ խաւրեց, զանիկայ զանազան խոստմունքներով հաւանեցընելու: Համար որ Հայերը թողու ու մկզի երթայ, եւ կամ թէ որ պատերազմի ալ սկսելու ըլլայ, կ'ուսոյն սասակացած ատենն անոնցմէ բաժնուի: Ասկով առ մարդուն հաւատարմութիւնն աւրուեցաւ, որն որ շուտ մ'ամենուն հրաման տուաւ որ զարնուելու սկսին: Հայոց թագաւորն՝ որ պատերազմի հմուտ ու խոհեմ մարդ մըն էր, պատասխան տուաւ թէ պէտք չէնք պատերազմին բախտը փորձել, այլ յապաղելով թշնամիին թուլացընելու ենք, որն որ աւելի աւարի քան թէ կ'ուսի յօժարութեամբ կը դիմէ. մանաւանդ որ լրտեսելով իմացանք, ըսաւ, որ Սարակինոսաց պաշարն հազիւ մինչեւ երեք օր կը բաւէ: Թաթարը կը պնդէր թէ յապաղելով յաղթութիւնը կը կորսնցընենք, վասն զի կամ թշնամին կը փախչի ու կ'ա-

զատի, եւ կամ նոր օգնութիւն ընդունելով՝ զօրութիւնը կը շատցընէ: Աւերջապէս ամենը զենքի կանչուեցան: Պատերազմին սկիզբը Հայերն երկու թեւերէն ալ դեղեցկապէս յաղթեցին. բայց երբ որ Մանսոգամար Սարակինոսաց ցրուիլն ու փախչելու նայիլը տեսաւ, շուտ մը ձիէն վար ցատրեց. առ բանս տեսնելով թաթար զօրքը, նոյն ազգին սոփորութեան համաձայն՝ իրենք ալ ձիերէն վար իջան: Հայերն իրենց ձիաւոր նիզակակիցներէն, սրանց միայն վտահազցած էին, այսպէս մատնուելով ու լքուելով, մանաւանդ որ նոյն միջոցին Սարակինոսն ինքքիները ժողովեց եւ զօրութիւնն ամբողջացուց, ստիպուեցան իրենց բանակը դառնալ: Թաթարն իրեն յաղթուած Եփրատ գետին կողմը դնաց. իսկ Հայերը պատերազմէն ետքն երկու օր թշնամոյն մէջ բանակելէն ետեւ, Սարակինոսներն անոնց յուսահատութեան վրայ զարմացած, թող տուին որ ազատ երթան: Ետքը Համային եւ ուրիշ քաղաքներու տիրեցին ու տեղերնին դարձան: Ապազա եւ շարձող Թաթարները նախատելու համար, հրամայեց որ բոլոր իրենց կենաց ժամանակը կանանց զգեստ հագնին. իսկ զօրապետներն եւ նոյն իսկ իր եզրայլը զլիստակ տուաւ:

Եւսն ասկէ ետեւ 7 տարի ալ խաղաղութեամբ թագաւորեց ու բարի մահուամբ վախճանեցաւ: Իր առաքինութիւնները, քաղցր բնութիւնն, առատածնունդութիւնն եւ սղորմածութիւնն՝ որով ամէն իրեն դիմողին օգնական կ'ըլլար, մահուանէ ետքն ալ իր անունն անմահ բրին: Իր ժամանակը թէ ներքին եւ թէ արտաքին դժբախտութիւններ անդադար իրարու ետեւէ եկան, բայց իր այրական հաստատութիւնն ամէն բանի յաղթեց: Մեռնելէն յառաջ իրեն յաջորդ որոշեց իր շեթուճ որդին, սրուն իրեն արժանի կըրթութիւն մը տուած էր, եւ հանդիսա սրտով լճնցուց իր 19 տարուան թագաւորութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ .

Հեթոռա՛ Բ . Թորոս Գ . Մմբատ ու կոստանդին Բ .

ԼԶ . Հեթում Տօրը դահը կը նստի (1289) : Եգիպտացիք Ախիկիա կ'արշաւեն (1291) եւ Հոսիկայ բերդաքաղաքը կ'առնուն : Հոսիայ Քահանայապետին յորդորելովը Լաօինացիք Եգիպտացւոց դէմ կ'ելլեն ու Ախիկիայէն դուրս ելլելու կը ստիպեն : ԼԷ . Հեթում Թագաւորութենէ կը հրածարի եւ կառավարութիւնն իր Թորոս եղբորը կը յանձնէ (1293) : Իշխանութիւնը նորէն կ'առնու . եւ քոյրերուն տեսութիւն բնելու համար Թորոսին հետ Աոստանդնուպոլիս կ'երթայ (1295) : ԼԸ . Մմբատ Թագաւորութիւնը կը յափշտակէ (1296) . Թորոսն սպաննել ու Հեթումին աչուքներն հանել կու տայ : Աոստանդին Մմբատը կը բանաարկէ եւ Ինքը կը Թագաւորէ (1298) : Հեթումին աչուքները կը լուսաւորուին եւ նորէն Թագաւոր կը դրուի (1299) : ԼԹ . Եգիպտացիք Ախիկիայի վրայ կու գան . Հեթում անոնց կը յաղթէ : Իր Ղազան խանին օգնութեան երթալը՝ Ախիկիայի ասպատակները ջնջելն եւ Թագաւորութենէ հրածարիլը (1305) :

ԼԶ . Լեւոնին յաջորդեց իր որդին Հեթում Բ . որն որ աւելի կրօնաւորական կենաց քան թէ Թագաւորական պատուոյ բաղձանք ունենալով՝ Թագաւոր օժուիլ չուզեց, այլ իբրեւ պարզ իշխան տէրութիւնը կը կառավարէր եւ կառավարութենէ աւելցած ժամանակը հողեւոր կրթութիւններու կը զբաղէր : Բայց աս առաքինի իշխանը հազիւ քանի մը տարի կարող եղաւ տէրութիւնը խաղաղութեամբ վարել . անկէ ետեւ Եգիպտացւոց արշաւանքն իր հանգիստն աւրեց եւ զէնք առնելու ստիպեց : Վասն զի Մալիք ալ Աշրաֆ Սալահատին՝ Ալֆիին որդին Պաղեստին եւ Ասորիք արշաւելով՝ շատ ասպատակութիւն բնեւէն ետքը, սկսաւ դէպ ի Ախիկիա յառաջանալ : Հեթում շուտ մը սահմանազուխները զօրք խրկեց եւ աղէկ ամբացուց . Թաթարաց խանին ալ դեսպան խրկեց եւ անկէ օգնութիւն ուզեց : Բայց աս կողմանէ յոյսը պարապի երթալով՝ Նիկողայոս Գ . Հոսիայ Քահանայապետին եւ արեւմտեան Թագաւորներուն թուղթ դրեց որ շուտով իրեն օգնութիւն խրկեն : Ինքը դեռ աս պատրաստութեան մէջ եղած ատեն՝ Աշրաֆին բանակը Ախիկիա

մտաւ եւ Հռոմկլայ ամուր բերդաքաղաքը պաշարեց :
 Բերդականներն իրենց քաջ իշխանին առաջնորդու-
 թեամբը սաստիկ քաջութեամբ դէմ դրին . բայց թըշ-
 նամիք իրենց մեքենաներովը բերդին մէկ կողմը փլուցին
 ու ներս յարձակեցան , քաղաքին բնակիչները սրէ ան-
 ցուցին , երեւելի շէնքերն այրեցին եւ ամէն բան թալ-
 լելէն ետեւ : Ստեփանոս կաթողիկոսն ու ջարդէն մնա-
 ցած քաղաքացիները , շատ նուիրական անօթներ եւ
 նաեւ Ս . Գրիգոր Լուսաւորչին աջը հետերնին առին ,
 եւ քաղաքն աւերակ թող տուած դուրս ելան :

Այն ժամանակն Աշրաֆին գոյժ հասաւ որ քրիս-
 տոնէից զօրքն Եզդիպտոս մտած եւ Աղեքսանդրիա պա-
 շարած են ու մտա են առնելու : Ասոնք Քահանայապե-
 տին յորդորելովը Հեթումին օգնութիւն ընելու հա-
 մար ժողովուած եւ Եզդիպտացւոց դէմ ելած էին : Աշ-
 րաֆ ասկէ շատ չիտթեցաւ , եւ անմիջապէս զօրքին
 հրաման տուաւ որ Աիլիկիայէն ելլեն , ու սաստիկ ար-
 տորալով եկաւ հասաւ Աղեքսանդրիային առջեւն , ուր
 քրիստոնէից հետ զարնուելով՝ յաղթեց ու ցրուեց :
 Քիչ մը ժամանակ ետքը Եզդիպտոս սաստիկ ժանտախա
 մ^{ու} ինկաւ եւ մեծ կտորած բրաւ . Աշրաֆ միտքը դնե-
 լով որ առ հարուածն իր աւարտուած Ս . Աջին ու նուի-
 րական անօթներուն համար է , ուղեց շուտ մը զանոնք
 ետ խաւրէլ , որոնց ազատութեան համար Հեթում
 ալ արգէն իրեն քանի մը բերդեր տուած էր , բայց
 մահը վրայ դալով՝ իր յաջորդը Չինէտաին Քէթպո-
 զայ աս բանս ի գործ դրաւ ու Հեթումին հետ հաշ-
 տութիւն բրաւ :

Ա՛յ . Ա՛ս հաշտութենէն ետքը Հեթում ուղելով
 իր սկսած կրօնաւորական կեանքը խաղաղ ու հանգիստ
 յառաջ տանիլ , տէրութիւնն իր Թորոս եղբորը յան-
 ձնեց եւ ինքը վանք մը քաշուեցաւ . բայց Թորոս՝ եղ-
 բօրն իմաստութեանը վրայ մեծ համարում ունենա-
 լով՝ ամէն բանի մէջ անոր խորհուրդ կը հարցնէր եւ
 ըստ այնմ կը գործէր : Ասոր երկու տարւան իշխանու-
 թեան ժամանակը յիշատակի արժանի բան մը չպա-
 տահեցաւ . միայն իր քոյրը Չապէլ՝ Ախպրոսի թագաւ-
 որին եղբորը հետ պսակուեցաւ , որուն հարսնիքին

Հանդէսը Սիս քաղքին մէջ մեծ փառաւորութեամբ կատարեց: Ասկէ ետքն ինքն ալ կրօնաւորական վիճակի փափաքելով՝ իշխանութիւնը նորէն շեթումին յանձնեց եւ վանք մտաւ:

Շեթում չկրցաւ եզրօրը թախանձանքին դէմ գնել, ուստի նորէն կառավարութիւնն իր ձեռքն առնելով՝ նոյն տարին Թաթարաց Ղազան խանին գնաց ու մէջերնին եղած դաշինքը նորէն հաստատեց: Անկէ Ախլիկիա դարձած ին պէս Անդրօնիկոս կայսեր կողմանէ երկու երեւելի իշխաններ իրեն գեսպան եկան, եւ խնդրեցին որ իր քոյրերէն մէկը կայսեր Միքայէլ որդւոյն կնութեան տայ: Շեթում հաւանեցաւ եւ երկու քոյրերն ալ գեսպաններուն հետ Աոստանդնուպոլիս խրկեց, որոնցմէ մեծը Մարիամ՝ կայսեր որդւոյն իսկ Թեփանէ կամ Թէոդորա ուրիշ երեւելի յոյն իշխանի մը հետ պսակուեցաւ: Հարսանեաց Հանդէսը լմնալէն ետեւ, Շեթում իր Թորոս եզրօրը հետ Մարիամ թագուհւոյն այցելութիւն մ'ընելու համար Աոստանդնուպոլիս գնաց, եւ Ախլիկիայի կառավարութիւնն իր Մմբատ եզրօրը յանձնեց:

ԼԸ. Թագաւորը Ախլիկիայէն հեռանալուն պէս, Մմբատ ինքը զինքը թագաւոր հրատարակեց, իշխաններն ու կաթողիկոսն ալ համոզեց որ թագաւորութեան իրաւունքն իրեն կ'իյնայ, ըսելով թէ Շեթում թագաւոր օժուած չէ այլ կրօնաւոր մըն է, եւ այսպէս հանդիսի օժուեցու եւ շուտ մ'ալ իր անուամբն ստակ տպեց. նաեւ Բանիփակիոս Ը. Քահանայապետին ալ գեսպան խրկեց եւ անկէ Ախլիկիայի թշնամիներուն դէմ օգնութիւն խնդրեց: Շեթում աս բաներս ամենեւին չգիտնալով՝ այցելութիւնը կատարելէն ետեւ դարձաւ Ախլիկիա եկաւ. բայց հայ իշխաններն անոր դէմ էլան ու վռնտեցին: Աս անակնկալ դէպքին վրայ Շեթում շատ այլայլեցաւ, եւ շուտ մը Ախպրոս գնաց, անկից ալ Աոստանդնուպոլիս անցաւ որ կայսրմէ օգնութիւն գտնէ. եւ երբ որ յոյսը պարապի ելաւ, Ղազան խանին դիմեց: Բայց որովհետեւ Արմբատ յառաջագոյն անոր գացած եւ թագաւորութեանն հաստատութիւն առած էր, ու Թաթարայ

Հետ աւելի եւս կապուելու համար թաթար կնոջ մը հետ ամուսնացած էր, Հեթում ու Թորոս՝ խանին զօրքին մատնութեամբը Սմբատին ձեռքն ինկան, զորոնք շուտ մը բանտ դնել տուաւ եւ քիչ ժամանակէն զԹորոս սպաննեց ու Հեթումին աշուրներն հանեց։ Կոստանդին՝ Հեթումին շորրորդ եղբայրն աս անգթութեան գործքին վրայ սաստիկ բարկանալով՝ յանկարծ Սմբատին վրայ յարձակեցաւ եւ բռնեց բանտարկեց. Հեթումն ալ բանտին տառապանքներէն ազատեց, եւ ինքը թագաւորական դահլը նստաւ։ Տարի մը ետքն Աստուծոյ նախախնամութիւնը Հեթումին առաքինութիւններուն փոխարէն՝ անոր աչքին լոյսը նորէն շնորհեց, որուն վրայ բոլոր ժողովուրդը սաստիկ ուրախանալով՝ ուղեցին զանիկայ դարձեալ իր աթոռը նստեցընել։ Կոստանդին աս բանիս վրայ զայլացած ետելէ եղաւ որ Սմբատը բանտէն հանէ եւ անոր հետ մէկտեղ Հեթումին դէմ ելէ. բայց Հեթում ծագելու խոսքով թեան առջեւն առնելու համար, իր իշխաններուն, Տաճարականներուն եւ Ասպնջականներուն օգնութեամբն անոնց երկուքն ալ բռնեց Յունաց կայսեր խաւրեց եւ աղաչեց որ անոնց Կոստանդնուպոլէն դուրս ելլելու թող չտայ։

ԼԹ. Հեթում աս եղանակաւ երրորդ անգամ իշխանութիւնն առնելով՝ շուտ մը զօրքը կարգի դրաւ եւ Եգիպտացոց վրայ դնաց, որոնք Գամասկոսի սուլթանին առաջնորդութեամբը դէպի Ալիկիկիա կու գային. զարկաւ ցրուեց անոնց բազմութիւնը, սուլթանն ալ բռնեց Ղազան խանին խաւրեց։ Քիչ մը ետքը Ղազանէն իրեն պատուէր եկաւ որ զօրքն առնու իր քովը գայ, որովհետեւ կ'ուզէր Եգիպտոսի Մէլիք Նազար սուլթանին դէմ պատերազմի ելլել. եւ երբ որ Հեթումն անոր բանակն հասաւ, խանը բոլոր զօրութեամբ Մամէս քաղաքը դնաց, ուր Մէլիք Նազար իրեն համար պատրաստ կը սպասէր, եւ անոր հետ զարնուելով՝ յաղթեց ու զօրքին մեծ մասը ջարդեց։ Ասով զոհ չըլլալով՝ ուղեց բոլոր Եգիպտոսը նուաճել, ուստի Հեթումն հետն առած՝ հոն յարձակեցաւ եւ շատ տեղերու տիրեց. բայց նոյն ժամանակը լուր առաւ որ Պայ-

տոն իր ազգականն ապստամբեր է եւ իր երկիրները կը խռովէ. ասոր համար յազթուլթիւնը կէս թող տուաւ եւ բանակն առած՝ զանիկայ նուաճելու գնաց: Չորս տարի ետքը նորէն մեծ պատրաստութեամբ Եգիպտացւոց դէմ ելաւ եւ Եփրատին քովն հասնելով՝ Հեթումն ալ իրեն կանչեց. բայց դեռ արշաւանքը չսկսած՝ հարկադրեցաւ նորէն իր երկիրը դառնալ, որովհետեւ Պայտոն դարձեալ խռովութիւն հանելու սկսած էր. միայն իր Պոթլուզ զօրապետը քիչ մը զօրքով հոն թողուց որ Հեթումին հետ մեկտեղ Ասորիքն ու Պաղեստին Եգիպտացւոց ձեռքէն առնու: Ասոնք թէպէտ եւ իսկզբան թշնամին քանի մը տեղ զարկին եւ անոր մեծ մնաս տուին, բայց ետքն ստիպուեցան ետ քաշուիլ եւ Եփրատէն անդին անցնիլ, ուր ջրին յորդութենէն զօրաց շատերը խղճուեցան: Հեթում Նինուէ՝ Ղազանին քովը գնաց, զորն որ խանը պատուով ընդունեցաւ եւ կրած մնասին տեղն անոր 1000 թաթար զօրք տուաւ Աիլիկիայի պաշտպանութեան համար, շատ ալ օսկի պարգևեց եւ իր տեղը խաւրեց:

Նոյն տարին Ղազան խանը մեռաւ եւ իրեն յաջորդեց Ղարպաղանտ, որն որ մահմետական կրօնն ընդունելով՝ քրիստոնէից դէմ դարձաւ. Հայոց ալ շատ մնաս տուաւ, եւ տարի մ'անդադար Աիլիկիայի դաշտերն ապականեց: Ասկէ միւս մօտաւոր ազգերն ալ համարձակութիւն առին եւ սկսան հետզհետէ Աիլիկիա արշաւել եւ ասպատակել: Հեթում տեսնելով որ երկիրն աս ասպատակներէն մաքրելու համար իր զէնքէն ուրիշ օգնական չունի, ժողովեց իր զօրքն եւ յանկարծ 7000 այլազգի զօրաց վրայ յարձակեցաւ. որոնք իր երկիրն շատ կողմերն ասպատակած էին եւ աւարներով լեցուած ետ կը դառնային, եւ այնպէս շարաշար դարկաւ որ 7000էն հազու 300 հոգի կրցան փախչիլ, միւսները կէս մը ջարդուեցան կէս մ'ալ դերի բռնուեցան: Աս կոտորածին վրայ ասպատակութիւնները բոլորովին դադրեցան. Եգիպտոսի սուլթանն ալ Հեթումին հետ հաշտութիւն ըրաւ:

Հեթում Աիլիկիան հանդարտեցընէլէն ետքն իր

Թորոս եղբորն որդին Լեւոնն իրեն տեղ թագաւոր օծել տուաւ ու դա՛հը նստեցաւ. իսկ ինքը Թագաւորահայր անունն առած՝ սկսաւ դարձեալ կրօնաւորական կրթութեանց պարապիլ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Գ .

Լեւոն Գ .

Խ. Լեւոնին դա՛հ նստիլը (1305) եւ այլազգեաց զէ՛մ բրած յաղթութիւնները : Իր եկեղեցական խնդրոյ մը պատճառաւ Թաթարներուն մատնուիլն ու Հեթումին եւ իշխաններուն հետ սպաննուիլը (1307) :

Խ. Լեւոն թագաւորական դա՛հն ելածին պէս սկսաւ երկրին խաղաղութեանն ու ժողովրդեան հանգըստեան հող տանիլ . քանի մ'անգամ իր հօրեղբորը հետ Սարակինոսաց զէ՛մ պատերազմի ելաւ, որոնք Ափիկիա արշաւելու կը սպառնային, եւ անոնց յաղթեց. եւ որպէս զի զանոնք բոլորովին կարող ըլլայ նուաճել, Մամեստիայի Աստանդին եպիսկոպոսն եւ քիչ մը եաքը կողոսան ու Եգիպոս գեւազանները Աղեմէս Ե. Քահանայապետին խրկեց եւ անկէ օգնութիւն ուզեց : Բայց յանկարծ ծագած եկեղեցական խնդիր մը, չէ թէ միայն իր ամէն ջանքը պարապի հանեց, այլ նաեւ իր կենացը կորսուելուն ալ պատճառ եղաւ : Գրիգոր Է. Անուարդեցի կաթողիկոսն՝ իշխանութիւնն առած օրէն կը բաղձար քանի մը ծէսի փոփոխութիւն ընել . բայց միշտ մեծամեծ արգելքներ դիմացն ելլելով՝ չէր կրցած իր խորհուրդն յառաջ տանիլ : Երբ որ Լեւոն դա՛հ ելաւ եւ Ափիկիա խաղաղութեան մէջ էր, Գրիգոր նորէն իր խորհուրդը զլուխ տանելու ձեռք զարկաւ, եւ իրեն հարկաւոր երեւցած փոփոխութիւնները գրի անցընելով՝ Լեւոնին եւ Հեթումին տուաւ : Նոյն միջոցին ինքը վախճանեցաւ, բայց թագաւորն ուզելով որ աս քանիս վրայ խորհուրի եւ որոշում մ'ըլլայ, ամէն կողմ հրաման խաւրեց որ եպիսկոպոսներն ու վանահայրները զան Սոյ մէջ ժողովք մ'ընեն : Եկան ժողովուեցան քաղքին Ս. Սոփիա մայր եկեղեցւոյն մէջ

քառասունէն աւելի եպիսկոպոսներ ու շատ երեւելի եկեղեցեացիաններ եւ իշխաններ, եւ միաբան որոշեցին որ Քրիստոսին գրածներն ընդունին, նաեւ գրով ալ որոշումն հաստատեցին: Ասկէ ժողովրդեան մէջ մեծ խռովութիւն եւ երկպառակութիւն ծագեցաւ. եւ որովհետեւ Սոյ ընակիչներուն մեծ մասն առ փոփոխմանց դէմ էին, թագաւորին ու թագաւորահօր դէմ թշնամացան, եւ զացին Թաթարաց Պիլարդու խանն որն որ նոյն ժամանակը դունգ մը զօրքով Արիկիա եկած էր, զանազան ամբաստանութիւններով անոնց դէմ գրգռեցին: Պիլարդու շուտ մը շեթում թագաւորահօր դեպան խաւրեց եւ իրեն կանչեց. ան ալ նորապսակ թագաւորն ու շատ իշխաններ հետն առած՝ Անարգարա զնաց: Երբ որ դիշեր ատեն խանին վրանը կը մտնէր, անիկայ պատրուակ բերելով թէ ինչու իր հրամանն այսչափ ուշ կատարեց, հրամայեց իր ծառաներուն որ եկողներուն ամենն ալ սպաննեն. բայց մէջերնէն մէկը կարող եղաւ փախչիլ եւ առ զէտակի դէպքին դոյժը բերել: Օշին Ղեւոնին եղբայրն առ բան լսածին պէս, շուտ մը բոլոր զօրքը Սիս քաղաքը ժողվեց, եւ բարկութեամբ Պիլարդուին վրայ երթալով՝ զանիկայ Արիկիայէն դուրս վանաց: Այսպէս լմնցաւ Ղեւոնին 2 տարւան թագաւորութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Փ Գ .

Օշին:

ԽԱ. Օշին եղբօրը կը յաջորդէ (1308) եւ Արիկիայի խռովութիւնը կը զաղբեցընէ: Եւրոպոյի իշխաններն Ասիա արշաւելու կը պատրաստուին: Օշինն ու Ախպրոսի թագաւորին մէջ թշնամութիւն կը ծագի: ԽԲ. Օշին Հռոմայ քահանայապետն եւ Եւրոպոյի թագաւորներէն օգնութիւն կը խնդրէ: Քահանայապետը զՕշին Ախպրոսի թագաւորին հետ հաշտեցընելու հոգ կը տանի: Օշին մահը (1320):

ԽԱ. Օշին այնպիսի ատեն մը դահն ելաւ, որ ամեն կողմանէ թշնամիք շատցած էին, որոնք Արիկիայի տերութեան կործանումը կը նիւթէին. բայց իր

արթնութիւնն ու զործունեայ իմաստութիւնը կարող եղան այնչափ թշնամեաց դարանակալութեան դէմ երկիրը պաշտպանել: Աստուծոյ թիւնը ձեռք առածին պէս ներքին խռովութիւնները զողբեցընելու փոյթ տարաւ, որոնք իր նախորդին ատենն սկսած՝ զեռ կը շարունակէին. եւ որովհետեւ ասոնց բուն պատճառն եկեղեցական խնդիրներն էին, անոր համար հրաման տուաւ որ նորէն ժողովք մ'ըլլայ, եւ աս բաներս կարգի դրուին:

Աս ատեններս Աղեմէս Ե. Քահանայապետը տեսնելով որ Սարակինոսները բոլոր ստիական քրիստոնեաները նուաճեր են եւ միայն Արիւիկիան ու Արարս կղզին անոնց լծէն ազատ մնացեր է, ամէն Եւրոպեան թագաւորաց նամակ գրեց եւ յորդորեց որ նորէն արեւելք արշաւեն, եւ՝ թէ մնացած քրիստոնեաներն իրենց սպառնացող վտանգէն ազատեն, եւ թէ Ասորիքն ու Ս. Երկիրն այլազգեաց ձեռքէն առնուն: Երբ որ Քահանայապետին աս թուղթը բոլոր Եւրոպա տարածուեցաւ, շատ բարեպաշտ իշխաններ, եւ նոյն իսկ Գաղղիայի Փիլիպպոս թագաւորն աս արշաւանքն բնելու յօժարեցան: Բայց որովհետեւ պատրաստութիւն տեսնելու երկայն ժամանակ հարկաւոր էր, Քահանայապետը վախճալով որ Սարակինոսները միջոց կը գտնեն եւ բոլոր զօրութեամբ Արիւիկիայի ու Արարսի վրայ յարձակելով՝ զանոնք ալ կը նուաճեն, Ասպնջահանաց դիւաւորին հրաման խաւրեց որ շուտով իր մարդիկներէն 1000 ձիաւոր ու 4000 հետեւակ ժողովէ եւ երթայ Արիւիկիայի ու Արարսի սահմանները պաշտպանել, եւ աս բանիս ծախքն իր գանձէն վճարելու խօսք տուաւ: Քահանայապետն աս երկու թագաւորութեանց պահպանութեան համար այսպէս հօդ րրած ատեն, յանկարծ Արարսի մէջ խռովութիւն մը ծագելով՝ Հենրիկոս նոյն կղզւոյն թագաւորն ստիպուեցաւ Արիւիկիա փախչիլ: Երկրորդ տարին խռովութիւնը դադրեցաւ ու Հենրիկոս իր աթոռը դարձաւ. բայց շի գիտցուի ինչ պատճառաւ նոյն ժամանակն ասոր եւ Օչնին մէջ թշնամութիւն մը մտաւ եւ այնչափ սաստկացաւ որ մինչեւ իրարու դէմ զէնք առին: Քրիստո-

նեայ իշխանաց աս երկպառակութենէն Սարակինոս-
նէրն համարձակութիւն առին, եւ սկսան անոնց վրայ
յարձակելու պատրաստութիւն տեսնել: Ասիկ երկու
հակառակող կողմերն ալ վախճալով՝ եւ միանգամայն
Քահանայապետին իրենց դրած նամակէն յորդորուե-
լով՝ որով զիրենք կը խրատէր որ թ շնամութիւնը մէկ-
դի թողուն, ուղեցին հաշտութիւն ընել, եւ դատին
որոշումը Քահանայապետին յանձնեցին: Օշին շուս
մ'իր կողմանէ Հռոմ փաստաբաններ խաւրեց, զորոնք
Քահանայապետը մեծ պատուով ընդունեցաւ. բայց
որովհետեւ Ախպրոսի թագաւորին կողմանէ մարդ ե-
կած չէր, Աղեմէս նամակով մ'Օշնէն խնդրեց որ մո-
տաւոր Զատիկին նորէն Հռոմ հրեշտակներ խրկէ, որ
երկու կողմանէ ալ դատը լսէ եւ մէջերնին խաղաղու-
թիւնն հաստատէ: Բայց հաշտութիւնը նոյն ժամա-
նակը չյաջողեցաւ:

ԻԲ. () Օշին տեսնելով որ Սարակինոսներն օրէ օր
Ասորոց երկրին մէջ կը հաստատուին եւ իշխանու-
թիւննին կը տարածեն, իր թագաւորութեան վեցե-
րորդ տարին դարձեալ Եւրոպա դեսպաններ խաւրեց,
որոնց զլխաւորն էր Զակոբ՝ Ասպանի եպիսկոպոսն, որ-
պէս զի Ասիայի քրիստոնէից վիճակը քրիստոնէայ
թագաւորներուն առջեւը դնեն եւ զանոնք յորդորեն
որ իրենց օգնութեան հասնին: Գեսպանները նախ
Յովհաննէս ԻԲ. Քահանայապետին գացին եւ իրենց
գալուն վախճանն անոր յայտնեցին. ան ալ զիրենք
Գաղղիայի թագաւորին խաւրեց: Բայց նոյն առեւնն
Եւրոպա ծագած խռովութիւնն աս թագաւորին շա-
տոնց ունեցած Ասիա արշաւելու բաղձանքը կատարե-
լու արգելք եղաւ. անոր համար Քահանայապետը Սա-
րակինոսաց զօրութիւնն ուրիշ եղանակաւ մը նուազ-
ցրնել ուղելով, ամէն քրիստոնէից նորովքով արգելեց
որ անոնց ամենեւին օգնութիւն չընեն եւ պատերազմի
հարկաւոր եղած բաներ չձախեն: Երկրորդ տարին Օ-
շին դարձեալ Գաղղիայի Փիլիպպոս թագաւորին, Աի-
կիլիայի Ռոպերդ թագաւորին եւ Տարենտոնի Փիլիպ-
պոս իշխանին՝ օգնութիւն խնդրելու համար գեսպան
խաւրեց: Քահանայապետն աս բանս իմանալով՝ նամա-

կով Մ'իրենն իմացուց որ Գաղղիայի թագաւորը Բեզ-
 զիական պատերազմին զբաղած ըլլալով՝ շիկրնար ան-
 ձամբ Ասիա գալ, բայց իր քաջ իշխաններէն մէկը մեծ
 բանակով քեզի օգնութեան պիտ'որ խաւրէ. եւ որով-
 չեաւ. Արարոսի թագաւորին եւ իր մէջն եղած զբժ-
 տութիւնը դեռ բոլորովին զազբած չէր, խոստացաւ
 որ իր կողմանէ խնդիրը որոշելու մարդիկ կը դնէ. բայց
 առ այժմ, ըսաւ, բրած զինազազարնիդ նորոգեցէք:
 Քիչ մը ետքն Ասպնջականաց Մարիսիոս ասպետն ու
 Նիկոսիայի Պետրոս կանոնիկոսն երկու թագաւորաց
 հաշակցուցիչ կարգեց, բայց ասոնք դեռ իրենց պաշ-
 տօնն ի դործ դնելու չսկսած՝ Օշին վախճանեցաւ, 12
 տարի թագաւորելէն ետեւ: Մեռնելէն յառաջ երկրին
 խաղաղութեանը հոգ տանելով, իր տասնամեայ որդին
 Լեւոնն՝ Օշին իշխանին յանձնեց որ թագաւորական
 գահը նստեցրնէ եւ ինքն անոր ինամակալ ըլլայ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ե .

Լ Ե Ն Ն Ե Ծ .

ԽԳ. Լեւոնին թագաւորելը (1320). Եզիպտացւոց, Թաթարաց
ու թիւրքաւաներուն Վիլիկիա արշաւելն եւ ըրած ապականու-
թիւնները: Լեւոն Հոսմայ քահանայապետէն օգնութիւն կը
խնդրէ: ԽԴ. Յովհաննէս ԻԲ. քահանայապետին Հայոց օգ-
նութեան հասնելու համար ըրած ճիգը: (Իր բոլոր քրիստոնէից
առ բանիս համար հանած կոնդակը): ԽԵ. Թաթարաց խանը
քահանայապետին յորգորելովն Հայոց օգնութիւն կը խրկէ:
Լեւոն Եզիպտացւոց հետ հաշտութիւն կ'ընէ (1323): Հաշտու-
թեան պայմանները: Հայոց ու Վիպրոսի թագաւորին մէջ ե-
ղած վէճին բոլորովն լմըննալը: ԽԶ. Լեւոնին անկարգ գործ-
քերն, ալլազգեաց նորէն Վիլիկիա յարձակիլը (1329): Լեւոն
Բենեդիկտոս ԺԲ. քահանայապետէն օգնութիւն կը խնդրէ.
Եզիպտացիք զարձեալ Վիլիկիա կ'արշաւեն (1335). քահանայ-
ապետը սովէ նեղեալ Հայոց պաշար կը խրկէ: ԽԷ. Եզիպտոսի
սուլթանը Լեւոնին վրայ զօրք կը խաւրէ (1337). թագաւորն
Եւրոպացւոց հետ թղթակցութիւն չընելու պայմանաւ անոր
հետ կը հաշտուի: Լեւոնին մահը (1342):

ԽԳ. Լեւոն հօրը մահուանէ ետքը հանդիսու-
թեամբ թագաւոր օժուելով՝ արքունական դահլը նըս-
տաւ. բայց որովհետեւ ինքը դեռ տասնամեայ տղայ
էր, կառավարութեան գործքերն Օշին իշխանն՝ իր
իննամական սկսաւ կատարել, որուն առաջին գործքն
եղաւ ամէն կողմանէ նեղութենէ պաշարուած երկիրը
բարեկարգել ու հանգստացընել: Ասոր գործունէու-
թեամբը Լեւոնին թագաւորութեան առաջին տարին
խաղաղութեամբ անցաւ. բայց յանկարծ ազէտալի պա-
տերազմներու հրդեհը բորբոքելով՝ Վիլիկիայի կերպա-
բանքը բոլորովին փոխեց եւ անոր կործանմանն
սկզբնաւորութիւնն ըրաւ:

Աս ժամանակ Եզիպտոսի ու Պաղտատի վրայ կ'իշ-
խէր Մելիք Նազար սուլթանն, որն որ ամէն ափական
քրիստոնէականներն իր տակը նուաճելով՝ եւ տեսնելով
որ միայն Վիլիկիայի Հայերն իր իշխանութենէն ազատ
մնացած են, սկսաւ զանոնք ալ նուաճելու եւ քրիս-
տոնէութիւնն Ասիայէն բոլորովին ջնջելու պատրաս-

տուիլ : Աս մտքի վրայ եղած ատենը, լուր առաւ որ
 Գաղղիացիք նորէն արեւելք արշաւելու պատրաստու-
 թիւն կը տեսնեն . ուստի աճապարեց որ անոնք չհա-
 սած ինքն իր խորհուրդն ի գործ դնէ : Եւ որպէս զի
 բանը դիւրաւ գլուխ հանէ, Թաթարաց Գիմուրթաշ
 զօրապետին եւ Թիւրքմէններուն Արաման իշխանին
 հետ դաշինք դրաւ եւ զանոնք իրեն հետ միացուց :
 Հայոց մէջ առ ատեններս խռովութիւն եւ երկպառա-
 կութիւն ինկած էր եւ իշխաններն իրարու ու թա-
 գաւորին դէմ թշնամացած էին, որով թշնամեաց Աի-
 լիկիա մանելը շատ դիւրին եղաւ : Առաջին յարձակու-
 մը Գիմուրթաշ բրաւ, որն որ 30,000 ձիաւորով մտաւ
 Աիլիկիա եւ 25 օր անդադար ասպատակեց, տեսած
 մարդիկը ջարդեց, անպարիսպ քաղաքներն առաւ ու
 կրակի տուաւ, բոլոր անգերն ապականեց, եւ անա-
 սուններն աւար առաւ եւ հազարաւոր գերիներով
 դարձաւ գնաց : Ժողովրդեան շատերն ամուր լերանց
 վրայ փախչելով՝ հազիւ կրցան կեանքերնին ազատել :
 Թաթարները քաշուելուն պէս եկաւ Արաման իշխանն
 իր թիւրքմէն զօրքովը, եւ առաջին ասպատակութենէ
 զերծ մնացած տեղերն ապականեց ու կործանեց : Երբ
 որ աս ալ ետ դարձաւ, Ազգիպտոսի սուլթանն իր զօրքը
 խրկեց որ Աիլիկիային վերջին կործանման հարուածը
 տան, որոնք եկան սաստիկ պատերազմաւ : Լայսա ծո-
 վեղերեայ բերդաքաղաքն առին, բնակիչներէն շատերն
 անխնայ ջարդեցին ու քաղաքն իր ծովու մէջ շինուած
 ամուր բերդովը կործանեցին գետնի հաւասար ըրին :
 Քաղաքացւոց սաստիկ նեղութեան ատեն իրենց շառ-
 մեծ օգնութիւն եղան Աիպրոսի նաւերը՝ զորոնք նոյն
 կղզւոյն թագաւորը քրիստոնէական սիրով խաւրած
 էր վտանգեալ Հայերն ազատելու համար : Շատ մարդ
 աս նաւերուն մէջ փախչելով՝ Աիպրոս տարուեցան :

Ազգիպտացիք իրենց յաղթութեան ուրախու-
 թեան մէջ անհոգ եւ անկասկած կեցած ատեն, 600 արի
 ու քաջասիրտ հայ զինուորներ մահն աշուրնին առած՝
 յանկարծ անոնց բազմութեան վրայ յարձակեցան,
 զանոնք շփոթեցին, եւ մէջերնէն շատ մարդ ջարդե-
 կտել ետ քաշուեցան . աս բանս նոյն օրը երեք անգամ

կրկնելով Եզրիպտացւոց զօրքը շատ տկարացուցին: Բայց Լեւոն եւ բոլոր իշխանները տեսնելով որ վտանգն օրէ օր կը սաստկանայ եւ իրենք առանձին չեն կրնար անոր առջեւն առնելու դարձան զանել, խորհուրդ բրին ու Հոռմ Յովհաննէս ԻԲ. Քահանայապետին զեպանի ձեռքով նամակ խառնեցին, որուն մէջ իրենց վիճակն անոր առջեւ դնելով՝ կաղաչէին որ շուտով իրենց օգնութիւն բնէ:

ԻՊ. Ըստ նամակն ու զեպաններուն տուած տեղեկութիւնները խնամառ Քահանայապետին սրտին մեծցաւ ու արտաբերութիւն պատճառեց, եւ շուտ մը սկսաւ տառապելոց օգնութեան հասնելու միջոց մը փնտռել: Նախ Գազզիայի Կարողս թագաւորին թուղթ մը գրեց եւ Կիլիկիայի վիճակն անոր խնայքնելով՝ յորդորեց որ շուտով Ըսիտ արշաւէ եւ նեղութեան մէջ եզոզ քրիստոնէից օգնական բլրայ. բայց երբ որ անիկայ զանազան պահանջմունքներ բնելով ու խնդիրներ հանելով բանն ուշացուց, եւ ետքն Ընդդիացւոց դէմ պատերազմ բանալով՝ սա արշաւանքէն բոլորովին ետ կեցաւ: Քահանայապետն հայրական զթով շարժած՝ բոլոր քրիստոնէից կննդակ մը հանեց, որով Հայոց վտանգն ու տառապանքն անոնց կը ծանուցանէր, եւ ներողութիւն տալով կը յորդորէր որ խաչի նշան անուն եւ Սարակինոսաց դէմ պատերազմի երթան:

Քահանայապետն սա կոնդակը պատշաճ կը համարինք Հոս դնել, որովհետեւ ասիկայ թէ նոյն խնամառ Հովապետին Հայոց վրայ ունեցած գութն յայտնի կը ցուցնէ, եւ թէ սա ժամանական պատմութեան վրայ շատ լուսաւորութիւն կու տայ:

«Յովհաննէս եպիսկոպոս, ծառայ ծառայիցն Ըստուծոյ, ամեն մեր սա թուղթը տեսնող քրիստոնէաց հաւատացեալներուն:

Երբ որ մեր միտքն ու խորհուրդը սաստիկ մտազրութեամբ Ս. Երկրն օգնելու եւ անոր ողբալի վիճակին վրայ կը դարձընէր, կը ստիպուինք մարդարէին հետ բսել: «Բոտառապանքդ ծագու պէս մեծ է, ով կրնայ բեզի դարձան բնել:» Ստուգիւ մարդարէն անոր վրայ գալու մեծ վիշտը յիշելով եւ շիրմալով զանիկայ ուրիշ բանի մը նմանցընել, աւելոճեալ ծագու նմանցուց, որն որ հողմերուն բռնու-

Թեամբը կը կուտակի ու կ'ամբողջի, ըսելով, Քու սառապանքդ ծովու պէս մեծ է, վասն զի ամէն կողմանէ ալիքները կը ծածկեն, զարանները կ'որսան ու թշնամիք սպաննելու կ'աշխատին: Բայց երբ որ մարդարէն անոր զարման ընելու սաստիկ զգուարութիւնն եւ Աստուծակ բոլորովն լքուած ըլլալն ալ տեսաւ, շատ իրաւամբ աւելցուց. Ով կրնայ քեզի զարման ընել, վասն զի անոր վրայ սէր ունեցողներն հեռացած, անոր օգնական ըլլողները մեկդի զացած են, ասելիները մտակցած սաստիկ կը ծանրարեառնեն որ կարող լըլլայ նորէն յառնել: Կաւե անոր սահմանակից Հայերուն զաւտաներուն եւ անդաստաններուն վրայ ալ յարձակելով՝ մարդիկը կը ջարդեն, երկիրն անապատ կը զարնընեն: Այսպէս կը հարստահարեն որ զանոնք ջնջեն, կ'ընկճեն որ իրենց հարկատու ընեն, կը բռնաման որ հաւատքներն ուրացընել տան:

Արովհետեւ, ջառով կը սրամենք ու մեծ սրտի գառնութեամբ կը իշխնք, աւ մտներս մեր մեծարեալ կղբարբը՝ Հայոց արքեպիսկոպոսաներն եւ եպիսկոպոսները, եւ մեր սիրելի օրդին ի Քրիստոս լէւոն թագաւորն, Օլին՝ Կարիկոսի իշխանն ու Կիլիկիայի կառավարն եւ Հայոց ուրիշ իշխաններն ու ժողովուրդն իրենց նամակովն ու հրեշտակներովն արտասուօք մեզի ծանուցին որ Բարեկոնի սուլթանն, որն որ իր շարութեամբն երկրորդ Փարսուան մըն է, որուն սիրան Աստուծոյ ժողովրդեան զէմ՝ կարծրացած է, եւ Թիւրքմենները թէկպէս եւ իրենց (Հայոց) մինչեւ հիմայ շատ ֆեաւներ հասուցած էին, բայց արովհետեւ ան կողմերը քրիստոսներից ձեռքը Հայաստանէն (Կիլիկիայէն) զատ հաստատուն երկիր չմնաց, ստոր համար հիմա զանիկայ բոլորովն ջնջելու կը ջանան. մանաւանդ երբ որ լուր տաին որ Աստուծական զասն սրուած է նոյն Հայոց իրենց այնչափ նեղութեան միջոցնութիւն ընել: Միանգամայն կասկածելով որ լըլլայ թէ Գողգոթացիք Հայոց հետ միանալով՝ սաստիկ զորութեամբ իրենց վրայ յարձակին, նոյն սուլթանը թաթարաց հետ՝ որոնք 100 տարիէ ի վեր Հայոց բարեկամ էին, եւ անոնց օգնութեամբն Հայերն իրենք զիրենք Սարակինասաց զէմ կը սրաշաղանակին, անոնց զէմ կը զնէին, եւ նաեւ անոնց վրայ կը յարձակէին, եւ Թիւրքմեններուն Արաման իշխանին հետ ֆեաւասակար բարեկամութիւն հաստատեց, որպէս զի երեքսպատիկ զորութեամբ զօրացած՝ երեք կողմանէ Հայոց երկիրը յարձակին, անոնց ոյժը կտարեն եւ զանոնք սանակոխ ընեն, եւ առ զիտաս որութիւնը զործքով ալ կտատրեցին:

Վասն զի Գիւմուրթ ալ թաթարաց զօրապետը, Հայաստանի սահմանակից եզրղ իշխաններուն ամենէն մեծն ու զօ-

բաւորը, 30,000 միւսք զօրքով Հայաստան արշաւեց, եւ 25 օրուան մէջ որ իրբեւ թշնամի հոն կեցաւ, ջարդեց կործանեց, սյրեց ու յափշտակեց. եղերն, ոչխարներն եւ ուրիշ անասուններն աւար առաւ, արտերուն զեռ կանանչ հասկերն իր մեռքովն սյնպէս սպառեց որ եւ ոչ սերմի համար Քաջորդ Քաջ: Եւ որովհետեւ Հայաստանի մէջ քաթարաց վրայ ամենեւին կասկած մը՝ չկար որ թշնամու թեամբ իրենց վրայ կը յարձակին, եւ իրենք քաթարներն ալ ուրիշ անգամներ Հայոց երկրին մէջ բարեկամարար պաշտած ըլլալով՝ անոր ներքին վիճակը զիտէին, դաշտերու վրայ անհամար մարդիկ սպաննեցին, եւ լերանց վրայ ու բերդերու մէջ սպառնած կանանցմէ ու տղոցմէ շատերը զերի բռնեցին ետքը, եկեղեցիները կործանեցին, սեղանները պղծեցին, քահանաներն սպաննեցին. նաեւ արքայարանները, վանքերն ու խրճիթներն ալ կիփչչ կրակով սպառեցին: Ասոնց կատաղութիւնն այնչափ սաստկացաւ, որ ոչ մեռածներու խնայեցին, ոչ վախճանելոց վրայ գուժ ունեցան, այլ անոնց մարմինները զերեզմանէն հանեցին, զերեզմանները պղծեցին, վերիները կողոպտեցին եւ յիշատակարանները դատարկ թողուցին. նոյնպէս ողջերուն ստացուածներն ու կահկարասիքն ալ աւար առին:

Երբ որ Դիմուրթ ալ քաթարը Հայոց երկրէն քաշուեցաւ, վերը յիշուած Արամանը՝ Թիւրքմեններուն իշխանը, նոյն Դիմուրթ ալին հոգարարնութեամբը, մանաւանդ թէ անզգամ զրգուութեամբը, մեծ բանակով Հայաստան արշաւեց եւ ինչ որ գտաւ արեւց, կործանեց ու ջրուեց: «Նոյն իսկ սուլթանն ալ՝ որն որ վերը պատմուած անզգամութեանց զրգուիչն եղած էր, ուզելով երրորդ վշտով մ'ալ Հայերն ընկճել, առաջին երկուքին քաշուելէն ետքն, անհամար սարակինոսաց զօրք Հայաստան իրկեց, որոնք Քաջածտեղերն անբնակ ըրին. Ասյաս քաղաքն՝ որ իր բերդովը շատ երեւելի էր, կործանեցին եւ սյրեցին. նաեւ անոր ծովի մէջ շինուած ամուր բերդը՝ ծովէն ու ջամբէն պատերազմելով՝ առին ու զետեմի հաւասար ըրին, որպէս զի ասոր մէջն ալ կատարուի Յովէլ մարգարէին աս գուշակութիւնը, «ՉՔաջորդս թրթրոյ եկեր մարախ եւ զՔաջորդս մարախոյ եկեր չորեակ, եւ զՔաջորդս չորեկի եկեր երեւիլ»: Ասոր համար նեղեալը մեղի կ'աղաղակէ, ինչպէս որդին իր հօրը. ծովէն անդիի կողմն եղող քրիստոնէայ ժողովուրդը Հոռմայ եկեղեցւոյն իրբեւ մօր կը բողբէ, ընդհանուր քրիստոնէից իրբեւ եղբարց կը դիմ եւ անկէ օգնութիւն ու նպաստ կը խնդրէ: Ասան զի քրիստոնէութիւնը թշուառ Հայաստանի

ձէլ բանագատուած է . . . սուլթանն անոր բնակիչները կը սպառէ, կը քանդէ կ'այրէ, անոնց ջնջում եւ իր մշտնջենաւոր ծառայութեան լուծը վրանին դնել կը սպասուայ: Նաեւ մեղկ Եգիպտացիք, ինչպէս որ կը պատմուի, ցոկանաւներ կը պատրաստեն ու կը ջանան որ Կիպրոսի հաւատացեալ, բարեպաշտ ու քրիստոնէութեան շատ յարմար թագաւորութեան վրայ յարձակին: Ասան զի սուլթանը նոյն կողմէն թագաւորին բարկացած է, որովհետեւ անիկոյ Հայոց վրայ զթալով՝ պատերազմի վտանգներուն առեւնն անոնց շատ նաւեր խաւրեց եւ Լայաս քաղաքին բնակիչներն եւ ուրիշ Հայաստանի ձէլ բնակող քրիստոնէականեր անոնցմով Կիպրոս բերել տուաւ որպէս զի մահուանէ ազատին:

Բայց «Ոչ այսպէս ամբարիշտ, ոչ այսպէս, սլ կը յուսանք ի Տէր որ զանոնք կը ցրուեն Իբրեւ փոշի զոր հասէ հողմ ի վերայ երեսաց երկրի: Քանզի ճանաչէ ակեր զլաւիզս արդարոց, եւ ճանապարհ ամբարշտաց կորիցէ, : Եւ արդէն նոյն Տէրն երեք տարի յառաջ նոյն Հայոց թագաւորութեան ձէլ իր զթութիւնը ցուցուց: Ասան զի 200ի շափ քրիստոնէայ զինուորներ՝ որոնց կեանք Քրիստոս էր ու մեանիւք շահ, մեր Փրկչին սպաւինած, Հայաստանին ձկ կապանին ձէլ իրենց վրայ յարձակող 18.000 սարակինոս Լիւարներէն 6000էն աւելի ջարդեցին, ձկ մասն ալ զերի բռնեցին: Հիմայ ալ իր Հաւատացեալներուն միշտ սքանչելիք ընող ողորմած Աստուածը դադրած չէ. վասն զի, ինչպէս վերը յիշուած լուրերէն իմացանք, Լայասին կործանուելէն եւ անոր ծովեզերեայ բերդին քանդուելէն ետքն, երբ որ սուլթանին Հայաստանի ձէլ եղող զօրքն աւարաւ լեցուած յաղթականներու պէս լըրութեամբ կ'ուրախանային, 600 արի ու հզօր հայ զինուորներ մի եւ նոյն օրուան ձէլ երեք անգամ մասնաւոր պատերազմներ ընելով՝ անոնց բազմութեան վրայ յաղթութեան նշան կանգնեցին, այնպէս որ անոնց զօրագլուխը զարմացած՝ բոլոր զօրքը ժողկեց եւ անոնցմէ 2—5000 հողի (Լայասին քոֆ ինկոզներն ալ ձկակեղ համբելով) պակաս դատու: Եւ զարմանք չէ, վասն զի «Վարդացին արդարք առ Տէր եւ Տէր լուաւ նոցա. յամենայն նեղութեանէ նոցա փրկեաց զնոսա, : . . .

Արդ մեք եւ ամեն քրիստոսի հաւատացեալներն, երբ որ անոր՝ օրն որ մեզի համար խաչին վրայ շարչարուեցաւ, վերջերք կը տեսնենք, անկիութիւնը կը յիշենք. այնչափ անհամար թշնամանքները յորերնիս կը բերենք, կրնանք արդեօք հաւատացեալ ժողովրդեան այնչափ նեղութեանը ձէլ, այնչափ թշուառութեանն, այնչափ ազազակին եւ այնչափ

երկիւղին մէջ մեր արտասուքը բռնել, հեծութիւննիս ար-
զելու է եւ զթուփեան աղէքը փակել: Հեռու ըլլայ ա-
բանս հաւատացեալաց մարէն | եւ բոլոր քրիստոնէից երկրէն:

Ըստ համար մենք եւ մեր եղբայրները՝ Հոսոյ եկեղե-
ցւոյն կարգինալները, հասուն դատաստանու մտածելով՝
խորհրդածութեան կշռովք կը կշռենք եւ որտանց ցաւակից
կ'ըլլանք եւ այնչափ փեսաներուն ու պատահարներուն առ-
ջեւն առնելու, այնչափ ընկից կորստեան, հոգւոյ եւ մարմնոյ
վտանգներուն օգնութեան հասնելու եւ անոնց շուտով դար-
ման ընելու ճամբոյ ու միջոց կը փնտսենք: Հիմակու հիմայ
մեզի եւ մեր վերջ յիշուած եղբայրներուն ամէն բանէն զի-
րին երեւցած միջոցը, քրիստոսի հաւատացեալներէն սասկ
ժողովին է, որուն համար նաեւ Հայերն ալ իրենց ջերմեռանդ
աղաչանքը մատուցին, որով՝ ցորեան, զարի եւ ուրիշ կենաց
հարկաւոր բաներ, նոյնպէս զէնք ու թողախորաց թողալ
հոգացուի, որոնց Հայերն հիմայ շատ հարկաւորութիւն ու-
նին իրենք զիրենք պաշտպանելու համար: Ասեւ կրնայ հաւա-
տացեալց գրամական օգնութեամբը Հայաստանի պաշտպա-
նութեան համար՝ պատշաճ, թէ ձրաւոր եւ թէ հեռուակ
պատերազմողներ հոգացուիլ, մինչեւ որ ամենակարող Ես-
տուածն իր մարդասեր զթութեամբը ստաւապանաց մէջ ե-
զող ժողովրդեան եւ բոլոր նեղեալ քրիստոնէից վրայ զթա-
լով՝ իր ամենագոր աջն երկնցքնէ անոնց օգնելու համար:

Աստի ամենուր առհասարակ եւ ամէն մէկերնուր ա-
ռանձին հայրական խնամով կ'աղաչենք, զենց կը յորդորենք,
եւ հոգեւոր խնդութեան վարձքովն՝ որն որ իրաւամբ ժամա-
նակաւորներէն վեր կը համարուի, զենց կը փութացնենք,
եւ Տեառն մերոյ Երեսուի քրիստոսի ամենատուրք արեանը
թափուելուն եւ Եստուծոյ զթութեանցը համար ամենուր
կը պաղափնք որ Հայոց արեանն ու հաւատքին, տառապա-
նացն ու կործանմանը վրայ զթալով՝ անոնց եւ Արարացւոց
առաւ նոյառաներով եւ առատաձեռն ողորմութեամբ օգ-
նութիւն ընէք եւ իրեւ քրիստոնէական կրօնի նախան-
ձարնդիր, նաեւ անձամբ Երեւելք երթալու եւ հսնակի
հաւատացեալ ժողովուրդը պաշտպանելու պատրաստուիք:

Ըսկէ ետքը Քահանայապետն ամէն Երեւելք պատե-
րագոփ գացողներուն եւ հոն տարի մը ծառայողներուն,
նաեւ անոնց՝ որոնք անձամբ չկրնալով երթալ թողախոր
զինուոր կը բռնեն կամ ստիպով օգնութիւն կ'ընեն, ներողու-
թիւն կը շնորհէ, ու կոնդակին վերջն ամէն եկեղեցական ա-
ռաջնորդներուն կը պատուիրէ որ իր աս գրուածն իրեւ-
քարոզ՝ ժողովրդեան առջեւը գնեն, եւ զանոնք մէջը
խնդրուած բաները կատարելու յորդորեն:

Աս կոնգակէն զատ բոլոր եկեղեցական առաջնորդներուն շրջաբերական թուղթ մը խրկեց, որուն մէջ քանի մը համառօտ աղօթքներ գրած էր Աստուծոյ ներքալ քրիստոնէից օգնութիւն խնդրելու համար, ու կը պատուիրէր որ զանոնք ամէն եկեղեցիներու մէջ ժողովրդեան բնել տան. միանգամայն եկեղեցիներուն զանձանակները ձգուած ստակները զատ պահեն որ Սեբիլին օգնութեան համար գործածուին: Ուրիշ նամակ մ'ալ թափարաց Պուսայիտ խանին խաւրեց, որուն մէջ անոր իր նախորդներուն Հայոց հետ ունեցած բարեկամութիւնն եւ անոնց բրած օգնութիւններն յիշեցրնելով՝ կ'աղաչէր որ ինքն ալ անոնց ներքալութեանը մէջ անոնց օգնական ըլլայ ու Սարակինասաց դէմ պաշտպանէ: Այնպէս Հայոց եպիսկոպոսներուն ալ երկու նամակ զրեց, որոնց մէջ իր սաստիկ ցաւն անոնց յայտնելէն ետեւ, կ'աղաչէր որ ժողովուրդը թշնամեաց դէմ հաստատուն կենալու յորդորներն եւ ջանան զԱստուած իրենց հետ հաշտեցրնել, որպէս զի իրենց սղորմիւ թաղաւորն եւ իշխաններն ալ զատ նամակով մը յորդորեց որ արտասուզ իրենց մեղքերուն վրայ զղջալով՝ եռանդեամբ Աստուծոյ սղորմութիւնը խնդրեն, եւ քրիստոնէութեան սիրոյն համար ամէն վասնզ յանձն առնուն: Իր կողմանէ ալ ամէն պատեբազմի մէջ մեռնողներուն ներդրութիւն շնորհեց, եւ Աստուանդնուպոլոյ պատրիարքին ու Բենեւենդիի Պերալտոս արքիսպոպեալին հրաման խաւրեց որ Աւանին 30,000 սակի խաւրեն, որպէս զի անոնցմով Սարակինասաց դէմ բնելու պատեբազմներուն ծախքը հոգայ:

ԽԵ. Խնամառ Քահանայապետին առ ամէն ջանքը պարապի չելաւ, վասն զի Հայերն անոր նամակներովն իրենց հաւատքին պաշտպանութեանը համար բոլոր զօրութեամբ թշնամեոյն դէմ դնելու յորդորուեցան. մէկ կողմանէ ալ Պուսայիտ խանն անոր նամակէն շարժած, իր զօրապետներէն մէկը 10,000 կամ բաւ ոմանց 20,000 ձիաւոր զօրքով Հայոց օգնութեան խաւրեց, պատուէր տալով որ սուլթանին ու Հայոց մէջ հաշտութիւն բնել տայ, եւ եթէ առ բանս չիյաջողիր, ինքը

զՀայերը պաշտպանէ: Երկրորդ տարին աս զօրապետին ձեռքովն հաշտութիւնը հաստատուեցաւ, որուն պայմանները նոյն տարին Ախպրոտէն գրուած վաճառականի նամակ մ'այսպէս կը գնէ: «Սուլթանը Հայոցմէ ամէն տարի սրոշեալ տուրք պիտ'որ առնու, որն որ պիտ'որ բլլայ տարին 1,200,000 դենար, ան տեսակ դենարէն՝ որուն շորս հատը մէկ Ախպրոտի Բիւզանդեան արծաթ ստակին հաւասար է: Ասկէ զատ Լայսսին եւ իր նաւահանգստին առուտուրէն առնուած տուրքին կէսը, նոյնպէս ծովէն հանուած աղերուն կէսն իրեն պիտ'որ բլլայ, եւ (Եփրատ գետէն սկսեալ՝ դէպ ի Ասորիքի կողմը բնակողներէն՝ ամէն 20 տարին անցած էրիկ մարդու գլուխ մէկ Բիւզանդեան ոսկի գլխահարկ պիտ'որ առնու: Իսկ ինքն ասոնց դիմացը՝ Հայաստանի մէջ ամենեւին բերդ կամ ամրոց պիտի չունենայ, ու Լայսսի բերդն եւ ուրիշ ամէն բերդերը՝ զորոնք ինքը կործանել տուաւ, իր ծախքովը յառաջուան պէս կամ աւելի եւս ամուր շինել պիտ'որ տայ»: Նոյն նամակը կ'ըսէ թէ, «Արսուի որ Հայոց կաթողիկոսն՝ որն որ Ասորւոց Հայէպ քաղաքն էր, սուլթանին հրամանովը Գայիրոյ գնաց, անոր հետ վերը գրուած դաշինքն հաստատելու համար. բայց գետ չի գիտցուի որ աս հաշտութիւնն ինչպիսի տեսնուան համար է. ոմանք 13 ոմանք ալ 14 տարւան համար է կ'ըսեն»:

Վիշ մը ետքը Քահանայապետն աս հաշտութեան լուրն եւ անոր ստոյգ պարագաներն հաստատուն տեղէ առաւ, եւ սաստիկ ուրախանալով՝ շուտ մը Գաղղիայի Արարոս թագաւորին նամակ գրեց, որուն մէջ անոր այսպէս աւետիս տուաւ: «Քու թագաւորական բարձրութեանց ուրախութեանը համար կը ծանուցանենք որ սուլթանը տարւէ տարի 50,000 փղորին տուրք առնելու պայմանաւ Հայոց հետ հաշտութիւն բեր եւ մէջերնին 15 տարւան խաղաղութիւն հաստատուեր ու նոյն կողմերն հրատարակուեր է: Արդէն պատերազմի պատճառաւ փախած Հայերն իրենց տեղը դարձեր են», եւ որովհետեւ Ախպրոտի եւ Հայոց մէջ եղած վէճը գետ բոլորովին լմրնցած չէր, Քահանայապետը զանիկայ ալ դադրեցընելու եւ երկու թագաւորներն իրարու հետ

սերտիւ հապելու համար, Երուսաղէմի պատրիարքն, Այվերիկոս՝ Պափոսի եպիսկոպոսն եւ Մաւրիաիոս՝ Ասպրնջականաց առաջնորդն անոնց մէջ զատուոր ու հաշտեցուցիչ կարգեց: Լեւոն աս վախճանաւ իր դեպանները Վիպրոս խրկեց եւ հոն խաղաղութիւնն ու հաշտութիւնը հաստատուեցաւ:

ԽԶ. Թեպէտ եւ այսպէս Վիլիկիա Քահանայապետին ջանքովն արտաքին թշնամիներէն ազատելով՝ խաղաղութիւն գտաւ, բաց Լեւոն իր անկարգ գործքերովն աս խաղաղութիւնը բուրբովին աւրեց, եւ թըշնամեաց նորէն իր վրայ զալու առիթ տուաւ: Ասան զի տէրութեան երեւելի իշխաններն՝ որոնք իր կառավարութեան զլխաւոր օգնականներն էին, պաշտօններէն ձգեց, եւ անոնց տեղ նոր պաշտօնեաներ դրաւ: Իր խնամակալին հետ ալ թշնամանալով՝ սպաննել տուաւ նոյն իսկ իր կինն իր անդթութեանը զսհրաւ եւ Վիլիկիայի թագաւորին Աստանդիա աղջկանը հետ նորէն պսակուեցաւ: Աս անդդամութիւններն անխիղճ գործած ատենն, երբ որ տէրութեան ամէն կողմն անհոգ եւ առանց պաշտպանութեան թող տրուած էր, այլազգիք դարձեալ Վիլիկիա արշաւեցին, ջարդեցին, թալլեցին, քանդեցին եւ աւարով լեցուած՝ դարձան զացին: Լեւոն նորէն Քահանայապետին դեօպան խաւրեց եւ ազաչեց որ իրեն օգնեւ եւ որովհետեւ իր սահմանակից այլազգի իշխաններն իրեն ստիկ կարօտութիւն ունենալը զիտնալով՝ Անտիոքեզա եւ Սիգուինոն բերդերը կ'ուզէին իրմէ գնել, թագաւորն այլազգեաց սորն իր երկրին մէջ նորէն չհաստատելու համար, նոյն բերդերը Հոողացոց ասպետներուն պարգեւեց որ զանոնք ամբացրնեն եւ Վիլիկիայի սահմանն ապահովցրնեն, եւ աս բանս ալ Քահանայապետին իմացուց:

Իննեգիկոսս ԺԲ. Յովհաննէս Քահանայապետին յաջորդն՝ աս բաներս լսելուն պէս, նորէն խաշակիք զօրք սոր հանելու ձեռք զարկաւ, որպէս զի արեւելեան քրիստոնէից վերջին պատուարանը (Վիլիկիա) Սաբակինսոաց զէմ պաշտպանութի, եւ նաեւ Ս. Երկիրն անոնց ձեռքէն ազատի: Թուղթ զրեց ամէն թագաւ-

որնեքուն որ աս սուրբ պատեճազմին օգնական ու գործակից ըլլան: Ամէն տեղ քարոզիչներ տարածուեցան որ ժողովուրդը խաչակիր զօրք գրուելու յորդորեն: Ասիէ ամէն արեւմտեան իշխանները յորդորուեցան եւ սկսան ահագին պատրաստութիւն տեսնել. որոնց մէջ ամենէն աւելի՝ Փիլիպպոս Գաղղիայի թագաւորն՝ աւելի սպառնալիքներով ու համբաւով՝ քան թէ գործքով պատրաստութիւն կը ցուցնէր: Այսպիսի ահագին զորդիւնն ու պատրաստութիւնն երբ որ Եղիպտոսի սուլթանը լսեց, բարկութեամբ բորբոքած՝ բոլոր կատաղութիւնն Հայոց վրայ թափեց, եւ անոնց հետ բրած խաղաղութեան դաշինքն աւելլով՝ Արիկիա մեծ բանակ մը խաւրեց, որուն զօրապետ գրաւ Հալէպի ամիրան: Եկան Եղիպտոսցիք անարգել ամէն կողմ տարածուեցան, ջարդեցին, կործանեցին եւ աւարով ու գերութեամբ ետ դարձան: Լեւոն անոնց գէմ՝ զնելու զօրութիւն շունենալով՝ անառիկ բերդի մը մէջ մտաւ ամրացաւ, եւ Բրամանդ Լուսինեան Աորիկոսի կոմսը զեռպանութեամբ Բենեգիկոսոսին խրկեց: Քահանայապետը շատ աշխատեցաւ որ Եւրոպայի թագաւորնեքն Հայոց օգնութիւն մը հողայ, բայց երբ որ ջանքը պարապի ելաւ, Արիկիայի, Ախպրոսի, Հաղոսի, Արետէի, Եւբէայի բրիտաններէն եւ ուրիշ արեւելեան հաւատացեալներու նամակներ գրեց՝ որ Հայոց օգնութեան երթան, ցուցնելով անոնց որ եթէ Հայաստան Սարակինոսաց ձեռքն անցնի, ալ անիկ ետեւ Պաղեստինի մուտքը բոլորովին կը դոցուի: Նաեւ իր դանձէն 10,000 սկի տալով, թիշ մը ստակ ալ Գաղղիայի թագաւորէն առնելով՝ շատ ցօրեան զնեց ու Արիկիա խաւրեց, վասն զի թշնամեաց ասպատակութիւններէն արտերն աւրուած ըլլալով՝ տեղ տեղ սով ինկած էր:

ԽԷ. Վահանայապետին այսչափ ջանքն եւ բրած օգնութիւնները չկրցան Հայոց տառապանքները թեթեւցնել, վասն զի իրենց թշնամիներուն կատաղութիւնն օրէ օր կը սաստկանար, որոնք անդադար իրենց վրայ յարձակելով՝ կը ջարդէին ու կը գերակէին: Ասոնց մէջ ամենէն երեւելին եղաւ Եղիպտոսի Մէլիք էն Նազար Մահմուտ սուլթանին զօրքին

ասպատակութիւնն, որոնք իրենց իշխանին հրամանաւը Ախլիկիա մանելով՝ արտաքոյ կարգի անդթութեամբ քաղաքներուն ու գեղերուն բնակիչներն սպաննեցին եւ ինչքերն աւար առին: Աւսն սաստիկ նեղը մանելով՝ ստիպուեցաւ սուլթանին հաշտութեան համար պահանջած պայմանն յանձն առնուլ, որն որ էր իր դեռպանին առջեւն աւետարանի վրայ երգումընելով խօսք տալ՝ որ անկէ ետեւ ամենեւին Հոսմ նամակ կամ դեսպան չխաւրէ: Եւ այսպէս թշնամին իր ասպատակութիւնները զազրեցուց ու Ախլիկիայէն դուրս ելաւ: Շատ մեծ ցաւ պատճառեց Բենեդիկտոսին աս պայմանն՝ որով անկէ ետքը Հայոց եւ Հոսմայ մէջ եղած հաղորդութիւնը բոլորովին պիտ'որ կտրէր, եւ նոյն տարին Աւսնին նամակ մը գրելով՝ քահանայապետական իշխանութեամբ զանիկայ աս վնասակար երգումէն արձակեց:

Ասկէ ետքը Աւսն 4 տարիի չափ ալ իշխանութիւնը վարեց եւ թագաւորութեանը 21 երորդ տարին վախճանեցաւ:

Գ Լ ՈՒ Խ Փ Զ .

Կոստանդին Գ. Գոռիտուն եւ Կոստանդին Գ.

ԽԸ. Կոստանդին թագաւոր կ'ընտրուի (1342) եւ իր զօրքէն կ'սպաննուի ԽԹ. Գոռիտուն Կոստանդին իշխանութիւնը կ'առնու (1343). Ժողովուրդն իրեն ընթացքը չհամբերով՝ զնքը կ'սպաննեն: Կ. Կոստանդին Ախլիկիոյի գահը կ'ելէ (1345), եկեղեցական խնդիրները կ'ըզազրեցընէ ու Ախպրացոց եւ Հոսրացոց օգնութեամբն Եգիպտոսի սուլթանին կ'ըյազմէ: Աղեձօ Քահանայապետին Հայոց օգնութիւն ընելու համար ըրած ջանքը, Կոստանդին Երոպոյի թագաւորաց դեսպան խըրկեց. իր Եգիպտացոց վրայ ըրած յազմութիւնն եւ իր մահը (1362):

ԽԸ. Աւսնին մահուամբը թագաւորական ցեղն սպառելով՝ անոր հեռաւոր ազգականներուն մէջէն Յովհաննէս իշխանը թագաւոր ընտրուեցաւ, որն որ Աւսն Գ. ին Զապէլ ազգականն որդին էր, եւ անուա-

նեցաւ Աստանդին Գ. Բայց ասոր իշխանութիւնն հազիւ տարի մը տեւեց. վասն զի դահն ելածին պէտանկարգ ընթացք մը բռնելու սկսաւ, որով ժողովուրդն եւ նոյն իսկ զօրքն իրեն դէմ գրգռուեցան եւ զարկին սպաննեցին:

ԽԹ. Աստանդնէն ետեւ անոր Գուխտն եղբայրը թագաւոր ընտրուեցաւ, որն որ շատ կարճ ու խառվալից թագաւորութիւն եւ եղբօրը նման վախճանունեցաւ: Աթոռը նստած տարին Եգիպտացիք անհամար բազմութեամբ Ալիլիկիա արշաւեցին եւ որով ու հրով ամէն կողմ անապատ դարձուցին. երկրորդ տարին դարձեալ նոյն արշաւանքը կրկնեցին: Թագաւորն ասոնց դէմ դնելու կարողութիւն չունենալով՝ Աղեմէս Զ. Քահանայապետին իրարու ետեւէ զեսպաններ խաւրեց եւ աղաչեց որ շուտով իրեն օգնութիւն խրկէ: Մէկ կողմանէ ալ ժողովրդեան կամքին դէմ բաներ ընելով՝ չէ թէ միայն անոնց սիրտն իրմէ պաղեցուց, այլ նաեւ շատերն ալ իրեն դէմ թշնամի բրաւ եւ անոնց ձեռքովը կեանքն ալ կորսնցուց 2 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետեւ:

Ծ. Գուխտնին յաջորդեց Աստանդին Գ. որն որ մօր կողմանէ Ռուբենեան ցեղին հետ ազգականութիւն ունէր, եւ իշխաններուն հաւանութեամբը թագաւոր պսակուեցաւ: Աս աթոռն եւ արի իշխանը թէպէտ եւ դառն ժամանակ մը դահն ելաւ, բայց իր իմաստութեամբն ու քաջութեամբը կարող եղաւ տէրութիւնը ներքուստ խաղաղ պահել եւ արտաքին թշնամեաց յարձակմանէ երկիրը պաշտպանել: Իր նախորդներուն ժամանակը Ալիլիկիայի մէջ եկեղեցական խնդիրներ կը յուզէին, որոնք զեռ իր ատենն ալ զազրած չըլլալով՝ ներքին խաղաղութեան տրուելուն պատճառ կ'ըլլային. ուստի առաջին փոյթն աս բաներս շտկելն եղաւ: Երբ որ ասոնք քիչ մը կարգի գրաւ եւ յաղմուկքը զազրեցուց, սկսաւ Եգիպտացուց յանձակմանը դէմ դնելու պատրաստութիւն տեսնել: Վասն զի Եգիպտոսի սուլթանը լքուելով որ արեւմտեան տէրութիւններն Ասիա արշաւելու եւ իր տիրած երկիրները ձեռքէն առնելու կը

պատրաստուին, Հայոց ալ վերջին աստիճանի տկարացած ըլլալը գիտնալով, Ասորոց, Բարեկացւոց եւ Եգիպտոսի զօրքը ժողովեց ու կատարութեամբ Արիւկիայի վրայ քալեց, միտքը դնելով որ Հայոց տէրութիւնը վերցընէ եւ Արիւկիա բնակող քրիստոնեաները բռնաբռնէ ջնջէ. կը կարծէր որ ասով Արեւմտեանք իր վրայ յարձակելու խորհրդէն ետ կը կենան: Եկամտաւ Արիւկիայի սահմանն եւ առաջին յարձակմամբ Այաս քաղաքին տիրեց. բայց Աստանդին իր զօրքովն եւ Արարոսի Հուկոն թագաւորին ու Հոռոսի Աստուածատուր (Թէօդաս) իշխանին օգնութեամբն անոր բանակը զարկաւ ետ մղեց, եւ յառաջ գալու թող շտուաւ:

Աս յաղթութեան լուրն երբ որ Աղեմէս Քաջանայապետն առաւ, շատ ուրախացաւ եւ շուտ մը նոյն պատերազմի մէջ գտնուող ամէն իշխաններուն նամակ գրեց, որուն մէջ անոնց եռանդն ու ջանքը շատ կը գովէր: Եւ որպէս զի իր կողմանէ ալ անոնց օգնութիւն մ'ընէ, Արեւելի Փրանկիսկոս արքեպիսկոպոսին եւ նաւական խաչակիր զօրաց զօրապետին հրաման խաւրեց որ Արիւկիա երթան եւ Հայոց պաշտպանեն: Նոյնպէս Ալենեակիի Անդրէաս Տանտուղոս գուքնն ալ յորդորեց որ նաևով Հայոց օգնութիւն խրկէ Այաս քաղաքն Եգիպտացւոց ձեռքէն ետ առնելու համար, որուն Աստանդին շատ ետեւէ կ'ըլլար: Երբ որ Քաջանայապետին յորդորանքներէն օգուտ մը չեղաւ, Աստանդին իր կողմանէ Գաղղիայի եւ Անդղիայի թագաւորներուն դեսպան խրկեց եւ անոնցմէ օգնութիւն խնդրեց, որովհետեւ Եգիպտացիք նոյն տարին նորէն Արիւկիա արշաւած էին: Բայց անոնցմէ ալ յոյս պարագի ելլելով՝ ինքն իր զօրքովն եւ Հոռոսացւոց օգնութեամբը թշնամեաց գէմ ելաւ, անոնց յաղթեց եւ երկրէն դուրս վանտեց, իստն կամ Աղեքսանդրեգա գղեակն ալ ձեռքերնէն առաւ:

Ասկէ ետքը 5 տարի ալ խաղաղութեամբ թագաւորեց եւ իշխանութեանը 18 երօրդ տարին վախճանեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Է .

Լեւոն Զ :

ԾԸ. Հայոց իշխաններն Ուրբանոս քահանայապետին յոր-
 դորելովք ՂԵւոն իրենց թագաւոր կ'ընտրեն (1365): Եզիպ-
 տացիք Կիլիկիա կը յարձակին (1366). Լեւոն կը յաղթուի եւ
 հաշտութիւն կ'ընէ: Եզիպտացիք նորէն Լեւոնին վրայ կու-
 գան (1371) եւ անոր կը յաղթեն. Լեւոն շքանց վրայ կը
 փախչի եւ կը ծածկուի: Մարիամ թագուհին Հոսոս նամակ
 կը գրէ. Հայերը Լեւոնը մեռած կարծելով՝ կ'ուզեն Պրան-
 շվայկի Ոթոն իշխանն իրենց թագաւոր զնել: Լեւոն երեւան
 կ'ելլէ: ԾԹ. Եզիպտոսի սուլթանը գարնեալ Լեւոնին վրայ
 զօրք կը խաւրէ (1374). թագաւորը կապան բերդին մէջ կ'ամ-
 բանայ: Եզիպտացոց Կիլիկիայի մէջ ըրած անգթութիւնները
 կապան բերդին պաշարուիլը. Լեւոնին սովէն ստիպուելով
 անձնատուր ըլլալը (1375), Եզիպտոս տարուիլն ու բանաոր-
 կուիլը. ԾԳ. Սոհեր (Շահան) իշխանին Եւրոպա գալն եւ
 Լեւոնին ազատութեանը համար ըրած ջանքը: կաստիլացի
 թագաւորին ձեռքովք Լեւոն բանտէն կ'ազատի (1383): Երու-
 սաղէմ ուխտի կ'երթայ եւ ետքը Սպանիա կու գայ (1383):
 Լեւոնին Գաղղիայի թագաւորին յայցելութեան երթալն (1386)
 եւ անկէ գտած շնորհքները: ԾԳ. Ենդղիացոց ու Գաղղիա-
 ցոց թագաւորներն իրարու հետ հաշտեցընելու համար ըրած-
 ները. իր Ենդղիացոց թագաւորին երթալն եւ անկէ գտած
 ընդունելութիւնը: ԾԵ. Լեւոն Փարսիի մէջ կը վախճանի
 (1393. Նոյեմբեր 22) ու Կեղեւոսինեանց եկեղեցին կը թաղուի
 Կիպրոսի թագաւորներն Հայոց թագաւորի պատուանուն
 կ'առնուն:

ԾԸ. Կոստանդնին մահուամբը Կիլիկիային խա-
 ղաղութիւնը տակն ու վրայ եղաւ, եւ ազգին ներքին
 կապը բոլորովին քայքայեցաւ, որով եւ անկէ ետքն
 եկող թշուառութիւնները Հայոց տէրութեան կոր-
 ծանման վերջին հարուածը տուին: Երկրին իշխան-
 ներն որոնց անկ էր ժողովրդեան բարեոյն ու խաղա-
 ղութեանը հոգ տանիլ, անտէրունչ երկրին թագաւոր
 մը զնելու ամենեւին փոյթ չունեցան, այլ ամէն մէկն
 իր կամքին ու յօժարութեանն հետեւելով՝ երկու
 տարիի շափ ժողովուրդն անիշխանութեան եւ ան-
 հնարին տառապանաց մէջ թող տուին:

Աս ժամանակս Հռոմայ քահանայապետն էր Ուրբանոս Ե . որն որ իր նախորդներուն նման արեւելեան քրիստոնէից վրայ մեծ զուժ ունէր, եւ անդադար կը ջանար որ անոնց օգնութիւն ընէ ու Սարակինոսաց բռնութիւններէն ազատէ: Ասիկայ երբ որ Հայոց վիճակն իմացաւ, շուտ մը Արիկիկայի եպիսկոպոսներուն, վանահայրներուն, իշխաններուն ու ժողովրդեան ուղղուած նամակ մը խրկեց, որով անոնց իր ունեցած ցան որ տրամութիւնը յայտնելէն ետեւ, կը յորդորէր ու ամէնը միաբանին եւ Լեւոն Լուսինեան իշխանը՝ Ախարոսի Պետրոս թագաւորին ազգականն իրենց վրայ թագաւոր դնեն. Ասով, կ'ըսէր, ձեր առաջին պայծառութեանն ու յաջողութեանը դիւրաւ կրնաք հասնիլ . իր կողմանէ ալ օգնութիւն ու նպաստ կը խոստանար: Քահանայապետին աս նամակէն եկեղեցական եւ աշխարհական մեծերն յորդորուեցան եւ նոյն Լեւոնը կանչելով՝ թագաւորական գահը նստեցուցին: Բայց Արիկիկայի ինքը զինքը բռնելու զօրութիւնն սպառած՝ եւ ասոր հակառակ իր թշնամիներուն զինքը նուաճելու ճիգն ու ջանքը սաստկացած ըլլալով՝ Լեւոնին թագաւորութիւնը չկրցաւ անոր օգուտ մ'ընել, այլ ինքն ալ ազգին հետ վերջին թշուառութեան մէջ ինկաւ: Քահն ելլելուն երկրորդ տարին՝ Եզրպտացիք Ախարոսի թագաւորին իրենց զէմ ճղած պատերազմներուն համար, բոլոր քրիստոնէից զէմ զայրացած՝ կատաղաբար Արիկիկա արշաւեցին. եւ թէպէտ Լեւոն անոնց զէմ ելաւ եւ սաստիկ զորուեցաւ, բայց չկրնալով անոնց բազմութեան յաղթել, ազաշանօք հաշտութիւն բրաւ: Հինգ տարի ետքն Եզրպտացիք դարձեալ Լեւոնին վրայ եկան եւ անոր քիչը որ զօրքին հետ զարնուելով՝ յաղթեցին, զինքն ալ վերաւորեցին: Թագաւորը փախաւ ամուր լեռանց վրայ ապաւինեցաւ, ու ժամանակ մը ծածկուեցաւ, եւ այսպէս երկիրը թշնամեաց առջեւ բաց մնաց, որոնք մտան սաստիկ անգթութեամբ ջարդեցին, քանդեցին, թալլեցին եւ դարձան դացին: Մարիամ թագուհին աս բաներէս եւ իր ամուսնոյն կորուստէն՝ որն որ պատերազմի մէջ մեռած կը կարծուէր,

խորունկ տրամախիտան ու սգոյ մէջ մտաւ, եւ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն Եւրոպա խաւրեց որ Ալիկիայի վիճակն իմացընէ եւ օգնութիւն մը գտնէ: Արքեպիսկոպոսը նախ Փիլիպպոս Տարենտացի իշխանին եկաւ՝ որն որ թագուհւոյն ազգականն էր, եւ անկէ յանձնարարական թուղթ առնելով՝ Հռոմ Գրիգոր ժԱ. Քահանայապետին գնաց եւ ամէն բան անոր իմացընելէն ետեւ, ըսաւ թէ երկրին մեծ մխիթարութիւն եւ օգնութիւն կ'ըլլայ, թէ որ արեւմտեան իշխաններէն քաջ ու զօրաւոր իշխան մը թագուհւոյն հետ ամուսնանայ եւ կառավարութիւնն յանձն առնու: Քահանայապետն աս բանին հաւանեցաւ, եւ ամէն իշխաններէն աւելի Պրաւնշլպլիկի Աթոն իշխանը Ալիկիայի թագաւորութեան յարմար գտաւ, վասն զի անիկայ քաջ պատերազմող իշխան մըն էր, եւ միանգամայն Գերմանացւոց կայսեր ու Ախպրոսի թագաւորին հետ ազգականութիւն ունենալով՝ զիւրաւ կրնար անոնցմէ օգնութիւն գտնել: Ասոնք մտածելով Քահանայապետը նոյն Փիլիպպոս իշխանին դրեց որ Աթոնը Հայոց թագուհւոյն հետ պսակելու հոգ տանի: Բայց նոյն միջոցին Ղեւոն երեւան ելլելով եւ իր գահը դառնալով՝ աս պատրաստութիւնները զազրեցան:

ԾԲ. Թագաւորին այսպէս նորէն իր ժողովրդեան երեւնալը թէպէտ եւ անոնց շատ մեծ ուրախութիւն պատճառեց, բայց աս ուրախութիւնը քիչ ժամանակ կրցան վայելել. վասն զի տարի մը ետքը դարձեալ զանիկայ եւ անոր հետ իրենց ազատութիւնն ալ բոլորովին կորսրնցուցին: Մէլէք էլ Աշրէֆ Շապան Եգիպտոսի սուլթանը Ալիկիայի տէրութիւնը ջնջել եւ զանիկայ իր տակը նուաճել ուզելով՝ իր զօրապետներէն մէկը մեծ բանակով հան խաւրեց: Ղեւոն թշնամւոյն բազմութենէն զարհուրած՝ իր ամուսնոյն եւ քանի մ'իշխաններու հետ Ասպան բերդը մտաւ ամրացաւ Եգիպտացիք իրենց դէմ ելող մը շունենալով՝ անարգել ամէն կողմ ասարածուեցան եւ զիւրաւ նուաճեցին: Ասոնց բրած անգթութիւնը զբով շիկրնար ստորագրուիլ. քաղաքներն ու դեղերն այրեցին, քանդեցին եւ գետնի հաւասար ըրին. բոլոր անոնց բնակիչները՝

հաւատքնին ու բանալ շուղելնուն համար շարաշար սպաննեցին. երկրագործներուն ողջ ողջ կաշին հանեցին. կրակ կտրած երկաթներով եկեղեցականաց ու կրօնաւորաց աշուրներն հանեցին, եւ բռնած քահանաներուն լեզուն ու ճատուրները կտրեցին որ կարող չըլլան քրիստոնէական կրօնը քարոզել եւ խորհուրդները մատակարարել: Այսպիսի անդթութեամբ ամէն կողմ նուաճելէն ետքն եկան Ասպան բերդն ալ պաշարեցին եւ սկսան զարնել. բայց անոր սաստիկ ամբուսթեանը համար չկրնալով փնաս մ'ընել, պաշարումը սաստկացուցին եւ դրսի հետ հաղորդութիւնը բոլորովին կտրեցին որ մէջիններն անօթութեամբ նեղելով՝ անձնատուր ըլլալու ստիպեն: Բերդն ինն ամիս այսպէս պաշարուած մնալով՝ մէջիններուն կերակուրն հատաւ, եւ սկսան մկան ու ձիու միս ուտել, եւ երբ որ զանոնք ալ սպառեցին, անոնց կաշիներն ուտելու ձեռք զարկին: Աւելն տեսաւ որ բերդին մէջ կենալն ալ անկարելի է, ուստի պաշարման իննբորոգ ամիսը թշնամւոյն զօրապետին հետ դաշինք դնելով՝ դռները բացաւ եւ իր ամուսնոյն ու քովն եղող մարդիկներուն հետ անձնատուր եղաւ: Եզդիպտացիք մտան բերդը թալլեցին եւ թագաւորն իր մարդիկներովն առին Եզդիպտոս տարին, զորոնք սուլթանը բանա դնել տուաւ եւ Ալիիկիայի ամէն կողմն իր զօրքէն պահապաններ դնելով՝ Հայոց աս վերջին տէրութեան յիշատակն ալ բոլորովին ջնջեց:

ԾԳ. Աւելնին բանտարկութեան հինգերորդ տարին՝ Սոհեր (բառ սմանց Շահան) Արթիկոս բերդին իշխանն՝ որն որ թագաւորին բանտակից էր, այլազգի իշխանաց միջնորդութեամբը բանտէն ազատելով՝ Գաղղիա Աղեմէս է: հակառակաթող քահանայապետին՝ եկաւ, եւ անոր Ալիիկիայի վիճակն ու թագաւորին դերութիւնը պատմեց: Հետը Աւելնին կողմանէ նամակ մ'ալ բերած էր, որուն մէջ անիկայ արեւմտ-

1 Աս տակնուն բուն քահանայապետն էր Ս. բրանոս Ձ. որն որ ամուսնը Գաղղիայի Աւելնին քաղքէն՝ ուր իր նախորդներուն մէկ քանին նստած

էին՝ Հոսմ փոխելուն համար, Գաղղիայի մէջ աս Աղեմէան ալ քահանայապետ ընտրուեցաւ իրբեւ Ս. բրանոսին հակառակութեամբ:

եան թագաւորաց կ'ազաչէր որ իր վրայ ողորմին ու զինքը գերութենէ ազատեն: Աղեմէս թեպէտ եւ իր իշխանութեան տակն եղող եպիսկոպոսներուն եւ իշխաններուն թղթեր գրեց եւ յորդորեց որ Հայոց օգնութիւն ընեն, բայց Սոհեր տեսնելով որ բան մը չիյաջողիր, անկէ Սպանիա գնաց ու Աստիլիայի Յովհաննէս թագաւորին առջեւն ելլելով՝ Լեւոնին նամակը տուաւ եւ ազաչեց որ անոր օգնէ: Յովհաննէս առ իշխանին պատմածներէն եւ Լեւոնին նամակէն շարժելով՝ Մէլէք էս Սալահ սուլթանին ընծաներով զեւպան խրկեց եւ անկէ խնդրեց որ Հայոց թագաւորն եւ իր ընտանիքն ազատ թողու, որուն խնդիրքին սուլթանն հաւանելով՝ զանոնք բանտէն հանեց եւ թող տուաւ որ ուր որ կ'ուզեն երթան: Բարեպաշտ թագաւորն իր ազատութիւնը գտածին պէս Երուսաղէմ սուրբ տեղերուն այցելութեան գնաց, եւ հոն իր ազատութեան համար Ատուծոյ շնորհակալութիւն մատուցանելէն ետեւ, արեւմուտք անցաւ իր ազատչին ալ շնորհակալ բլլալու համար: Նախ Հոսոմ Ուրբանոս Քահանայապետին այցելութիւն մ'ըրաւ եւ անոր իր յարգութիւնը մատոյց, եւ անկէ Սպանիա Յովհաննէս թագաւորին գնաց, որն որ զինքը շատ սիրով ու պատուով ընդունելով՝ Մատրիտ եւ Իլիդուրձիս քաղաքներն իրեն բնակութեան համար որոշեց. առատ ալ տարեկան մուտք կապեց որ աստիճանին վայել կեանք անցընէ: Լեւոն երեք տարի Սպանիա կենալէն ետքը Գաղղիայի Արոլոս Զ. թագաւորին այցելութեան գնաց եւ հոն ալ թագաւորի արժանի ընդունելութիւն գտաւ: Երբ որ առաջին անգամ Արոլոսին գնաց, թագաւորը զահէն ելլելով՝ վազեց իրեն փաթտուեցաւ եւ սիրոյ համբոյր տուաւ. ետքն իր քովը նստեցուց եւ Աիլիկիայի վիճակին ու բոլոր արեւելքի վրայ տեղեկութիւններ հարցուց: Անկէ ետքը հրամայեց որ անոր տարւէ տարի թագաւորական դանձէն 6000 Փրանզ տրուի. 5000 Փրանզ ալ անմիջապէս պարգեւեց որ իր բնակարանին կարասիքը շտկէ. նաեւ խոստացաւ որ իրեն օգնական զօրք ալ կու տայ որպէս զի իր երկիրը Սարակինոսաց ձեռքէն ազատէ, ու Ս.

Անտոնի պալատն իրեն բնակարան տուաւ : Աւելն հոն բնակեցաւ ու թագաւորին հետ յաճախ կը տեսնուէր, եւ արքունեաց ամէն հանդէսներուն ներկայ կը գրտնուէր :

ԾԳ. Աստե՛ններս Գաղղիացւոց եւ Անգղիացւոց մէջ անդադար պատերազմ կ'ըլլար, եւ նոյն տարին երկու կողմն ալ ուզելով հաշտութիւն ընել ու չկրնալով իրարու հետ միաբանիլ, Գաղղիայի թագաւորն որոշած էր որ անկէ ետեւ ամենեւին հաշտութիւն ընելու վրայ խօսք չընէ, այլ պատերազմն ամենայն սաստիութեամբ յառաջ տանի : Աւելն երբ որ աս որոշումն իմացաւ, քրիստոնէական սիրով բորբոքած՝ ուզեց ինքը միջնորդ ըլլալ եւ երկու պատերազմող տէրութիւններն իրարու հետ հաշտեցընել ու միաբանել, յուսալով որ ասոնց հաշտուելովը նաեւ բոլոր արեւելեան քրիստոնէից եւ նոյն իսկ իրեն մեծ օգնութիւն կրնայ ըլլալ : Ուստի ելաւ Գաղղիայի թագաւորին զնաց, երբ որ անոր խորհրդականներն եւ մեծամեծ իշխանները քովը ժողվուած էին : Հոն գեղեցիկ եւ ազգու ճառ մը խօսելով՝ ցուցուց որ Սարակինսոսները քրիստոնէից ինչ վնասներ ու բանութիւններ կ'ընեն, եւ անոնց բրած յաղթութիւններն ու կոտորածները մէկիկ մէկիկ առջեւնին դրաւ եւ ըսաւ . Աս բաներուս զօրաւոր դարմանը միայն սա է որ Գաղղիա եւ Անգղիա իրարու հետ միանան եւ Սարակինսոսաց զեմ ելլեն՝ զանոնք նուաճեն եւ երկիրնին ձեռքերնեն առնուն : Ես պատրաստ եմ, ըսաւ, ասոր համար Անգղիա երթալ եւ թագաւորին հետ խօսել : Արարչոս աս բանիս իր հաւանութիւնը տուածին պէս, Աւելն շուտ մը ճամբայ ելաւ ու Պոլսոյնէն նաւ մը մտնելով՝ յաջող հողմով Տուվրի նաւահանգիստն հասաւ, եւ հոն գտնուող անգղիացի իշխաններուն ու թագաւորին եղբորորդւոյն իր զարուն պատճառն իմացուց. անոնք ալ իր քովը մարդիկ դրին ու Անտոն՝ թագաւորին խաւրեցին : Աւելն Անտոն մտած ատենը քաղքին բնակիչքն ամէն կողմանէ իր անցնելու ճամբաները ժողվուեցան, նաեւ շատ երեւելի իշխաններ իր դիմացն ելան եւ մեծ պատուով

ընդունելով՝ ուրախութեան հանդէսներ բրին: Քիչ մը ետքը Հայոց թագաւորն Անդղիացւոց թագաւորին գնաց եւ անոր հետ սիրով տեսնուելով՝ իր գալուն պատճառը յայտնեց, որուն պատասխան տրուեցաւ որ թագաւորական խորհրդականներուն ամենն հոս չըլլալով՝ հարկ է սպասել մինչեւ որ զան ժողովուն, եւ ան ատեն քեզի քու խնդրիդ պատասխանը կը տրուի: Չորս օր ետքը թագաւորն իր խորհրդականներովը Աեստմինսդրբի պալատը գնաց եւ զԱւետն ալ կանչել տուաւ: Հոն խորհրդեան սրահին մէջ ինքը թագաւորն իր գահը նստաւ, Աւետնն ալ իր քովը, անկէ ետեւ եկեղեցական աւագանին եւ ետքը խորհրդականները կարգաւ իրենց տեղը նստեցան եւ Հայոց թագաւորին իմաց բրին որ իր ազաչանքն ու խնդիրն ըսէ: Ան ատեն Աւետն ազդու եզանակաւ մը սկսաւ ցուցընել թէ աս երկու մեծ տէրութեանց մէջ եղած պատերազմը քրիստոնէութեան ինչ մեծ վնասներ հասցուց ու կը հասցընէ, եւ թէ նոյն իսկ պատերազմող տէրութիւններուն շատ վտանգի ու վնասու պատճառ կ'ըլլայ: Գանդերպրբիի արքեպիսկոպոսն, ինչպէս որ յառաջագոյն իրեն յանձնուած էր, Աւետնին խօսքին պատասխանը տուաւ եւ սրուեցաւ որ Անդղիայի թագաւորն իր դեսպանները Գաղղիա խարէ եւ հոն Գաղղիացւոց կողմանէ խրկուած պատգամաւորներուն հետ խօսին ու հաշտութիւնն հաստատեն: Եկան ժողովուեցան Պուլոյն քաղաքը, բայց երկայն խօսակցութիւններէն ետեւ չկրցան միաբանիլ, եւ առանց բան մ'որոշելու տեղերնին դարձան, թէպէտ եւ Աւետն շատ աշխատեցաւ որ զանոնք միաբանէ:

ԾԵ. | Եւտնին աս ճիգը պարապի երթալով՝ եւ անով նաեւ իր թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելու յոյսն ալ կորսուելով, անկէ ետեւ բոլոր իր կենացը մնացած ժամանակը տրամու թեամբ անցուց եւ 1393ին Նոյեմբերի 22ին Փարիզի մէջ վախճանեցաւ 11 տարի թագաւորելէն, 7 տարի Եզիպտոս բանտ մնալէն եւ 12 տարի Եւրոպա պանդխտանալէն ետեւ: Շատ սուգ բրին իր մահուան վրայ Փարիզի բնակիչները, վասն զի իր համեստութեանն, իմաստութեանն ու բարի վա-

բուցը համար ամենուն սիրելի եղած եւ մեծ համարում ստացած էր: Քաղման հանդէսը շատ փառաւոր եղաւ. գրեթէ Փարիզի մէջ գտնուող բոլոր իշխաններն ու ժողովուրդն եկած էին իրենց վերջին սէրն ու յարգութիւնը յուցընելու համար, եւ այսպիսի փառաւորութեամբ կեղեկաստիներէնց եկեղեցւոյն մէջ Աւագ խորանին աջ կողմը պատին մէջ շինուած դեղեցիկ մարմարէ գերեզմանը դրուեցաւ: Իր առաքինութիւններուն եւ իմաստութեանը համար բոլոր Եւրոպայի մէջ շատ անուանի եղած էր, ասոր համար չկայ պատմագիր մը որ իր վրայ դրած ատենն իրեն մեծամեծ գովութիւններ չտայ ու զինքը խոհեմ, իմաստուն, արթուն ու համեստ շանուանէ: Բոլոր ունեցած հարստութեանը զորն որ Գաղղիայի, Անգղիայի, Աստիլիայի թագաւորներուն եւ ուրիշ իշխաններուն իրեն կապած տարեկան մուտքերէն ժողոված էր, մէկ մասը Փարիզի ազատներուն ձգեց, մէկ մասն իր տունը հոգացողներուն. մաս մ'ալ իր ծառաներուն եւ բնտանի բարեկամներուն. կեղեկաստիներէն կրօնաւորաց ալ դրամադրուի մը դրաւ որ իրեն համար անդադար աղօթք բնեն, եւ իր կտակակատարն Անգղիայի Ռիքարտ թագաւորն բրաւ:

Այսպիսի վախճան ունեցաւ Լեւոն Ձ. Արիկիայի վերջին թագաւորն, որուն մահուամբ Ռուբենեան ցեղին 300 տարեան իշխանութիւնն ալ բոլորովին դադրեցաւ: Իր մեռնելէն ետեւ Արպրոսի Եակոբ Ա. թագաւորը Լուսինեան ցեղէն ըլլալով՝ օրմէ էր նաեւ ինքը Լեւոնն ալ, Հայոց թագաւորի պատուանունն առաւ, թէպէտ եւ Արիկիա բոլորովին Սարակիստաց ձեռքն էր, եւ իր զինանշանին մէջ Հայոց դրօշին նշանն ալ որն որ գլուխը թագով առիւծ մըն էր, նկարել տուաւ: նաեւ իր ստակներուն վրայ ալ ԹԱԳԱՌՈՐ ՀԵՅՈՑ գրել տուաւ: Աս պատուանունն իր յաջորդներն ալ պահեցին մինչեւ Եակոբ Գ.ին ատենը Արպրոս Ա. նեախիկցւոց ձեռքն անցնելով՝ ան ալ դադրեցաւ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ ՎԵՅԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿՆ ԻՐ ԱՆՎԱՍՏՈՒԹՅՆԷՆ ԶԸՐ-
ԿՈՒՆԷՆ ԵՏՔԸ

Վեցերորդ գրքերնիս կը պատմէ Հայաստանին իր սեպհական տերութիւնը կորսնցընելէն ետքն ունեցած վիճակն, իր զանազան ազգաց ձեռքն անցնիլն, անոնց ձեռքովը կրած փոփոխութիւններն եւ աս փոփոխութեանց իր բնակիչներուն վրայ բրած ազդեցութիւնը, զորոնք կարգաւ մինչեւ մեր ժամանակը կը հասցընէ: Աս 800 տարւան (1050—1850) շրջանին առաջին եօթը դարուն մէջ (1050—1750) Հայաստան անդադար պատերազմներու մէջ ընկղմած պիտ'որ տեսնենք, եւ անոնց պատճառաւ իր քաղաքներէն շատերուն կործանումն եւ իր բնակիչներուն սաստիկ ու դառն տառապանաց մէջ իյնալով՝ հեռաւոր տեղեր ցրուիլը, նաեւ անոնցմէ բիւրաւորներուն բռնութեամբ օտար երկիրներ տարուիլը պիտ'որ նշմարենք: Քայց աս եօթը դարերուն յաջորդող ութերորդ դարուն մէջ (1750—1850) պիտ'որ տեսնենք պատերազմաց նուազիլը, նեղութեանց մեղմանալն եւ Հայ ազգին իր վրայ տիրող տերութեանց իննամակալութեամբը նոր կենդանութեան ու նոր յառաջագիւտութեան ասպարէզի մը մէջ մտնելը:

Աս ժամանակւան պատմութիւնը շատ ազգային պատմագիրներ գրեցին, որոնց մէջ Աիրակոս Գանձակեցի՝ Թաթարաց Հայաստանի տիրելը, Թովմաս Մեծօփեցի՝ Լանկիթիմուրիս Հայաստանի մէջ ըրածներն եւ Առաքել՝ Շահարասիս Հայոց մէկ մասը Պարսկաստան տանիլը մեղի կ'աւանդէ: Ասոնցմէ զատ շատ անանուն մատենագիրներ եւ յիշատակարաններ աս ժամանակւան դէպքերը կը պատմեն: Իսկ օտարազգի պատ-

ճագրաց մէջ ասոնք պատմողներն անհամար են որոնց անուններն հոս շարեւն աւելորդ կը համարինք:

Պ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Միշիքշահին Հայաստանի տիրելէն մինչեւ թաթարաց զանհիպ գրաւելուն ժամանակը:

Ա. Մէլիքշահին Հայաստանի տիրելը (1086—1093): Թաթարաց Հայաստան արշաւելը (1093): Վրաց Գաւիթ թագաւորը հիւսիսային Հայաստանի կը տիրէ (1124): Բ. Փալատն սլլազգի իշխանը Շիրակ գաւառը կ'առնու (1128): Վրաց Գորդի (Կորեկի) թագաւորն ու Ջաքարիա եւ Իւանէ իշխաններն Հայաստանին հիւսիսային եւ արեւելեան մասերն սլլազգեաց ու Պարսից ձեռքէն կ'առնուն (1160—1220):

Ա. Բագրատունեաց թագաւորութիւնը ջնջուելու ատենը, Հայաստանին արեւմտեան մասը Յունաց ձեռքն էր, արեւելեան մասը Պարսից իշխանութեան տակ, հիւսիսային կողմերը Վերք բռնած էին, իսկ հարաւային գաւառներուն՝ Հազարացւոց ամիրաները կ'իշխէին, եւ աս վիճակն մէջ 40 տարի շափ մնաց: Բայց երբ որ Մէլիքշահ՝ Ալիասլանին որդին Պարսից գահն ելաւ, իր տէրութիւնն ընդարձակելու ձեռք զարնելով՝ անհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց, ամէն հոն տիրող իշխանները վճռեց եւ բոլոր նոյն երկիրն իր իշխանութեան տակն առաւ: Ասոր մահուանէ ետքը Հայաստան զարձեալ զանազան արզաց ձեռքը բաժնուեցաւ, որուն հիւսիսային եւ արեւմտեան կողման մեծ մասին՝ Թաթարները տիրեցին ու ժողովուրդը սաստիկ նեղութեան ու տառապանաց մէջ ձգեցին: Աս նեղութեան ատենն հիւսիսային Հայոց մեծ միութարութիւն եղաւ Գաւիթ Վրաց քաջ թագաւորն՝ որն որ քանի մը յաղթական պատերազմներով նոյն կողմերն իր իշխանութեան տակն առաւ, եւ իրեն դիմող Հայոց՝ տեղ եւ ապրուստ տալով խնամեց: Գաւիթ իմանալով որ Շիրակ գաւառին բնակիչներն ալ սլլազգի իշխանաց բռնութեան տակ կը հեծնն, իր յաղթական զօրքովն հոն ալ հասաւ, եւ առանց դը-

ժուարութեան բոլոր նոյն գաւառին եւ անոր Անի մայրաքաղաքին տիրելով՝ անդորրացուց: Ասոր վրայ անկէ փախած Հայերը նորէն իրենց տեղերը դարձան:

Բ. Վանի մը տարի ետքը Փայտուն իշխանն՝ Անի քաղաքին ամիրային որդին, անհամար զօրքով եկաւ նոյն քաղաքը սաստիկ պաշարեց, եւ թէպէտ ներսին ներք քաջութեամբ դէմ դրին, բայց պաշարնին հասնելով սովը թշնամիէն աւելի սկսաւ զիրենք նեղել. դրսէն ալ օգնութեան յոյս չկար, որովհետեւ Գաւիթ քաջ թագաւորը մեռած էր եւ իր յաջորդն իրեն քաջութիւնը չունէր, ասոր համար Փայտունին հետ դաշինք դրին ու քաղաքն իրեն տուին: Փայտուն Անին առնելէն ետեւ բոլոր Շիրակ գաւառն ալ իր տակը նուաճեց:

Բայց Ալիք Գորգի թագաւորին ժամանակը դարձեալ զօրանալով՝ Անին տիրեցին, եւ անոր յաջորդներուն ատենը Զաքարիա եւ Իւանէ հայազգի քաջ իշխաններուն առաջնորդութեամբ բոլոր հիւսիսային Հայաստան այլազգեաց ձեռքէն առին. նաեւ երկայն ատեն Պարսից դէմ պատերազմ մղելով՝ արեւելեան Հայաստանի մեծ մասին ալ տիրեցին, ու 60 տարի, մինչեւ Թաթարաց յարձակման ժամանակն իրենց իշխանութեան տակ եզոզ երկիրները խաղաղութեան մէջ պահեցին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Հայաստան թուժարաց իշխանութեան տակ:

Գ. Ճէլալէտաին (Զալալազին) խորագրի սուլթանը Հայաստան կը փախչի եւ Հայերը կը նեղէ: Թաթարաց Չարմազան զօրապետին Հայաստան արշաւելը (1233): Բաշու զօրավարն եւ իր բրածները: Գ. Հուլաուն զօրապետը բոլոր Հայաստանը կը նուաճէ (1253—1254): Անի քաղաքին կործանիլը (1320): Հայաստանին նորէն զանազան արգաց մէջ բաժնուիլը (1320):

Գ. Տասուիրեքերորդ դարուն սկիզբները Թաթարներն սկսան հիւսիսային Ասիային մէջ զօրանալ, որոնք իրենց ճինկիզման քաջ թագաւորին առաջնոր-

գոյ խանին ըրած աղաչանքովն աս նեղութիւնները քիչ մը թեթեւացան:

Գ. Տասը տարի ետքը Հուլաւոն Մանգոյ խանէն Հայաստանի կողմերուն իշխան գրուեցաւ, որն որ սաստիկ արինահանգ պատերազմներով Հայաստանին զանազան կողմերուն տիրող իշխաններուն յաղթեց եւ ըոլոր նոյն աշխարհքը ծայրէ ծայր նուաճեց. թաթարաց Հայաստանի վրայ ունեցած աս միահանձան տէրութիւնն 90 տարի շարունակ տեւեց, եւ աս միջոցիս մէջ յիշատակի արժանի դէպք կամ փոփոխութիւն մը չպատահեցաւ: Միայն պատմագիրներն Անիին՝ Բագրատունեաց մայրաքաղաքին կործանումը կը յիշատակեն, որուն բնակիչներն ասդին անդին ցրուելով՝ անոնցմէ մէկ մասն ալ Խրրմ, Ահաստան ու Մուրաւիա անցան եւ բնակութիւններն հաստատեցին: Բայց շորեքտասաներորդ դարուն կեսերը թաթարաց խանին տէրութիւնը զանազան մասեր բաժնուելով՝ անոր մութիւնը քակուեցաւ եւ իր ընդարձակ երկիրներուն մէջ զանազան իրարմէ անկախ տէրութիւններ կազմուեցան: Աս պատճառաւ Հայաստանն ալ դարձեալ զանազան իշխաններու ձեռք ինկաւ. հարաւային կողմերը Քիւրտերը բռնեցին, որոնք առանձին իշխաններու կամ պէյերու տակ ինքնազուխ տէրութիւն մը կազմած էին, արեւելեան կողմը Պարսիկները գրաւեցին, իսկ արեւմտեան կողմը կէս մ'Օսմանեանք կէս մ'ալ թիւրքմէնեան ցեղին իշխանները նուաճեցին: Աս վիճակին մէջ մնաց մինչեւ նոյն դարուն վերջերը Անկթիմուրին ժամանակը, որուն արչաւանքները Հայաստան դարձեալ տակն ու վրայ ըրին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Հանկթիմուրիին արշաւանքները , մինչեւ Օսմանեանց
Հայաստանի տիրելը :

Ե. Հանկթիմուրիին Հայաստան արշաւելն (1387) եւ ըրած ֆետու-
ները : Ան քաղքին առնուիլը : Հայաստանի սոլը : Հանկթիմուր
Սերաստիա քաղքին կը տիրէ : Զ. Հանկթիմուրիին եւ գառնա-
լէն ետքը Հայաստան պատահածները : Շահբուխին եւ Քիւր-
տերուն խոբէնտէր թագաւորին մէջ եղած պատերազմները
(1410—1430) : Հայաստանին սաստիկ սոլը : Է. Փոքր Ասիայի
Հայոց ձկ մասին Կոստանդնուպոլիս տարուիլը (1461) :

Ե. Լըրբ որ Հայաստանի կողմերը պատերազմները
գաղթած ու խաղաղութիւնը տիրած էր , եւ ժողովուր-
դը քիչ մը հանգիստ կը վայելէր , յանկարծ հիւսի-
սային կողմերէն ահագին փոթորիկ մը ծագեցաւ , ան
ցանկալի խաղաղութիւնը բոլորովին վրդովեց ու Հայ-
աստան աղէտից ու թշուառութեան ծով մը դարձուց :
Ասիկայ էր Հանկթիմուրիին՝ Էօղպէք թագաւորաց թա-
գաւորին արշաւանքն՝ որն որ սաստիկ զօրանալով՝ ամ-
բողջ թագաւորաստանն իր տակը նուաճելէն ետեւ , ան-
համար զօրքով Պարսկաստան արշաւեց եւ որով ու
հրով տիրեց . անկէ Պաղտաստի վրայ քալեց , եւ զանի-
կայ ալ նուաճելով՝ բոլոր զօրութիւնն Հայաստանի
վրայ դարձուց : Արդէն իր անդթութիւններուն եւ ը-
րած կործանումներուն լուրն իրմէ յառաջ Հայաստան
հասած բլլալով՝ երբ որ իր արշաւանքին լուրն ալ ե-
կաւ , ամէն մարդ իրենց գլխուն գալիքը դուշակեցին ,
եւ շուտ մ՝ աճապարեցին ամուր եւ անմատչելի տե-
ղեր մտան ամրացան :

Հանկթիմուրիին զօրքը նախ Սիւնեաց գաւառը
մտան եւ ուր որ հասան , դտած մարդիկնին ջարդեցին
ու քաղաքները գետնի հաւասար բրին , եւ նոյն եղա-
նակաւ յառաջ երթալով՝ շատ գաւառներ անապատ
դարձուցին : Բիւրուոր մարդիկ աս կատաղի զօրքէն
գերի բռնուեցան , շատերն ալ հաւատքնին ուրանալ
չուղենուն համար գառն ու սոսկալի տանջանքներով
սպաննուեցան : Անկէ ետքը Հանկթիմուր Ան քաղքին

վրայ եկաւ, եւ երբ որ քաղաքացիք անձնատուր ըլլալ յանձն շտախն, սաստիկ պատերազմաւ քաղքին տիրեց եւ բոլոր բնակիչները բերդէն վար նետել տուաւ, որոնց մեռելներուն կոյտերը պարիսպներուն բարձրութեանն հաւասարեցան, եւ ան բազմամարդ քաղաքը դատարկացաւ: Ան սաստիճանի եղաւ աս զազանամիտ բռնաորին Հայաստանի մէջ բրած անզթութիւններն ու սպանութիւններն, որ ոչ անդաստան մնաց եւ ոչ ալ երկիր գործելու մշակ, որով ուտելիքը պակսելով՝ սաստիկ սով մը տիրեց ու թաթար զօրքէն աւելի անզթութիւններ գործեց: Ասան զի նոյն իսկ ծնողաց ու հպատակաց դուժն ու պարտաւորութիւնները մոռցրնել տուաւ, որոնք իրենց կեանքը պահելու համար շներն ու կատուններն եւ ուրիշ պիղծ անասուններն ուտել սպառելէն ետեւ, սկսան իրարու ձեռք զարնել, եւ հայրն՝ որդին, մայրն՝ իր սիրելի դուստրը, եւ եղբայր՝ զեղբայր մորթեց, խորովեց ու կերաւ: Այսպէս մէկ կողմանէ թշնամեաց սրովը, միւս կողմանէ անազորոյն սովին բռնութեամբը Հայաստան իր բնակիչներուն մեծ մասէն պարպուեցաւ եւ անոնց գիակներովը լեցուեցաւ:

Անկթիմուր աս եղանակաւ բոլոր Հայաստանը նուաճելէն ետեւ, Փոքր Ասիա անցաւ ու Սեբաստիա քաղքին տիրելով՝ մէջի Հայ զօրքն ողջ ողջ թաղել տուաւ եւ իշխանները սաստիկ տանջանքներով սպաննեց: Անկէ յառաջ զնաց եւ Անկիւրիայի քով Սուլթան Պայազիտին հետ զարնուեցաւ, անոր յաղթեց եւ Սմբրղանդ իր աթոռը դարձաւ:

Զ. Անկթիմուրին ետ դառնալովը թէպէտ եւ քիչ մը ժամանակ խաղաղութիւն եղաւ, բայց աս խաղաղութիւնը չկրցաւ երկայն տեւել. վասն զի քանի մը տարիէն անոր մահուան լուրը հասնելով, ան ամէն իշխաններն ու թագաւորներն՝ որոնք իր զօրութենէն

1 Կը պատմուի որ Անկթիմուր իր արշաւանքներուն ատենը շտա հայերէն եւ ուրիշ լեզուաւ գրքեր ժողովել տուած եւ Սմբրղանդի ամուր աշտարակներէն մկուսն մը

գրած ըլլայ, սաստիկ արգելք զնելով որ ամենեւին՝ անկէ դուրս չհանուին. միայն կարգաւ ու զգոնքը ներս մտնեն եւ քիչ մը ժամանակ կարգան եւ ելնեն:

ընկճած եւ տէրութիւննին կորսընցուցած էին, դարձեալ ոգի առին ու զէնքի զօրութեամբ երկիրնին նորէն ստանալու ձեռք զարկին: Եւ որովհետեւ Հայաստան ասոնց իբրեւ կենդրոնն էր եւ ամէն իշխան անկէ բաժին ունէր, ասոր համար բոլոր պատերազմներուն ասպարէզն եղաւ, եւ անհնարին նեղութեան մէջ ինկաւ:

Աս նուաճեալ թագաւորներուն մէկն ալ Գարա Եուսուֆ Քիւրանու կամ թիւրքմէններու թագաւորն էր, որուն երկրին մեծ մասն Հայաստանի հարաւային կողմերն էր: Ասիկայ Լանկթիմուրին մահուամբն համարձակութիւն գտնելով՝ զօրք ժողովեց եւ եկաւ ասանց գժուարութեան նոյն տեղերուն նորէն տիրեց: Իսկ քանի մը տարի ետքը Շահրուխ Լանկթիմուրին որդին ասոր զէմ պատերազմի ելլելով՝ Հայաստան երկու կողման զօրքէն ռանակոխ եղաւ, շատ քաղաքներ ու գեղեր թալուեցան, եւ ժողովուրդն իրենց բնակութիւնները թող տալով՝ անմատոյց լերանց վրայ ապաւինեցան: Աս պատերազմին ատենն Եուսուֆ մեռաւ եւ իրեն յաջորդեց իր եղբայրն Խարէնաէր, որն որ Հայաստանը դարձեալ նուաճեց եւ Շահի Արմէն կոչուեցաւ, եւ իր զօրացն ասպատակութիւններովը Հայոց շատ նեղութիւն տուաւ: Աս ասպատակութիւնները 20 տարի շարունակեցին եւ նոյն միջոցին նաեւ Շահրուխ քանի մ'անգամ անձամբ կամ իր զօրապետներուն ձեռքովը Հայաստան արշաւելով՝ շատ աւեր եւ ապականութիւնն բրաւ, որոնց պատճառաւ մշակութիւնը դադրեցաւ ու սովը դարձեալ իր բազուկները տարածեց: Ժողովուրդն ամէն բան ուտել սպառելէն ետեւ, պիղծ անասուններն եւ նաեւ անոնց սասկած դիւերն ուտելու ձեռք զարկին, եւ երբ որ անոնք ալ լճնցան, քաղցին բռնութեանէն ստիպուած՝ իրենց ազգականներն ու բարեկամները, եւ ամանք նոյն խկ որդիքնին ու ծնողքնին եփեցին կերան. շատերն ալ հեռաւոր տեղեր ցրուելով՝ քաղաքներն ու գեղերն ամայի եւ դատարկ թողուցին:

Է. Աս ատեններս սուլթան Մէհմէտ Բ. Կոս-

տանդնուպոլիսն առաւ, եւ որովհետեւ Հայոց վրայ շատ սէր եւ մեծ համարում ունէր, Փոքր Ասիայի զանազան կողմերէն հայ ընտանիքներ ժողովեց հոն տարաւ, եւ Պարսայի Յովակիմ եպիսկոպոսն՝ ինչպէս որ յառաջագոյն անոր խոստացած էր, Պատրիարք անուանելով՝ անոնց եւ բոլոր իր իշխանութեան տակն եղող երկիրներուն (Փոքր Ասիայի եւ Եւրոպայի) մէջ գտնուող Հայերուն գլուխ դրաւ.

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Օսմանեանց Հայաստանի տիրելը:

Ը. Սուլթան Մէհմէտ Բ. Հայաստանի քանի մը քաղաքները կ'առնու (1473): Սուլթան Սելիմ Ա. ին Հաս իսմայիլին դէմ ելլելն եւ Հայաստանին հիւսիսային կողմերուն տիրելը (1514): Դահազդ Պարսից թագաւորն Օսմանեանց դէմ պատերազմի կ'ելլէ. Օսմանեանք անոր կը յաղթեն եւ հարաւային Հայաստանն անոր ձեռքէն կ'առնուն (1533): Սուլթան Մուրատ Գ. եւ Հայաստանին բոլորովին Օսմանեաց ձեռքն անցնելը (1575—1583):

Ը. Օսմանեանց առաջին անգամ Հայաստան ժանեւուն պատճառը Թիւրքմէններուն Ուզուն Հասան իշխանն եղաւ, որն որ սաստիկ զօրանալով՝ շատ երկիրներու եւ նաեւ Պարսից թագաւորութեան տիրելէն ետքն, Օսմանեանց երկիրն ալ յարձակեցաւ ու շատ կոտորած եւ անդթութիւն բրաւ: Սուլթան Մէհմէտ Բ. աս բանս լսածին պէս, մեծ պատրաստութեամբ անոր դէմ քայլեց եւ Գերջանի ժօս անոր բանակը խորտակելով՝ զինքն ալ վանեց եւ Հայաստանին քանի մ'արեւմտեան քաղաքները ձեռքէն առաւ:

Վառասուն տարի ետքը Սեֆեանց ջեղէն իսմայիլ իշխանը Պարսից թագաւորութեան ակոսն ելլելով՝ պարսկական զօրքով Օսմանեանց երկիրն արշաւեց եւ շատ ֆիսաներ գործեց: Իրեն դէմ եկաւ Սուլթան Սելիմ Ա. քաջ ու պատերազմող թագաւորը 120,000 զօրքով, եւ Չալաբրան դաշտին մէջ անոր բանակը ցրուելով՝ Հայաստանին հիւսիսային դաւառներն իր

իշխանութեան տակը նուաճեց: Շահ Իսմայիլին մեռնելէն ետքն իր յաջորդը Գահմազպ դարձեալ Օսմանեանց դէմ պատերազմ գրգռելով՝ Իպրահիմ Փաշա եպարքոսն օսմանեան բանակին զօրավար դրուեցաւ, որն որ Պարսից թագաւորն յաղթեց, եւ Հայաստանին հարաւային դաւառներին ալ անոր ձեռքէն առաւ: Գահմազպ միշտ իր կորսընցուցած երկիրները նորէն ձեռք ձգելու յարմար առիթ մը փնտռելով՝ երբ որ իմացաւ որ Սուլթան Սիւլէյման Գերմանացուոց դէմ պատերազմելու զբաղած է, դարձեալ Հայաստան արշաւեց, ամէն կողմ ոտնակոխ բրաւ, շատ քաղաքներ ու գեղեր այրեց ու կործանեց եւ բնակիչները սրէ անցուց: Աս բաներուս գոյժը Սուլթան Սիւլէյման առնելով՝ շուտ մ'անձամբ Գահմազպին դէմ ելաւ, անոր երկիրներն ասպատակեց եւ արեւելեան Հայաստանն՝ որն որ դեռ Պարսից ձեռքն էր, բոլորովին աւրչտրեց: Բայց ետքը Պարսից թագաւորին հետ հաշտութիւն ընելով՝ ետ դարձաւ:

Հազիւ թէ ասոր վրայ քսան տարի անցաւ, Պարսից եւ Օսմանեանց մէջ պատերազմը դարձեալ նորոգուեցաւ, որով Հայաստան նորէն սաստիկ նեղութեան մէջ ինկաւ եւ շատ դաւառներ ապականեցան, մինչեւ որ Օսմանեանք զօրանալով՝ Պարսիկները Հայաստանէն բոլորովին վճռեցին եւ զանիկայ ամբողջ իրենց իշխանութեան տակն առին: Աս պատերազմներուն պատճառաւ երկայն ատեն մշակութիւնը դադրելով՝ Հայաստան սաստիկ սով մ'ալ ինկաւ, որմէ հազարաւոր մարդիկ մեռան, ու շատ գեղեր բոլորովին իրենց բնակիչներէն պարպուելով՝ ամայի մնացին:

Շահաբաւսին Հայաստան արշաւելը:

Թ. Շահաբաւ Հայաստան կը յարձակի (1603) եւ Արարատ նահանգին կը տիրէ: Օսմանեանց Սինան փաշա սպարապետը Պարսից վրայ կու գայ: Շահաբաւ Հայերը Պարսկաստան տանելու մտքով՝ զանոնք Արարատեան գաւառը ժողովել կու տայ եւ իրենց քաղաքներն ու դեղերը կ'այրէ (1604): Ժ. Հայոց Պարսկաստան տարուելու առանձն քաջած առաջաւորներն իրենց Երասխ գետէն անցնելուն ստորագրութիւնը, Ասպահան հասնիլն ու հոն տեղաւորուիլը: Զուլայի Հայոց Պարսկաստան տարուիլն ու Նոր Զուլային շինուիլը: Շահաբաւին Պարսկաստան գացող Հայոց ըրած շորհները: ԺԱ. Հայոց՝ սպասամբ իշխաններուն ապստամբութեան ու սոփ պատճառաւ հեռաւոր տեղեր ցրուիլը (1606—1608): Պարսից եւ Օսմանեանց մէջ եղած հաշտութիւնը (1613—1620) եւ արեւելեան Հայաստանին Պարսից ձեռքը ձեռքը:

Թ. Պարսից եւ Օսմանեանց մէջ եղած վերջին պատերազմին առեւնը Շահաբաւ գետ նոր Պարսից գահն ելած բլլալով՝ շէր կրցած թշնամւոյն դէմ դնել, եւ անոնց առած երկիրներն՝ որոնց մէջ նաեւ պարսկական Հայաստանն՝ իրենց ձեռքը թող տալով, հաշտութիւն ընելու ստիպուած էր: Բայց երբ որ թագաւորութեան մէջ հաստատուեցաւ ու զօրքը կարգաւորեց, միտքը դրաւ որ նոյն երկիրները նորէն ետ առնու, եւ աս խորհուրդն ի զօրծ դնելու յարմար առիթն ալ շուտով գտաւ: Վասն զի նոյն առեւններն Օսմանեանց Պարսկաստանի սահմանակից եղող կուսակալներն իրենց ժողովրդեան սաստիկ նեղութիւն տալու սիրած էին, աս պատճառաւ անոնց գլխաւորներէն շատերը Շահաբաւին քովը փախան եւ զանիկայ Օսմանեանց դէմ պատերազմի ելլելու յորդորեցին, խոստանալով որ իրենք ալ իրեն կ'օգնեն: Շահաբաւ ատոնց խօսքերէն յորդորուած՝ բանակն առաւ եւ յանկարծ Ատրպատական յարձակեցաւ, եւ անոր տիրելէն ետքը՝ Հայաստան մտաւ, Նախիջևեան քաղաքն առաւ, Երիւան բերդը սաստիկ պաշարեց եւ երկայն առեւն զարնելով՝ անոր տիրեց. անկէ ետեւ

խօսքերուն ամենեւին ականջ չդրաւ, այլ Ամիրգունա նախարարն աս գործքիս վերակացու կարգեց. ամէն մէկ զաւառին ալ իր իշխաններէն մէյմէկ հոգի որոշեց որ ժողովուրդը ժողվեն ու դէմ գնողներն անմիջապէս սպաննեն: Իշխանները շուտ մ'իրենց գնդերովը տարածուեցան Հայաստանի գաւառներուն մէջ, եւ ամէն քաղաքներուն ու գեղերուն բնակիչները սաստիկ շարշարանքներով ու բռնութեամբ իրենց բնակութիւններէն հանելով՝ գունդազունդ Այրարատեան դաշտը բերին ժողվեցին, որոնց բազմութիւնն ան բնդարձակ դաշտը ծայրէ ծայր լեցուց: Իսկ գատարկացած քաղաքներն ու գեղերը՝ մէջի համբարներովը կրակի տուին եւ այրեցին:

Ժ. Հաճարաս երբ որ իմացաւ որ իր անօրէն հրամանը կատարուեր է, եւ Օսմանեան բանակն իրմէ շատ հեռու չէ, երեսը դարձուց Այրարատին կողմն եկաւ՝ ուր ժողովուրդեան բազմութիւնը կեցած էր, եւ հրամայեց որ զանոնք յառաջ քշեն: Չիկրնար ստորագրուիլ աս խեղճերուն՝ ճամբան քաշած տառապանքները. վասն զի Պարսիկները զանոնք անդադար եւ առանց հանդիստ առնելու յառաջ երթալու ստիպելով, որոնք որ տկարութեան կամ յողորմութեան համար չէին կրնար քալել, շարաշար կը ծեծէին, կամ քթերնին եւ ականջնին կը կտրէին. ոմանք ալ կը սպաննէին ու գլուխնին երկայն ձողերու վրայ կը տնկէին որ ուրիշները վախնան եւ շուտով յառաջ երթան: Այսպիսի տառապանքներով եկան հասան Երասխ գետին եզերքը. եւ որովհետեւ այնչափ անհամար բազմութիւնը գետէն կարգաւորեալ եղանակաւ անցընելու շատ ժամանակ հարկաւոր էր, Պարսիկները վախցան որ Օսմանեանք նոյն միջոցին իրենց վրայ կը յարձակին եւ իրենց գերիները ձեռքերնէն կ'ազատեն. ասոր համար խեղճ ժողովուրդն ստիպեցին որ շուտով դիմաց անցնին: Շատ նաւակներ ու լաստեր բերին՝ որոնցմով Հայերն ու Պարսից զօրքը խառն սկսան գետն անցնիլ. բայց տեսնելով որ այսպէսով շատ ուշ կ'երթայ, սրերով ու գաւազաններով ժողովուրդն ստիպեցին որ ջրին մէջը նետուին

ու լողալով գիմաց անցնին: Ասոր վրայ սկսան ամենը լաց ու ողբ ընել, որովհետեւ մէկ կողմանէ սուրն ու միւս կողմանէ ջուրն իրենց կեանքը յափշտակելու կը սպառնար: Նետուեցան մտան ծերք ու տղաք, արք եւ կանայք լայնատարած գետին յորձանքներուն մէջ, ուր մայրն իր աղջկան, հայրն իր որդւոցը, տղան իր ծնողացն եւ եղբայր եղբօր մահն աչքովը կը տեսնէր, եւ լայէն ու ողբալէն զատ օգնութիւն մը չէր կրնար ընել: Բիւրաւոր տկար ու լողալ չկրցող մարդիկ ջրին պիքներուն զոհ եղան եւ իրենց մեռելները բոլոր գետին երեսը ծածկեցին: Ժողովրդեան մեծ մասն աս եղանակաւ կորսուեցաւ, եւ մնացածները գետեզերքը հասան, զորոնք Պարսիկներն Ասպահան տարին ու քաղաքացիները քաղքին մէջ՝ իսկ գեղացիները գեղերու մէջ տեղաւորեցին. մէկ մասն ալ Շիրազ գաւառը տարին:

Հայաստանի բնակիչներն իրենց քաղաքներէն հանուելու ատեն, անոնցմէ ոմանք իրենց բնտանիքովը լերանց վրայ փախած եւ ամուր այրերու մէջ ապաւինած էին: Շահաբաս աս բանս իմանալով՝ զօրք խաւրեց որ զանոնք ալ բռնեն բերեն, որոնք զացին այրերը մտան եւ միջիններն արտաքոյ կարգի անգթութեամբ ջարդեցին ու շատ քիչերը բռնած՝ բանակը տարին: Մէկ կողմանէ ալ Պահմազգուլի խանը թագաւորին հրամանաւը Զուղայ հարուստ աւանին բնակիչներն իրենց բնակութիւններէն հանեց ու Պարսկաստան տարաւ եւ աւանը կրակի տուաւ, որոնք Ասպահանին քովը՝ Նոր Զուղան շինեցին: Պարսից թագաւորը բոլոր բերած Հայերը Պարսկաստանի մէջ տեղաւորելով՝ թեպէտ եւ բաղձանքին հասաւ, բայց գիտէր որ անոնք կամաց կամաց նորէն իրենց տեղը պիտոր փախչին, եւ իր բուն բաղձանքն՝ որն որ էր Հայոց ձեռքովն իր երկրին արուեստներն եւ զխաւորարար վաճառականութիւնը ծաղկեցընել, պիտոր չկատարուի: Ասոր համար սկսաւ անոնց սաստիկ սեր ջուրընել, մանաւանդ Զուղայի մեծամեծներուն, որոնց ամէն տեսակ ազատութիւն տուաւ. իրենց ազգային քաղաքացեւտ մը դրաւ, կրօնի կատարեալ ազատու-

Թիւն շնորհեց, եւ շատ անգամ հանդիսաւոր օրերը
 Հայոց եկեղեցին կ'երթար: Նաեւ յաճախ անոնց
 տունը կերակուր կ'ուտէր եւ Հայու ու Պարսկի մէջ
 դատ բացուած ատեն, միշտ Հայուն կողմը կը բռնէր.
 շատ քիչ ալ հարկ կ'առնուր: Այսպիսի խորամանկու-
 թեամբ՝ զաղթած Հայոց սիրան իրեն հետ կապեց
 եւ կամաց կամաց անոնց որդւոցն իրենց հայրենեացը
 յիշատակը մոռցրնելով՝ զանոնք Պարսկաստանի հաս-
 տատուն բնակիչներն բրաւ:

ԺԱ. Հայաստան Պարսից զօրքէն ազատելէն
 ետեւ, աւելի անգութ թշնամիներու ձեռք մատնուե-
 ցաւ: Վասն զի աս ատեններս Օսմանեան երկիրներուն
 զանազան կողմերը՝ մանաւանդ Հայաստանի մէջ շատ
 ապստամբ իշխաններ բռնացած էին, որոնց զլխաւոր-
 ներն էին Գալէնտէր օղլու, Միւսէլլիմ Չաուշ, Ճեմ-
 շիտ ու Թոփալ Օսման. ասոնց ամէն մէկը 10—20,000
 աւազակ ու զազանամիտ մարդիկ ժողոված՝ ամէն տեղ
 կ'առաջատակէին, կը յափշտակէին, կը ջարդէին ու
 կը քանդէին, որոնց ձեռքէն Հայաստանի ժողովրդ-
 դեան մնացորդը սաստիկ նեղուելով՝ սկսան հեռաւոր
 տեղեր, գլխաւորաբար Ահհաստան, Մոլտաւիա եւ
 Աթաերխանի կողմերն երթալ, մանաւանդ երբ որ աս
 ապստամկութիւններուն պատճառաւ երկրին մէջ
 սաստիկ սով մ'ինկաւ, եւ ամէն բան սպառելով՝ քաղ-
 ցը բիւրաւոր մարդկան կեանքն սկսաւ յափշտակել:
 Աս նեղութիւններն երկու տարիի շափ տեւեցին, մին-
 չեւ որ Գույուճու Մուրատ փաշան ապստամբներուն
 վրայ զալով՝ զանոնք նուաճեց եւ երկիրը խաղաղաց:

Վասնի մը տարիէն ալ Օսմանեանց ու Պարսից
 մէջ խաղաղութիւն հաստատուելով՝ ամէն կողմ բո-
 լորովին հանգչեցաւ, եւ Հայաստանին արեւելեան
 մասը դարձեալ Պարսից ձեռքը մնաց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է .

Օսմանեանց իշխանի Հայաստանի տիրելը . Նստաբնակարանի անոր միկ մասը նորին տնտեսը :

ԺԵ . Պարսկաստանին սաստիկ խռովութիւնը (1722) . Օսմանեանց Պարսից դէմ պատերազմ բանալն ու բոլոր Հայաստանի տիրելը (1727) : ԺԶ . Դաճմազդ Պարսից թագաւորը Հայաստան կ'արշաւէ (1730) . Օսմանեանց Հէքիմզատե Ալի փաշա զօրապետն անոր կը յաղթէ եւ կը փոխէ (1732) : ԺԷ . Նստաբնակարանի Օսմանեանց հետ բրած պատերազմներն եւ Հայաստանին միկ մասին նորին Պարսից ձեռքն անցնելը (1732—1746) :

ԺԸ . Երբ որ Պարսից թագաւորութիւնը զանազան իշխաններ իրարու ձեռքէն յափշտակելով եւ իրարու հետ պատերազմելով՝ բոլոր նոյն տէրութիւնը սաստիկ ալեկոծութեան ու խռովութեան մէջ ձգած էին, Սուլթան Ահմէտ Գ . Օսմանեանց թագաւորն աս բանս յարմար առիթ համարելով՝ Պարսից դէմ պատերազմ բացաւ, յուսալով որ առաջին պատերազմին ատենը կորսնցուցած երկիրները կրնայ նորէն ձեռք ձգել : Իր բանակին զօրավար դրաւ Բէօփրիւլի Ապտուլլահ փաշան, եւ անոր օգնական տուաւ Համիտ արզէլբէ Պարսից երկիրը մտան, Երբեան, Նախիջևան, բոլոր Սիւնեաց նահանգն, ուր, ինչպէս վերը բսինք, Դաւիթ Սիւնի իշխանը կը տիրէր, առին եւ մինչեւ Թուրքէժ հասան բոնեցին : Օսմանեան բանակին այսպէս յաջողութեամբ յառաջացած ատենը, Երբեք իշխանը Պարսից թագն յափշտակել ու զոյներուն ամենը նուաճեց ու ջնջեց, եւ ինքը թագաւորութեան անձնութեամբ նստելով՝ Համասանի մտա Օսմանեանց դէմ ելաւ, անոնց յաղթեց եւ ետքն անոնց ամէն առած երկիրներն իրենց թող տալով՝ հաշտութիւն բրաւ, աս պայմանաւ որ իրենք ալ զինքը Պարսից թագաւոր ճանչնան : Օսմանեանք պայմանը յանձն առին եւ խաղաղութիւնը հաստատեցին, եւ այնպէս ամբողջ Հայաստանը գարձեալ իրենց ձեռքն անցաւ :

ԺԹ . Բայց այսպէս զիւրաւ ստացած երկիրներն

լով՝ իրենց մարդիկներովը Դաւթին քովն եկան եւ այսպէս անոր զօրքը 2000ը անցաւ: Պարսից իշխանները Հայոց բրաժներն իմանալուն պէս, աճապարեցին անոնց վրայ եկան որ շատ չզօրացած զարնեն ու նուաճեն: Դաւթի իր Մխիթար ու Տէր Աւետիք զօրապետներովն անոնց դէմ ելաւ, անոնց յաղթեց եւ քանի մը բերդերու ալ տիրեց: Բայց իր՝ Նախիջեւանին խանին հետ բրած պատերազմն անյաջող երթալով՝ զօրքին շատերը ջարդուեցան. ասոր վրայ ինքն ալ Հովհաննիսի գեղը քաշուեցաւ, եւ անոր քովն ամուր բերդ մը շինելով՝ բնակութիւնը հոն հաստատեց:

Դաւթին այսպէս Պարսից զօրքին հետ մրցելու ատենը, քանի մ'ուրիշ հայ իշխաններ ալ 3—4000 զօրք ժողոված՝ իրենց մօտաւոր պարսիկ իշխաններուն հետ կը կռուէին, երբեմն յաղթելով եւ երբեմն յաղթուելով: Աս կռիւներուն մէջ ամենէն սաստիկն եւ արիւնահեղն եղաւ Մեղրի քաղքին մէջ եղածն, ուր Ստեփան իշխանը 2000 քաջ զօրքով եւ քաղաքացւոց օգնութեամբը 18,000 պարսիկ զօրաց հետ զարնուելով՝ անոնց մեծ մասը ջարդեց ու մնացածը ցիր ուցան բրաւ: Հազիւ թէ աս կռիւները դադրեցան, Թիւրքմէններու գունդ մը Դաւթին երկիրն արշաւեց եւ սկսաւ ասպատակել: Շուտ մը Մխիթար ու Տէր Աւետիք զօրապետներն անոնց դէմ ելան եւ շարաշար զարնելով՝ փախուցին:

ԹԳ. Նոյն տարիներն Օսմանեանք նորէն Պարսից դէմ պատերազմ բանալով՝ Հաճի Մուսղաֆա փաշան ուրիշ երկու երեւելի փաշաներով անոնց վրայ խրկուեցաւ, որուն զօրքը Հայոց շատ մնաս եւ նեղութիւն տուին: Երբ որ Սիւնեաց նահանգը հասան եւ հոն ալ սկսան ասպատակել, Դաւթին զօրքն անոնց դէմ ելաւ եւ զարկաւ փախուց: Այլազգիք աս բանէս գրգռուած, մեծ զօրութեամբ Դաւթին վրայ եկան եւ Հովհաննիսի բերդն՝ ուր անիկայ ամրացած էր, պաշարելով՝ սկսան զնդակոծել: Բայց բերդին սաստիկ ամրութիւնը, ներսիներուն քաջութեամբ դէմ դնելն եւ նաեւ կռուին սաստիկացած ատենը Մխիթար եւ Տէր Աւետիք զօրապետներուն պզտիկ

գնդով մը դուրս յարձակիին ու թշնամին չփոթելը, զանոնք ետ քաշուելու ստիպեց: Այլազգիք քիչ մը հանդիստ առնելէն ետքը նորէն ժողվուեցան, եւ երկրորդ անգամ Հոլիձոր բերդն առնելու փորձ փորձեցին, բայց աս անգամ ալ Գաւթին մէկ հնարքն իրենց ջանքը պարապի հանեց: Աւան զի աս հանճարեղ իշխանը գիշերանց մատակ ձիու երամակ մը թշնամեաց բանակին մէջ խաւրեց, որոնց խինջելու ձայնէն՝ բանակին բոլոր ձիերը կատողելով՝ սկսան առգին անգին վազել եւ մեծ շփոթութիւն ձգեցին: Նոյն միջոցին Գաւթի ալ իրենններովը դուրս յարձակեցաւ ու խռոված թշնամին ցիր ու ցան բրած՝ փախուց: Ասկէ ետեւ քանի մը յաղթական պատերազմներ ալ մղեց եւ իշխանութեանը վեցերորդ տարին վախճանեցաւ:

ԺԴ. Գաւթին յաջորդեց զօրքին եւ իշխաններուն հաւանութեամբը Մխիթար քաջ զօրապետը, բայց ասոր իշխանութիւնը շատ քիչ տեւեց: Աւան զի տարի մը ետքն Օսմանեան զօրքը Հոլիձորին վրայ գալով եւ սաստիկ պաշարելով՝ բերդականաց մէջ խռովութիւն ծագեցաւ եւ բերդը թշնամիոյն մատնեցին: Մխիթար թէպէտ եւ անկէ փախաւ եւ նորէն զօրք ժողվելով՝ քանի մը քաղաքներու տիրեց, բայց Օսմանեանց զօրքը Հոլիձորն առնելէն եւ իրենց խոստմանը դէմ մեջինները սրէ անցընելէն ետեւ, բոլոր զօրութեամբ իրեն ետեւէն ինկաւ որ բռնեն: Եւ երբ որ Խնձորեպ բերդն եկաւ, հոն քանի մը Հայեր զինքն սպաննեցին եւ գլուխը Թապրէժի փաշային տարին, որն որ այնպիսի քաջ մարդու մը մահուան վրայ սաստիկ ցաւելով՝ սպաննողներն անմիջապէս գլխատել տուաւ:

Ասկէ ետեւ քանի մը հայ իշխաններ ալ փորձեցին նոյն կողմերն ինքնագլուխ տիրել, բայց չկրնալով յաջողընել, ոմանք Օսմանեանց իշխանութեան տակ նուաճեցան, ոմանք ալ Հայաստանէն ելան եւ հեռաւոր տեղեր գացին:

Դասիթ Միակնի իշխանը եւ իր ըրածները :

ԺԲ. Լազերուն ասպատակութիւնը, Սիւնեաց եւ Արցախ նահանգին Լայերուն անոնց դէմ դնելու պատրաստութիւնը (1720): Դասիթ իշխանին Վրաստանէն կանչուիլը (1722): Դասիթին բրած յաղթութիւնները: Մեղրի քաղաքին պատերազմը (1723): ԺԳ. Օսմանեան զօրաց Դասիթին վրայ դալը. Լոյիկոր բերդին պաշարուիլն եւ Դասիթին հնարքովն ազատիլը: Դասիթին մահը (1728): ԺԿ. Մխիթար զօրապետը Դասիթին տեղը կ'անցնի. Օսմանեանք զԼոյիկոր կ'առնուն (1729). Մխիթար ինկորէսք բերդին մէջ կը սպաննուի:

ԺԲ. Օսմանեանց Պարսից հետ հաշտուելէն ետեւ Լայաստանի մէջ քիչ մը ժամանակ խաղաղութիւն եղած եւ ժողովրդեան նեղութիւնները նուազելու սկսած էր: Բայց աս խաղաղութիւնը ժՎ. դարուն սկիզբներն յանկարծ վրդովելով՝ շատ կողմեր, եւ զխաւորարար հիւսիսային Լայաստան զարծեալ վերի վայր բրաւ: Աս նոր խռովութեան պատճառը Լազերուն Պարսից երկիրը յարձակիլն էր, երբ որ մէկ կողմանէ ալ Միր Մահմուտ՝ Գանտասարին իշխանն Ասպահան քաղաքն առնելով՝ Շահ Հիւսէյինը թագաւորութենէ ձգած՝ եւ ինքն անոր տեղը թագաւորած էր, եւ աս պատճառաւ բոլոր Պարսից տէրութիւնը սաստիկ ազմկի եւ ալէկոծութեան մէջ էր: Սիւնեաց եւ Արցախ նահանգին հայ բնակիչները տեսնելով որ ասպատակներն անարգել յառաջ կու գան, եւ ուր որ կը հասնին կը ջարդեն, կը թալանն ու կը կործանեն, եւ զիրենք անոնց դէմ պաշտպանող մը չկայ, Վրաց երկրէն Դասիթ Սիւնի քաջ իշխանը կանչեցին եւ իրենց առաջնորդ դնելով՝ 4—500 հոգի քաջասիրտ մարդիկ անոր քովը ժողովուեցան որ թշնամիներն իրենց երկրէն վանտեն: Դասիթ Մխիթար անունով մէկն իր զօրքին զօրապետ դնելով՝ քանի մը տեղ թըշնամիներուն յաղթեց ու փախցուց: Աս յաջողութեան լուրն երբ որ մտաւ որ հայ իշխաններն առին, շատերն այլազգեաց բռնութիւններէն տաղտկացած ըլլա-

չկրցան երկայն ատեն խաղաղութեամբ պահել: Գահ-
ճազպ շահը Պարսից թագաւորութեան օրինաւոր ժա-
ռանդն՝ որն որ էլ չրէֆին բռնութեամբ գահը յափշտա-
կած ատենը Պարսկաստանին մէկ կողմը քաշուած՝ իր
կողմնակիցները քովը ժողովելու եւ զօրանալու հետ
էր, երբ որ անոր յաղթելու բաւական զօրութիւն
ժողովեց անոր վրայ քալեց, եւ իր Նատրը Ալի կամ
Գահճազպ Գուլի քաջ զօրապետին ձեռքովն անոր
յաղթեց ու Գանտարին կողմերը բռնեց սպաննեց:
Անկէ ետքն անոր Օսմանեանց հետ բրած գաշինքն
անվաւեր եւ անզօր համարելով՝ Աստանդնուպոլիս
դեսպան իրկեց եւ պահանջեց որ Պարսիցմէ առած
երկիրնին ետ տան. միանգամայն նոյն երկիրները զօրք
խաւրեց, որոնք օսմանեան կուսակալներն անպատրաստ
գտնելով՝ զարկին յաղթեցին եւ մինչեւ Երիւանայ
առջեւը յառաջացան: Աս բաներուն լուրը թէպէտ
Աստանդնուպոլիս հասաւ, բայց նոյն ժամանակը զօ-
րաց ապստամբութեան պատճառաւ քաղաքը սաստիկ
խռովութեան մէջ ըլլալով՝ չկրցան զարման մը գրա-
նել, մինչեւ որ Սուլթան Ահմէտ Գ. թագաւորութե-
նէ հրաժարեցաւ, եւ իր յաջորդը Սուլթան Մահ-
մուտ Ա. գահն ելլելով՝ Գահճազպին դէժ զօրք խա-
րեց, որոնք Հէքիմզատէ Ալի փաշային զօրավարու-
թեամբը Գուրիճան գաշտին մէջ անոր հետ զարնուե-
ցան ու շարաշար յաղթեցին, որով Գահճազպ ստի-
պուեցաւ Հայաստանին իր իշխանութեան տակն եզոզ
մասն Օսմանեանց ձեռքը թողուլ:

ԺԷ. Հայաստանին կողմն առ գործողութիւններն
եղած ատեն, Նատրը Ալի Գահճազպին զօրապետն
ուրիշ տեղ մը պատերազմի խաւրուած էր, ուր մեծա-
մեծ յաղթութիւններ կատարելով՝ երբ որ ետ գար-
ձաւ եւ Գահճազպին Օսմանեանց հետ գրած գաշինքը
լսեց, սաստիկ զայրացաւ եւ բռնեց զանիկայ թագաւ-
որութենէ ձգեց եւ անոր նորածին որդին գահը նըս-
տեցուց: Երուս՝ ալ Աստանդնուպոլիս դեսպան խա-
րեց եւ պատերազմ սպանալով՝ իրենց Պարսիցմէ ա-
ռած երկիրներն ետ պահանջեց. եւ առանց դեսպանին
ետ գանալուն սպասելու, Օսմանեանց երկիրը յար-

ձակեցաւ քանի մ'անգամ Տիգրիս գետին քով անոնց կուսակալներուն յաղթեց, եւ ետքը Պելուճիսթան ծագած ապստամբութեան պատճառաւ զէնքն ան կողմը դարձրնելու ստիպուելով՝ Օսմանեանց հետ զինադադար բրաւ: Բայց երկրորդ տարին դարձեալ պատերազմը նորոգեց, եւ իր բանակին զլուին անցած՝ մինչեւ Պայազիտ ասպատակեց եւ Երիւան ու Գանձակ քաղաքները պաշարեց, երբ որ Օսմանեանք դեռ պատրաստութեան մէջ էին: Քիչ մը ետքը լուր առնելով որ Քէօփրիւի Ապտուլլահ փաշան եւ Տիգրանակերտի կառավարը Սարը Մուսղաֆա փաշան 80,000 զօրքով իր վրայ կու գան, ինքն ալ իր բանակաւ որ դրեթէ թշնամույն հաւասար էր, եկաւ Եջմիածնի քով կեցաւ: Անկէ Երիւան գնաց եւ Արփա չայրին (Ախուրեան գետին) քով Օսմանեանց հետ սաստիկ եւ արիւնհանգ պատերազմ մ'ընելով՝ անոնց վրայ մեծ յաղթութիւն բրաւ, ուր Ապտուլլահ փաշան եւ Սարը Մուսղաֆան ալ ինկան: Ասկէ ետքը Գանձակին, Երիւանին եւ ուրիշ շատ Հայաստանի ու Արաստանի քաղաքներուն տիրեց: Հետեւեալ տարին երկու տէրութեանց մէջ խաղաղութիւն եղաւ եւ Նատրը բոլոր առած քաղաքները նորէն Օսմանեանց տուաւ:

Բայց աս խաղաղութիւնն ալ երկայն ատեն չկրցաւ տեւել: Նատրը Ալի Պարսից իշխաններէն թագաւոր անուանելէն ետեւ, զանազան պատրուակներով դարձեալ Հայաստան մտաւ ու Վարսի մօտ եւ Երիւանայ քով Օսմանեանց վրայ մեծ յաղթութիւն ընելէն ետեւ անոնց հետ հաշտութիւն բրաւ, պայման դնելով որ երկու տէրութեանց սահմանները Մուրաս Գին ժամանակեան պէս մնան, այսինքն բոլոր Ատրպատական նահանգն եւ Հայաստանին կուր եւ Երասխ գետերուն մէջ եղած մասն մինչեւ Երիւան՝ Պարսից ձեռքը մնայ: Այսպիսի վախճան ունեցաւ աս երկայն-ժամանակեան պատերազմը, որուն պատճառաւ Հայաստան սաստիկ վնասներ կրելէն եւ աւերակ դառնալէն ետեւ, դարձեալ երկու տէրութեանց մէջ բաժնուեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Ռուսաց Հայաստանին մէկ մասին տիրելը:

ԺԸ. Պարսից Ֆէթհ Ըլի թագաւորը Ռուսաց երկիրը կը յարձակի. Մատաթեան զօրապետն անոր դէմ կ'ելէ եւ կա կը վճնուէ (1826): Ռուսերը Պարսից Հայաստանին մէջ կը մտնեն: Ռուսաց Էջմիածնի տիրելը (1827): Բաքուի զօրապետին Ապպաս Միրզային վրայ ըրած յաղթութիւնը. Երեւանայ պաշարուիլն եւ առնուիլը: Պարսից եւ Ռուսաց մէջ եղած Հաշտութիւնն (1828 Փետր. 22) եւ Հաշտութեան գլխաւոր պայմանները: ԺԹ. Ռուսաց զօրքին Օսմանեան Հայաստան մտնելը (1828 Յունիս 14). Վարսին ու Վարինին առնուիլը: Երկու տէրութեանց իրարու հետ Հաշտուիլը (1829 Սեպտ. 14): Ի. Հայաստանին հիմախան բաժանումը:

ԺԸ. Հայաստան Պարսից եւ Օսմանեանց մէջ բաժնուելէն ետեւ 80 տարիի շափ (1746—1826) երկելի փոփոխութիւն մը չկրեց, թէպէտ եւ իբրուն ժողովուրդը կէս մը վաճառականութեան կէս մ'ալ հանդատութիւն գտնելու պատճառաւ զանազան հեռաւոր կողմեր կը ցրուէին: Բայց 1826ին վերջերը Պարսից Ֆէթհ Ըլի թագաւորին առանց ծանուցանելու Ռուսաց երկիրը յարձակիլն՝ առ երկու տէրութեանց մէջ նոր պատերազմ մը բորբոքեց, որով Հայաստան պատերազմէն հարկաւ հետեւած փասնները կրելէն զատ, իր մէկ բաժնին վրայ նոր տէր մ'ալ ունեցաւ:

Պարսից իրենց 1812ին Ռուսաց հետ դրած դաշինքն առ եղանակաւ աւրելը նիկողայոս կայսրը շատ զայրացուց, անոր համար անմիջապէս Ասիական բանակին հրաման խրկեց որ թշնամուցն վրայ քալէ: Մատաթեան (Մատաթալ) հայազգի իշխանը Ռուսաց զօրապետն՝ ամենէն յառաջ պատերազմն սկսաւ, եւ նախ Շամքորի, ետքը Գանձակի (Եղիսաբէթուպոլի) քով Պարսից բանակը զարնելով՝ զանոնք իրենց երկիրը մղեց:

Բայց Ռուսերը միայն այսչափով չչատանալով՝ ուղեցին Պարսից ըրածին վրէժն ալ առնուլ, ուստի բո-

լոր Կառկասեան բանակն յառաջ քալեց եւ Պարսկահան Հայաստան մտաւ: Հայերն՝ որովհետեւ երկայն ժամանակէ ի վեր Պարսից բռնութեան տակ կը հեծէին, Ռուսաց զօրքը տեսնելուն պէս իբրեւ իրենց ազատին ուրախութեամբ ընդունեցան եւ անոնց ամէն հարկաւոր եղած բաները յօժարութեամբ տուին: Պենդենտորֆ զօրապետը Մարտի մէջ իր գումարտակով զէպ ի Երասխ գետը յառաջացաւ եւ Էջմիածնի տիրեց: Նոյնպէս Բապրեւիշ զօրապետը մինչեւ նոյն գետին մօտերը յառաջ եկաւ, Նախիջևեան քաղաքն առաւ եւ Ապպասապատ բերդը պաշարեց: Պարսիկներն իրենց պատահած դժբախտութիւններուն վրէժը Հայոց վրայ թափեցին եւ անոնց բոլոր գեղերը թալլեցին ու կրակի տուին, զիրենք ալ Երասխէն անդին վանտեցին: Բապրեւիշ Պարսից բանակն՝ որուն Ապպասապատ արքայորդին կը հրամայէր, ճեփանպուլատի քով երբորդ անգամ զարկաւ, եւ նոյն բերդն ալ աննելով՝ զօրաց հանգիստ տուաւ:

Ապտեմբերի 19ին Բապրեւիշին գումարտակը Սերտարապատ բերդին ալ տիրեց. 24ին Երիւանայ առջևը հասաւ, եւ ամէն կողմանէ սաստիկ պաշարելով՝ Հոկտեմբերի 1ին առաւ ու յաղթանակաւ ներս մտաւ: Երբ որ Ռուսաց բանակն աս յաղթութիւններէն ետքն Ատրպատական նահանգն ալ մտաւ եւ Մարանդ ու Թավրէժ քաղաքներն առաւ, կայսրն ուզեց Պարսից հետ հաշտութիւն ընել: Բայց Ֆէթհ Ալի աս առաջարկութիւնը յանձն չառաւ, անոր համար Բապրեւիշ իր զօրքով յառաջ քալեց ու Որմիա եւ Արտակիլ բերդերուն ալ տիրեց, ան ատեն Պարսից թագաւորն ստիպուեցաւ Ռուսաց առաջարկած հաշտութեան զիջանիլ, եւ անոնց պայմաններն՝ որոնց զիջաւորներն էին Ա. Երասխ եւ Կուր գետին մէջ եղած երկիրներն իրենց թողուլ եւ Բ. Պարսից երկրէն Ռուսաստան անցնիլ ու զոգնելուն ամենեւին արգելք չդնել, յանձն առնուլ:

ԺԹ. Ռուսաց ու Պարսից մէջ խաղաղութիւնը հաստատուելէն անմիջապէս ետքը, Նիկողայոս կայսրն Օսմանեանց դէմ պատերազմ հրատարակելով՝ Յունիսի

14ին Բաքրեւիչ 12,000 զօրքով եւ 70 թնդանօթով
 Կուսրիէն ելաւ եւ սկսաւ յառաջ քալել: Քանի Տ'օր
 ետքը Կարս քաղաքին առջեւն հասաւ եւ սկսաւ զըն-
 դակոծել: Մէջի օսմանեան զօրքը թէպէտ եւ աղէկ
 դէմ գրին, բայց Ռուսերը Յունիսի 23ին քաղաքին
 զղեակը յարձակմամբ առնելով՝ քաղաքն ալ անձնա-
 տուր ըլլալու ստիպեցին: Անկէ Բաքրեւիչ Ախլըցխայի
 վրայ գնաց եւ Օդոստոսի 15ին յարձակմամբ առաւ,
 որով նաեւ Արասան քաղաքն ալ ինքնիրեն անձնա-
 տուր եղաւ: Աս պատերազմներուն առննք Ան ու
 Պայագլիս զաւառներուն Քիւրտ բնակիչները Հայոց
 արտաքոյ կարգի նեղութիւն տուին, եւ անոնց շատ
 զեղերը թալեցին: Ռուսաց զօրքը նոյն տարւոյն վեր-
 ջերը Պայագլիսն եւ քանի Տ'ուրիչ քաղաքներ ալ
 առնելէն ետքը ձմեռոց քաշուեցան, եւ երկու կող-
 մանէ ալ երկրորդ տարւան պատերազմին համար մե-
 ծամեծ պատրաստութիւններ սկսան տեսնուիլ: Օսմա-
 նեանք իրենց ընդարձակ տէրութեան զանազան զաւ-
 առներէն մեծ բանակ կը ժողվելով՝ Ռուսաց առած
 երկիրներն ետ առնելու կը ջանային, իսկ Բաքրեւիչին
 միտքը Կարին քաղաքն առնուլ էր, որուն առջեւ նոյն
 քաղաքին փաշան 50,000 զօրքով կը սպասէր: Նոյն
 կողմերուն ցուրտ օդին պատճառաւ հազիւ Յունիսի
 2ին (1828) կրցան պատերազմն սկսիլ, եւ Բաքրեւիչ
 երկու անգամ օսմանեան բանակին հետ զարնուելով՝
 մինչեւ Կարինի առջեւ յառաջացաւ: Քաղաքացիք
 կու գէին մինչեւ վերջին շունչը դէմ գնել, բայց Ռու-
 սաց ըրած խոստումներէն յորգորուած՝ Յունիսի 26ին
 անձնատուր եղան:

Կարին Ռուսաց արշաւանքին վերջին կէտն եղաւ,
 փասն զի Սուլթան Մահմուտ նոյն տարին Սեպտեմբերի
 14ին կայսեր հետ Ազրիանուպոլսի խաղաղութիւնն
 հաստատելով՝ բանակներն ետ քաշուեցան: Աս խաղա-
 ղութեան դաշինքով Ռուսաց եւ Օսմանեանց մէջ
 սահմանաց փոփոխութիւն մ'ալ եղաւ, որով եւ օսմա-
 նեան Հայաստանին մէկ պզտիկ մասն ալ Ռուսաց Հայ-
 աստանին հետ միացաւ:

Ի. Ռուսերն այսպէս Հայաստանին մէկ մասին

տիրելէն ետեւ, զանիկայ երեք կուսակալութիւն բաժնեցին, այսինքն Երբուան, Նախիջևեան եւ Աստապատ կամ Որդուպատ, որոնց ամէն մէկուն վրայ զատ զատ կուսակալներ դրին: Օսմանեանց Հայաստանը 11 նահանգ բաժնուած է, վեցը մեծ Հայոց ու հինգը Փոքր Հայոց մէջ, որոնց ամէն մէկը մէյմէկ փաշա կը կառավարէ: Իսկ Պարսից ձեռքը մնացած Հայաստանին մասն երեւելի բան մը չէ եւ առանձին գաւառ չի կացուցաներ, այլ Ասորպատական նահանգին հետ միացած է:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ .

Հայոց ազգին հիմնական վիճակը:

ԻՍ. Հայոց Հայաստանէն դուրս ցրուիլը: ԻԲ. Իրենց թիւն եւ զլիաւոր բնակած երկրները: Օսմանեանց երկրին մէջ գտնուող Հայոց վիճակը: ԻԳ. Ռուսի Հայերն եւ իրենց զանազան ժամանակ Ռուսաց կայսրներէն ընդունած ազատութիւնները: Նոր Նախիջևեանին շինուիլը (1786): Ռուսի Հայոց զինուորական վիճակը: ԻԴ. Պարսկաստանի Հայոց վիճակը: ԻԵ. Ասորիական Հայք: Անիի Հայոց Լեհաստան գաղթելն, իրենց զատ ազգային զլուխ եւ առանձին դատաստան ունենալը (1344—1356): Վաճառականութեան եւ զինուորութեան մէջ բրած յառաջագիժութիւններն: Լեհաստանի Հայոց հիմնական վիճակը: Մաճառաստանի եւ Արտեալի Հայերը: Կարողութիւնը կայսեր Հայոց Կերլա (1726) ու Պաշպալով (1738) քաղաքներն ազատ քաղաք ընելը: Ասորիայի կայսերաց իրենց բրած շնորհներն եւ իրենց ուսման ու քաղաքական պաշտաններու մէջ ունեցած յառաջագիժութիւնը: ԻԶ. Հնդկաստանի Հայոց վիճակը: ԻԷ. Աս հինգ զլիաւոր տեղերէն դուրս գտնուող Հայերը:

ԻՍ. Մինչեւ հիմայ Հայոց աշխարհին կրած փոփոխութիւններն եւ անոր զանազան անդամ զանազան օտար տէրութեանց ձեռքն անցնելն, ու վերջապէս երեք տէրութեանց մէջ բաժնուիլը կարգաւ պատմեցինք. միանգամայն աս փոփոխութեանց ատենն Հայոց կրած առաւապանքները, նեղութիւններն ու միասններն ալ յիշեցինք: Բայց որովհետեւ աս փոփոխութիւններն եւ անոնցմէ հետեւած նեղութիւնները, Հայաստանի բուն բնակչացը վրայ ուրիշ երեւելի եւ մտա-

գրութեան արժանի փոփոխութիւն մ'ալ պատճառեցին, այսինքն ատեն մը հոժ ու ամփոփ ազգը՝ ցրուեալ եւ գրեթէ աշխարհքիս ամէն կողմը տարածուած ազգ մ'ըրին, անոր համար հարկ է որ հայեցուածնիս ասոր վրայ ալ դարձրնենք եւ Հայ ազգին աս վիճակն ալ մտադրութեամբ մը զննենք, որպէս զի անոր ներկայ վիճակին վրայ կատարեալ դադար մ'ունենանք:

Հայերուն իրենց երկրէն դուրս ցրուիլն արդէն Հայաստանի սեպհական թագաւորութեան կանգուն եղած ատենն սկսած էր, երբ որ զանազան անգամ օտար տէրութիւններ, գլխաւորաբար Պարսիկները Սասանեան ցեղին թագաւորութեան ժամանակն իր վրայ յարձակելով՝ բիրաւոր դերիներ իրենց երկիրը կը տանէին, ինչպէս մեր պատմագիրները կը յիշեն: Աս եղանակաւ ցրուիլն աւելի եւս յաճախեց Արշակունեաց ցեղին թագաւորութեան իյնալէն ետեւ. վասն զի ան ատեն բոլոր Հայոց երկիրը Պարսից ձեռքն անցնելով՝ սկսան կամաց կամաց անոր բնակիչները պարպել եւ իրենց երկրին ներքին զաւառներուն մէջ կրել: Նոյն ժամանակն սկսաւ նաեւ Հայոց ինքնակամ օտար երկիրներ դաղթելը. որովհետեւ կրակապաշտ Պարսիկներուն բռնութիւններէն ազատելու համար, կամ անյաջող պատերազմէ մը ետքն անոնց կատաղութեան զոհ շրջալու համար, Նախարարներէն ոմանք իրենց բնտանիքովն եւ մարդիկներովը բուն երկիրնին թող կուտային եւ Յունաց երկիրը կ'անցնէին. եւ այսպէս Աստանդնուպոլսոյ մէջ եւ գլխաւորաբար Փոքր Ասիայի զանազան կողմերը կողմերը հայ դաղթականութիւններ հաստատուեցան, որոնք ժամանակ ժամանակ իրենց Պարսից բռնութեան տակ հեծող ազգակիցներուն ասպնջական եւ ապաւէն եղան:

Սարակինոսաց Հայաստանի տիրելէն ետքը, բռնութեան ու տառապանաց աւելնալովը՝ Հայոց ցրուիլն ալ սկսաւ յաճախել. նոյնպէս Թաթարաց ժամանակն եւ անոնցմէ ետքը Պարսից ատենը հետզհետէ Հայաստան իր բուն բնակիչներէն կը պարպուէր, եւ իր զեղեցիկ քաղաքներն ու շէն եւ մարգաշատ գեղերն ամայի մնալով՝ աւերակ կը դառնային: Հայոց այսպէս

զաղթեալը երկայն ատեն շարունակեց, որչափ որ Հայաստան մըշտնջենաւ. որ պատերազմի դաշտ մը դարձած էւ զանազան բարբարոս ազգաց կոխան եղած էր, մինչէւ աս խաղաղութեան ու հանգստեան ժամանակները զալով՝ անոնց մնացորդներուն իրենց երկրին մէջ մնալու համարձակութիւն տուին:

Հայոց ցրուելուն զլիաւ որ պատճառ մ'ալ վաճառականութիւնն էւ արուեստն եղաւ. որովհետեւ շատերը կամ ինքնակամ իրենց շահուն համար, եւ կամ զանազան թագաւորներ իրենց երկիրը ծաղկեցրնելու համար զանոնք բռնի սպիպելով կամ հրաւիրելով՝ հայրենիքնին թող տուին եւ օտար երկիրներ զացին հաստատեցան, ինչպէս քիչ մը ետքը պիտ'որ տեսնենք:

ԻՐ. Հայ ազգն՝ որն որ ըստ նորագոյն հաշուոց 4 միլիոնի մօտ ժողովուրդ ունի, թէպէտ էւ, ինչպէս վերը ըսինք, ամէն տեղ տարածուած է, ի վերայ այսր ամենայնի զեռ իր մեծ կէս մասն (2¹/₂ միլիոն) իր հայրենեացը մէջ կը բնակի: Իսկ անկէ դուրս Հայոց բազմութիւն զանուող երկիրներ՝ նախ Տաճկաստանի Ասիական, Եւրոպեան եւ Ափրիկեան զաւառներն են, երկրորդ Ռուսաստանի հարաւային զաւառներն, երրորդ Պարսկաստան, Չորրորդ Աւստրիա եւ Հինգերորդ Հնդկաստան:

Տաճկաստանի ընդհանուր Հայերն՝ որոնց թիւը 2¹/₂ միլիոն կը համարուի, Հայաստանէն զատ զլիաւորաբար Փոքր Ասիայի, Աիլիկիայի, Աստանդնուպոլսոյ եւ իր շրջանակին, ու Մոլտաիայի մէջ կը բնակին. նաեւ Եգիպտոսի մէջ ալ 3—4000 հոգի կ'զանուին: Ասոնց զլիաւ որ գործքն երկրագործութիւն, կենդանաբուծութիւն (Ասիայի եւ բուն Հայաստանի մէջ), վաճառականութիւն եւ արուեստգիտութիւն է, եւ աս չորս ճիւղերուն՝ մանաւանդ վերջի երկուքին մէջ՝ Օսմանեան տերութեան բոլոր հպատակներուն ամենէն յաջողակն ու ճարտարը կը համարուին, եւ կրնայ ըսուիլ որ Ասիայի վաճառականութիւնն եւ արուեստը գրեթէ միայն իրենց ձեռքն է: Աս գործքերէն զատ, շատ քանքարաւոր մարդիկ,

երևելի քաղաքներուն մէջ տէրութեան մեծամեծ պաշտօնները կը վարեն, եւ իրենց արթնութեամբն ու յաջողակութեամբը՝ մեծ համարում ու պատիւ ստացած են: Տէրութիւնն ալ անոնց արդիւնքը ճանշնալով՝ հետզհետէ անոնց զանազան պատուոյ աստիճաններ եւ ազատութիւններ կը շնորհէ:

Տածկատանին Հայաստանէն դուրս գաւառներուն մէջ, ինչպէս քիչ մը յառաջ պատմեցինք, արդէն նոյն երկիրներն Օսմանեանց ձեռքը շանցած, զանազան անգամ զանազան պատճառաւ հայ գաղթականութիւններ գացած հաստատուած էին, որոնք նաեւ Օսմանեան Հարսութեան զորանալէն եւ Յունաց երկիրներուն տիրելէն ետքն ալ շարունակեցին: Նոյն իսկ Օսմանեան թագաւորներն առ բանիս մասնաւոր փոյթ մ'ունեցան. Սուլթան Մէհմէտ Բ. Կոստանդնուպոլիս առածին պէս՝ հոն Հայոց գաղթականութիւն մը բերաւ, եւ քաղքին զանազան կողմերը բնակեցուց: Նոյնպէս Սուլթան Սելիմ Ա. բոլոր Հայաստանը Պարսից ձեռքէն առնելէն ետեւ, շատ հայ արուեստաւորներ, գլխաւորաբար թափուած քաղքէն Կոստանդնուպոլիս խաւրեց: Աս Կոստանդնուպոլսոյ գաղթականութիւնն երթալով աւելնալով՝ 200,000ը անցաւ:

ԻՎ. Ռուսաստանի Հայերը Ռուսի Հայաստանէն դատ գլխաւորաբար Վրաստանի, Խրքմի, Շիրվանի (Աղուանք), Լեհաստանի եւ տէրութեան քանի մ'երևելի քաղաքներուն մէջ կը բնակին, որոնց թիւը 1828էն ետեւ մինչեւ մէկ միլիոնի հասաւ: Ասոնց այսչափ բազմանալուն գլխաւոր պատճառը, Ռուսի տէրութեան՝ Հայոց ազգին վաճառականութեան մէջ յաջողակութեան եւ ճարտար արուեստգիտութեան վրայ ունեցած մեծ համարումն եղաւ, որով ամէն միջոց ի գործ դնելով՝ եւ մեծամեծ ազատութիւններ խոստանալով՝ ջանաց իր տէրութեան մէջ Հայերը բազմացրնել, եւ անոնց ձեռքովն երկիրը ծաղկեցրնել: ԺԸ. գարուն սկիզբները (1720) երբ որ Պետրոս Մեծ կայսրը բոլոր ճգամբ Ռուսաստանի արուեստն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցրնելու

ձեռք զարկաւ, Հայոց աս երկու ճիւղին մէջ ալ ունեցած յառաջադիմութիւնը տեսնելով իր ժառանգութիւնն անոնց վրայ դարձուց, եւ շատ ջանալով՝ Ռուսաստանի քանի մ'երեւելի քաղաքներուն մէջ առաջին անգամ Հայ դպրութեաններ բերաւ, եւ անոնց ամեն տեսակ ազատութիւն շնորհեց: Վաթսուներորդ տարի ետքը (1780) դեռ խորմ Ռուսաց ձեռքը շանցած՝ Կատարինէ Բ. կայսրուհին նոյն նահանգը բնակող Հայերն հրաւիրեց որ դան իր երկիրը բնակին, եւ անոնց մեծամեծ շնորհքներ ու արտունութիւններ խոստացաւ: Խորմի Հայք աս հրաւերն ընդունեցան, եւ իրենցմէ երեւելի մաս մը Տոն դեպին կողմերը գացին ու հոն Նոր Նախ-իջեւան քաղաքը շինեցին, ուր Ռեդգֆիլդըն Անգլիացւոյն տուած տեղեկութեան նայելով՝ 1816ին 4600 տուն հայ բնակիչ կար, ազգային քաղաքապետի մ'իշխանութեան տակ:

Իսկ Հայոց քաղմութեամբ Ռուսաստան գաղթելը բուն 1828ին Պարսկական պատերազմէն ետքն սկսաւ. վասն զի Ռուսի կայսրներն իրենց երկրին մէջ Հայազգիները շատցնելու դիտարութիւնը միշտ ունենալով, երբ որ նոյն տարին Նիկողայոս կայսրը Պարսից յաղթեց եւ զանոնք խաղաղութիւն ընելու ստիպեց, հաշտութեան պայմաններուն մէջ աս ալ դրաւ որ Պարսից տէրութիւնն իր երկրէն Ռուսաստան անցնող քրիստոնէից ամենեւին արդելք պիտ'որ չդնէ: Աս գաշանց հաստատուելէն անմիջապէս ետքը, սկսան բիրաւոր Հայեր մեծամեծ բարիքներ գանելու յուսով՝ զիրենք հարստահարող ու շարշարող Պարսից երկիրը թողուլ եւ Ռուսաստան գիմել: Ռուսի կայսրն այսպիսի գաշինք մ'ալ 1830ին Օսմանեան տէրութեան հետ դրաւ, բայց աս գաշինքը Պարսից հետ դրուածին հետեւութիւնը չունեցաւ: Ռուսաստան Հայերն իր դողը ժողվելու ջանքին արդիւնքը քիչ ժամանակեան մէջ տեսաւ. վասն զի անոնք իրենց նոր բնակութիւններուն մէջ հաստատուելուն պէս, սկսան Ռուսի վաճառականութեան նոր կենդանութիւն մը տալ, մանաւանդ Կաւկասեան գաւառներուն մէջ: Նաեւ տէրութեան մեծ քաղաքներուն մէջ մետաքսի

և ազնիւ կերպասներու գործարաններ բացին, և ճարտարութեան աս ծիւղը նոյն երկրին մէջ շատ յառաջ տարին: Հայոց պատերազմական կարողութիւնն ալ Ռուսի կառավարութեան աչքէն անտես չկրցաւ մնալ: Ուստի զանոնք նաեւ զինուորութեան մէջ ալ խօթեց, և անոնցմէ 20—25,000ի գունդ մը կազմեց զորոնք տէրութեան միւս զինուորներուն ունեցած շատ պարտաւորութիւններէն ազատ կացուց և միայն իրենց երկիրը պաշտպանելու պարտք դրաւ: Քիչ ժամանակէն մէջ Հայերն ասոր մէջ ալ շատ յառաջագէժ եղան, և մէջներէն շատ քաջ զորագեւաններ ելան, որոնք իրենց մեծամեծ յաղթութիւններովը տէրութեան առջեւը մեծ արդիւնք ունեցան, և բարձր պատիւներ, ազնուականութիւն և երեւելի պաշտօններ ընդունեցան:

Ի Գ. Պարսկաստանի Հայերն՝ որոնց զաղթելուն վրայ աս Գըքին Զ. զխուն մէջ խօսեցանք, ասէն մը շատ ծաղկած և հարստացած՝ և միանգամայն բազմաթիւ ալ էին, երբ որ Պարսից թագաւորներն իրենց երկիրը ծաղկեցընելու մտք անոնց ամէն տեսակ ազատութիւն շնորհած էին և շատ ալ օգնութիւն կ'ընէին: Բայց Նասրը շահին մահէն ետքը (1750) Պարսկաստան սաստիկ խռովութեան մէջ իյնալով՝ Հայերն ալ նոյն խռովութեանց պատճառաւ մեծ վնաս կրեցին ու մեծամեծ վտանգներու մէջ ինկան. անոր համար սկսան ուրիշ երկիրներ ցրուիլ: Մէկ կողմանէ ալ Պարսիկներն՝ որոնք Հայոց այնչափ յառաջանալուն ու հարստանալուն վրայ սաստիկ կը նախանձէին, սկսան անոնց վերջին աստիճանի բռնութիւն ընել և զանոնք աստապեցընել, որով անոնց սիրտը Պարսիկ ազգին դէմ մահացու ատելութիւն մը մտաւ, և անոնց մէջ կենալն անկարելի բրաւ: Ասոր համար երբ որ 1828ին Ռուսաց հեռ զաղթականութեան ազատութեան գաշինքը դրուեցաւ, բիւրաւոր ընտանիք իրենց տունը տեղը թողուցին և Ռուսաստան անցան: Այսպէսով Պարսկաստանի Հայերը շատ նուազեցան և հազիւ 2—300,000 հօգի մնացին, բայց անոնք ալ

իրենց առաջին պայծառութիւնն ու հարստութիւնը շունին:

ԻՆ. Պարսկաստանէն ետքը շատ Հայազգի գըւնուող երկիր՝ Աւստրիական տէրութեան Կալիցիա, Պուդովինա եւ Արտաւալ դաւառներն են: Հաստեղաց Հայերուն թիւը 20—25,000 կը համարուին: Կալիցիայի, ինչպէս նաեւ Ռուսի Ահաստանի Հայերը, Ահաց թագաւորութեան ատներն ունին կողմերը գաղթեցին, երբ որ ժԱ. դարուն մէջ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը ջնջուելով՝ անոնց Անի մայրաքաղաքը բարբարոս ազգաց ձեռքը մատնուեցաւ: Անեցիք աւ բարբարոսաց բռնութիւններուն շիրնալով դիմանալ, շատերն իրենց տունը տեղը թողուցին, եւ որչափ կրցան ստացուածնին ժողովելով՝ Խորթ անցան, եւ անկէ մէկ մասը Մոլտաւիա, ու մեծ մասը Ահաստան եկան՝ ամէն անցած տեղերնին իրենցմէ մէյմէկ փոքր գաղթականութիւններ թող տալով: Ասոնք Ահաստանի առաջին հայ գաղթականութիւնն հաստատեցին, եւ Ահհի թագաւորներէն ամէն տեսակ օգնութիւն զանելով՝ իրենց առաջին քաղաքակիրցներուն (Անիի մէջ մնացողներուն) որոնք բարբարոսաց լծին տակ կը հեծէին, նախանձելի եղան եւ զանոնք ալ իրենց ձգեցին. մանաւանդ երբ որ Անի զանազան իշխաններու ձեռք անցնելով՝ նեղութիւնն ու խեղճութիւնն օրէ օր սկսաւ սաստկանալ: Այսպէսով Ահաստանի հայ գաղթականութիւնն աճեցաւ եւ մինչեւ 40,000 տան եղաւ:

Ահհի թագաւորներն՝ որոնք աւ օտարականները սիրով իրենց երկիրն ընդունած էին, անոնց քանքարն եւ ամէն բանի յաջողակութիւնը տեսնելով՝ անոնց շատ ազատութիւններ շնորհէին ետքը, նաեւ զատ ազգայնութեան իրաւունք տուին եւ առանձին ազգային գլուխ մը դրին, որն որ Ալյթ կ'անուանուէր: Աս իրաւունքը Գաղիմիր թագաւորը 1344ին նախ Կամենիցի Հայերուն, եւ ետքը 1356ին Ահպերկի (Խլովի) Հայոց մասնաւոր հրովարտակներով շնորհեց, զորն որ նաեւ իր յաջորդներն ալ հաստատեցին: Ասկէ զատ անոնց 12 Հայազգի դատաւորներ

ալ դրին, որոնք ազգային գլխոյն հետ ամեն դատաստանները կը կտրէին: Երկու դար ետքը (1516) Աեմպերկի մէջ Սիկիսմունտ թագաւորին հրամանաւը Հայոց առաջին դատաստանարանը շինուեցաւ: Երբ որ ԺԶ. դարուն սկիզբները Թաթարաստանի Հայոց շատերն ալ Ահաստան գալով՝ առաջիններուն հետ միացան, առ գաղթականութիւնը նոր պայծառութիւն մ'ունեցաւ, եւ միանգամայն նոր փոփոխութիւն մ'ալ կրեց: Իսկզբան Հայոց դատաստանները հայերէն լեզուաւ կ'ըլլային, բայց ասոնց գալովը՝ որովհետեւ շատոր էին, եւ թաթարերէնէն ուրիշ լեզու չէին գիտեր, առաջիններն ստիպուեցան անոնց խոնարհիլ եւ իրենց բնիկ լեզուն թող տալով՝ թաթար լեզուն դատաստանի լեզու բրին: Գեռ մինչեւ հիմայ առ լեզուաւ դրուած գաշնագիրներ եւ ուրիշ գրուածներ Ահաստանի դիւաններուն մէջ կը դրուուին: Բայց որովհետեւ ասիկայ անկատար լեզու մ'ըլլալով՝ չէր կրնար ամեն բանի յարմարիլ, լատիներէնն, իբրեւ Ահհի տերութեան դատաստանական լեզուն՝ սկսաւ գործածուիլ, եւ կամայ կամայ բոլոր Հայոց դատաստանները գրուեց:

Ահաստանի Հայերը քիչ ժամանակեան մէջ նոյն երկրին ամեն երեւելի քաղաքներն իրենց առուտուրովք բռնեցին եւ անոր վաճառականութիւնը բուրբովին իրենց ձեռքն առին: Տէրութեան գործքերուն մէջ ալ մտան եւ անոնց մէջ այնչափ արդիւնք ունեցան՝ որ շատ բնտանիք իրենց ծառայութեան փոխարէն ազնուականութեան պատիւ բնդունեցան, եւ սմանք նաեւ մինչեւ թագաւորին երկրորդն ըլլալու արժանի եղան: Չինուորութեան մէջ ալ շատ յառաջագիմութիւն բրին, եւ մէջերէն շատ երեւելի զօրապետներ ելան. ոմանք ալ թագաւորին թիկնապահ դրուեցան:

Ահաց թագաւորութեան իյնալովն եւ նոյն երկրին երեք տէրութեանց մէջ բաժնուելովը՝ թէպէտ եւ Հայոց առաջին պայծառութիւնը կորսուեցաւ, եւ իրենց առաջին բազմութիւնն ալ չմնաց, կէս մ'օտար ազգաց մէջ խառնուելով՝ կէս մ'ալ ուրիշ տեղեր

ցրուելով. բայց զեռ անոնցմէ 6,000 Աւստրիայի Կալիցիա ու Պուդոլինսա զաւառներուն մէջ կը դանուին, որոնց շատերն իրենց նախնեացն ստացած հարստութիւնն, ազնուականութիւնն եւ ազատութիւնները կը վայելեն: Նաեւ սմանք տէրութեան պաշտօններն ալ կը կատարեն:

Արտեալի ու Մաճառաստանի Հայերն ալ, որոնք 15—18,000ի կը հասնին Լեհաստանի Հայոց անցքը կրեցին: Ասոնք ժԱ. եւ ժԲ. դարուն Հայաստանէն Մոլտաւիա գաղթած եւ հոն հաստատուած էին. բայց 1671ին Օսմանեանց եւ Լեհաց մէջ բացուած պատերազմին պատճառաւ բոլոր Մոլտաւիա ստնակոխ ըլլալով, հոնակէի Հայոց շատերն Արտեալի լեռանց վրայ փախան ապաւինեցան, եւ քանի մը տարի հոն պարապ տեղ նորէն իրենց երկիրը դառնալու սպասելէն ետքը, Միքայէլ Ափաֆի իշխանէն Արտեալի մէջ մնալու հրաման խնդրեցին, զորն որ նոյն իշխանն իրենց շնորհեց: Երբ որ հոն հաստատուեցան՝ սկսան ամէն ջանքով վաճառականութեան ետեւէ ըլլալ ու յառաջ երթալ: Արտեալի իշխաններն եւ Աւստրիայի կայսրներն ալ ասոնց ժրութեան օգնելու համար, ատեն ատեն շատ ազատութիւններ շնորհեցին. անոնց բնակած քաղաքներուն մէջ իրենց համար զատ հայազգի դատաւորներ դրին, թեպէտ եւ Հայերը զատ ազգչտեպուելու պայմանաւ Արտեալ բնդուեալու էին: Հայաքաղաք կամ Աերլա քաղաքը՝ զորն որ Հայերը Լեոպոլտոս Ա. կայսեր ատենն՝ անոր հրամանաւ շինած էին, եւ Պաշպալով՝ զորն որ մասնաւոր իրենց բնակութեան համար առած էին, Կարոլս Ձ. կայսրն առանձին հրովարտակներով թագաւորական ազատ քաղաք ըրաւ, անոնց մէջ աղղային դատաստանարան, 12 հոգւով Ծերակոյտ եւ Պիրով անունով քաղաքապետ դրաւ. առ իրաւունքը զեռ մինչեւ հիմայ նոյն քաղաքները կը վայելեն:

Արտեալի Հայերէն շատերն իրենց անխոնջ աշխատութեամբը մեծամեծ հարստութիւններ ժողովելով՝ սկսան դէպ ի Մաճառաստան տարածուիլ եւ հոն մեծամեծ կարւածներ գնեցին: Մէկ կողմանէ ալ

ուսման ու գիտութեան ետեւէ եղան, ու մէջերնէն շատ գիտուն մարդիկ տէրութեան պաշտօններու մէջ մտնելով՝ մեծ արդիւնքներ ցուցուցին, որոնց փոխարէն Աւստրիայի կայսերք ալ, մանաւանդ Մարիամ Թերեզիա կայսրուհին անանցմէ շատ ընտանիքներ ազնուականութեան աստիճանի հանեց: Գեռ մինչեւ հիմա թէ Մաճառաստանի եւ թէ Արտեալի մէջ շատ Հայազգի դատաւորներ, զաւտապետներ, զաւտապետի փոխանորդներ, զօրապետներ եւ ուրիշ երեւելի պաշտօնատէրներ կը գտնուին, որոնք տէրութեան առջեւ մեծ յարգ ու պատիւ ունին:

Ի՞նչպիսի հինգերորդ ազգայնականութեան երկիրը Հնդկաստան է, որն որ թէպէտ եւ հիմայ իր առաջին պայծառութիւնն ու բազմութիւնը չունի, ի վերայ այսր ամենայնի դեռ մինչեւ աս օրս նոյն ընդարձակ երկիրն իր առուտութեամբ բռնած է: Հաստեղաց Հայերը Պարսից հայ ազգայնականութեան մէկ մասը կրնան համարուիլ. վասն զի նախ՝ Նոր Զուլայի Հայերը վաճառականութեան պատճառաւ հոս գալով՝ աս ազգայնականութեան հիմնիչ եղան, եւ ետեւէ ետեւ ուրիշ տեղերէն իրենց քովն եկող ազգակիցներուն ասպնջական ըլլալով ու մէջերնին խառնելով՝ զանիկայ մեծցուցին: Աս վաճառական ժողովուրդը թէպէտ եւ քիչըսր էր (բոս սմանց 20,000, եւ բոսայլոց 10,000), բայց իր ճարտարութեամբը դրեթէ բոլոր Հնդկաստանի տէր եղած էր, քանի որ Անգլիացիք նոյն երկրին մէջ սուր կոխած շէին: Երկրին թագաւորներն իրեն ամէն տեսակ ազատութիւն տուած էին, եւ իր մէջէն շատերը մեծ զօրապետի, իշխանի (Ռաճայի) աստիճան, եւ ուրիշ մեծամեծ պատիւներ ու պաշտօններ ունեին, եւ իր ազգեցութիւնն այնչափ մեծ էր որ նոյն իսկ երկրին բուն տէրերն իր ուղածին պէս կը շարժէր, ու թէ դրսի թէ ներսի հարստութիւնն իր գողը կը ժողվէր:

Անգլիացւոց Հնդկաստանի տիրելն՝ Հայոց աս յաջողութեան մեծ հարուած մը տուաւ, բայց չկրցաւ զանիկայ բոլորովին կործանել: Գեռ նոյն երկրին երեւելի քաղաքներուն մէջ, Պոմպայ, Աալկաթա,

Մատրաս, Բատախա, Մինկափոր եւ այլն, կը գրանուին շատ հայազգի բնատանիք, որոնք Հնդկաստանին Անգղիայի լծէն ազատ կողմերուն վաճառականութեան մեծ մասը ձեռքերնին պահած են:

Իւ. Բայց Հայոց իրենց հայրենիքէն դուրս տարածութիւնը միայն աս հինգ գաղթականութեան մէջ չի բովանդակիր, այլ նաեւ անոնցմէ դուրս Հին աշխարհքին երեք մասին մէջ ալ, ծաղկեալ քաղաքներու եւ գլխաւոր նաւահանգիստներու մէջ հայ վաճառականներու գործարանատէրներ յաճախ կը գանուին: Անցած երկու դարերուն մէջ ասոնք Եւրոպա իսիստ շատ էին, մանաւանդ Ամսթերամի, Մարսիլիայի, Լիվոնայի, Թրեստի, Վենետիկի, նաեւ Հոմի, Անգոնայի, Փարիզի, Լոնտոնի ու Վիեննայի մէջ, որոնք թէպէտ եւ հիմայ կէս մ'ուրիշ տեղեր երթալով՝ կէս մ'ալ տեղացի ազգաց հետ խառնուելով՝ կամ բոլորովին պակասած եւ կամ նուազած են, բայց իրենց թողած յիշատակարանները, շինած եկեղեցիներն եւ իրենց անուամբ անուանուած փողոցները դեռ մինչեւ հիմայ կանգուն մնացած եւ իրենց յիշատակը պահած են:

Ասիայի մէջ ալ երեւելի առուտուրի տեղ մը չկայ, ուր գէթ քանի մը հայ բնատանիք շղատուին: Ազանիստանի մայրաքաղաքին (Գապուլի) մէջ դեռ մինչեւ աս օրս նասրը շահին եւ Ահմետ շահին նոր Զուղայէն տարած հարիւրաւոր Հայոց մնացորդը կը գրանուի: Ասոնք երկայն ատեն Տուրանեան ցեղին իշխանութեան տակ բարձր պաշտօններ կը կատարէին, մինչեւ Գիմուր շահին մահը. բայց անկէ ետքը յաջորդութեան կռիւները ծագելով՝ շատերն իրենց բնատանիքովն ուրիշ տեղեր ցրուեցան եւ միայն 20—30 հոգի նոյն տեղը մնացին: Նոյն իսկ Ճենաստան որուն սահմաններն օտարականաց համար գոցուած է, իր մեծ քաղաքներուն եւ վաճառատեղիներուն մէջ հայ բնակիչներ ունի: ԺԴ. դարուն սկիզբը Գանդոն քաղաքին մէջ Հայոց բնատանիք գանուին Անգրէաս նոյն քաղաքին եպիսկոպոսը մեզի կ'աւանդէ, եւ միանգամայն կը պատմէ թէ անոնցմէ հարուստ տիկին մ'իբ ծախքովն եկեղեցի մը շինել տուած է: ԺԸ. դարուն

սկիզբը հայ վաճառականները մինչև Ճենայ Սինինկ քաղաքը գացին ու ըստ շաքիս նոյն կողմերը ճամբորդութիւն բրած ատենն՝ անոնցմէ մէկուն հետ տեսնուեցաւ: Աս մտերս դարձեալ Հնդկաստանի եւ Նոր Զուլայի Հայերէն կաղմուած վաճառականաց ընկերութիւն մը Ճենաստան անցաւ եւ հոն հաստատուեցաւ:

Իսկ Ափրիկէի մէջ, Եգիպտոսէն զատ, ուր ինչպէս ըսինք 3—4000 հայ կայ, մինչև Հապէշասթան (Եթովպիա) տարածուած են: Աս երկրէն առջին անգամ Փորդուկալի տէրութեան խրկուող գետականը հայազգի մըն էր, եւ 1834ին հայ քահանայ մը Հապէշասթանի եկեղեցւոյն գլուխ դրուած էր:

Ահա ասիկա ա է Հայոց՝ թէ իրենց հայրենեացը մէջ մնացող, եւ թէ անկէ դուրս գտնուող մասին հիմա կան վիճակն, որուն վրայ եթէ ընդհանուր գիտութիւն մ'ընելու ըլլանք, կը տեսնենք որ բաւական յաջող վիճակ է: Ասոր աւելի եւս կը համոզուինք, եթէ աչքերնուս առջեւ բերենք ան ազգերն՝ որոնք ատեն մը Հայոց նման եւ ոմանք անոնցմէ աւելի անուանի ազգեր էին, եւ հիմայ վերջին խեղճութեան եւ անարդութեան մէջ են, եւ անոնց վիճակը մերինին հետ համեմատենք: Յայտնի է որ աս յաջողութիւնն ազգերնուս բնաւ որութիւնն եղած քանի մ'աղէկ յատկութիւններէն, գլխաւորաբար հաւատարմութենէ, ժրութենէ, ճարտարամտութենէ եւ անձնանուիրութենէ յառաջ եկած է, զորոնք մեր նախահարքն իբրեւ առատ եւ հաստատուն ժառանգութիւն մեզի թողուցած են: Բայց կայ ազգերնուս մէջ նաեւ ասոնց եղծիչ թերութիւններ ալ, որոնք ատեն ատեն մէջերնիս սպրդած մտած, եւ շատ ու մեծամեծ փնտնելու պատճառ եղած են, զորոնք բոլոր մեր պատմութեան ընթացքն աղէկ կըսողը կրնայ տեսնել: Ուստի ազգին ճշմարիտ պարճանքին ու պայծառութեան բաղձացող Հայազգւոյն քաղցր պարտքն է ամենայն փութով իր ազգը միշտ անուանի ընող առարկնութեանց ետեւէ ըլլալ, եւ ազգին պատուոյն ու պայծառութեան դարանակալ մոլութիւններէն հեռու փախչիլ, որով թէ ազգն եւ թէ ազգին հետ ինքը զինքն ալ անուանի եւ փառաւոր կ'ընէ:

ԳՐԻՍ-
ՅԱԹԵԼ

ՃԱՄԲԵՆԵԿԵԳՐԵԿԵՆ ՏԵԹՏԵԿ

ՀԵՏԿԵԶԵՆՑ ԻՇԻԵՆՆԵՐԸ

2000*

Նայկ.
 Արմենակ.
 Արմայիս.
 Ամասիա.
 Գեղամ.

1350

Հարմայ.

1300

Արամ.

Արայ Գեղեցիկ.
 Կարդոս (Արայեան Արայ)
 Անուշաւան.
 Պարէտ.
 Արբակ.
 Զաւան.
 Փառնաս.
 Սուր.
 Հաւանակ.
 Վաշտակ.
 Հայկակ Ա.
 Ամպակ.
 Առնակ.
 Շաւարշ.
 Նորայր.
 Վատասկար (Վատաս. Կար.)
 Գոռակ.
 Հրանտ.
 Ընձար.
 Գղակ.
 Հաւրոյ.
 1200 Զարմայր.
 Պերճ.

* Հայկազանց անն իշխաններուն ժամանակները ճշգիւ չեն գիտցուիր, անոր համար հոս շատերուն ամենէ աւարայ թիւ գնելը զանց անուստ է, եւ միայն անոնց գրուած է որոնց գէթ որ դարուն մէջ ըլլալն յայտնի է:

ՔՐԻՍՏ-
ՅԵՌԵՂ

ԺԱՄԲԱՆԵՎԵԳԻՐԵՎԱՆ ՏԵՆՑԱԿ

- 680 Արբուն.
Հոյ.
Յուսակ.
Կայպակ.
Սկայորգի:

ՀԱՅՎԱԶԱՆՑ ԹԵԳԱԻՈՐՆԵՐԸ

- 640 Պարոյր.
600 Հրաշեայ.
Փառնուսս.
Պաճոյճ.
Կոռնակ.
Փառսս.
Հայկակ Բ.
Երուանդ Ա.
570 Տիգրան Ա.
530 Վահագն.
Առաւան.
Ներսէհ.
Զարեհ.
Արճոյ.

- 405 Տերիբազ կուսակալը.
Բաղամ.
Վան.
Վահէ.

- 330 Հայկազանց թագաւորու թեան ջնջուիլը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՍԵՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

- 330 Միհրան.
Նէսպաղոսէոս.
Արդուարդ.
Արտաւազ (Արտաւազան).
Արտաշէս.
Զահրան (Զաարիատէս).
Միհրորուզան.
Արտաւազդ:

ՔՐԻՍՏ- ՅԵՓԵՆ	ԺԱՄԸՆԱԿԵԳՐԵԿԸՆ ՏԵԹՏԸԿ
	ԵՐՇԱԿՈՒՆԵՆՑ ՔԵԳԱՒՈՐՆԵՐԸ
150	Վաղարշակ Ե.
128	Երշակ Ե.
115	Երտաշէս Ե.
90	Տիգրան Ե.
88	Տիգրան Եւորոց թագաւոր կ'ընտրուի:
70	Տիգրանակերտին քովն եղած պատերազմը:
63	Եւորոց ապստամբիլը:
36	Երտաւազդ.
	ԵՐՏԱՒԵԱԶԳԻՆ ՅԵԼՁՈՐԴՆԵՐՆ ԸՍՏ ԵՐՏԱՔԻՆ ՊԵՏՄԵԳՐԵՑ
33	Եղեքսանդր. Երտաշաս (Երտաշէս).
20	Տիգրան Ե.
5	Տիգրան Բ. և Երատոյ. Երտաւազդ.
2	Տիգրան Բ. Երկրորդ անգամ.
ՔՐԻՍՏ- ԵՏՔԸ	
1	Երիտրարզան. Երտաւազդ. Տիգրան Գ. Երատոյ.
15	Վանն.
18	Զենն Երտաշէս. Երշակ. Միհրդատ.
45	Հաւազամիզդ. Տրդատ.
55	Տիգրան Գ.
62	Տրդատ Երկրորդ անգամ.
ՔՐԻՍՏ- ՏԵԹԵԱ	
33	Երշամ.
3	Երգար.

ՔՐԻՍՏ
ԵՏԻՇ

ԺԱՄԲԱՆԱԿԵԳՐԱԿԱՆ ՏԵԽՏԵԿ

- 31 Աբգարին դարձը:
- 35 Անանուն.
Սանատրուկ.
- 65 Երուանդ Բ.
- 85 Արտաշէս Բ.
- 127 Արտաւազդ Բ.
- 130 Տիրան Ա.
- 151 Տիգրան Գ.
- 193 Վաղարշ.
- 213 Խոսրով Մեծ.
- 257 Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ծնունդը:
- 261 Արտաշէին Հայաստանի տիրելը:
- 286 Տրդատ.
- 287 Ս. Գրիգորին վերապ նետուիլը:
- 301 Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը:
Ս. Գրիգորին վերապէն հանուիլն եւ Հայոց
դարձը:
- 318 Տրդատին ու Ս. Գրիգորին Հոռո՛ երթալը:
- 333 Ս. Գրիգոր կը վախճանի:
- 343 Խոսրով Բ.
- 353 Տիրան Բ.
- 364 Արշակ Բ.
Ս. Ներսէս Մեծ:
- 382 Պապ.
- 391 Վարազդատ.
- 392 Արշակ Գ. եւ Վաղարշակ Բ.
- 396 Խոսրով Գ.
- 399 Ս. Սահակ Մեծ:
- 400 Վռամշապուհ.
- 404 Հայոց դրին դիւտը:
- 421 Խոսրով Գ. երկրորդ անգամ.
- 422 Շապուհ պարսիկ.
- 427 Արտաշէս (Արտաշիր).
- 433 Արշակունեաց թագաւորութեան դադրելը:

Մ Ա Ր Ձ Պ Ա Ն Ք

- 434 Վէհճմիհրչապուհ .
 440 Ս. Սահակին եւ Ս. Մեսրոպին մահը .
 Վասակ Սիւնի .
 Յազկերտին Հալաճանքը .
 451 Վարդանանց պատերազմը .
 Ատրորմիզդ .
 454 Ղեւոնդեանց մարտիրոսութիւնը .
 461 Ատրվնասպ .
 481 Սահակ Բագրատունի .
 482 Շապուհ Միհրանեսան .
 484 Ընդեկան .
 485 Վահան Մամիկոնեան .
 510 Վարդ .
 513 Բուրլան .
 518 ՄԺԷԺ Գնունի .
 Գենչապուհ .
 551 Հոյոց թուականին հաստատուիլը .
 552 Վչնաս Վահրամ .
 Վարազդատ .
 564 Սուրեն .
 578 Վլոն Ճիհր .
 592 Սմբատ Բագրատունի .
 600 Գաւիթ Սահառունի .
 623 Վարազտիրոց Բագրատունի .
 632 Գաւիթ Սահառունի կիրաւագլատ .
 Վարազտիրոց կիրաւագլատ .
 Սմբատ կիրաւագլատ .
 656 Համազասպ Մամիկոնեան .
 659 Գրիգոր Մամիկոնեան .
 693 Հագարացիք Հայաստանի կը տիրեն :

Ո Ս Տ Ի Կ Ա Ն Ք

- 694 Արդլա .
 704 Կոչմ .

ՔՐԻՍՏ-
ԵՏՔԸ

ՃԱՄԲԵՆԵՎԵԳՐԵՎԵՆ ՏԵԹՏԵՎ

- 717 Վլիթ .
- 727 Մոհմատ .
- 731 Եբդլաղիղ .
- 742 Մբուան .
- 743 Ելոա Բագրատունի Պատրիկ .
- 758 Եղիա Ա .
- 760 Սմբատ (Սահակ) Բագրատունի Պատրիկ .
- 767 Սիւլէյման .
Պէքիբ .
Հասան .
- 786 Եղիա Բ .
- 792 Խուզիմա .
- 803 Հոլ .
Բագարատ Բագրատունի Պատրիկ .
- 848 Եպուսէթ .
- 859 Ելոա Իլխանայ Իլխան :
- ԲԵԳՐԵՏՈՒՆԵԵՅ ԹԵԳԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ
- 885 Ելոա Ա .
- 889 Սմբատ Ա .
- 908 Գաղիկ Երծրունի Վասպուրականի թագաւոր :
- 919 Ելոա Բ . Երկաթ .
- 928 Եբատ .
- 937 Ելոա Գեղեղիկ Վասպուրականի թագաւոր :
- 952 Ելոա Գ . Ողորմած .
- 953 Երուսաղէմ Համազասպ Վասպուրականի թագաւոր :
- 961 Մուշեղ Կարա քաղքին ձէջ կը թագաւորէ :
- 977 Սմբատ Բ .
- 990 Գաղիկ Ա . Երբայից արքայ (Շահնշահ) .
- 1020 Յովհաննէս Սմբատ .
- 1021 Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը Սերասիա կը քաշուի :
- 1040 Գաղիկ Բ .
- 1045 Գաղիկին թագաւորու թենէ զբկուիլ :

ՔՐԻՍՏ- ԵՑՔԸ	ԺԱՄԸՆԵԿԱԳՐԵԿԸՆ ՏԸԽՏԵԿ
1079	Գաղիկ կը սպաննուի: Պարտի Գաղիկ թագաւորը Յունաց երկիրը կը քաշուի:
ՌՈՒԲԵՆԵԸՆՑ ԻՇՅԱՆՆԵՐԸ	
1080	Ռուբեն Ա.
1095	Կոստանդին Ա.
1100	Թորոս Ա.
1123	Լեւոն Ա.
1144	Թորոս Բ.
1168	Թովմաս Պայլ.
1169	ՄԼԵՆ.
1174	Ռուբեն Բ.
ՌՈՒԲԵՆԵԸՆՑ ԹԵԳԵՒՈՐՆԵՐԸ	
1185	Լեւոն Բ.
1220	Զապէլ թագուհի եւ Փիլիպպոս: Հայաստան թաթարաց իշխանութեան տակ (1233—1340):
1226	Հեթում Ա.
1270	Լեւոն Գ.
1289	Հեթում Բ.
1293	Թորոս Գ.
1296	Սմբատ.
1298	Կոստանդին Բ.
1305	Լեւոն Գ.
1308	Օշին.
1320	Լեւոն Ե. Ընդ քաղաքը կը կործանի.
1342	Կոստանդին Գ.
1343	Գուխտան.
1345	Կոստանդին Գ.
1365	Լեւոն Չ.
1375	Լեւոն կը բռնուի:
1382	Բանտէն կ'ազատի:

ԳՐԻՍՏԵՑԷԸ	ԺԱՄԸՆԵԿԵԳԻԷԿԸՆ ՏԵԽՏԵԿ
1393	Լանկթիմուր Հայաստան կ'արչաւ է :
1473	Լեւնին մահը :
1580	Օսմանեանը Հայաստան կը մանեն : Հայաստան բոլորովին Օսմանեանց իշխանութեան տակ :
1604	Շահարաս Հայոց մէկ մասը Պարսկաստան կը տանի :
1720	Դաւ իթ Սեւի իշխան :
1746	Հայաստան Օսմանեանց եւ Պարսից մէջ կը բաժնուի :
1828	Հայաստանին մէկ մասը Ռուսաց ձեռք կ'անցնի :

Ը. ՀԱՅԻ ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ի սկզբանէ Յուլիսի 1868 ցվերջ Գեկտեմբերի 1871.

Մ Ո Ւ Տ Ք

Յեւթներորդ հաշուէ	Ֆ	587.17
Շահ % 4 6405 դրամագլխոյն	„	896.70
Ի վաճառելոյ մասենից	„	934.45
		<hr/>
	Ֆ	2418.32

Ե Լ Ք

Գրոշմելոյ 500 օր. Բ. Տպ. Արուեստա- խօսութեան	Ֆ	427.—
Գրոշմելոյ 1500 օր. Բ. Տպ. Պատմ. Հայոց „	„	1255.—
Այլլեւայլ ծախուց եւ կազմից	„	78.—
Յաւելու	„	658.32
		<hr/>
	Ֆ	2418.32

